GAUBLYS

VISUOMENINĖ GEOGRAFIJA

Rytas Šalna
Georgijus Sapožnikovas
Giedrė Motiejuitė
Mantas Šiumeta
Robertas Šalna

Geografijos vadovėlis 11–12 klasei

Didakta

Rytas Šalna • Georgijus Sapožnikovas • Giedrė Motiejuitė
Mantas Šiumeta • Robertas Šalna

GAUBLYS

Visuomeninė geografija

Geografijos vadovėlis 11–12 klasei

Didakta
Vilnius / 2011

UDK 911.3(075.3)
Vi-295

Pirmasis leidimas 2011

2015 2014 2013 2012 2011

Rytas Šalna, Georgijus Sapožnikovas, Giedrė Motiejuitė,
Mantas Šiumeta, Robertas Šalna

GAUBLYS. Visuomeninė geografija

Geografijos vadovėlis 11–12 klasei

Vadovėlis atitinka kalbos taisyklingumo reikalavimus

Metodinės koncepcijos autorius *Rytas Šalna*
Projekto vadovai: *Rytas Šalna, Mantas Šiumeta*

Vertintojai: *mokytoja metodininkė Rima Bačkienė, mokytojas ekspertas Valentinas Padriezas*
Redaktorė *Dalia Lunienė*
Viršelio autorius ir meninis redaktorius *Remigijus Martinavičius*
Dailininkai: *Marius Zavadskis, Lina Žutautienė*
Žemėlapius, kartoschemas bei grafines iliustracijas parengė: *Jurgita Čeberiakaitė, Remigijus Sereika*
Dizainerė ir maketuotoja *Jurgita Čeberiakaitė*

ISBN 978-609-442-004-7

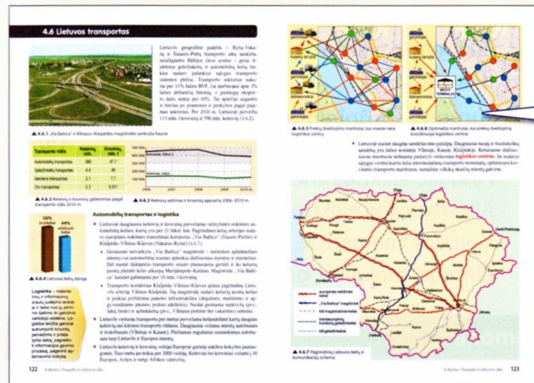
Turinys

Kaip sudarytas vadovėlis GAUBLYS

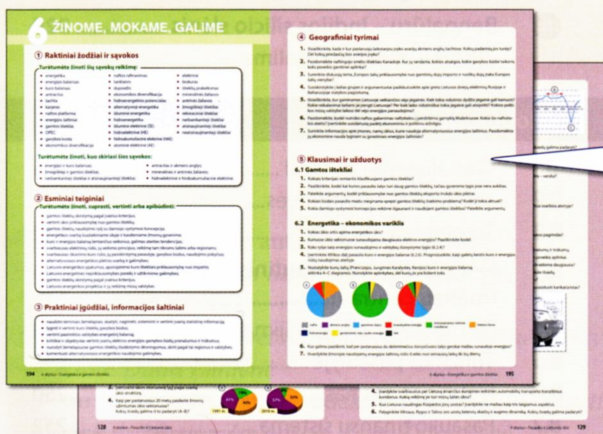

Įvadinis skyriaus puslapis
Čia išvardijami programos turinį atitinkantys tikslai.

Mokomoji tema
Ji gali būti įvairios apimties. Autorinis tekstas pateikiamas aiškinamaisiais, išvadiniais ar apibendrinamaisiais teiginiais.

Geografinis pavyzdys
Pateikia ir išsamiau aiškina socialinio dėsningumo ar ekonominio proceso pavyzdį.

Žinių ir įgūdžių įtvirtinimas
Kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamos pagrindinės sąvokos, kurias reikia žinoti, suprasti, vertinti, apibūdinti. Idėjos tyrimams, klausimai ir užduotys.

Pavyzdinė egzamino užduotis
Keturios platesnės apimties iliustruotos užduotys, vertinamos taškais ir atitinkančios egzamino reikalavimus. 263 psl. pateikiami atsakymai.

1 POLITINĖ GEOGRAFIJA

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- žinoti, kaip šalys skirstomos pagal valdymo formą, politinę santvarką bei teritorinę struktūrą;
- vertinti Lietuvos gamtinę, ekonominę ir geopolitinę padėtį;
- išmanyti pasaulio politinio žemėlapio raidą, prognozuoti galimus jo pokyčius ateityje;
- vertinti kolonijinės sistemos įtaką pasaulio politiniam žemėlapiui;
- apibūdinti pagrindinius valstybės elementus;
- vertinti valstybių tarpusavio santykius;
- nagrinėti tarpvalstybinių ir vidaus konfliktų priežastis, vertinti padarinius bei siūlyti taikaus konfliktų sprendimo būdus;
- žinoti karščiausius karinių konfliktų regionus;
- vertinti valstybių išsivystymą pagal ekonominius ir socialinius požymius.

1.1 Pasaulio politinis žemėlapis

Iš visų geografijos žemėlapių dažniausiai naudojamas pasaulio **polìtinis žemėlapis**. Jame skirtingomis spalvomis pažymėtos valstybės. Tačiau šio žemėlapio paskirtis platesnė. Plačiąja žodžio reikšme tai visų valstybių visuma, įskaitant šalių valstybinę politinę santvarką ir savitarpio santykius. Šiuolaikinį pasaulio politinį žemėlapį ir jo istorinę raidą tiria **polìtinė geogrãfija**.

Pasaulio politinio žemėlapio subjektai

Prie politinio žemėlapio subjektų priklauso nepriklausomos valstybės, priklausomos teritorijos ir neapibrėžto statuso teritorijos.

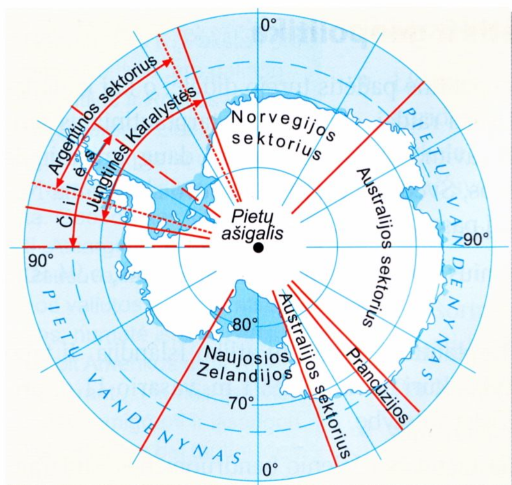
- **Nepriklaũsomos valstýbės** – pagrindinė politinio žemėlapio sudedamoji dalis. Iš viso pasaulyje yra daugiau kaip 190 valstybių. Tikslų jų skaičių įvardyti sudėtinga, nes kai kurių šalių dėl įvairių priežasčių dauguma kitų valstybių nepripažįsta.
- Nepripažįstamos bei iš dalies pripažįstamos valstybės *de facto* (realiai) egzistuoja ir kontroliuoja savo teritoriją arba jos dalį, tačiau neturi tarptautinio pripažinimo. Dažniausiai tai teritorijos, atsiskyrusios nuo kitų valstybių ir vienašališkai paskelbusios nepriklausomybę. Politiniuose žemėlapiuose tokie teritoriniai dariniai kaip nepripažįstamos valstybės paprastai nežymimi (1.1.1).
  - Tokias šalis kaip Kòsovą (buvusią Ser̃bijos dalį), Palestìną (iš dalies kontroliuojamą Izraèlio), taip pat Taivãną (oficialiai Kìnijos Respùblikos dalį) pripažįsta nemažai šalių, tačiau dauguma vis dėlto jų nelaiko savarankiškomis.
  - Kai kurias teritorijas, pasiskelbusias nepriklausomomis valstybėmis (Šiáurės Kìprą, Abchãziją, Pietų̃ Osètiją), pripažįsta tik viena arba kelios šalys.
  - Nė viena pasaulio šalis kol kas nepripažįsta Pãdnestrės, Kalnų̃ Karabãcho, Somãlilendo ir kai kurių kitų pseudovalstybių.
- **Priklaũsomos teritòrijos** – kai kurių valstybių (Prancūzìjos, Jungtìnės Karalỹstės) užjūrio valdos. Jos paprastai nutolusios nuo valdančių šalių pagrindinės teritorijos.
- Priklausomos teritorijos anksčiau vadintos kolonijomis, tačiau dėl to, kad ši sąvoka įgijo neigiamą reikšmę, dabar įvardijamos kitaip (pvz., užjūrio departamentai, užjūrio teritorijos, dependencijos, autonominiai regionai).
  - Iki XX a. vidurio kolonijų buvo labai daug ir jos apėmė apie trečdalį visų pasaulio šalių ploto (→11 psl.). Šiuo metu yra maždaug 60 priklausomų teritorijų, kurios apima tik 1% sausumos ploto (1.1.2).
  - Daugiausia priklausomų teritorijų turi Jungtìnė Karalỹstė (15) ir Prancūzijà (14). Dauguma tokių teritorijų yra nedidelės salos arba jų grupės.
  - Didžiausio ploto priklausoma teritorija – Grenlandijos sala (gren. – *Kalaallit Nunaat*), kuri 50 kartų didesnė už ją valdančią Dãniją.

Nepripažįsta nė viena valstybė	
Kalnų Karabachas	Paskelbė nepriklausomybę nuo Azerbaidžano
Somalilandas	Paskelbė nepriklausomybę nuo Somalio
Padnestrė	Paskelbė nepriklausomybę nuo Moldovos
Pripažįsta tik viena arba kelios valstybės	
Abchazija Pietų Osetija	Pripažino Rusija, Venesuela, Nikaragva ir kelios Okeanijos šalys
Šiaurės Kipras	Pripažino tik Turkija
Pripažįsta daug valstybių, tačiau nėra JT narės	
Kosovas	Pripažįsta 63 JT narės
Vakarų Sahara	Šiuo metu okupuota Maroko. Nepriklausomybę pripažįsta 45 valstybės
Taivanas	Pripažįsta 24 valstybės
Palestina	Pripažįsta dauguma musulmoniškų valstybių, taip pat Rusija ir Prancūzija

▲ **1.1.1** Nepripažįstamos ir tik kai kurių valstybių pripažįstamos valstybės 2011 m.

Priklausoma teritorija	Kam priklauso	Gyv., sk., tūkst.
Puerto Rikas	JAV	3725
Kanarų salos	Ispanija	2100
Reunjonas	Prancūzija	777
Gvadelupė	Prancūzija	405
Martinika	Prancūzija	398
Prancūzijos Polinezija	Prancūzija	287
Naujoji Kaledonija	Prancūzija	249
Madeira	Portugalija	247
Azorai	Portugalija	235
Gviana	Prancūzija	217

▲ **1.1.2** Didžiausios pagal gyventojų skaičių priklausomos teritorijos 2011 m.

▲ **1.1.3** Antarktidos sektoriai

▲ **1.1.4** Valstybių pretenzijos į Arktį

Jungtinių Valstijų Geologijos tarnybos skaičiavimu, Arktyje yra apie ketvirtadalį visų pasaulyje iki šiol nenaudotų naftos išteklių.

Išskirtinė ekonominė zona – vandenynų ir jūrų teritorija, kurioje jai gretima valstybė turi pirmenybės teisę eksploatuoti čia esančius gamtos išteklius (pvz., žvejoti, išgauti naudingąsias iškasenas). Pagal Jūrų teisės konvenciją tokios zonos plotis negali viršyti 200 jūrmylių.

◀ **1.1.5** Rusų mokslininkas A. Čilingarovas 2008 m. povandeniniu laivu pasiekė vandenyno dugną po Šiaurės ašigaliu ir įtvirtino Rusijos vėliavą.

- **Neapibrė́žto stãtuso teritòrijos** – kiti politinio žemėlapio subjektai, kurių priklausomybė neaiški (Vakarų Sahara). Neaiškaus statuso yra milžiniška Antarktidos teritorija. Nors ne kartą JAV, Rùsija ir kitos įtakingos šalys deklaravo, kad Antarktidos teritorija niekam nepriklauso, iš tikrųjų taip nėra. Kai kurios šalys (jai gretimos Austrãlija, Naujóji Zelándija, Argentinà ir Čìlė, taip pat Norvègija, Prancūzijà bei Jungtìnė Karalỹstė) savavališkai priskyrė savo „globai" šio žemyno tam tikras dalis, vadinamas sektoriais (1.1.3). Tos šalys neprieštarauja kitų valstybių mokslo tyrimams jų sektoriuose ir jokių konfliktų dėl to nekyla.

Arkties vandenyno dalybos

- Pastaruoju metu politine problema tampa Arkties vandenyno pasidalijimas (už šalių **išskirtìnės ekonòminės zònos ribų**). Dėl klimato atšilimo tirpstant ledynams, Arktis tampa vis labiau pasiekiama. Kadangi vandenyno šelfe šiame regione slypi didžiuliai naftos ir dujų ištekliai, o kitose Žemės vietose esantys senka, susidomėjimas Arktimi sparčiai auga.
  - Iki šiol Arkties vandenynas tarptautinės teisės požiūriu nėra pasidalytas ir rimtas teritorines pretenzijas į jį reiškia Rùsija, Kanadà, JAV, Dãnija, Norvègija (1.1.4).
  - Daugiausia Arkties teritorijos sau bando prisiskirti Rùsija, kuri pareiškė pretenzijas į didesnę vidinės Arkties dalį ir net į Šiaurės ašigalį (1.1.5).
  - Kanadà ir JAV taip pat spartina mokslo tyrimus, stengiasi sustiprinti savo karines bazes bei kurti naujų. Rùsija siūlo Arkties klausimą spręsti Jungtinėse Tautose naudojantis Jungtinių Tautų Jūrų konvencija.

Kintantis pasaulio politinis žemėlapis

Pasaulio politinis žemėlapis nuolat keičiasi. Galima skirti kiekybinius ir kokybinius pokyčius.

- Kiekybiniai pokyčiai susiję su naujų valstybių atsiradimu. Jau XXI a. pasaulio politiniame žemėlapyje atsirado Rytų̃ Timòras (2002 m.), Juodkalnijà (2006 m.), Kòsovas (2008 m.), Pietų̃ Sudãnas (2011 m.). Manoma, kad ir toliau valstybių skaičius augs. Nuo Kanãdos gali atsiskirti jos prancūziškoji dalis – Kebèkas (Kvebèkas), Somãlio teritorijoje gali susidaryti net 2–3 valstybės. Kai kurių politologų nuomone, po 20–30 metų pasaulio žemėlapyje gali būti apie 250 nepriklausomų valstybių.
- Kokybiniai pokyčiai susiję su šalių politinio režimo, valdymo formos arba teritorinės santvarkos pokyčiais. Antai Kambòdžoje 1993 m. respublikinė valdymo forma pakeista į monarchinę, o Nepãlas, atvirkščiai, vietoj konstitucinės monarchijos 2008 m. tapo federacine respublika.

▲ **1.1.6** Netoli Vilniaus, vietovėje prie Bernotų piliakalnio, įkurtas Europos geografinio centro kraštovaizdžio kartografinis draustinis.

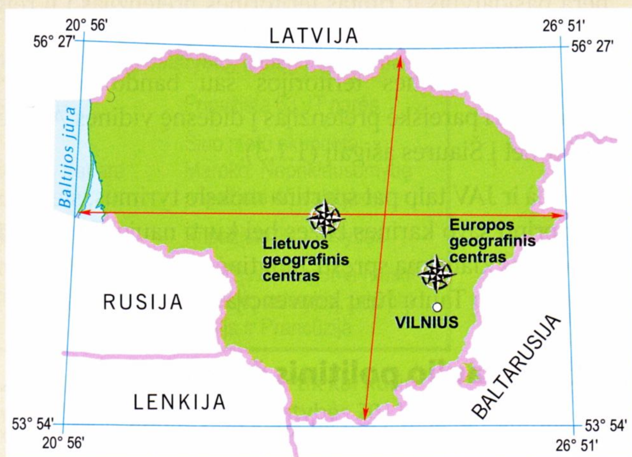
Lietuvos geografinė padėtis ir geopolitika

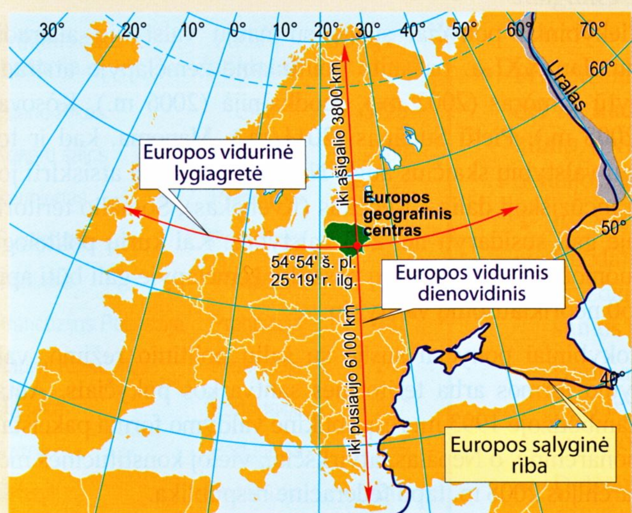
Lietuvõs geografinė, ekonominė, geopolitinė padėtis turėjo didelę, o kai kada lemiamą reikšmę mūsų valstybės istorinei raidai, ekonomikai, tarptautiniams santykiams. Lietuvõs valstýbė per gyvavimo laikotarpį patyrė daug grėsmių iš kaimynės Rùsijos, Lénkijos, Vokietìjos, Švèdijos, mūsų šalis buvo siaubiama Napoleono laikais, per Pirmąjį ir Antrąjį pasaulinius karus.

- Lietuvà yra užmezgusi diplomatinius santykius su 154 valstybėmis, o 94 iš jų turi diplomatines atstovybes.
  - Itin svarbų vaidmenį šalies tarptautiniu lygmeniu atliko Islándija. Ji tapo pirmąja nepriklausoma valstybe, kuri oficialiai 1991 m. vasario 11 d. pripažino Líetuvą kaip savarankišką valstybę.
- Net 41 pasaulio valstybėje veikia Lietuvõs užsienio bendruomenės, sudarančios **Pasáulio lietùvių bendrúomenę**. Ji siekia išsaugoti pasaulyje pasklidusių lietuvių tapatumą, ryšius su Líetuva.

Gamtinė geografinė padėtis

- Lietuvà yra tarp 53°53′ ir 56°27′ šiaurės platumos lygiagrečių bei 20°56′ ir 26°51′ rytų ilgumos dienovidinių (1.1.7).
- Valstybė yra Báltijos jū̃ros rytų pakrantėje, Rytų Europos lygumos vakarų pakraštyje.
- Prancū̃zijos nacionalinio geografijos instituto mokslininkų apskaičiavimais, atliktais 1989 m., būtent Lietuvojè 54°54′ š. pl. ir 25°19′ r. ilg. yra **Euròpos žemýno geogrãfinis ceñtras** (1.1.6). Tokių centrų Europoje žinoma dar bent keli (Lénkijoje, Slovãkijoje, Ukraìnoje). Visi jie sąlyginiai, nes Europoje nėra vieno sutarimo dėl šio žemyno ribų.

▲ **1.1.7** Lietuvos geografinė padėtis

Geopolitinė padėtis

- Tarp stiprių ir galingų valstybių dėl geografinės padėties praeityje kildavo didelių pavojų politiniam ir ekonominiam mūsų šalies saugumui bei savarankiškumui.
- 1990 m. Lietuvà tapo savarankiška valstybe, yra Jungtinių Tautų (JT) narė, o nuo 2004 m. priklauso Europos Sąjungai (ES) ir NATO, taip pat sėkmingai dalyvauja kitose tarptautinėse organizacijose.
- ES priklausančios kaimynės Lénkija ir Lãtvija teikia valstybei saugumo, NVS šalys Rùsija ir Baltarùsija verčia laikytis budrumo, atsargaus ir pragmatiško diplomatiškumo.
- Mūsų šalis vykdo geros kaimynystės politiką, plėtoja bendradarbiavimo ryšius Báltijos jū̃ros regione, palaiko glaudžius santykius su Grùzija, Ukrainà, kitomis NVS šalimis, su kuriomis dalijasi demokratijos kūrimo, integracijos patirtimi.

Geopolitikas K. Pakštas prognozavo, kad tarp galingų Vokietijos ir Rusijos valstybių įsiterpusi Lietuva ateityje gali būti šių šalių okupuota ir visais atžvilgiais asimiliuota. Geopolitikas siūlė įkurti „Atsarginę Lietuvą“, arba Dausuvą, – surinkti Lietuvos valiutos ir aukso atsargas, numatė išpirkti žemių netoli Amerikos arba Afrikos krantų, į kurias lietuviai galėtų emigruoti ir išsaugoti lietuviškumą bei tautinį identitetą.

2003 m. gegužės 10–11 d. įvyko referendumas dėl Lietuvos Respublikos narystės ES. 91,07% visų balsavusiųjų pritarė narystei.

Lietuva JT priklausančių organizacijų narė:
Pasaulinės sveikatos organizacijos (WHO),
Jungtinių Tautų švietimo, mokslo ir kultūros organizacijos (UNESCO),
Tarptautinės darbo organizacijos (ILO),
Maisto produktų ir žemės ūkio organizacijos (FAO),
Tarptautinės civilinės aviacijos organizacijos (ICAO),
Tarptautinės jūrų organizacijos (IMO),
Pasaulinės meteorologų organizacijos (WMO).

Ekonominė geografinė padėtis

- Lietuvà – Europos tranzito dalis. Per mūsų šalį driekiasi svarbūs transporto koridoriai tarp Šiaurės ir Pietų, Rytų ir Vakarų valstybių: gabenami kroviniai, vyksta keleiviai, driekiasi naftos, dujų, elektros perdavimo linijos. Ūkio plėtrai ypač svarbus neužšąlantis Klaĩpėdos uostas.
- ES vidinės sienos su Lénkija ir Lãtvija užtikrina laisvą krovinių ir keleivių judėjimą.
- ES išorinių sienų su Rùsija (Kaliningrado sritis) ir Baltarùsija apsauga griežtesnė, atidžiai tikrinami keleivių dokumentai, kontroliuojami gabenami kroviniai.
- Per Lietuvõs oro erdvę driekiasi daug tarptautinių skrydžių maršrutų.
- Sumaniai naudodama ekonominės geografinės padėties privalumus Lietuvà gali iš to turėti daug naudos.
- Mūsų šalis iki šiol priklauso nuo užsienio valstybių energetikos bei gamtos išteklių importo. Elektros ir dujų tinklai neturi tiesioginio ryšio su Vakarų Europos energetikos sistemomis. Tokia **ekonòminė priklausomýbė** pavojinga mūsų šalies politiniam ir ekonominiam stabilumui.

Lietuvos integracija ir narystė tarptautinėse organizacijose

- Atgavusi nepriklausomybę Lietuvà atkūrė dar tarpukariu įteisintą narystę tarptautinėse organizacijose, taip pat tapo daugelio kitų organizacijų ir susivienijimų nare. Nuosekliai vykdydama reformas šalis siekė greičiau integruotis į politines, ekonomines Europos (ES) ir gynybines pasaulio (NATO) struktūras.
- 1991 m. lapkričio 17 d. įkurta Baltoskandijos akademija, kurios tikslas – mokslo tyrimai plėtojant įvairiapusius šio regiono kraštų ir tautų ryšius, integruojant Lietuvõs kultūrą į Baltoskandijos kultūros erdvę. Baltoskandijos, kaip geopolitinio regioninio vieneto, kūrimo idėjas pirmasis pateikė ir jų svarbą atskleidė prof. K. Pakštas. Jo teigimu, vienas iš būdų mažosioms valstybėms atsilaikyti prieš didžiųjų spaudimą yra jungtis į sąjungas ir glaudžiau bendradarbiauti. Pasak profesoriaus, jungtis gali tik panašaus dydžio, geografinės aplinkos, tikėjimo bei pagarbą ir toleranciją viena kitai jaučiančios valstybės.
  - Po 20 m. veiklos Baltoskandijos akademija uždaryta. VDU iniciatyva šią instituciją ketinama atkurti.

Jungtinių Tautų organizacija vienija beveik visas nepriklausomas valstybes. Lietuva į JT priimta 1991 m. rugsėjo 17 d.

- Jungtinėse Tautose Lietuva turi dvi nuolatines atstovybes: Niujorke, centrinėje JT būstinėje, ir Ženevoje, kuri atstovauja Lietuvai JT Europos skyriuje. Mūsų šalis dalyvauja JT taikos palaikymo operacijose. Į jas vyksta ne tik karių, bet ir žurnalistų, politikų, stebėtojų, žinomų muzikantų. Su taikiomis misijomis būta Bosnijoje ir Hercegovinoje, Kosove.

1992 m. balandžio 29 d. Lietuva buvo priimta į **Tarptautinį valiutos fondą** (IMF), o liepos 6 d. – į Pasaulio banko tarptautinę organizaciją.

- Dalyvaudama jų veikloje mūsų šalis įsipareigojo tobulinti kainų, socialinių pašalpų sistemas, stiprinti bankų sistemą, skatinti privatizavimą, konkurenciją, mažinti tiesioginį valstybės kišimąsi į ekonomiką.

2004 m. gegužės 1 d. Lietuva su kitomis devyniomis Europos valstybėmis tapo **Europos Sąjungos** nare.

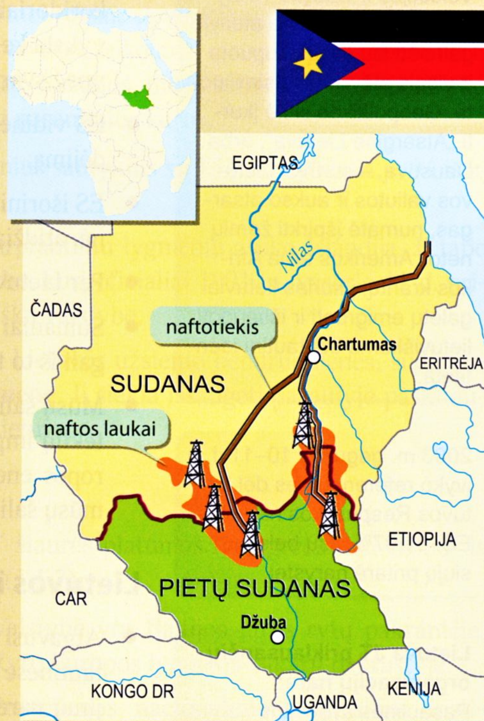
- Narystė teikia galimybių verslui, švietimui, sveikatos priežiūrai, aplinkosaugai, kitoms sritims sparčiau ir efektyviau plėtoti.
- ES struktūriniai bei kiti fondai remia įvairias sritis, padeda mažinti ES šalių socialinius ir ekonominius skirtumus. Ši parama pagelbsti kuriant naujas darbo vietas, plėtojant infrastruktūrą, gerinant mokymosi sąlygas, keliant darbuotojų kvalifikaciją.

2004 m. balandžio 1 d. Lietuva tapo **NATO** nare.

- Narystė NATO aljanse – didesnės saugumo garantijos ir tvirtesnės pozicijos dalyvaujant tarptautinėje politikoje. Rekonstruotas Šiaulių karinis oro uostas Zokniuose, sutvarkyta gyvenvietės infrastruktūra, atsirado naujų darbo vietų.
- Lietuvių kariai, karo medikai, žurnalistai drauge su kitų šalių atstovais dalyvauja įvairiose NATO misijose.

Pietų Sudanas – nauja pasaulio valstybė

2011 m. liepos 9 d. pasaulio politiniame žemėlapyje atsirado nauja valstybė – Pietų Sudanas. Ji įkurta atsiskyrus nuo Sudano – iki tol didžiausios pagal plotą Afrikos šalies. Referendume dėl nepriklausomybės už pasisakė 98,8% Pietų Sudano gyventojų. Praėjus vos kelioms dienoms po nepriklausomybės paskelbimo, naują valstybę pripažino visos įtakingos pasaulio valstybės ir ji priimta į JT. Taigi nauja valstybė tarptautinį pripažinimą gavo lengvai ir greitai, tačiau kelias į nepriklausomybę buvo ilgas ir labai sunkus.

Iš kolonijinės praeities

Buvęs Sudanas – kolonijinės praeities problemų komplekso klasikinis pavyzdys. Šalies teritorija, kaip ir daugumos kitų Afrikos valstybių, buvo sukurta dirbtinai, neatsižvelgiant į čia gyvenančių tautų istorinius, etninius bei religinius skirtumus.

Iki 1956 m., kai buvo paskelbta Sudano nepriklausomybė, jį bendrai valdė Didžioji Britanija ir Egiptas. XIX a. pabaigoje anglai užvaldė ir prijungė prie Sudano nemažą teritoriją į pietus nuo jo, vadinamąjį Pietų Sudaną. Ten gyvenančių negridų genčių tradicijos labai skyrėsi nuo arabų islamo išpažinėjų. Kolonijiniu laikotarpiu anglų misionieriai dalį Pietų Sudano gyventojų privertė atsisakyti tradicinio animizmo ir tapti krikščionimis.

Religinė priešpriešа ir nafta

Sudanui tapus nepriklausoma valstybe, prieštaravimai tarp arabų islamo išpažinėjų šiaurėje ir negridų krikščionių pietuose sustiprėjo. Aukščiausia šalies valdžia priklausė arabams, o pietiečiai buvo laikomi antrarūšiais žmonėmis. Beveik 50 metų Sudaną draskė kruvini pilietiniai karai. 1972 m., pasibaigus pirmajam karui, Pietų Sudanas įgijo autonomijos statusą, tačiau tokia padėtis truko neilgai.

XX a. pabaigoje Pietų Sudane aptikta naftos telkinių. Netrukus prezidentas panaikino regiono autonomiją. Šalies valdžia nusprendė islamizuoti Pietų Sudaną įvedusi čia šariato įstatymų viršenybę. Dėl to vėl įsiplieskė pilietinis karas. Jį lydėjo badas, sausros, genocidas – žuvo per 2 mln. žmonių (daugiausia civilių), šimtai tūkstančių tapo pabėgėliais.

Žingsniai į visišką nepriklausomybę

2005 m., po 22 metų chaoso, pagaliau pasirašyta taikos sutartis. Pietų Sudanas atgavo autonomiją, o jo lyderis tapo Sudano viceprezidentu. Buvo susitarta, kad po 6 metų pietiečiai referendume turės apsispręsti, kurioje valstybėje nori gyventi. Visus šiuos metus centrinė valdžia praktiškai nekontroliavo Pietų Sudano teritorijos.

2011 m. paskelbus referendumo rezultatus, pirmoji valstybė, pripažinusi Pietų Sudaną, buvo pats Sudanas. Toks buvusios teritorijos nepriklausomybės pripažinimas yra ypatingas ir iš esmės skiriasi nuo, pavyzdžiui, Kosovo nepriklausomybės, nes jos nepripažįsta kaimynė Serbija ir daugelis kitų šalių. Pietų Sudano pripažinimas parodė, kad nepriklausomybę galima įgyti teisėtai ir sudėtingas, ilgai trukęs konfliktas gali būti išspręstas.

Nauja valstybė – nauji iššūkiai

Pietų Sudanas yra viena iš etniškai margiausių pasaulio valstybių. 8–9 mln. jos gyventojų priklauso keliolikai nilotų etninių grupių, kurioms teks spręsti valstybės reikalus, nekonfliktuoti. Oficialia šalies kalba paskelbta anglų kalba, nors skirtingų tautų atstovai paprastai bendrauja arabiškai.

Šalies laukia didžiuliai iššūkiai, nes Pietų Sudanas yra viena iš skurdžiausių valstybių pasaulyje, sveikatos priežiūros padėtis prasčiausia. Labai didelis neraštingumas.

Pietų Sudane net 98% valstybės pajamų gaunama iš naftos pardavimo. Nafta į uostus transportuojama vamzdynais, kurie driekiasi per šiaurinę Sudano dalį. Taigi abi šalys priklauso viena nuo kitos, abiem reikia taikos, draugiškų santykių ir užsienio investicijų.

Pietų Sudano nepriklausomybės paskelbimo šventė

1.2 Politinio žemėlapio raida nuo XIX amžiaus

„Šiandien Jungtinės Tautos turi ypač stengtis stiprinti mūsų visuomenes, kurias vienija tokios vertybės kaip žmogiškumas ir tolerancija“... „mažos arba mažiau išsivysčiusios valstybės nebegali išvengti pasaulinės atsakomybės ir visi esame atsakingi už mūsų visų bendrą dabartį ir ateitį. Pripažinkime, kad nuo šiol kiekvienai valstybei pasauliniai interesai yra ir jos nacionaliniai interesai, o pasaulinė pareiga yra ir jos nacionalinė pareiga“.

Iš LR Prezidentės D. Grybauskaitės kalbos, pasakytos Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos sesijoje Niujorke

Pirmosios valstybės pasaulyje atsirado prieš 5–6 tūkst. metų. Per daugelį amžių mūsų planetoje suklestėjo ir išnyko tūkstančiai valstybių. Tai rodo istoriniai žemėlapiai, kuriuose matome kitokį valstybių išsidėstymą, išnykusių šalių pavadinimus. Šiuolaikinis politinis žemėlapis pradėjo formuotis XIX a. pradžioje. Jo raidoje galima skirti kelis reikšmingus etapus.

I etapas (1815–1914 m.)

- Šis etapas prasidėjo po Napoleono karų. Tada įvykusiame Víenos kongresè, kuriame dalyvavo galingiausių Europos valstybių vadovai ir diplomatai, buvo nustatytos naujos žemyno valstybių sienos. Per šimtą metų dėl karų ir nepriklausomybės kovų jos ne kartą buvo keičiamos. Galingos Europos valstybės nulėmė ir to meto pasaulio politinio žemėlapio pokyčius, kai pasidalijo beveik visą Afriką ir Azijos teritorijos didžiąją dalį. 1914 m. prasidėjusį Pirmąjį pasaulinį karą galima laikyti šio etapo pabaiga.
- I etapo bruožai:
  - Vyravo didelės imperijos (britų, prancūzų, Áustrijos ir Veñgrijos, Rùsijos, Osmãnų).
  - Susiformavo pasaulio kolonijinė sistema – stiprios Europos valstybės užvaldė ir pavertė **kolònijomis** beveik visą Afrikos žemyną, didžiules teritorijas Pietų Azijoje. Šios valstybės kolonijų valdytojos vadintos **metropòlijomis**. Afrikoje daugiausia kolonijų įkūrė Prancūzijà ir Didžióji Britãnija, kelias – Vokietijà ir Portugãlija (1.2.1). Azijoje didžiausias teritorijas užvaldė britai, Indokinijos rytinė dalis tapo Prancūzìjos valda, Filipìnai atiteko JAV, o Indonèzija dar XVIII a. tapo Olándijos kolonija.
  - Kūrėsi ir įsitvirtino Lotynų Amerikos valstybės. Nuo 1816 iki 1824 m. politiniame žemėlapyje atsirado dauguma dabartinių šio regiono valstybių (Ispãnijos ir Portugãlijos buvusios kolonijos). Nuo XX a. pradžios jų sienos beveik nepasikeitė.
  - Kai kurios Europos šalys – Bel̃gija, Rumùnija, Bulgãrija, Ser̃bija, Norvègija – išsikovojo nepriklausomybę.
  - Susivienijo Vokietìjos, Itãlijos žemės: abi šios šalys tapo įtakingomis Europos valstybėmis.

1.2.1 Afrikos politinis žemėlapis XX a. pradžioje

II etapas (1914–1945 m.)

- Etapas truko nuo Pirmojo iki Antrojo pasaulinio karo. Karai lėmė didelius valstybių sienų pokyčius Europoje.
- Šio etapo pagrindiniai bruožai:
  - Po Pirmojo pasaulinio karo suiro Áustrijos ir Osmãnų impèrijos – jų vietoje susidarė kelios nepriklausomos valstybės (Áustrija, Čekoslovãkija, Tur̃kija, Veñgrija, Jugoslãvija, Irãkas).
  - Rùsijos impèrijos vietoje susikūrė pirmoji pasaulyje komunistinė šalis – Soviẽtų Sąjunga. Ji iš esmės išsaugojo buvusios imperijos teritoriją.
  - Trumpai (1918–1940 m.) gyvavo nepriklausomos Báltijos valstýbės.
  - Perdalijamos kolonijinės teritorijos. Dėl Vokietìjos pralaimėjimo Pirmajame pasauliniame kare jos kolonijos Afrikoje (Namìbija, Tanzãnija, Kamerū̃nas, Tògas) atiteko Dìdžiajai Britãnijai ir Prancūzìjai.

▲ **1.2.2** Europos valstybių sienų pokyčiai po Antrojo pasaulinio karo

III etapas (1945–1989 m.)

- Etapas truko nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos iki komunistinių režimų žlugimo pradžios. Simbolinė data – Berlýno síenos griūtis 1989 m. lapkritį (1.2.3).
- Šio etapo bruožai:
  - Baigėsi kolonijinė sistema. Per šį laikotarpį visos kolonijos Afrikoje, Azijoje ir daugelis Okeanijoje sukūrė nepriklausomas valstybes. Kolonijinių imperijų neliko. Dauguma kolonijų Azijoje išsivadavo per pirmąjį dešimtmetį po karo, Afrikoje – 1957–1960 m.

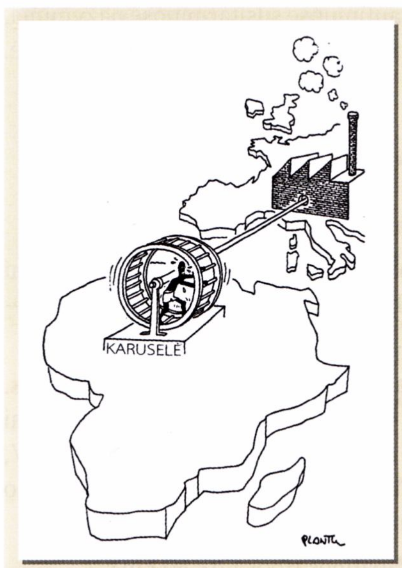
▼ **1.2.3** Berlyno sienos griūtis

  - Po Antrojo pasaulinio karo pakito valstybių sienos. Potsdamo konferencijoje 1945 m. antihitlerinės koalicijos šalys nustatė naujas valstybių sienas Europoje (1.2.2). Pralaimėjusi Vokietijà prarado daug teritorijų, kurios atiteko Lénkijai ir Soviẽtų Sąjungai.
  - Pagrindinis geopolitinis šio laikotarpio bruožas – dviejų politinių blokų priešpriešа, arba **šaltàsis kãras**. NATO šalys kelis dešimtmečius kovojo prieš Soviẽtų Sąjungą bei jos sąjungininkes socialistines šalis dėl įtakos daugelyje pasaulio regionų.

Kolonijinės sistemos įtaka

Kolonijinė sistema turėjo ir neigiamą, ir teigiamą įtaką kolonizuotoms šalims.

▲ **1.2.4** Afrikos kolonijų nauda Europos ekonomikai karikatūristo akimis

- Galima skirti tokius neigiamus bruožus ir padarinius:
  - metropolijos savinosi kolonijų gamtos turtus, naudojosi pusiau vergišku vietos gyventojų darbu. Kita vertus, ta priespauda buvo ne didesnė už anksčiau valdžiusių vietos vadų priespaudą;
  - daugelyje kolonijų europiečiai laikėsi savanaudiškos ekonominės politikos – eksportavo žaliavas ir žemės ūkio kultūras. Tapusios nepriklausomos šalys paveldėjo neefektyvų ūkio tipą;
  - europiečiai primetė savo tradicijas ir įstatymus.
- Prie teigiamų bruožų galima priskirti:
  - pažangą socialinėje sferoje – įkurta ligoninių, mokyklų ir net universitetų. Nemažai vietos gyventojų turėjo galimybių mokytis, naudotis medicinos paslaugomis;
  - vietos tautos susipažino su pažangia europiečių politine patirtimi (demokratijos principais, parlamentarizmu), tad tapusios nepriklausomos dauguma sukūrė panašią politinę sistemą (Ìndijos parlamentas sukurtas Didžiõsios Britãnijos pavyzdžiu);
  - kolonijinės sistemos metais nebuvo vietos tautų didelės priešpriešos, mažiau įsiplieksdavo etninių konfliktų. Kolonijoms išsikovojus nepriklausomybę, sustiprėjo vidaus ir tarpvalstybiniai konfliktai (pvz., tarp Ìndijos ir Pakistãno trunka nuo pat šių valstybių įkūrimo 1947 m.);
  - kolonizavimo išvengusios Afrikos ir Azijos šalys (Libèrija, Etiòpija, Afganistãnas) neįgijo jokių politinių arba ekonominių pranašumų lyginant su buvusiomis kolonijomis.

IV etapas (šiuolaikinis)

Separatizmas – tautiniai judėjimai, siekiantys suteikti suverenumą tam tikroms teritorijoms atskirdami jas nuo esamos valstybės.

- Jis prasidėjo žlugus komunistiniams režimams Europoje (1990 m.). Per šį laikotarpį įvyko tokie procesai:
  - Suiro SSSR ir Jugoslãvija. Soviẽtų Sąjungos teritorijoje atsirado 15 nepriklausomų valstybių (tarp jų – Lietuvà), o Jugoslãvijos – 7. Į dvi šalis skilo Čekoslovãkija. Susivienijo Vakarų̃ ir Rytų̃ Vokietijà.
  - Įsitvirtino **demokrãtija** daugumoje buvusių socialistinių šalių. Kai kuriose valstybėse (Kìnijoje, Šiáurės Korė́joje, Kùboje) komunistinė politinė santvarka išliko. Toli gražu ne visose naujose šalyse įvyko demokratinių permainų (pvz., 2011 m. demokratinis valdymas nebuvo įgyvendintas kai kuriose Vidurio Azijos šalyse, Baltarùsijoje).
  - Daug etninių konfliktų Afrikoje, buvusios Jugoslãvijos teritorijoje, Kaukaze.
  - Sustiprėjo **separatìstiniai** judėjimai skirtinguose pasaulio regionuose (→ 20 psl.).

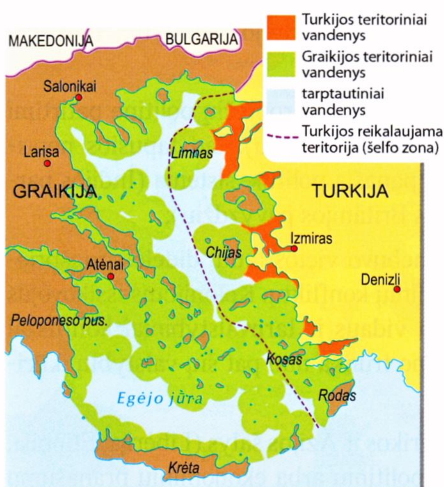

▲ **1.2.5** Baltijos šalių atsiskyrimas nuo SSRS karikatūristo akimis

1.3 Valstybės elementai

Šalis	Sausumos plotas, km²	Visas plotas, km²	Vandens ploto dalis, %
Rusija	16 377 742	17 098 242	4,2
Kanada	9 093 507	9 984 670	8,9
Suomija	303 815	338 145	10,1
Olandija	33 893	41 543	18,4

▲ **1.3.1** Kai kurių šalių sausumos ir viso ploto palyginimas

▲ **1.3.2** Teritorinė teisė Egėjo jūroje

▲ **1.3.3** Kaprivi koridoriaus anklavas

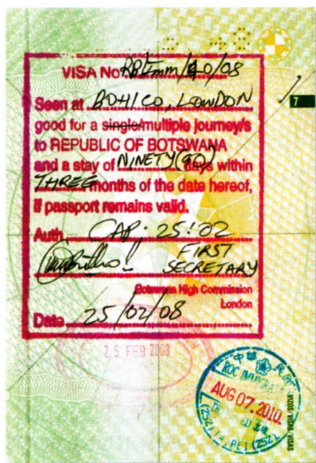

▲ **1.3.4** Karaliaučiaus krašto eksklavas

Kiekvienos valstybės pagrindą sudaro trys svarbiausi elementai: teritorija, gyventojai ir valdžia. Tarptautiniuose susitarimuose pažymima, kad valstybę turi pripažinti kitos šalys, t.y. tarptautinė bendruomenė.

Valstybės teritorija

- Valstybės teritoriją sudaro:
  - apibrėžtas sausumos plotas;
  - visi vidaus vandenys, taip pat į šalies sausumos teritoriją giliai įsiterpiančios jūros ir įlankos (pvz., Baltoji jūra Rùsijoje, Eiselio įlanka Olándijoje) (1.3.1);
  - šalį skalaujančių jūrų arba vandenynų **teritòriniai vándenys**. Pagal tarptautinę teisę jų plotis gali būti iki 12 jūrmylių. Kai kurios jūrinės valstybės nepaiso šios taisyklės. Antai JAV, Austrãlija laikosi 3 jūrmylių pločio teritorinių vandenų ribos, o dalis Afrikos ir Lotynų Amerikos šalių – iki 200 jūrmylių!
  - oro erdvė iki termosferos apatinės ribos (70–80 km);
  - žemės gelmės. Jų apatinė riba kol kas nenustatoma.
- Daug salų turinčios Graĩkijos teritoriniai vandenys ne tik apima didelę Egėjo jūros dalį, bet ir siekia Tur̃kijos krantus, dėl to tarp šių šalių nuolat kyla teritorinių konfliktų (1.3.2).
- Teritorijos dydžiu šalys labai skiriasi. Didžiausios valstybės didesnės už Australijos žemyną, o mažiausių (Vatikãno, Monãko) plotas panašus į Vìlniaus kurio nors gyvenamojo rajono plotą.
- Pagal geografinę padėtį skiriamos jūrinės ir sausumos (neturinčios jūros kranto) valstybės. Pastarųjų yra mažiau (bene 35). Išskirtinė salų valstybių grupė.
- Ypatingos teritorijos dalys – anklavai ir eksklavai.
  - **Anklãvas** – giliai į kitų valstybių teritoriją įsiterpiantis plotas (1.3.3). Tokių teritorinių darinių turi daugelis valstybių. Pavyzdžiui, Lietuvojè, Šal̃čininkų savivaldybėje, yra Dievẽniškių anklavas. Siauri ištįsę anklavai, jungiantys valstybes su svarbiomis laivybinėmis upėmis arba geopolitiniais tikslais atskiriantys vienos gretimos šalies teritoriją nuo kitos, vadinami **teritòriniais korìdoriais**. Jų turi, pavyzdžiui, Kolùmbija, Namìbija, Afganistãnas.
  - **Ekskl̃avas** – šalies teritorijos dalis, kurią nuo pagrindinės teritorijos skiria kitos valstybės (arba valstybių) žemės. Prie jūros esanti tokia nutolusi šalies teritorijos dalis vadinama pusiau eksklavu. Eksklavai susidarė dėl istorinių arba etninių priežasčių ir dauguma visai maži. Pavyzdžiui, Ìndijos ir Bangladèšo pasienyje išsidėstę apie 200 (priklausančių abiem valstybėms), tačiau beveik visi tėra kaimai su aplinkiniais laukais. Didžiausi pusiau eksklavai – Aliaska (JAV) ir Kaliningrado sritis (Rùsijoje) (1.3.4), didžiausias visiškas eksklavas – Nachčivano sritis (Azerbaidžãno dalis, atskirta Arménijos teritorijos).

▲ **1.3.5** Vizos anstpaudas Lietuvos Respublikos pase

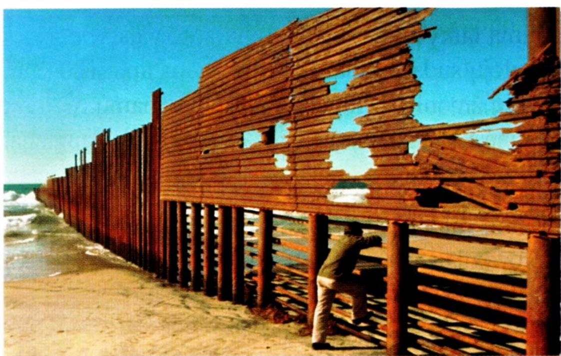
Viza – žyma asmens dokumente, suteikianti leidimą asmeniui atvykti į šalį tam tikram ribotam laikui. Paprastai ją išduoda tos šalies ambasada, rečiau galima gauti muitinėse.

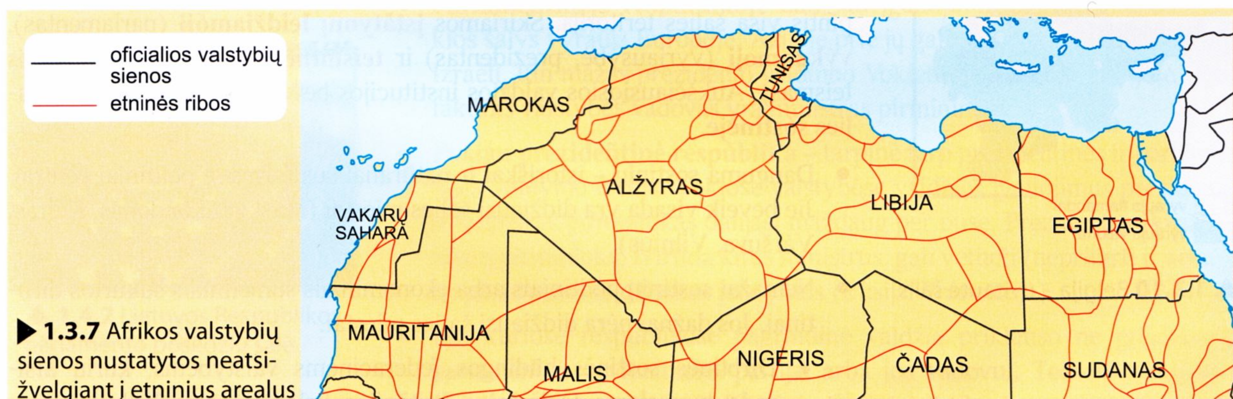
- Šalies teritorija dėl gamtinių arba visuomeninių veiksnių gali padidėti (rečiau – sumažėti).
  - Šalies plotas padidėti arba sumažėti gali dėl ugnikalnių veiklos. Antai 1963 m. netoli Islándijos krantų dėl išsiveržusio povandeninio ugnikalnio per trumpą laiką atsirado 2,5 km² ploto sala. O katastrofinis Krakatau ugnikalnio išsiveržimas 1883 m. prie Javos salos Indonèzijoje praktiškai sunaikino nedidelę (apie 40 km² ploto) vulkaninę salą.
  - Kai kuriose šalyse (Japònijoje, Jungtìniuose Arãbų Emyrãtuose, Singapūrè) kuriamos dirbtinės salos, kurios didina šalies plotą.

Valstybių sienos

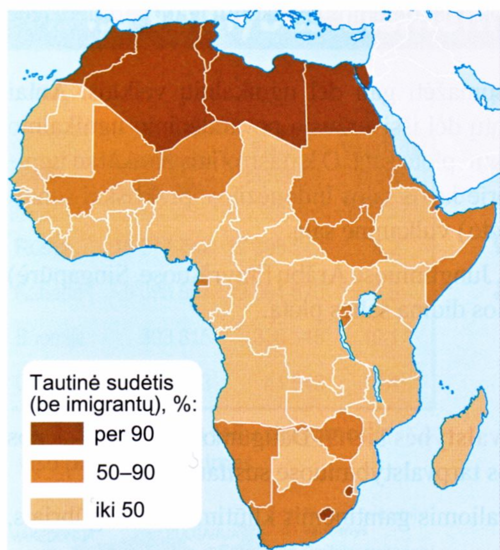
- Šalies teritorijos ribas apibrėžia **valstýbės síena**. Daugumos valstybių sienos susiklostė istoriškai ir patvirtintos tarpvalstybiniuose susitarimuose.
  - Sienos dažnai vedamos natūraliomis gamtinėmis kliūtimis: kalnagūbriais, upėmis.
  - Retai gyvenamose srityse (pvz., dykumose) yra nemažai tiesių, vadinamųjų geometrinių sienų (1.3.7).
  - Sienos ne visada eina gamtiniais objektais (miškais, kalnais, pelkėmis), kartais – miestais ir kaimais. Antai Jerùzalė suskaidyta į Izraèlio ir Palestìnos, Gerlicas (Zgoželecas) – į Vokietìjos ir Lénkijos, Tešinas – į Čèkijos ir Lénkijos, Valka (Valga) – į Èstijos ir Lãtvijos.
- Pagal sienų apsaugos griežtumą ir judėjimo per jas tvarką skiriami trys svarbiausi sienų tipai.
  - **Griežtaĩ sáugomos síenos** yra tos, kurioms pereiti ar pervažiuoti reikia **vìzos** (1.3.5). Sienos pereinamos tik muitinėse, paprastai tikrinami dokumentai ir asmeniniai daiktai. Siekdami užkirsti kelią kontrabandai pasieniečiai kontroliuoja kiekvieną tokios sienos atkarpą. Dažnai numatomos kelių kilometrų pločio pasienio zonos. Tokia tvarka galioja Lietuvõs ir Baltarùsijos bei Lietuvõs ir Rùsijos pasienio ruožuose.
  - **Pusiáu laidžiàs síenas** (pvz., Veñgrijos ir Kroãtijos) galima pereiti ar pervažiuoti be vizų, tačiau yra kontrolė. Įvežamos prekės būtinai tikrinamos muitinėse.
  - **Laidžiàs síenas** galima pereiti ar pervažiuoti netikrinamiems. Tokios sienos yra tarp Europos šalių, priklausančių Šengeno zonai.

▼ **1.3.6** Kiaura Meksikos ir JAV siena

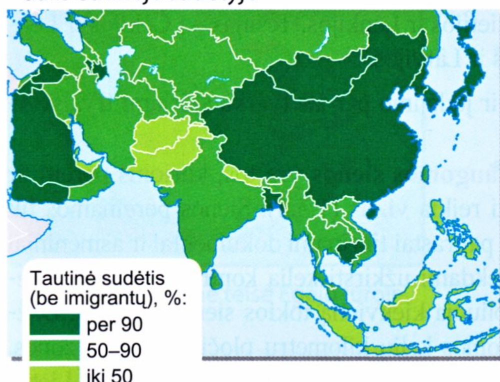

▶ **1.3.7** Afrikos valstybių sienos nustatytos neatsižvelgiant į etninius arealus

▲ **1.3.8** Afrikos šalių didžiausios tautos dalis etninėje sudėtyje

▼ **1.3.9** Azijos šalių didžiausios tautos dalis etninėje sudėtyje

Nacija – tauta, turinti suverenitetą (nepriklausomą valstybę).

Gyventojai

Labiausiai kintantis valstybės elementas yra gyventojai. Antai Antarktidoje nuolatinių gyventojų nėra, dėl to jokia žemyno dalis negali būti paskelbta valstybe. Bet kurioje šalyje gyvena skirtingų tautybių žmonių. Beveik visas pasaulio šalis pagal tautinę sudėtį galima priskirti prie tautinių arba daugiataučių valstybių.

- **Tautìnėse**, arba **vienataũtėse**, valstybėse daugumą vietos gyventojų (per 85–90%) sudaro viena tauta, vadinama **nãcija**. Beveik visada tokių valstybių pavadinimai kildinami nuo jų nacijos pavadinimo (pvz., Lénkija – nuo lenkų, Vokietijà – nuo vokiečių, Japònija – nuo japonų).
  - Tautinės yra dauguma Europos valstybių, arabų šalys (Saùdo Arãbija, Egìptas, Lìbija), kai kurios Rytų Azijos šalys (Japònija, Pietũ bei Šiáurės Korẽja, Mongòlija).
  - Tautinių valstybių beveik nėra užsaharės Afrikoje, Pietų bei Pietryčių Azijoje (1.3.9).
- **Daugiataũtėse** valstybėse gyvena nuo trijų iki kelių šimtų vietos tautų ir nė viena iš jų nesudaro pagrindinės šalies gyventojų dalies (daugiau nei 90%).
  - Prie tokių valstybių priklauso beveik visos buvusios kolonijos Amerikoje, atogrąžų Afrikoje, Pietų bei Pietryčių Azijoje. Valstybių teritorijas Afrikoje ir Amerikoje nustatė kolonizatoriai, jos neturi nieko bendra su vietos tautų gyvenamomis teritorijomis.
  - Ìndijoje gyvena apie 300, o Indonèzijoje – net apie 350 vietos tautų, kurios turi savo kalbas.
  - Kìniją galima laikyti ypatinga daugiataute valstybe. Nors 93% gyventojų sudaro kinai, šalyje gyvena apie 100 mln. kitų tautybių žmonių. Daugelyje retai gyvenamų regionų (Tibete, vidinėje Mongòlijoje) jos sudaro gyventojų daugumą.
- Kai kurios valstybės laikomos **dvitaũtėmis**. Ryškiausias pavyzdys – Bel̃gija (58% flamandų ir 33% valonų) (1.3.10). Prie šių šalių grupės sąlyginai galima priskirti ir Slovãkiją (85% slovakų, 11% vengrų), Šri Lánką (74% sinhalų, 18% tamilų).

▲ **1.3.10** Belgija – dvitautė šalis

Valdžia ir sostinė

Kiekviena valstybė turi tam tikrų valdžios institucijų, kurios privalo rūpintis visa šalies teritorija. Skiriamos **įstãtymų leidžiamóji** (parlamentas), **výkdomoji** (vyriausybė, prezidentas) ir **teismìnė valdžià** (aukščiausiasis teismas). Aukščiausiosios valdžios institucijos beveik visada įsikūrusios šalies **sóstinėje**.

- Dauguma sostinių – istoriškai ir natūraliai susiformavę politiniai centrai. Jie beveik visada yra didžiausi šalies miestai (Maskvà, Lòndonas, Kaĩras, Váršuva, Vìlnius).
- Nemažai sostinių politiniais arba ekonominiais sumetimais sukurtos dirbtinai. Jos dažnai nėra didžiausi šalies miestai.
  - Dirbtinės sostinės būdingos federacinėms valstybėms, kurių atsirado buvusioms Didžiõsios Britãnijos kolonijoms paskelbus nepriklausomybę ar susivienijus (JAV – Vãšingtonas, Kanãdoje – Otavà,

Šalis	Buvusi sostinė	Naujoji sostinė	Perkėlimo metai
Brazilija	Rio di Žaneiru	Brazilija	1960
Pakistanas	Ravalpindis	Islamabadas	1962
Dramblio Kaulo Krantas	Abidžanas	Jamusukrė	1983
Nigerija	Lagosas	Abudža	1991
Tanzanija	Dar es Salamas	Dodoma	1996
Kazachija	Almata	Astana	1997
Mianmaras (Birma)	Rangunas	Neipidas	2005

▲ **1.3.11** Kai kurios naujos sostinės, perkeltos per pastaruosius 50 m.

Austrãlijoje – Kanberà). Tai atspindi kompromisą, kai buvo sunku pasirinkti sostinę iš dviejų svarbiausių miestų (Monrealio ir Toronto Kanãdoje, Melburno ir Sidnio Austrãlijoje).

- Kai kurie miestai (Brazìlija, Islamabãdas) specialiai suplanuoti ir pastatyti, kad atliktų sostinės funkciją.
- Slenkant amžiams, pasitaikė nemažai sostinių perkėlimo atvejų (1.3.11).
- Kai kuriose valstybėse sostinės funkciją atlieka du miestai (Olándijoje – Ámsterdamas ir Hagà, Bolìvijoje – La Pãsas ir Sùkrė), o Pietų̃ Ãfrikoje – net trys (Pretòrija, Keiptáunas ir Blumfonteĩnas).

Tarptautinis pripažinimas

Valstybė negali normaliai gyvuoti, jeigu nėra įgijusi tarptautinio pripažinimo. Tik jį turinti šalis gali užmegzti santykius su kitomis valstybėmis, dalyvauti tarptautinių organizacijų (pvz., Jungtinių Tautų) darbe, tarptautinėse sporto varžybose (Olimpinėse žaidynėse, pasaulio čempionatuose) ir pan.

1.4 Valstybių grupavimas pagal politinius požymius

Pasaulio valstybės skiriasi ne tik plotu, gyventojų skaičiumi, bet ir kitais požymiais. Vieni iš svarbiausių – ekonominiai rodikliai (→ 24 psl.). Pagal **polìtinius póžymius** valstybės skiriasi valdymo forma, teritorine struktūra ir politiniu režimu.

Valstybių grupavimas pagal valdymo formą

▲ **1.4.1** JAV prezidentas Dž. F. Kenedis (1961–1963 m.)

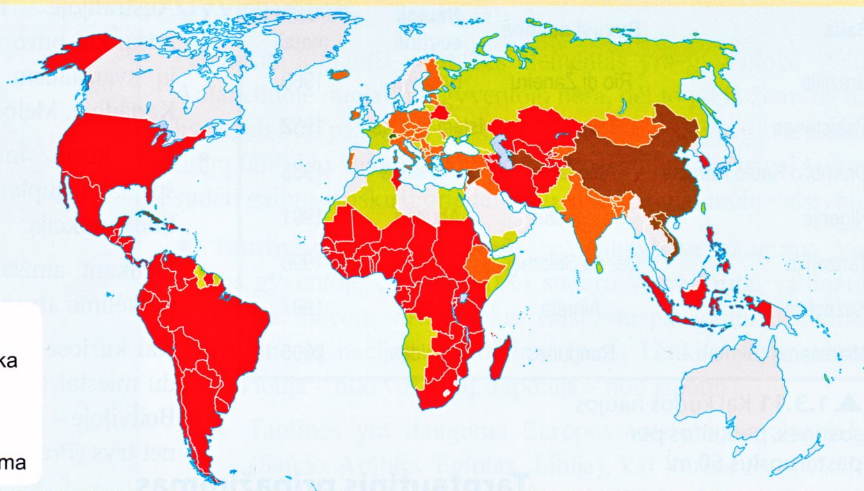

▲ **1.4.2** Lietuvos Respublikos parlamento posėdžių salė

Pagal valdymo formą šalys gali būti respublikos arba monarchijos (1.4.3).

- **Respùblika** – valstybės valdymo forma, kai aukščiausiasis šalies vadovas (prezidentas) yra šalies piliečių renkamas nustatytam laikotarpiui (paprastai 4–6 metams). Dauguma pasaulio šalių yra respublikos. Pagal prezidento vaidmenį šalies politiniame gyvenime skiriamos prezidentinės, parlamentinės ir mišrios (pusiau prezidentinės) respublikos.
  - **Prezideñtinėje respùblikoje** prezidentui suteikiama daug galių. Tokiose šalyse jis ne tik valstybės, bet ir vyriausybės (vykdomosios valdžios) galva. Ryškiausias pavyzdys – Jungtìnės Amèrikos Valstìjos. Prezidentinės respublikos yra beveik visos Lotynų Amerikos šalys, dauguma Afrikos, Vidurio Azijos valstybių, Baltarùsija.
  - **Parlameñtinėje respùblikoje** daugiau įgaliojimų turi parlamentas. Tokios šalys vyrauja Europoje, Azijoje prie jų galima priskirti Ìndiją, Tur̃kiją, Izraèlį. Itin mažas prezidento vaidmuo Vokietìjoje, Itãlijoje, Ìndijoje – jose faktinis valstybės vadovas yra ministras pirmininkas.
  - **Pusiáu prezideñtinė respùblika** – tarpinė tarp prezidentinės ir parlamentinės valdymo forma. Tokiose valstybėse valdžios įgaliojimus prezidentas ir ministras pirmininkas dalijasi maždaug per pusę. Prezidentas skiria ministrą pirmininką, tvirtina kitus ministrus, gali vetuoti (nepritarti ir atšaukti) parlamento leidžiamus įstatymus (Rùsija, Prancūzijà).
  - Kai kuriose respublikose pagrindinė valdžia priklauso ne prezidentui, parlamentui, o vienintelei partijai arba jos vadovui. Tokiose valstybėse (Kìnijoje, Kùboje, Šiáurės Koréjoje, Sìrijoje) iš tikrųjų yra diktatūra.

▶ **1.4.3** Pasaulio valstybės pagal valdymo formą

- prezidentinė respublika
- pusiau prezidentinė respublika
- parlamentinė respublika
- vienpartinė respublika
- monarchija ir kt. valdymo forma

Šalis	Monarcho titulas	Žemynas
Absoliučiosios		
JAE	valstybę valdo 7 emyrai	Azija
Omanas	sultonas	Azija
Saudo Arabija	karalius	Azija
Konstitucinės su įtakingu monarchu		
Butanas	maharadža	Azija
Jordanija	karalius	Azija
Lesotas	karalius	Afrika
Marokas	karalius	Afrika
Konstitucinės parlamentinės		
Belgija	karalius/karalienė	Europa
Danija	karalius/karalienė	Europa
Ispanija	karalius/karalienė	Europa
Japonija	imperatorius	Azija
Kambodža	karalius	Azija
Malaizija	karalius	Azija
Norvegija	karalius/karalienė	Europa
Olandija	karalius/karalienė	Europa
Švedija	karalius/karalienė	Europa
Tailandas	karalius	Azija
JK	karalius/karalienė	Europa

▲ **1.4.4** Pasaulio monarchijos (didesnės nei 20 000 km^2 ploto)

▲ **1.4.5** Kardinolai renkasi į konklavą

- **Monárchija** – valstybės valdymo forma, kai valstybės galva yra monarchas (karalius arba karalienė, kunigaikštis, imperatorius, sultonas). Monarchas paveldi aukščiausią valdžią – sostą – mirus arba pasitraukus pirmtakui. 2011 m. pasaulyje buvo 29 tikros monarchijos ir 15 – sąlyginių (Britų Sandraugos narės). Beveik visos monarchijos yra Europoje ir Azijoje. Pagal monarcho vaidmenį šalies politiniame gyvenime monarchijos gali būti absoliučiosios ir konstitucinės (1.4.4).

  - **Absoliučiõjoje monárchijoje** visa valdžia sutelkta monarcho rankose. Jis skiria ministrų kabinetą ir net parlamento (arba konsultacinės tarybos) atstovus. Politinės partijos absoliučiosios monarchijos valstybėse uždraustos. Šiuo metu pasaulyje yra tik kelios tokios monarchijos, dauguma – Arabijos pusiasalyje.

  - **Konstitùcinėje monárchijoje** monarcho vaidmuo valstybės valdyme tėra simbolinis (formaliai tvirtina vyriausybės sudėtį ir parlamento leidžiamus įstatymus, vyksta diplomatinių vizitų į užsienio šalis). Iš esmės monarchas negali prieštarauti parlamento valiai. Didžioji dalis pasaulio monarchijų yra konstitucinės (Europos monarchijos). Kai kuriose tokiose monarchijose (pvz., Marokè, Jordãnijoje, Kuveitè) monarchas turi vis dėlto nemažai galių. Jo vaidmuo čia panašus į prezidento vaidmenį prezidentinėse arba pusiau prezidentinėse respublikose.

  - Šalys Britų Sandraugos narės (pvz., Kanadà, Austrãlija, Naujóji Zelándija) formaliai priklauso Jungtìnei Karalỹstei, bet faktiškai yra nepriklausomos parlamentinės valstybės, joms vadovauja ministrai pirmininkai.

  - Kai kurių valstybių negalima skirti nei monarchijoms, nei respublikoms. Antai Mianmarè visa valdžia priklauso karinei chuntai. Ši šalis vadinama **diktatū̃rine**.

  - Vatikanè galioja ypatinga – **teokrãtinė** – valstybės valdymo forma. Šioje mikrovalstybėje visa valdžia priklauso popiežiui, kuris iki gyvos galvos vadovauja Katalikų bažnyčiai. Popiežiui mirus, naują renka kardinolų **konklavà** (1.4.5).

Valstybių grupavimas pagal teritorinę struktūrą

Pagal teritorinę struktūrą skiriamos unitarinės ir federacinės valstybės.

- **Unitãrinė valstýbė** – vientisos teritorijos valstybė, administraciniai teritoriniai jos vienetai neturi suvereniteto požymių, juose galioja vienodi įstatymai. Dauguma pasaulio valstybių yra unitarinės (tarp jų ir Lietuvà).
- **Federãcinė valstýbė** (federacija) – tokia valstybė, kurios dalys turi dalinį suverenumą. Nors valstybės įstatymai galioja visoje teritorijoje, federacijos subjektai paprastai turi tik jų teritorijoje galiojantį papildomą įstatymų sąvadą. Federacijos subjektai gerokai savarankiškesni nei unitarinių valstybių administraciniai vienetai.
  - 2010 m. pasaulyje buvo 25 federacijos. Dauguma – itin didelės šalys.
  - Federacijos subjektai vadinami įvairiai (1.4.6): valstijomis, žemėmis (Vokietìjoje ir Áustrijoje), provincijomis (Kanãdoje), respublikomis (Rùsijoje) ir kt.
  - Federacijos subjektai paprastai turi savo vėliavą ir herbą.
- Kai kurios valstybės oficialiai yra unitarinės, tačiau turi akivaizdžių federacijos požymių (Ispãnija, Jungtìnė Karalỹstė, Kìnija).

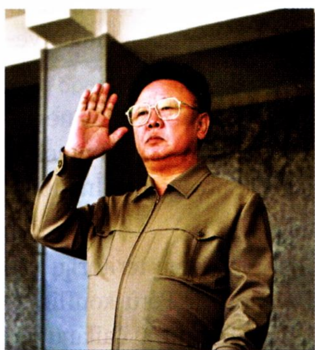
Valstybės pavadinimas	Sostinė	Federacijos subjektai
Brazilijos Federacinė Respublika	Brazilija	26 valstijos ir 1 federalinė apygarda
Indijos Respublika	Delis	28 valstijos, 6 sąjunginės teritorijos, sostinės apygarda
Jungtinės Amerikos Valstijos	Vašingtonas	50 valstijų ir 1 federalinė apygarda
Kanada	Otava	10 provincijų ir 3 teritorijos
Rusijos Federacija	Maskva	21 respublika, 9 kraštai, 1 autonominė sritis, 4 autonominės apygardos, 46 sritys, 2 federaliniai miestai
Šveicarijos Konfederacija	Bernas	26 kantonai
Vokietijos Federacinė Respublika	Berlynas	16 žemių (kraštų)

▲ **1.4.6** Kai kurių federacijų administracinis suskirstymas

Valstybių grupavimas pagal politinį režimą

Pagal politinį režimą valstybės skirstomos į demokratines ir nedemokratines (autoritarines). Tarp abiejų grupių šalių nėra aiškios ribos – nemažai jų turi ir demokratinių, ir autoritarinių požymių. Jas galima vadinti pusiau demokratinėmis šalimis.

- **Demokrãtinėse šalysè** valdžios atstovai renkami per laisvus ir gana sąžiningus rinkimus, nevaržoma politinių partijų (išskyrus ekstremistines) veikla, galioja žodžio laisvė, kiti demokratiniai principai. Demokratinės yra beveik visos Europos valstybės, kituose žemynuose tokių gerokai mažiau.
- **Pusiáu demokrãtinėse šalysè** rinkimai beveik laisvi, tačiau politinių partijų bei kandidatų į prezidentą agitacinės galimybės nevienodos. Šiose valstybėse dažnai klesti korupcija.
- **Autoritãrinėse valstýbėse** rinkimai nėra laisvi, opozicinės politinės partijos neretai persekiojamos, valdžios kritika draudžiama. Valstybės vadovai tokiose šalyse paprastai užima postą neribotą laiką (20–30 metų). Daug autoritarinių šalių yra Afrikoje ir Lotynų Amerikoje. Europoje autoritarine valstybe galima laikyti Baltarùsiją.
  - Griežčiausias autoritarinių valstybių tipas – **diktatūrà**. Tokiose šalyse visą valdžią užgrobusi viena politinė jėga (pvz., komunistai Šiáurės Korėjoje, kariuomenės vadai Bir̃moje). Politinės partijos šiose šalyse uždraustos, rinkimai nevyksta arba tik imituojami.

▲ **1.4.7** Šiaurės Korėjos vadovas Kim Čen Iras (nuo 1994 m.)

1.5 Karų ir konfliktų geografija

▲ 1.5.1 Moterų mitingas už taiką Liberijos pilietiniame kare

▲ 1.5.2 Britų ir prancūzų aviacijos ataka prieš Libijos diktatoriaus M. Kadafio pajėgas

▲ 1.5.3 Teroristinės grupuotės *Hezbollah* kovotojai

Kai kuriose šalyse valstybės kova su kriminalinėmis grupuotėmis arba jų tarpusavio susirėmimai gali peraugti į karus. Antai Meksikoje dėl vykstančių nuo 2006 m. „narkotikų karų" jau žuvo apie 35 tūkst. žmonių!

Vienas iš istorijos apibūdinimų skamba taip: „Žmonijos istorija yra karų istorija". Dauguma jų vyko dėl teritorijų. Karai keitė praeityje, keičia dabar, greičiausiai keis ir ateityje pasaulio politinį žemėlapį. Juose žuvo milžiniškas žmonių skaičius. Per pastaruosius 50–60 metų žmonija pasiekė didžiulę pažangą daugelyje sričių, tačiau taika mūsų planetoje neįsigalėjo. Vien po Antrojo pasaulinio karo įvyko 170–180 lokalių ir regioninių karų, kurių dalis tebevyksta.

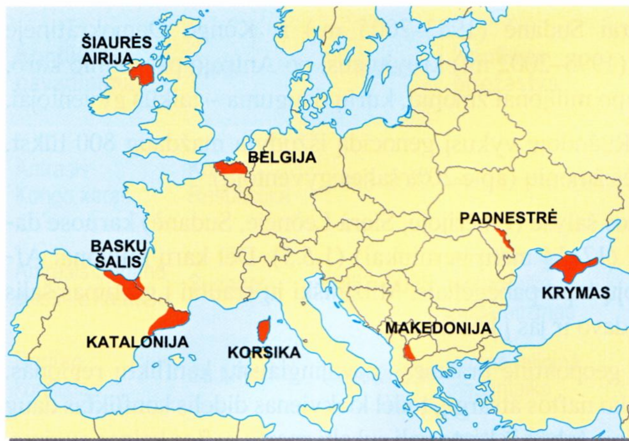
Karų ir konfliktų tipai

- Pagal mastą ir trukmę skiriami **karaĩ** bei **karìniai konflìktai**. Aiškios ribos tarp šių dviejų sąvokų nėra. Kitaip nei karai, kariniai konfliktai paprastai trumpalaikiai, o žuvusiųjų juose skaičius palyginti nedidelis.
- Karai ir konfliktai gali būti tarpvalstybiniai ir pilietiniai (vidiniai). **Piliẽtiniai karaĩ** vyksta tarp šalies vyriausybės jėgų ir priešiškų politinių, etninių arba religinių grupuočių. **Tarpvalstýbinių karų̃** pastaraisiais dešimtmečiais pasaulyje labai sumažėjo, tačiau pilietinių padaugėjo.
- Neseniai atsirado naujas tarpvalstybinio karo tipas – NATO kariuomenės **interveñcija** (įsikišimas) į šalis, keliančias pavojų pasaulio saugumui. Jos priežastys skirtingos: Irãko agresija prieš Kuveĩtą ir jo okupacija (1991 m.), įtarimas, kad Irakė gaminamas branduolinis ginklas (2003 m.), arba tarptautinio terorizmo palaikymas (Afganistãnas, 2001 m.).
- Pastaruoju metu pasaulyje paplito kariniai konfliktai, kuriuose silpnesnė pusė (separatistai arba sukilėliai) kovoje su stipresniąja puse (vyriausybe) taiko daugiausia teroristinius metodus. Toks konfliktas jau kurį laiką vyksta Šiaurės Kaukaze, priklausančiame Rùsijai.
- Viena iš didžiausių pasaulio problemų tapo **tarptautìnis terorìzmas**. Jis reiškia lokalių konfliktų globalizaciją, nes teroristų išpuoliai dabar vykdomi dideliuose miestuose atokiau nuo konfliktų teritorijų.

Karų ir konfliktų priežastys

Galima skirti keletą šiuolaikinių karų ir karinių konfliktų priežasčių.

- Beveik visi tarptautiniai kariniai konfliktai pastaraisiais dešimtmečiais vyko dėl **giñčijamų teritòrijų**. Nemažai gretimų šalių nesutaria, kam turi priklausyti kai kurie ruožai pasienio teritorijose. Dėl to kartais įsiplieskia konfliktų ar net kruvinųjų karų (Irãno ir Irãko karas 1980–1988 m.). Dabar dauguma atvejų šalys stengiasi vengti tokius ginčus spręsti karine jėga.
  - Daug ginčijamų teritorijų atsirado buvusioms kolonijoms iškovojus nepriklausomybę. Vienas iš ryškiausių pavyzdžių – Kašmyro sritis Ìndijos ir Pakistãno pasienyje. Į ją pretenduoja abi valstybės. Nesibaigiantis Ìndijos ir Pakistãno konfliktas Kašmyre trunka nuo 1947 m.
  - Kiti neseniai įvykę karai ir kariniai konfliktai dėl ginčijamų teritorijų yra Sef̃bijos ir Kroãtijos karas (1991–1995 m.), Ekvadòro ir Perù konfliktas (1995 m.), Etiòpijos ir Eritrė́jos konfliktas (1998–2000 m.), Tailándo ir Kambòdžos pasienio konfliktas (2011 m.).
- Viena iš pagrindinių šiuolaikinių pilietinių karų priežasčių – šalių pakraščiuose gyvenančių tautų siekis sukurti savo nepriklausomą valstybę. Šis reiškinys vadinamas **separatizmù** (angl. *to separate* – atskirti). Šalies vyriausybė

▲ **1.5.4** Separatistiniai regionai Europoje

Kartais šalies pasienio srityse gyvenančios tautinės mažumos siekia, kad jų gyvenama teritorija būtų prijungta prie gretimos šalies, kurioje susitelkusi pagrindinė tos tautos dalis. Šis reiškinys vadinamas **iredentizmu**. Jo pavyzdžiai: armėnų apgyventas Kalnų Karabachas (priklauso Azerbaidžanui), albanų rajonai Makedonijoje, Pietų Osetija (kurią Gruzija praktiškai jau prarado), turkų gyvenamas Šiaurės Kipras.

JAV politinė doktrina, gindama šalies interesus, numato aktyvius veiksmus visuose pasaulio regionuose. Laikydamosi šios doktrinos Jungtinės Amerikos Valstijos per pastaruosius 25 metus įvykdė daugiau nei 60 karinių operacijų kitose pasaulio šalyse.

ir gyventojų dauguma separatistų ketinimus atskirti dalį valstybės teritorijos vertina neigiamai ir paprastai aršiai priešinasi. Tokių konfliktų pavyzdžiai yra kurdų kova Tur̃kijoje, tamilų – Šri Lánkoje, sikų – Ìndijoje, Darfūro gyventojų – buvusiame Sudanè, abchazų – Grùzijoje, čečėnų – Rùsijoje.

- Didžioji dalis pasaulio valstybių dabar yra daugiatautės. Visai tikėtina, kad ateityje kai kurios iširs ir atsiras daug naujų tautinių valstybių. Manoma, jog šiuolaikiniame pasaulyje nepriklausomas valstybes potencialiai pajėgios sukurti 150–200 tautų, gyvenančių įvairiose šalyse.

- Daugiausia vidaus karinių konfliktų pasaulyje kyla dėl **ètninės ir relìginės nesántaikos**.
  - Tokių konfliktų itin daug Afrikoje (Kòngo DR, Ruándoje, Burùndyje, Sudanè, Nigèrijoje, Dram̃blio Káulo Krantè).
  - Ryškus etninio ir religinio karo pavyzdys Izraèlyje. Nuo pat šios valstybės įkūrimo vyksta arši žydų ir palestiniečių kova.
  - Kai kurie kiti pavyzdžiai: 1992–1995 m. karas Bòsnijoje ir Hercegovìnoje (tarp stačiatikių serbų, musulmonų bosnių ir katalikų kroatų), 2010 m. konfliktas Pietų Kirgìzijoje (tarp kirgizų ir uzbekų).
- Pilietinių karų bei konfliktų priežastis gali būti ir nesutaikomų **polìtinių jėgų̃ priẽšpriešа**. Paprastai jie vyksta tarp valdančiosios partijos ir opozicijos karinių jėgų. Konfliktuose dažnai slypi ir etninė arba religinė priešpriešа.
  - XX a. antrojoje pusėje daug tokių konfliktų vyko diktatoriškose Lotynų Amerikos šalyse (Kùboje, Nikarãgvoje, Salvadorè, Haìtyje, Kolùmbijoje).
  - Neseniai vykusių ir dabartinių tokių konfliktų pavyzdžiai: pilietiniai karai Somãlyje (iki šiol), Libèrijoje (1999–2003 m.), Alžyrè (1991–2002 m.), Nepalè (1996–2006 m.), Grùzijoje (1990–1993 m.).
- Kai kurių didžiausių pastaruoju metu vykusių karų priežastis – aštrūs prieštaravimai tarp atskirų diktatoriškų šalių politikos ir pasaulio saugumo interesų. Dėl šios priežasties JAV inicijavo NATO karinių jėgų intervenciją į Afganistãną 2001 m. ir Irãką 2003 m. (šiose karinėse misijose dalyvavo ir kitų šalių).
- Viena iš paslėptų daugelio konfliktų priežasčių skurdžiose Afrikos ir Azijos šalyse yra per spartus gyventojų skaičiaus augimas ir gamtos išteklių – visų pirma vandens ir derlingos žemės – stoka.

Karinių konfliktų regionai

Pagrindiniai šiuolaikinių karinių konfliktų regionai:

- **Užsaharės Ãfrika** – pasaulio regionas, kuriame daugiausia konfliktų. Per pastaruosius 30 metų didelių karinių konfliktų įvyko daugumoje šio regiono šalių. Jiems būdingas ypatingas žiaurumas. Didelį konfliktų skaičių Afrikoje galima paaiškinti keliomis priežastimis. Šių šalių teritorijas nustatė kolonizatoriai, todėl beveik visos valstybės daugiatautės, valstybių sienos dažnai eina per kelių tautų gyvenamas teritorijas (←15 psl.). Etninius prieštaravimus skatina didžiulis skurdas, badas.

▲ **1.5.5** Liberijos pilietinio karo dalyviai

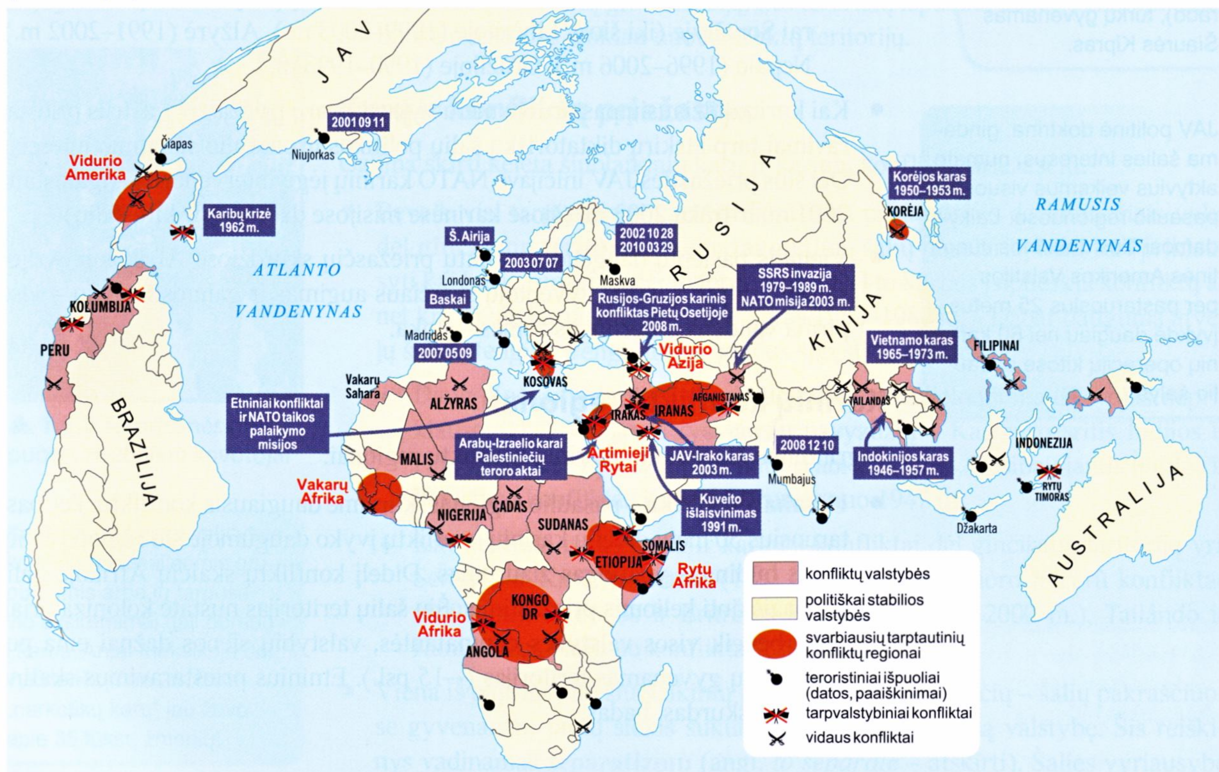
▲ **1.5.6** Palestiniečių išpuolių prieš Izraelį grupuotės šūkis

- Pilietiniai karai Sudanè (1983–2005 m.) ir Kòngo Demokrãtinėje Respùblikoje (1998–2002 m.) kruviniausi po Antrojo pasaulinio karo. Jų aukomis tapo milijonai žmonių, kurių dauguma – taikūs gyventojai.
- 1994 m. per Ruándoje vykusį genocidą išžudyta maždaug 800 tūkst. tutsių tautybės žmonių (apie 20% šalies gyventojų).
- Keliose Afrikos šalyse (Libèrijoje, Sierà Leònėje, Sudanè) karuose dalyvavo vaikai (12–14 metų berniukai) (1.5.5). Dėl karų milijonai Afrikos gyventojų tapo pabėgėliais. Milžiniški jų srautai į gretimas šalis kartais įtraukdavo ir jas į konfliktą.

- **Artimíeji Rytaĩ** geopolitine prasme – pavojingiausių konfliktų regionas. Čia yra 2/3 pasaulio naftos atsargų, todėl kiekvienas didelis konfliktas daug naftos išgaunančioje šalyje iš karto gali sukelti spartų naftos kainos augimą. Įtampą Artimuosiuose Rytuose didina aktyvi radikalių islamistinių organizacijų veikla.
  - Nuolatinis konfliktų židinys – Izraèlio valstybė. Ji kariavo su kaimynėmis arabų šalimis. Pačiame Izraèlyje nuolat įsiplieskia karinių veiksmų tarp šalies kariuomenės ir palestiniečių kovinių grupuočių (1.5.6). Šalyje dažni teroristų išpuoliai.
  - Nesibaigiančių didelių konfliktų šalys yra Irãkas ir Afganistãnas.

- **Buvusių SSRS ir Jugoslãvijos teritorijos**. Iširus šioms imperijoms, jų teritorijose atsirado nepriklausomų šalių ir kilo etninių nesutarimų. Per XX a. paskutinį dešimtmetį čia įvyko beveik pusė visų karinių konfliktų pasaulyje.
  - Buvusios Jugoslãvijos teritorijoje kruviniausias karas vyko Bòsnijoje ir Hercegovìnoje, didelių karinių konfliktų – Kroãtijoje ir Kosovo srityje.
  - Sovietų Sąjungos teritorijoje kruviniausi tapo du Čečénijos karai Šiaurės Kaukaze. Didelių karinių konfliktų vyko Grùzijoje, Azerbaidžanè, Moldòvoje, Kirgìzijoje, Tadžìkijoje.

▼ **1.5.7** Svarbiausi konfliktai po Antrojo pasaulinio karo

Konflikto pavadinimas	Šalis	Metai	Konflikto priežastys	Konflikto pusės	Aukų skaičius
Antrasis Kongo karas	Kongo Respublika	1998–2002	etninė nesantaika	tarpusavyje kariavo apie 20 ginkluotų grupuočių, priklausančių 9 valstybėms	2,5–3 mln.
Antrasis Sudano pilietinis karas	Sudanas	1983–2005	etninė religinė nesantaika, separatizmas	Šiaurės Sudano arabai ir Pietų Sudano ne arabų tautos	apie 2 mln.
Darfūro konfliktas	Sudanas	nuo 2003	etninė religinė nesantaika	centrinė valdžia ir Darfūro regiono sukilėliai	400 tūkst.
Somalio pilietinis karas	Somalis	nuo 1989	politinė (klanų) nesantaika, separatizmas	skirtingos politinės (religinės) ir klanų grupuotės	300–400 tūkst.
Burundžio pilietinis karas	Burundis	1993–2005	etninė nesantaika	hutų tauta ir tutsių tautos	200–300 tūkst.
Alžyro pilietinis karas	Alžyras	1991–2002	politinė religinė nesantaika	centrinė valdžia ir islamistų grupuotės	150–200 tūkst.
Antrasis Liberijos pilietinis karas	Liberija	1999–2003	etninė politinė nesantaika	centrinė valdžia ir opozicinių partijų sukilėliai	150 tūkst.
Irako karas	Irakas	2003–2010	pavojus pasaulio saugumui	tarptautinės koalicijos (NATO ir kt.) jėgos ir Irako kariuomenė, kovotojai prieš okupaciją	per 100 tūkst. (4,9 tūkst. JAV ir tarptautinės koalicijos karių)
NATO karas Afganistane	Afganistanas	nuo 2001	pavojus pasaulio saugumui	NATO karinės jėgos ir Talibanas	65–85 tūkst. (2300 NATO karių, 15–35 tūkst. civilių gyv.)
Šri Lankos pilietinis karas	Šri Lanka	1983–2009	separatizmas, etninė nesantaika	centrinė valdžia ir tamilų separatistai	80–100 tūkst.
Siera Leonės pilietinis karas	Siera Leonė	1991–2002	etninė politinė nesantaika	centrinė valdžia ir opozicinių partijų sukilėliai	75 tūkst.
Kašmyro konfliktas	Indija	nuo 1989	ginčijama teritorija, iredentizmas	Indija ir Kašmyro sukilėliai (palaikomi Pakistano)	60–100 tūkst.
Antrasis Čečėnijos karas	Rusija (Čečėnijos Respublika)	1999–2009	separatizmas	Rusijos federalinė kariuomenė ir čečėnų sukilėliai	apie 50 tūkst.
Turkų ir kurdų konfliktas	Turkija	nuo 1984	separatizmas	Turkijos kariuomenė ir Kurdų darbo partija	apie 40 tūkst.
Meksikos „narkotikų karas“	Meksika	nuo 2006	kova už narkotikų gamybos ir gabenimo kontrolę	narkotikų kartelių kova tarpusavyje ir su vyriausybės jėgomis	per 35 tūkst.
Vazaristano karas	Pakistanas	nuo 2003	separatizmas, politinė kova	centrinė valdžia ir vietos islamistai ir talibai	per 15 tūkst.
Nepalo pilietinis karas	Nepalas	1996–2006	politinė kova	centrinė valdžia ir maoistų sukilėliai	11,5 tūkst.
Antroji Palestinos intifada	Izraelis	nuo 2000	etninė religinė nesantaika	Izraelis ir Palestina (*HAMAS* ir *HEZBOLLAH* organizacijos)	8–9 tūkst.

▲ **1.5.8** Kruviniausi XX–XXI a. konfliktai

1.6 Valstybių socialinė ir ekonominė galia

Pasaulio šalys labai skiriasi ekonomine galia ir socialiniu išsivystymu. Turtingiausiose valstybėse vidutinės žmonių pajamos yra dešimtis kartų didesnės nei skurdžiausiose šalyse. Tarp skirtingų pasaulio regionų būdingi didžiuliai ne tik ekonominiai, bet ir socialiniai kontrastai. Šalims lyginti naudojami įvairūs ekonominiai ir socialiniai rodikliai.

▲ **1.6.1** Išsivysčiusios valstybės skurde gyvenančių žmonių požiūriu

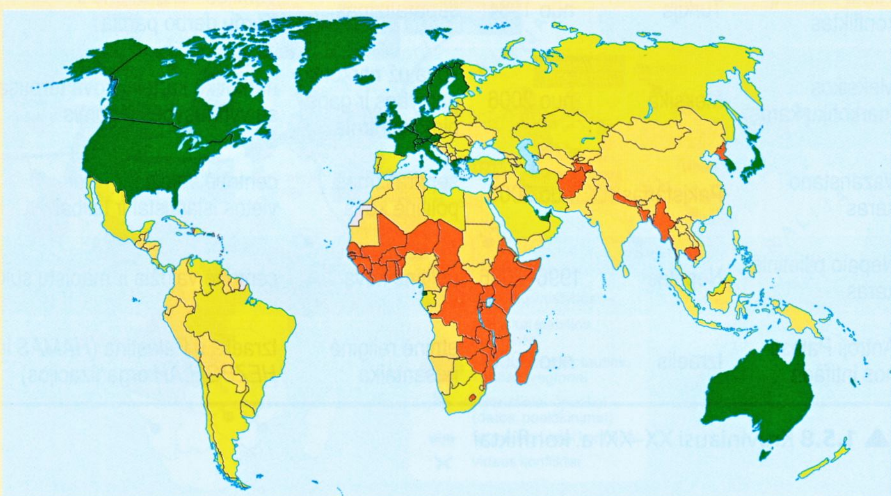
Ekonominiai ir socialiniai rodikliai

Šalių ekonominiai rodikliai

- Svarbiausias šalies ekonominis rodiklis yra **bendràsis vidaũs prodùktas** (BVP). Jis rodo visų per metus sukurtų prekių ir paslaugų vertę. Tarptautiniam lyginimui šis rodiklis skaičiuojamas doleriais. BVP rodo šalies ekonominį svorį, tačiau priklauso nuo valstybės gyventojų skaičiaus. Dėl to pagal BVP sunku spręsti apie šalies ekonominę galią.
- Pagrindiniu šalies turtingumo rodikliu laikomas **BVP, teñkantis 1 gyvéntojui** (BVP 1 gyv.). Jis skaičiuojamas šalies BVP dalijant iš jos gyventojų skaičiaus.
- Norint, kad BVP ir BVP 1 gyv. rodikliai atspindėtų kainų lygį šalyje, jie perskaičiuojami pagal **perkamõsios gãlios (pg) paritètą**. Būtent **BVP 1 gyvéntojui pagal pg** rodiklis leidžia objektyviau lyginti šalis pagal ekonominę galią.
  - Turtingose šalyse kainos paprastai yra gerokai aukštesnės už pasaulio vidurkį, todėl jų nominalusis BVP kiek aukštesnis už BVP pagal perkamąją galią (1.6.2). Pavyzdžiui, Norvègijoje (bene brangiausioje pasaulio valstybėje) – net 1,5 karto.
  - Skurdžiose šalyse kainos paprastai yra gerokai žemesnės už pasaulio vidurkį, todėl jų nominalusis BVP neretai daug žemesnis už BVP pagal perkamąją galią. Pavyzdžiui, Lietuvojè pirmas rodiklis yra trečdaliu mažesnis už antrąjį, o Ìndijoje (vienoje iš pigiausių pasaulio valstybių) – beveik 3 kartus!

Šalis	BVP 1 gyventojui (nominalusis), JAV dol.	BVP 1 gyventojui pagal pg, JAV dol.	BVP 1 gyv. (nominalusis) ir BVP 1 gyv. pagal pg, skirtumas, %
Norvegija	88 435	59 100	+50
Japonija	42 500	34 200	+24
Vokietija	40 100	35 900	+12
JAV	47 100	47 400	-0,7
Lietuva	10 100	15 900	-36,5
Ukraina	3000	6700	-55
Indija	1200	3400	-65

▲ **1.6.2** Kai kurių šalių BVP 1 gyv. (nominalusis) ir BVP 1 gyv. pagal pg 2010 m.

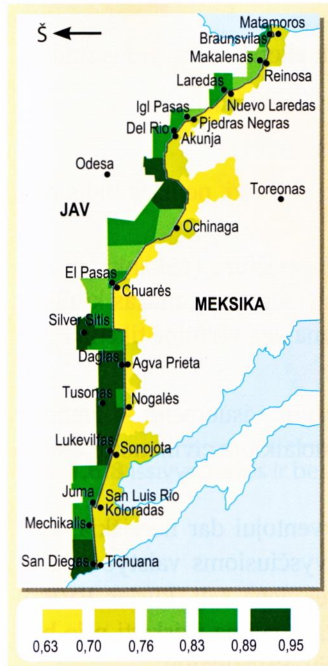

▶ **1.6.3** BVP 1 gyventojui per metus pasaulio valstybėse 2010 m.

Šalių socialiniai rodikliai

Nemažai rodiklių atspindi šalies socialinio išsivystymo lygį, jos švietimo ir medicinos būklę. Svarbiausi iš jų yra:

- vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė;
- kūdikių mirtingumas (mirusių vaikų iki 1 metų skaičius, tenkantis 1000 gyventojų per metus);
- gydytojų skaičius 1000 gyventojų;
- suaugusiųjų raštingumo lygis;
- vidutinė mokymosi trukmė;
- gyventojų gausėjimo tempas;
- urbanizacijos lygis (žmonių, gyvenančių miestuose, dalis);
- demokratijos indeksas (įvertinimas balais).

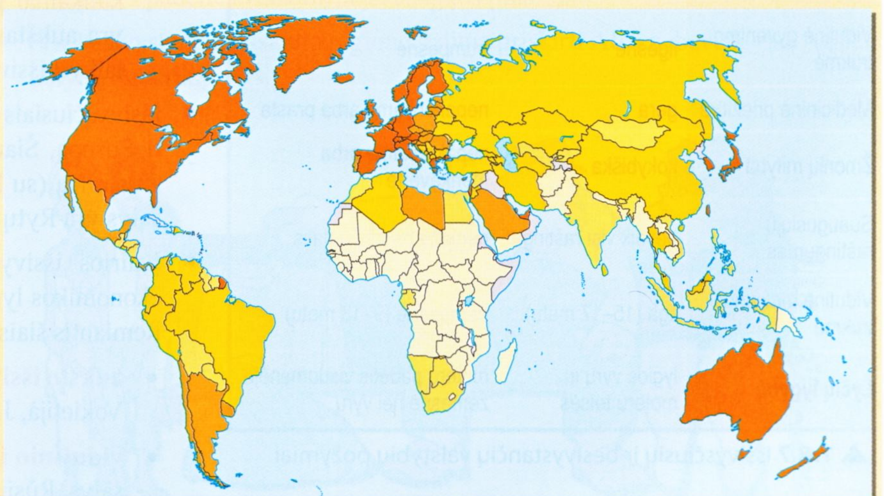
▲ **1.6.4** ŽSRI lygio skirtumai Meksikos ir JAV pasienyje

ŽSRI – universalus socialinis ir ekonominis rodiklis

Pagrindinis turtingumo rodiklis (BVP 1 gyventojui pagal pg) toli gražu ne visada tiksliai atspindi gyvenimo kokybę šalyje. Neretai šis rodiklis būna gana aukštas, o socialiniai rodikliai prastoki arba atvirkščiai. Norėdami tiksliau įvertinti ir palyginti gyvenimo kokybę Jungtinių Tautų ekspertai pasiūlė universalų **žmogaũs sociãlinės raidõs iñdeksą** (**ŽSRI**; angl. HDI – *human development index*).

- ŽSRI skaičiuojamas iš trijų rodiklių:
  - **vidutìnė tikė́tina gyvẽnimo trukmẽ**. Šis rodiklis geriausiai atspindi sveikatos priežiūros lygį šalyje, taip pat netiesiogiai – gyvenimo sąlygų kokybę (sanitarines sąlygas, mitybos kokybę);
  - **vidutìnė mókymosi trukmẽ** – kiek metų vidutiniškai žmogus praleidžia mokymo įstaigose (nuo ikimokyklinių iki aukštųjų mokyklų). Šis rodiklis rodo švietimo lygį šalyje;
  - **beñdrosios nacionãlinės pãjamos**, **teñkančios vienám gyvéntojui**. Šis rodiklis panašus į BVP 1 gyventojui pagal pg rodiklį ir tiksliausiai atspindi vidutinę materialinę žmonių gerovę.
- ŽSRI indeksas apskaičiuojamas skaičiais nuo 0,0 iki 1,0 (maksimalus rodiklis). JT kasmet apskaičiuoja šalių ŽSRI ir skelbia sąrašą, kuriame valstybės pateikiamos pagal šį rodiklį nuo aukščiausio iki žemiausio (kai kurių šalių dėl duomenų stokos sąraše nėra) (1.6.5).

ŽSRI:
- didesnis nei 0,850 – labai aukštas
- 0,750–0,850 – aukštas
- 0,650–0,750 – vidutinis
- 0,500–0,650 – žemas
- mažesnis nei 0,500 – labai žemas
- nėra duomenų

▶ **1.6.5** Žmogaus socialinės raidos indeksas pasaulio valstybėse 2010 m.

▲ **1.6.6** Vystymasis vakarietišku pavyzdžiu

Išsivysčiusios ir besivystančios šalys

Pagal socialinį ir ekonominį išsivystymą visos pasaulio šalys tradiciškai skirstomos į dvi pagrindines kategorijas: **išsivýsčiusios** ir **besivýstančios šãlys**. Jos skiriasi esminiais ekonominiais ir socialiniais požymiais (1.6.7), daugeliu visuomeninės gerovės rodiklių. Išsivysčiusių šalių ŽSRI paprastai gerokai aukštesnis nei besivystančių šalių.

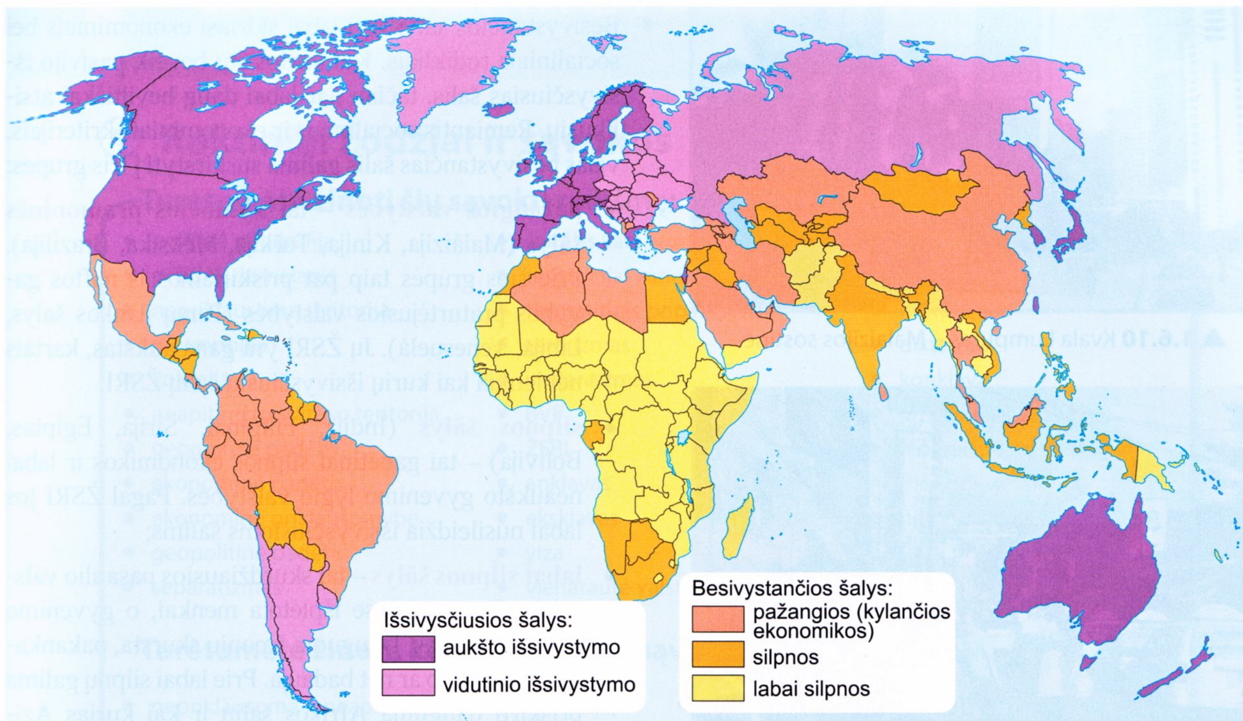
Išsivysčiusios šalys

Tai valstybės, pasiekusios tam tikrą aukštą socialinės ir ekonominės raidos stadiją.

- Pagrindiniai kriterijai, pagal kuriuos šalis laikoma išsivysčiusia:
  - pakankamai stipri ekonomika, gerai išplėtota pramonė;
  - aukštas švietimo lygis – beveik visi gyventojai raštingi, nemaža dalis turi aukštąjį išsimokslinimą;
  - gera medicininė priežiūra (pakankamas ligoninių, gydytojų skaičius), mažas kūdikių mirtingumas, gana ilga vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė;
  - pakankamai brandi visuomenė – žmonės gyvena pagal šiuolaikinio civilizuoto pasaulio taisykles.
- Aukštas BVP 1 gyventojui dar nereiškia, kad šalis priklauso išsivysčiusioms valstybėms. Ir atvirkščiai – ne kiekvieną šalį, kurios BVP 1 gyventojui neaukštas, galima priskirti prie besivystančių valstybių. Pavyzdžiui:
  - kai kurios Persų įlankos šalys (Katãras, Jungtìniai Arãbų Emyrãtai, Kuveĩtas) labai turtingos, tačiau jų ekonomika gerokai priklauso nuo išgaunamos naftos, o nemaža gyventojų dalis neraštinga. Tokių šalių negalima laikyti išsivysčiusiomis valstybėmis;
  - Ukrainà šiuo metu išgyvena gilią ekonomikos krizę, todėl jos BVP 1 gyventojui rodiklis yra neaukštas. Tačiau pramonė pakankamai gerai išplėtota, o švietimo lygis yra aukštas, todėl šią šalį sąlyginai galima laikyti išsivysčiusia valstybe.
- Išsivysčiusiais pasaulio regionais galima laikyti Europą, Šiaurės Ameriką (JAV ir Kanãdą), Australiją (su Naujája Zelándija). Kelios tokios šalys yra Rytų Azijoje (Japònija, Pietų̃ Korė́ja).
- Įvairios išsivysčiusios šalys gerokai skiriasi ekonomikos lygiu ir gyvenimo kokybe (ŽSRI). Remiantis šiais kriterijais, skiriamos:
  - **áukšto išsivýstymo šãlys** (pvz., Prancūzijà, Vokietijà, JAV, Japònija);
  - **vidutìnio išsivýstymo šãlys** (pvz., Báltijos šãlys, Rùsija, Baltarùsija).

Bruožai	Išsivysčiusios šalys	Besivystančios šalys
EKONOMINIAI POŽYMIAI		
BVP 1 gyventojui	dažniausiai aukštas	dažniausiai žemas
Pajamų pasiskirstymas	tolygesnis, bet yra išimčių	labai netolygus
Ūkio produktyvumas	didelis	mažas
Pramonė	gerai išplėtota	nepakankamai išplėtota arba silpna
Žmonių, dirbančių žemės ūkyje, dalis	nedidelė	didelė (dažnai dauguma dirba žemės ūkyje)
Šalių eksportas	paprastai vyrauja pramonės produkcija	paprastai vyrauja žaliavos ir žemės ūkio produkcija
Transporto tinklas	gerai išplėtotas	nepakankamai išplėtotas
SOCIALINIAI POŽYMIAI		
Demografija	gyventojų skaičius auga lėtai arba mažėja	gyventojų skaičius auga sparčiai
Kūdikių mirtingumas	mažas	didelis
Vidutinė gyvenimo trukmė	ilgesnė	trumpesnė
Medicininė priežiūra	gera	nepakankama arba prasta
Žmonių mityba	kokybiška	nepakankama arba menkavertė
Suaugusiųjų raštingumas	beveik visi raštingi	nemaža beraščių dalis
Vidutinė mokymosi trukmė	ilga (15–17 metų)	trumpesnė (9–13 metų)
Lyčių lygybė	lygios vyrų ir moterų teisės	moterų padėtis visuomenėje žemesnė nei vyrų

▲ **1.6.7** Išsivysčiusių ir besivystančių valstybių požymiai

▲ **1.6.8** Išsivysčiusios ir besivystančios pasaulio šalys

Besivystančios šalys

Tai valstybės, esančios žemesnėje socialinės ir ekonominės raidos stadijoje negu išsivysčiusios šalys.

- Besivystančioms šalims būdingi tokie pagrindiniai bruožai:
  - ekonomiškai jos gerokai atsilieka nuo išsivysčiusių valstybių (vidutiniškai arba silpnai išplėtota pramonė);
  - švietimo lygis neaukštas arba žemas – nemaža žmonių dalis yra neraštingi, vidurinį ir aukštąjį išsimokslinimą turi palyginti nedidelė gyventojų dalis;
  - nepakankama medicininė priežiūra (trūksta ligoninių, gydytojų). Nemažas kūdikių mirtingumas, trumpesnė nei išsivysčiusiose šalyse vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė;
  - nemaža žmonių dalis laikosi senųjų tradicijų (dėl vaikų skaičiaus šeimoje, moters padėties visuomenėje, religijos įtakos).
- Prie besivystančių pasaulio regionų galima priskirti Afriką, beveik visą Aziją ir Lotynų Ameriką.

▶ **1.6.9** Išsivysčiusių ir besivystančių šalių padėtis pasaulyje karikatūristo akimis

▲ **1.6.10** Kvala Lumpuras – Malaizijos sostinė

▲ **1.6.11** Siudad del Estė miesto prekybinė gatvė, Paragvajus

▲ **1.6.12** Provincijos miesto Kiisi gatvė, Tanzanija

- Besivystančios šalys irgi labai skiriasi ekonominiais bei socialiniais rodikliais. Kai kurios jau beveik pasivijo išsivysčiusias šalis, tačiau dar labai daug beviltiškai atsilikusių. Remiantis socialiniais ir ekonominiais kriterijais, visas besivystančias šalis galima suskirstyti į tris grupes:
  - **pažañgios valstýbės** – tai **kỹlančios pramonìnės šãlys** (Maláizija, Kìnija, Tur̃kija, Mèksika, Brazìlija). Prie šios grupės taip pat priskiriamos iš naftos gavybos praturtėjusios valstybės (Persų įlankos šalys, Lìbija, Venesuelà). Jų ŽSRI yra gana aukštas, kartais net lenkia kai kurių išsivysčiusių šalių ŽSRI;
  - **sil̃pnos šãlys** (Ìndija, Filipìnai, Sìrija, Egìptas, Bolìvija) – tai ganėtinai silpnos ekonomikos ir labai neaukšto gyvenimo lygio valstybės. Pagal ŽSRI jos labai nusileidžia išsivysčiusioms šalims;
  - **labaĩ sil̃pnos šãlys** – tai skurdžiausios pasaulio valstybės. Pramonė jose išplėtota menkai, o gyvenimo lygis itin žemas. Dauguma žmonių skursta, pakankamai nepavalgo ar net badauja. Prie labai silpnų galima priskirti daugumą Afrikos šalių ir kai kurias Azijos valstybes (Afganistãną, Pakistãną, Bangladèšą, Nepãlą).
- Pagrindinis Grùzijos ekonominis rodiklis (BVP 1 gyv. pagal pg) beveik dvigubai mažesnis nei Angòlos (Afrikos šalies, išgaunančios daug naftos). Tačiau pastarosios socialiniai rodikliai (vidutinė gyvenimo trukmė, raštingumas ir kt.) yra labai prasti – pagal juos Grùzija visa galva pranašesnė.
- Pagal BVP 1 gyventojui Lietuvà smarkiai nusileidžia Kuveĩtui (Persų įlankos naftos turtuoliui), tačiau dauguma jos socialinių rodiklių yra kur kas geresni. Dėl to abiejų šalių ŽSRI yra panašūs.

Šalis	Vidutinė gyvenimo trukmė	Kūdikių mirtingumas	Gydytojų skaičius 1000 gyv.	Raštingumo lygis, %	Vidutinė mokymosi trukmė	BVP 1 gyv. pagal pg	ŽSRI
Švedija	79	2,7	3,3	99	16	39 000	0,885
Japonija	82	2,8	2,0	99	15	34 200	0,884
Lietuva	75	6,3	4,0	100	16	15 900	0,783
Kuveitas	77	8,1	1,5	93	12	51 700	0,771
Meksika	76	17	1,5	86	14	13 800	0,750
Gruzija	77	15	4,1	100	13	4800	0,698
Indonezija	71	28	0,13	90	13	4300	0,600
Egiptas	72	25	0,54	71	11	6200	0,620
Angola	39	176	0,08	67	9	8700	0,403
Malis	52	111	0,08	46	8	1200	0,309

▲ **1.6.13** Šalių lyginimas pagal įvairius ekonominius ir socialinius rodiklius

1 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- politinė geografija
- politinis žemėlapis
- nepriklausoma teritorija
- metropolija
- kolonija
- neapibrėžto statuso teritorija
- geografinė padėtis
- ekonominė padėtis
- ekonominė priklausomybė
- geopolitinė padėtis
- separatizmas
- šaltasis karas
- teritoriniai vandenys
- tarptautinis pripažinimas
- terorizmas
- iredentizmas
- BVP
- ŽSRI
- anklavas
- eksklavas
- viza
- vienatautė valstybė
- daugiatautė valstybė
- respublika
- monarchija
- diktatūra
- konklava
- unitarinė valstybė
- federacinė valstybė
- išsivysčiusi šalis
- besivystanti šalis

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- nepriklausoma ir neapibrėžto statuso teritorija;
- *de facto* ir *de jure* pripažinimas;
- geografinė ir geopolitinė šalies padėtis;
- anklavas ir eksklavas;
- tauta ir nacija;
- respublika ir monarchija;
- unitarinė ir federacinė valstybė;
- demokratinė ir autoritarinė valstybė;
- pilietinis ir tarpvalstybinis karas;
- išsivysčiusios ir besivystančios šalys.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- politinės geografijos turinį;
- politinio žemėlapio kaitos priežastis;
- kiekybinius ir kokybinius politinio žemėlapio pokyčius;
- pasaulio politinio žemėlapio raidos etapus;
- nepriklausomos valstybės pagrindinius elementus;
- valstybių valdžios svarbiausias institucijas;
- valstybes pagal valdymo formą, teritorinį suskirstymą ir politinį režimą;
- pasaulio konfliktų priežastis, geografinį išsidėstymą, kovos su konfliktais būdus;
- svarbiausius ekonominius ir socialinius valstybių rodiklius.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- nagrinėti ir vertinti skirtingų laikotarpių politinius žemėlapius;
- gebėti žemėlapyje parodyti buvusias metropolijas, didžiausias jų kolonijas;
- skaityti žemėlapius ir vertinti geografinę, geopolitinę, ekonominę padėtį;
- apibūdinti Lietuvos geografinę, geopolitinę ir ekonominę padėtį;
- gebėti rasti ir vertinti tinkamą informaciją interneto šaltiniuose;
- lyginti skirtingo išsivystymo lygio valstybes pagal socialinius ir ekonominius požymius;
- gebėti interneto šaltiniuose, kitoje literatūroje rasti ir naudoti valstybių statistikos duomenis.

④ Geografiniai tyrimai

1. Surenkite diskusiją tema „Valstybių pretenzijų į Arktį pagrįstumas ir galimo išteklių panaudojimo nauda."
2. Pasirinkite bet kurią JT organizaciją, kuriai priklauso Lietuva, ir išsiaiškinkite, kuo mūsų valstybei naudinga narystė joje. Rezultatus pateikite klasėje.
3. Atlikite tyrimą. Kurios kalbos kaip valstybinės vyrauja tam tikruose Afrikos regionuose?
4. Pasirinkite XX a. pabaigos karinį konfliktą ir išsiaiškinkite jo priežastis, padarinius. Pasiūlykite būdų jam sureguliuoti.
5. Pasirinkite penkias skirtingų pasaulio regionų valstybes ir iš įvairių informacijos šaltinių surinkite jų pagrindinius socialinius ir ekonominius duomenis. Naudokitės jais ir palyginkite šių valstybių išsivystymo lygį.

⑤ Klausimai ir užduotys

1.1 Pasaulio politinis žemėlapis

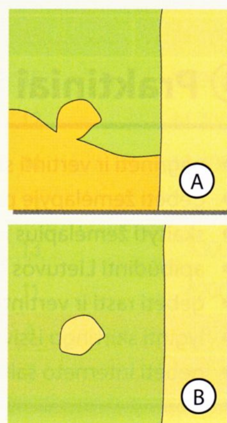
1. Įvardykite pasaulio politinio žemėlapio subjektus.
2. Įvertinkite Lietuvos geopolitinę ir ekonominę padėtį. Skirkite stipriąsias ir silpnąsias puses.
3. Įvardykite dvi valstybes, iki šiol turinčias daugiausia priklausomų teritorijų (kolonijų).
4. Kuriai valstybei priklauso didžiausia pasaulio sala? Pateikite argumentų, kodėl ji netapo savarankiška valstybe.
5. Kaip galima paaiškinti, kad dalis valstybių pripažįsta naujai įsikūrusias valstybes, o dalis jų nepripažįsta? Dėl kokių priežasčių Lietuvos teritorija istorijoje buvo ne kartą okupuota?
6. Įvardykite tarptautines organizacijas, kurioms dabar priklauso Lietuva.
7. Kokią reikšmę Lietuvos politiniam ir ekonominiam gyvenimui turi narystė įvairiose tarptautinėse organizacijose?

1.2 Politinio žemėlapio raida nuo XIX amžiaus

1. Kurios Europos valstybės turėjo daugiausia kolonijų Šiaurės, Rytų ir Pietų Afrikoje?
2. Nurodykite po kelis neigiamus ir teigiamus kolonijinės sistemos bruožus.
3. Kuris žemynas ir kodėl buvo kolonizuotas labiausiai?
4. Paaiškinkite, iš kokių dalykų turistas, apsilankęs svečioje šalyje, gali spręsti, kokia valstybė buvo kolonizavusi šalį.
5. Išnagrinėkite karikatūrą (1.2.4) ir įvardykite kolonijinio laikotarpio teigiamus ir neigiamus bruožus.
6. Kuriame politinio žemėlapio raidos etape vyko šaltasis karas? Kurie politiniai blokai jame dalyvavo? Kuriam iš jų priklausė Lietuva?
7. Išnagrinėkite karikatūrą ir įvardykite kolonijinio laikotarpio teigiamus ir neigiamus bruožus.
8. Pasidomėkite, kurios valstybės pasaulio žemėlapyje atsirado vėliausiai.

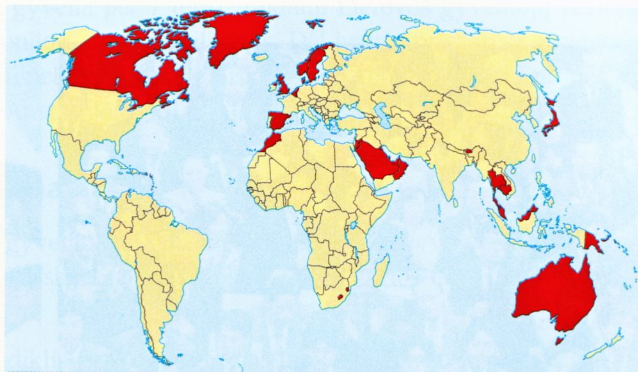
1.3 Valstybės elementai

1. Įvardykite svarbiausius nepriklausomos valstybės elementus. Pagrįskite kiekvieno iš jų reikšmę. Kokių dar skiriamųjų bruožų turi šalys?
2. Kurie gamtiniai ir visuomeniniai veiksniai gali turėti įtakos valstybės teritorijos ploto kaitai?
3. Palyginkite pasaulio politinį ir gamtinį žemėlapius, pateikite pavyzdžių, kuriais objektais gali būti vedamos valstybių sienos.
4. Naudokitės papildomomis informacijos priemonėmis, įvardykite vienataučių ir daugiataučių valstybių.
5. Atpažinkite, kuri kartoschema (A–B) vaizduoja anklavą, o kuri – eksklavą.
6. Įvardykite po kelias Afrikos ir Azijos valstybes, kuriose daugiau kaip 90% gyventojų sudaro viena tauta.
7. Dėl kokių priežasčių kai kurios valstybės perkelia sostines iš vienos šalies vietos į kitą?

1.4 Valstybių grupavimas pagal politinius požymius

1. Naudokitės Europos politiniu žemėlapiu, įvardykite po penkias didžiausio ploto monarchijas ir respublikas.
2. Kuriame žemyne yra daugiausia monarchijų? Paaiškinkite kodėl.
3. Pasidomėkite, kurių valstybių monarchai turi įtakos pasaulio politikai.
4. Pateikite pavyzdžių ir argumentų iš pasaulio politinio gyvenimo, kokią įtaką šalyje ir pasaulio arenoje gali turėti prezidentas.
5. Kokios pagal valdymo formą šalys kartoschemoje dešinėje pažymėtos raudona spalva?
6. Įvardykite po tris federacines ir unitarines valstybes.

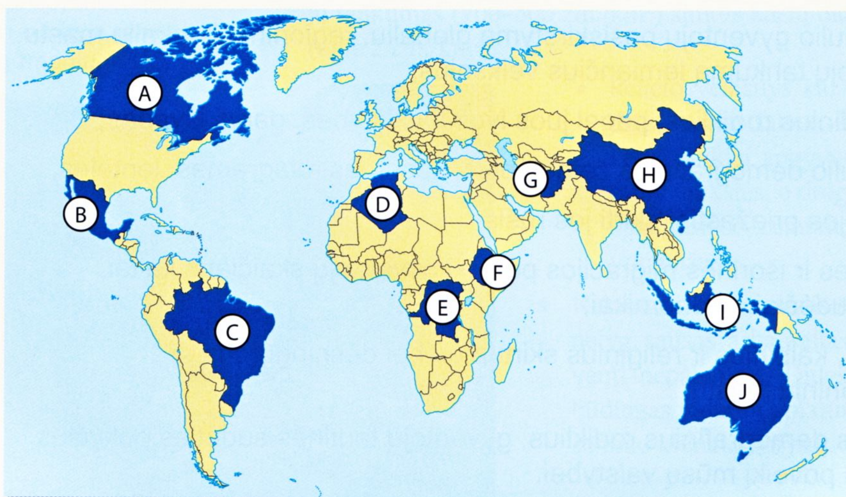

1.5 Karų ir konfliktų geografija

1. Kodėl tarptautinis terorizmas tampa viena iš didžiausių pasaulio problemų?
2. Įvardykite ne mažiau kaip penkias karų ir konfliktų priežastis.
3. Pasvarstykite, ar Lietuvoje įmanomas iredentizmas. Kur jis galėtų pasireikšti? Atsakymą pagrįskite.
4. Panagrinėkite XXI a. konfliktų lentelę. Kuriuose žemynuose ir kodėl jų įvyko daugiausia?
5. Kaip galima paaiškinti, kad, vykstant pasaulio ekonominei pažangai, karinių konfliktų nemažėja?

1.6 Valstybių socialinė ir ekonominė galia

1. Kurie rodikliai skiriami socialiniams, o kurie – ekonominiams?
2. Kurių socialinių ir ekonominių rodiklių duomenys naudojami ŽSRI rodikliui apskaičiuoti?
3. Kodėl ŽSRI rodiklis laikomas objektyvesniu nei BVP 1 gyv.?
4. Paaiškinkite, kodėl nei BVP 1 gyv. rodiklio, nei ŽSRI nepakanka objektyviam įvairių valstybių išsivystymo lygiui nustatyti.
5. Paaiškinkite, kodėl Persų įlankos šalių BVP 1 gyv. gana aukštas, o ŽSRI rodiklis gerokai žemesnis.
6. Kaip galima paaiškinti, kad Vidurio Azijos šalių BVP 1 gyv. rodiklis žemas, bet jose labai didelis gyventojų raštingumas?
7. Išsiaiškinkite, kurie Lietuvos socialiniai rodikliai yra aukštesni arba gerokai žemesni nei kitų Europos valstybių.
8. Naudokitės 1.6.13 pav. ir apibūdinkite pateiktų valstybių išsivystymo lygį.
9. Įvardykite socialinių rodiklių duomenis, kurie įrodo menką valstybės išsivystymo lygį.
10. Kurios iš šių valstybių (A–J) yra aukšto išsivystymo lygio, kylančios ekonomikos ir labai silpnos šalys?

2 GYVENTOJŲ GEOGRAFIJA

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- apibūdinti pasaulio gyventojų pasiskirstymą globaliu, regioniniu ir lokaliu mastu, įvardyti gyventojų tankumą lemiančius veiksnius;
- žinoti demografinius rodiklius, pagal juos lyginti valstybes, daryti išvadas;
- nagrinėti pasaulio demografinius žemėlapius, schemas, diagramas, lenteles;
- įvardyti migracijos priežastis, skirti jos rūšis;
- paaiškinti vidinės ir išorinės migracijos poveikį gyventojų skaičiaus kaitai, demografinei sudėčiai, ekonomikai;
- vertinti etninius, kalbinius ir religinius skirtumus bei dėsningumus globaliu ir regioniniu mastu;
- vertinti Lietuvos demografinius rodiklius, gyventojų tautinės sudėties pokyčius bei emigracijos poveikį mūsų valstybei.

2.1 Gyventojų skaičius ir pasiskirstymas pasaulyje

Dabar mūsų planetoje gyvena per 7 mlrd. žmonių. Lietuvõs gyventojų skaičius sudaro vos 1/2000 žmonijos – apie 3 milijonus. Dėl įvairių priežasčių gyventojai Žemėje pasiskirstę labai netolygiai. Tankiausiai gyvenama Azijos bei Europos žemynuose, rečiausiai – Australijoje (2.1.6).

Gyventojų tankumas

Vienas iš svarbiausių gyventojų geografijos rodiklių yra **gyvéntojų tankùmas**. Jis rodo, koks gyventojų skaičius vidutiniškai tenka kurios nors teritorijos ploto vienetui – km^2.

ρ – gyventojų tankumo rodiklis
N – tam tikros teritorijos gyventojų skaičius
P – teritorijos plotas
ρ = N/P

▲ **2.1.1** Gyventojų tankumo formulė

Gyventojų tankumo rodiklis (ρ) skaičiuojamas taip: tam tikros teritorijos gyventojų skaičius (N) dalijamas iš šios teritorijos ploto (P). Taigi ρ = N/P (2.1.1).

- Sausumos gyventojų vidutinis tankumas (be Antarktidos) sudaro apie 50 $žm./km^2$. Įdomu, kad beveik toks pat yra Lietuvõs gyventojų vidutinis tankumas.
- Šalis, kurių gyventojų tankumas per100 $žm./km^2$, galima vadinti tankiai, o mažiau nei 20 $žm./km^2$ – retai gyvenamomis.
- Atsižvelgiant į teritorijos dydį, gyventojų tankumas nagrinėjamas globaliu, nacionaliniu, regioniniu ir lokaliu lygiu. Skirtingų lygių tankiai gyvenamų teritorijų pavyzdžiai:
  - globalus – Vakarų Europa, Pietų Azija,
  - nacionalinis – Prancūzijà, Pakistãnas,
  - regioninis – Lotaringija (Prancūzijà), Indo žemuma (Pakistãnas),
  - lokalus – Meco miestas (Lotaringija), Multano miestas (Indo vidurupis).

Gyventojų tankumo gamtiniai veiksniai

- **Reljèfas**. Lygumose gyventojų tankumas yra gerokai didesnis nei kalnuose. Aukštikalnėse (aukščiau nei 5 km, o vidutinėse platumose aukščiau nei 3 km) žmonės negyvena.
  - Reljefas yra viena iš pagrindinių Kìnijos gyventojų labai netolygaus pasiskirstymo priežasčių. Didžiõsios Kìnijos lygumõs platybėse gyventojų tankumas (700–800 $žm./km^2$) šimtus kartų didesnis nei Tibeto kalnyne (apie 2 $žm./km^2$).

▼ **2.1.2** Derlingas Andų slėnis Kusko apylinkėse, Peru. Čia, 3,5 km aukštyje, gyvena labai daug žmonių.

  - Reljefo veiksnys kai kur turi išimčių. Pavyzdžiui, Andų šalyse, Kolùmbijoje, Ekvadorè ir Perù, tankiai apgyventi derlingi kalnų slėniai ir plynaukštės, o drėgnaisiais atogrąžų miškais apaugusiose žemumose gyventojų tankumas yra mažas.
- **Kl̀imatas**. Tai vienas iš svarbiausių veiksnių. Pernelyg sausas arba šaltas klimatas žmonėms gyventi nepalankus. Didesnis gyventojų tankumas būdingas vidutinių platumų, viduržemio tipo, musoninio klimato srityse.

▲ 2.1.3 Mongolijos stepės ir pusdykumės yra viena iš rečiausiai gyvenamų teritorijų mūsų planetoje

▲ 2.1.4 Ypač tankiai gyvenamas Nilo slėnis (palydovinė nuotrauka)

- **Augalijà ir dirvóžemiai**. Žmonės nuo seniausių laikų kūrėsi ir tankiai apgyveno tas sritis, kur buvo žemės ūkiui tinkamų derlingų dirvožemių. Dabar natūralią augaliją tokiose srityse dažniausiai smarkiai pakeitė žmonių veikla.
  - Tankiai apgyventi plačialapių miškų, paatogrąžių retmiškių, pievinių stepių, drėgnųjų savanų bei musoninių miškų biomai (gamtinės zonos). Dirbamoji žemė ir urbanistinės teritorijos juose paprastai apima gerokai didesnį plotą nei natūrali augalija.
  - Retai gyvenama tundroje, taigoje, dykumose, Pietų Amerikos bei Afrikos atogrąžų miškuose.
- **Ùpės**. Žmonės nuo seno kūrėsi prie upių ir tankiai apgyveno jų slėnius. Čia buvo saugiau, patogiau susisiekti, derlingi slėnių aliuviniai dirvožemiai tiko žemės ūkiui. Didžiausia pasaulyje kaimo gyventojų koncentracija (per 700 žm./km^2) yra Nilo, Indo, Gangos, Jangdzės slėniuose ir deltose.
- **Naudìngųjų ìškasenų telkiniaĩ**. Aplink didelius ir svarbius telkinius kuriantis naujoms gyvenvietėms, ilgainiui gerokai padidėjo gyventojų tankumas (Rūro akmens anglių baseine Vokietìjoje, Aukštojoje Silezijoje Lénkijoje). Pastaraisiais dešimtmečiais labai pagausėjo žmonių naftos bei gamtinių dujų didelių baseinų regionuose. Dėl to gerokai išaugo gyventojų tankumas kai kuriose dykumų šalyse (Jungtìniuose Arãbų Emyrãtuose, Kuveitè).

Gyventojų tankumo visuomeniniai veiksniai

- **Civilizãcijų ceñtrai**. Jiems ir mūsų laikais būdingas didelis gyventojų tankumas. Labai tankiai gyvenami senųjų civilizacijų regionai Europoje, Afrikoje ir Azijoje (Kìnija, Ìndija, Artimieji Rytai). Kur valstybės atsirado sąlyginai neseniai, gyventojų tankumas paprastai mažesnis. Pavyzdžiui, Šiaurės Amerikoje, Austrãlijoje jis kelis kartus mažesnis nei panašaus klimato Europos ir Azijos teritorijose.
- **Demogrãfiniai procèsai**. Dėl XX a. antrojoje pusėje vykusio demografinio sprogimo (→ 42 psl.) gyventojų tankumas Afrikoje ir daugelyje Azijos regionų padidėjo kelis kartus.
- **Prãmonės raidà**. Intensyvios pramonės srityse kuriantis ir sparčiai augant miestams, didėjo ir gyventojų tankumas. Dėl šios priežasties labai tankiai apgyventi Ánglijos šiaurės vakarai, Itãlijos šiaurė, JAV šiaurės rytai („Pramonės juosta“), Brazìlijos pietryčiai.

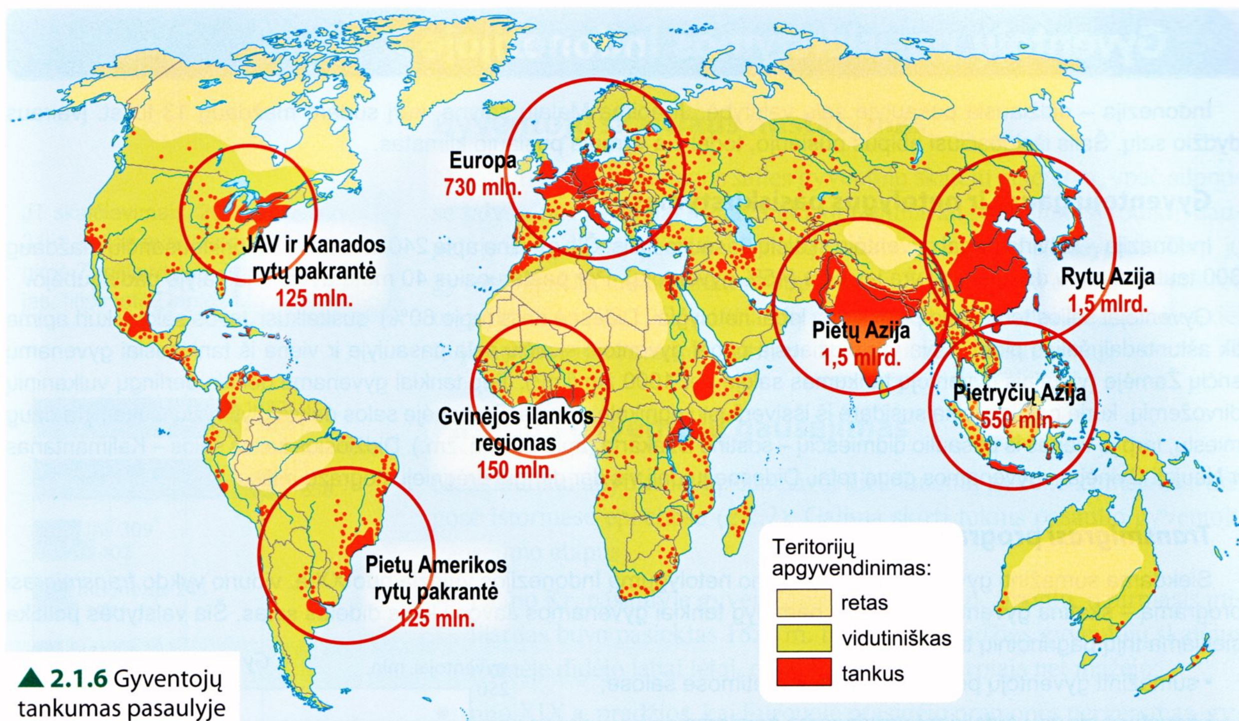
Šalis	Skaičius, mln.	Tankumas, žm./km^2
Bangladešas	162	1127
Taivanas	23	639
Pietų Korėja	49	487
Libanas	4	404
Olandija	17	401
Ruanda	10	380
Izraelis	7	365
Indija	1194	363
Haitis	10	362
Belgija	10	355

▲ 2.1.5 Didžiausio gyventojų tankumo šalys, kurių plotas per 10 000 km^2

Tankiai gyvenami pasaulio regionai

Pasaulyje skiriami keli itin dideli tankiai gyvenami regionai (2.1.6).

- Daugiausia žmonių susitelkę Rytų bei Pietų Azijoje. Čia, 1/10 sausumos ploto, gyvena apie pusę pasaulio gyventojų (3,5 mlrd.). Vidutinis gyventojų tankumas šioje milžiniškoje teritorijoje – per 250 žm./km^2.

▲ **2.1.6** Gyventojų tankumas pasaulyje

Šalis	Skaičius, mln.	Tankumas, žm./km²
Mongolija	3	1,7
Namibija	2	2,6
Australija	22	2,9
Islandija	0,3	3,1
Mauritanija	3	3,2
Kanada	34	3,4
Libija	7	3,6

▲ **2.1.7** Mažiausio gyventojų tankumo šalys

- Didelis gyventojų tankumas Europos vakarinėje dalyje, Gvinėjos įlankos pakrantėje, JAV šiaurės rytuose, Pietų Amerikos rytų pakrantėje.
- Kai kurių šalių regionuose gyventojų tankumas itin didelis (2.1.8). Pavyzdžiui, Gangos slėnyje bei deltoje jis siekia 800–1000 žm./km², Javos saloje – apie 1000 žm./km², o Nilo slėnyje, Egiptè, – net apie 2000 žm./km² (2.1.8)!

Negyvenami ir retai gyvenami pasaulio regionai

- Negyvenamos teritorijos apima maždaug 15% sausumos ploto. Joms skiriama Antarktida, Grenlandija, kitos Arkties salos, karštosios dykumos (išskyrus oazes), aukštikalnės.
- Labai mažas gyventojų tankumas Sibire, Rùsijoje, Kanãdos šiaurėje, Amazonės baseino miškuose, Austrãlijos vidinėse srityse (2.1.7).

Regionas	Šalis	Gyv. tank., žm./km²	Visas gyv. skaičius, mln.
Nilo slėnis ir delta	Egiptas	apie 2000	70
Honšiu salos pietinė pakrantė	Japonija	1500–2000	60
Javos sala	Indonezija	1000	130
Gangos slėnis ir delta	Indija, Bangladešas	800–1000	520
Rytų Kinijos lyguma	Kinija	550–600	450
Reino sritys	Vokietija, Olandija	500–600	40

▲ **2.1.8** Kai kurios ypač tankiai gyvenamos šalių sritys

Lietuvos gyventojų tankumas

Lietuvõs gyventojų vidutinis tankumo rodiklis nėra didelis – apie 50 žm./ km². Šalis priskiriama prie vidutinio gyventojų tankumo valstybių.

- Tankiausiai gyvenama miestuose – penkiuose didžiausiuose susitelkę 30% šalies gyventojų.
- Derlinguose vidurio Lietuvõs rajonuose ir šalies vakaruose jis siekia 50–60 žm./km². Ypač didelis Jonavõs ir Kaũno rajonuose.
- Miškinguose, ežeringuose aukštumų rajonuose gyvenama rečiau (Varėnõs rajone – 14,1 žm./km², Ignalìnos – 15,9 žm./km², Zarasũ – 17,2 žm./km²).

GEO pavyzdys

Gyventojų pasiskirstymas Indonezijoje

Indonezija – didžiausia pasaulyje salų valstybė. Ji apima Malajų salyną, kurį sudaro maždaug 13 tūkst. įvairaus dydžio salų. Šalis išsidėsčiusi abipus pusiaujo, todėl čia vyrauja pusiaujo klimatas.

Gyventojų gausa ir netolygus pasiskirstymas

Indonezija – ketvirta pagal gyventojų skaičių pasaulio šalis. Čia gyvena apie 240 mln. žmonių, priklausančių maždaug 300 tautų, iš kurių daugiausiai yra javiečių (45% gyventojų). Per pastaruosius 40 metų gyventojų šalyje padvigubėjo.

Gyventojai šalies teritorijoje pasiskirstę labai netolygiai. Didesnė dalis (apie 60%) susitelkusi Javos saloje, kuri apima tik aštuntadalį šalies ploto. Java yra didžiausia pagal gyventojų skaičių sala pasaulyje ir viena iš tankiausiai gyvenamų sričių Žemėje (vidutinis gyventojų tankumas saloje per 1000 žm./km²). Taip tankiai gyvenama dėl itin derlingų vulkaninių dirvožemių, kurie per ilgą laiką susidarė iš išsiveržusių ugnikalnių lavos. Didesnėje salos dalyje plyti ryžių laukai, yra daug miestų, tarp jų vienas iš pasaulio didmiesčių – sostinė Džakarta (apie 20 mln. žm.). Didžiosios šalies salos – Kalimantanas ir Naujoji Gvinėja – gyvenamos gana retai. Didesnę jų dalį vis dar dengia drėgnieji atogrąžų miškai.

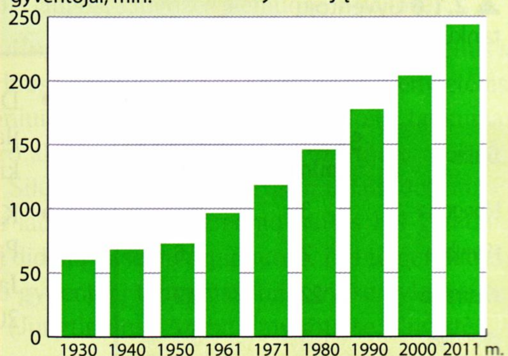
Transmigrasi programa

Siekdama sumažinti gyventojų pasiskirstymo netolygumą Indonezijos valdžia nuo XX a. vidurio vykdo *transmigrasi* programą – skatina gyventojus keltis iš pernelyg tankiai gyvenamos Javos į kitas dideles salas. Šia valstybės politika siekiama trijų pagrindinių tikslų:

- sumažinti gyventojų perteklių Javoje ir gretimose salose;
- kovoti su skurdu suteikiant vargingoms šeimoms nemokamai žemės sklypus naujose vietose;
- efektyviau įsisavinti retai gyvenamas salas, jų gamtos turtus.

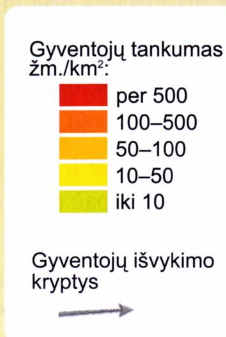
Iš viso iki 2000 m. pagal šią programą į rečiau gyvenamas salas persikėlė apie 5,5 mln. žmonių. Dėl to Javos gyventojų dalis per pastaruosius 40 metų keliais procentais sumažėjo. Nepaisant teigiamų permainų, *transmigrasi* programa sulaukė nemažai kritikos, paaiškėjo akivaizdžių jos trūkumų. Indonezijos salose auga apie 10% pasaulio atogrąžų miškų, kurių plotas dėl migracijos pradėjo sparčiai mažėti, ties išnykimo riba atsidūrė daugelis gyvūnų (pvz., orangutanai). *Transmigrasi* programa nepadėjo sumažinti skurdo, nes daugelis migrantų neturėjo įgūdžių ūkininkauti neįprastomis sąlygomis, naikino aplinką. Kilo keletas rimtų ir daug mažų etninių konfliktų tarp vietinių ir imigrantų. Apmokėdama migrantų persikėlimą (vienai šeimai skirta 7000 JAV dol.) valstybė įbrido į skolas, o tai neigiamai paveikė visą šalies ekonomiką.

Paskutinį dešimtmetį *transmigrasi* programa pristabdyta, bet į atokesnes salas kasmet savarankiškai persikelia 60–100 tūkst. žmonių. Šiuo metu Indonezijos valdžia, vykdanti demografinę politiką, daugiausia dėmesio skiria gimstamumui mažinti, tad gyventojų augimas šalyje pastebimai lėtėja.

Salos pavadinimas	Gyv., mln.	Plotas, tūkst. km²	Tankumas, žm./km²
Java	135	128	1055
Sumatra	50	473	106
Sulavesis	16	175	92
Kalimantanas	14	5441	25
Naujoji Gvinėja	4	4211	9
Indonezija	**238**	**1919**	**124**

Didžiųjų Indonezijos salų duomenys

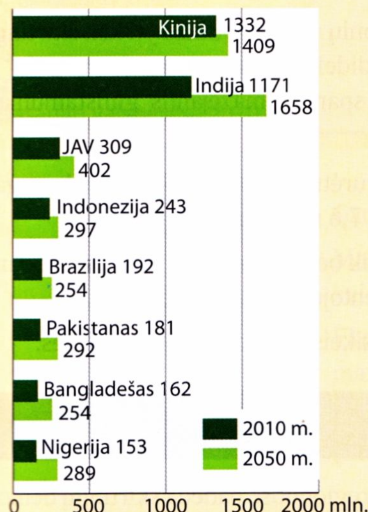
Gyventojų tankumas Indonezijoje

2.2 Gyventojų skaičiaus kaita

Gyventojų skaičiaus nustatymas

JT skaičiavimais, 2011 m. spalio 31 d. kelios minutės po vidurnakčio gimė 7-milijardasis Žemės gyventojas, filipinietė Danica May Camacho.

Nustatyti tikslų kiekvienos šalies gyventojų skaičių nelengva, ypač silpnose šalyse, nes jis nuolat kinta. Siekiant reguliariai patikslinti šį rodiklį, daugelyje šalių kartą per 10–20 metų vyksta gyventojų surašymai. Tarp jų gyventojų skaičius vertinamas statistiškai. Šį įvertinimą atlieka tam tikros organizacijos (JT, CŽV), tačiau jų gauti rezultatai neretai kiek skiriasi, dėl to įvairiuose informacijos šaltiniuose galima rasti nesutapimų.

▲ **2.2.1** Gyventojų skaičius kai kuriose valstybėse 2010 ir 2050 m.

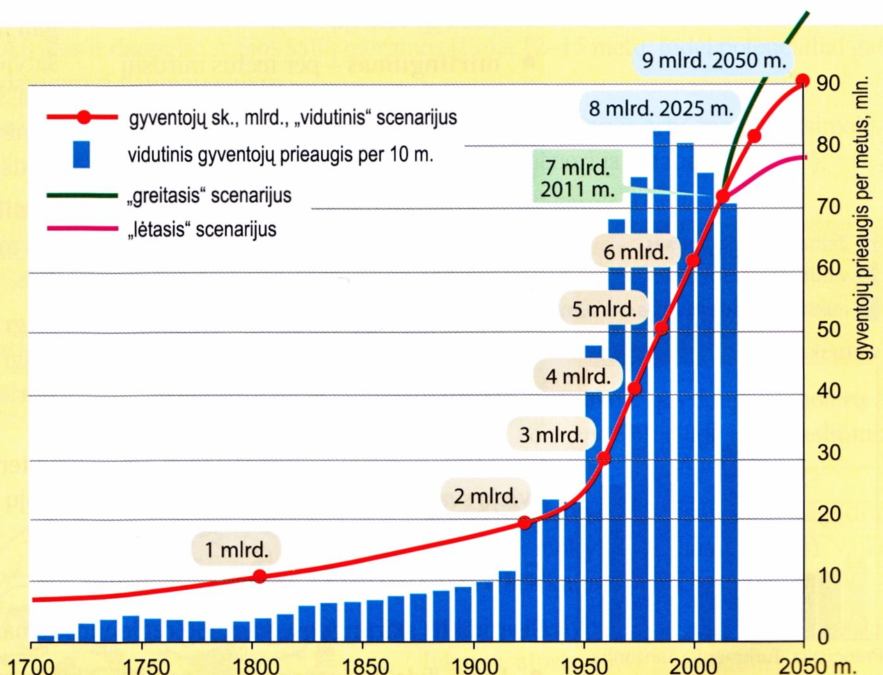
Pasaulio gyventojų gausėjimas

Mokslininkai apytiksliai apskaičiavo, kiek žmonių gyveno Žemėje skirtingose istorinėse epochose (2.2.2). Galima skirti tokius pasaulio gyventojų gausėjimo etapus:

- I a. po Kr. pasaulyje gyveno apie 200–300 mln. žmonių, o pirmasis milijardas buvo pasiektas 1820 m. Iki XIX a. pradžios gyventojų skaičius Žemėje didėjo labai lėtai, o kai kuriais laikotarpiais net mažėjo;
- nuo XIX a. pradžios, kai Europoje prasidėjo pramonės perversmas, gyventojų ėmė gausėti greičiau. Per 120–130 metų žmonių skaičius Žemėje padvigubėjo (nuo 1 mlrd. 1820 m. iki 2 mlrd. 1925–1930 m.);
- XX a. antrojoje pusėje Žemės gyventojų skaičius augo itin sparčiai. 1950 m. pasaulyje gyveno apie 2,5 mlrd. žmonių, o 2000 m. – jau 6 mlrd.! Šis reiškinys vadinamas **demogrãfiniu sprogimù**.
- XXI a. pirmajame dešimtmetyje gyventojų gausėjimas truputį sulėtėjo, bet ir toliau yra didelis.

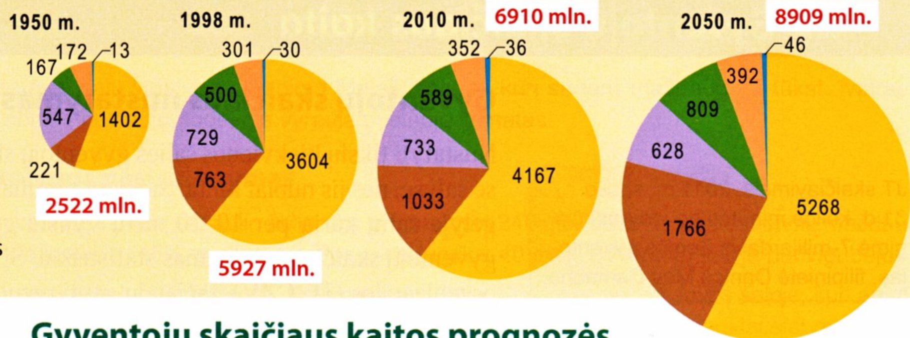
Metai	Gyv. sk., mln.
7000 m. pr. Kr.	10
4500 m. pr. Kr.	20
2500 m. pr. Kr.	50
1000 m. pr. Kr.	100
0	200
1000	300
1500	450
1700	550
1800	880
1850	1200
1900	1600
1950	2500
2011	7000

▲ **2.2.2** Žemės gyventojų skaičiaus kaita nuo priešistorinių laikų iki 2011 m.

▲ **2.2.3** Žemės gyventojų skaičiaus kaita nuo 1700 iki 2050 m. (su prognoze)

▲ **2.2.4** Gyventojų skaičiaus kaita pasaulio regionuose

Gyventojų skaičiaus kaitos prognozės

Mokslininkai nesutaria, kaip ateityje keisis žmonių skaičius. Sudaryti keli skirtingi Žemės gyventojų kaitos scenarijai: išliekantis didelis gimstamumas („greitasis"), lėtai mažėjantis gimstamumas („vidutinis"), sparčiai mažėjantis gimstamumas („lėtasis") (2.2.3).

- Pagal „greitąjį" scenarijų 2050 m. Žemėje turėtų gyventi 10,5–11 mlrd., pagal „vidutinį" – apie 9 mlrd., o pagal „lėtąjį" – 7,6 mlrd. žmonių.
- Ateityje gyventojų skaičius didės iš esmės tik besivystančiose šalyse – 2050 m. jose turėtų gyventi 87% visų pasaulio gyventojų (dabar – apie 80%).
- Stiprių šalių gyventojų skaičius ateityje nesikeis arba net šiek tiek mažės.

2.3 Demografiniai rodikliai

Suprasti gyventojų skaičiaus kitimą šalyse ir jų regionuose padeda skirtingų demografinių rodiklių nagrinėjimas. Paprastai naudojami tokie demografiniai rodikliai:

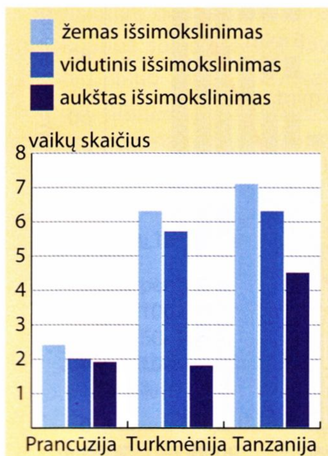
- **gimstamùmas** – per metus gimusių vaikų skaičius, tenkantis 1000 gyventojų (‰);
- **mirtingùmas** – per metus mirusių žmonių skaičius, tenkantis 1000 gyventojų (‰);
- **natūralùsis gyvéntojų priéaugis** – gimstamumo ir mirtingumo skirtumas (‰);
- **vaisingùmo koeficieñtas** – vidutinis vaikų skaičius, tenkantis vienai moteriai, kuri jau pasiekė reprodukcinio amžiaus pabaigą;
- **vidutìnė tikétina gyvẽnimo trukmė̃** – vidutinis amžius, kurį gali nugyventi žmogus tam tikroje šalyje, esant dabartiniam mirtingumui. Paprastai skaičiuojamas nuo gimimo arba nuo tam tikro amžiaus;
- **kū̃dikių mirtingùmas** – per metus mirusių kūdikių iki 1 metų skaičius, tenkantis 1000 gimimų, ‰;
- **migrãcijos iñdeksas (sáldo)** – imigrantų ir emigrantų skaičiaus skirtumas (→ 2.8).

Gyventojų skaičiaus kitimas šalyje arba kitoje teritorijoje iš esmės priklauso nuo dviejų svarbiausių rodiklių: natūraliojo gyventojų prieaugio ir migracijos indekso.

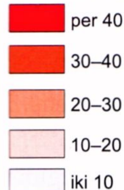
Gimstamumas

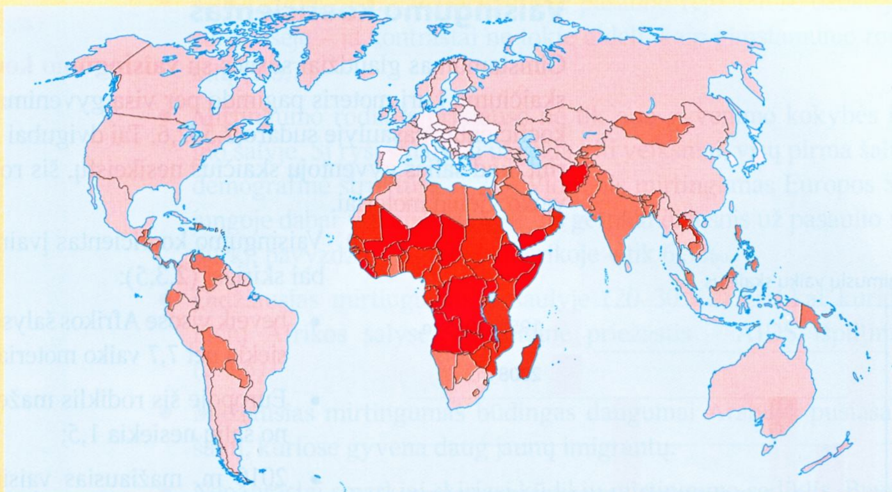
Šis rodiklis skirtinguose pasaulio regionuose smarkiai skiriasi (2.3.2).

- Labai didelis gimstamumas (per 30‰) būdingas beveik visoms atogrąžų Afrikos šalims. Iš 40 pagal šį rodiklį pirmaujančių valstybių net 38 priklauso Afrikai (kitos dvi – Afganistãnas ir Jèmenas).

▲ **2.3.1** Kūdikių skaičiaus priklausomybė nuo motinos raštingumo lygio

▲ **2.3.2** Gimstamumas pasaulio valstybėse 2010 m.

- Gana didelis gimstamumas (20–30‰) yra daugelyje Azijos ir Lotynų Amerikos šalių.
- Mažas gimstamumas (mažiau nei 12‰) būdingas didžiajai daliai Europos šalių, kai kurioms Rytų Azijos valstybėms (Japònijai, Pietų̃ Korė́jai).
- Ekonomiškai silpnose šalyse gimstamumas yra didelis, o stipriose – beveik visada mažas. Kuo mažiau šalis socialiai išsivysčiusi, tuo didesnis joje gimstamumas.
- Per pastaruosius 50 metų vidutinis gimstamumas pasaulyje smarkiai sumažėjo (nuo 35 iki 20 ‰).

Didelio gimstamumo silpnose šalyse priežastys

- 10–12 metų vaikai pradeda dirbti, todėl padeda išlaikyti šeimą;
- daug kur nėra pensijų sistemos, tad vaikai yra tėvų parama senatvėje;
- vyrams turėti daug vaikų yra prestižo reikalas, tai rodo jų vyriškumą;
- Afrikos ir daugelio Azijos šalių merginos išteka 12–15 metų, todėl potencialiai gali pagimdyti daugiau vaikų;
- moterys paprastai rūpinasi tik namų ūkiu, yra neraštingos arba menkai išsimokslinusios, stokoja žinių apie kontraceptikus arba nenori jais naudotis (2.3.1);
- kai kurios religijos nepritaria kontraceptikų naudojimui;
- dėl didelio vaikų mirtingumo sutuoktiniai stengiasi jų turėti daugiau.

▼ **2.3.3** Išsivysčiusių šalių požiūris į pasaulio demografines problemas karikatūristo akimis

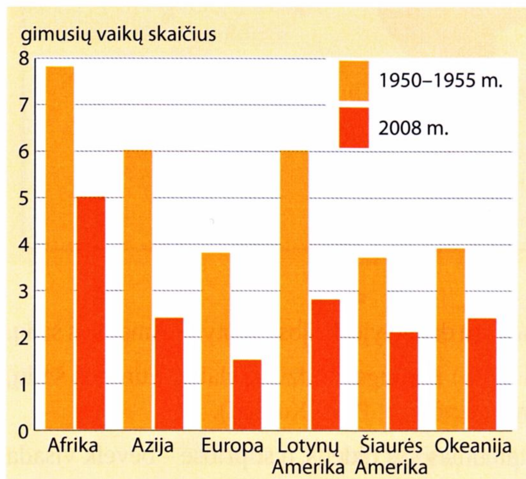

Mažo gimstamumo stipriose šalyse priežastys

- vėlesnės santuokos, nes daugelis moterų iš pradžių nori įgyti aukštąjį išsimokslinimą ir pradėti karjerą;
- dėl aukštų kainų ir didesnių poreikių (drabužiams, mokymuisi, laisvalaikiui) vaiko išlaikymas kainuoja itin brangiai;
- poros pirmenybę teikia materialiniams dalykams, atostogoms, pramogoms;
- poros gerai išmano apie kontracepciją, todėl gali planuoti vaikų skaičių.

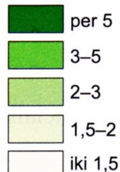
Vaisingumo koeficientas

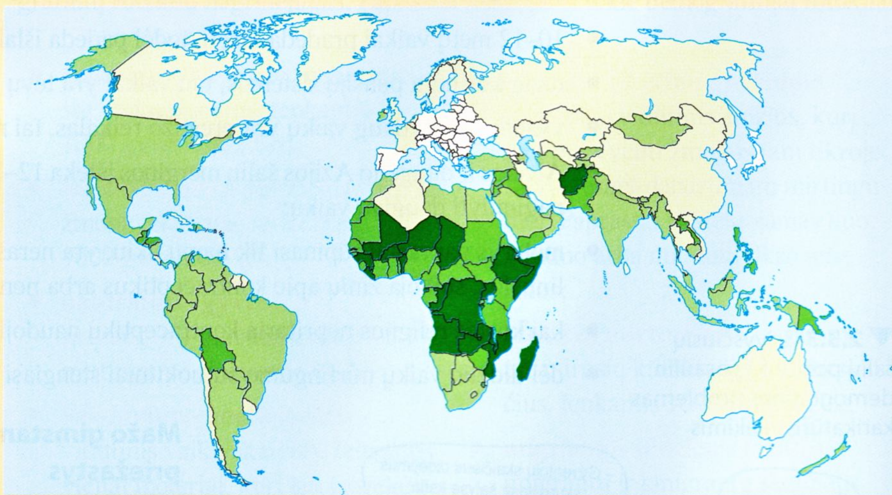
Gimstamumas glaudžiai susijęs su **vaisingùmo koeficientù**, t.y. vidutiniu vaikų skaičiumi, kurį moteris pagimdo per visą gyvenimą. Dabar vidutinis vaisingumo koeficientas pasaulyje sudaro 2,5–2,6. Tai dvigubai mažiau nei 1950 m. (5,0). Norint, kad šalies gyventojų skaičius nesikeistų, šis rodiklis turi būti bemaž 2,1–2,3 vaiko vienai moteriai.

▲ **2.3.4** Vaisingumo koeficiento pokyčiai pasaulio regionuose

- Vaisingumo koeficientas įvairiuose pasaulio regionuose labai skiriasi (2.3.5):
  - beveik visose Afrikos šalyse jis didesnis nei 4,0, o Nìgeryje siekia net 7,7 vaiko moteriai (2010 m.);
  - Europoje šis rodiklis mažesnis nei 2,0, daugelyje žemyno šalių nesiekia 1,5;
  - 2010 m. mažiausias vaisingumo koeficientas (1,1–1,2) buvo kai kuriose Rytų Azijos šalyse (Japònijoje, Pietų̃ Korė́joje).
- Jeigu vaisingumo koeficientas šalyje ilgą laiką būna mažesnis nei 2,0, tai vyksta **depopuliãcija** – gyventojų skaičiaus mažėjimas.
- Vaisingumo koeficientas Lietuvojè, nors gimstamumo rodikliai ir didėja, neužtikrina demografinės pusiausvyros ir kartų kaitos. 2010 m. viena moteris Lietuvojè pagimdė vidutiniškai 1,55, 2000 m. – 1,39 kūdikio. Kaime vaisingumo koeficiento rodiklis yra didesnis – 1,74, mieste – 1,46.

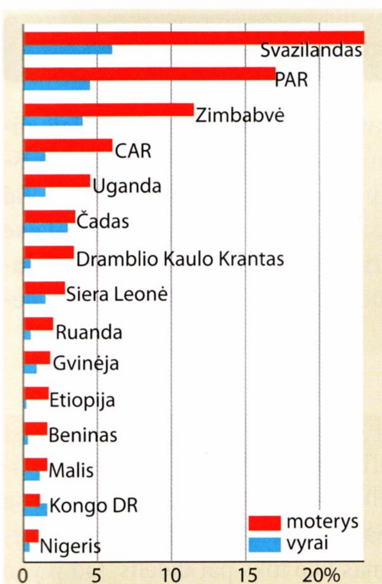

▶ **2.3.5** Vaisingumo koeficientas pasaulio valstybėse 2010 m.

Mirtingumas

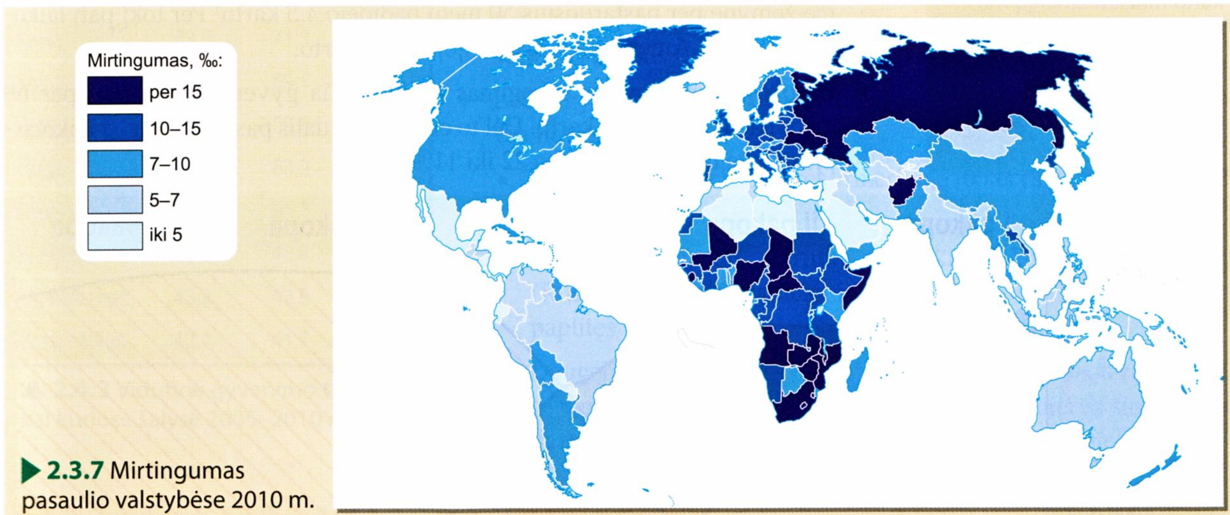
Išsivysčiusiose šalyse didžioji dalis žmonių miršta sulaukę senyvo amžiaus. Vokietijoje bemaž 90% žmonių miršta būdami 65 m. ir vyresni.

- Vidutinis mirtingumo lygis pasaulyje šiuo metu yra apie 8,5 ‰. Per pastaruosius 50 metų jis sumažėjo dvigubai (1960 m. – 17 ‰). Mirtingumo mažėjimo priežastys:
  - sveikatos priežiūros pažanga, medicinos laimėjimai (sėkminga kova su epidemijomis, nauji efektyvūs vaistai ir gydymo būdai);
  - žmonės daugiau rūpinasi higiena;
  - kokybiškesnis maistas ir geresnės sanitarinės sąlygos;
  - sumažėjo sunkaus fizinio ir pavojingo darbo.

▲ **2.3.6** ŽIV infekuotų 15–24 metų žmonių dalis kai kuriose Afrikos valstybėse 2005–2007 m.

- Mirtingumo rodikliai skirtinguose pasaulio regionuose dabar yra supanašėję – jų kontrastai ne tokie dideli, kaip gimstamumo rodiklių (2.3.7).
- Mirtingumo rodiklis priklauso ne tik nuo gyvenimo kokybės lygio šalyje. Šį ryšį smarkiai užgožia kiti veiksniai, visų pirma šalies demografinė struktūra → 2.3. Vidutinis mirtingumas Europos Sąjungoje dabar yra apie 10,3 ‰. Jis gerokai didesnis už pasaulio vidurkį, pavyzdžiui, Lotynų Amerikoje – tik 6,3 ‰.
- Didžiausias mirtingumas pasaulyje (20–30 ‰) yra kai kuriose Pietų Afrikos šalyse. Pagrindinė priežastis – AIDS išplitimas (2.3.6).
- Mažiausias mirtingumas būdingas daugumai Arabijos pusiasalio šalių, kuriose gyvena daug jaunų imigrantų.
- Nepaprastai smarkiai skiriasi kūdikių mirtingumo rodiklis. Beveik visose atogrąžų Afrikos šalyse jis viršija 50 ‰, o Angòloje (blogiausias rodiklis) siekia net 180 ‰. Daugelyje Europos ir Rytų Azijos šalių šis rodiklis mažesnis nei 5 ‰.

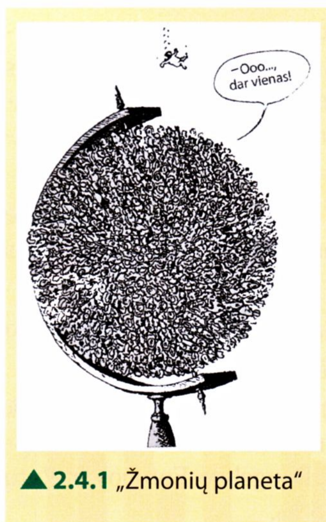

▶ **2.3.7** Mirtingumas pasaulio valstybėse 2010 m.

Mirties priežastis	Besivystančios šalys		Mirties priežastis	Išsivysčiusios šalys	
	gyv. sk., mln.	%		gyv. sk., mln.	%
Kvėpavimo sistemos infekcijos	2,94	11,2	Išeminė širdies liga	1,33	16,3
Išeminė širdies liga	2,47	9,4	Insultas, infarktas	0,76	9,3
Viduriavimas	1,81	6,9	Kvėpavimo organų ir plaučių vėžys	0,48	5,9
ŽIV / AIDS	1,51	5,7	Kvėpavimo sistemos infekcijos	0,31	3,8
Insultas, infarktas	1,48	5,6	Plaučių ligos	0,29	3,5
Plaučių ligos	0,94	3,6	Silpnaprotystė	0,28	3,4
Tuberkuliozė	0,91	3,5	Žarnyno vėžys	0,27	3,3
Naujagimių infekcijos	0,90	3,4	Diabetas	0,22	2,8
Maliarija	0,86	3,3	Krūties vėžys	0,16	2,0
Priešlaikinis gimdymas ir per mažo svorio naujagimiai	0,84	3,2	Skrandžio vėžys	0,14	1,8

▲ **2.3.8** Mirties priežastys besivystančiose ir išsivysčiusiose šalyse 2009 m.

2.4 Demografinė raida

▲ 2.4.1 „Žmonių planeta"

1950 m. Afrikoje gyveno 2,5 karto mažiau žmonių nei Europoje, dabar – šiek tiek daugiau, o 2050 m. turėtų gyventi beveik trigubai daugiau žmonių nei mūsų žemyne!

Demografiniai rodikliai ilgainiui dėsningai kinta. Remiantis daugiamečiais didžiulę socialinę pažangą pasiekusių šalių demografiniais rodikliais, daroma išvada, kad kiekviena šalis istorijoje praeina tam tikras demografines pakopas. Tai vadinama **demogrãfine raidà**, kurią vaizdžiai iliustruoja modelis (2.4.2). Jame skiriamos penkios demografinės pakopos, kurioms būdingi tam tikri gimstamumo ir mirtingumo pokyčiai. Nuo valstybės socialinio lygio priklauso, kurią demografinę pakopą ji gali atitikti.

Demografinis sprogimas

Po Antrojo pasaulinio karo į antrąją demografinę pakopą įžengė dauguma vadinamųjų trečiojo pasaulio šalių. Pažengusi sveikatos priežiūra, sėkminga kova su epidemijomis davė gerų rezultatų: mirtingumas Azijoje, Afrikoje, Lotynų Amerikoje pradėjo gerokai mažėti, bet gimstamumas liko toks pat didelis, tad įvyko visuotinis demografinis sprogimas. Žemės gyventojų nuo 1960 iki 2000 m. gausėjo sparčiausiai per visą žmonijos istoriją.

- Didžiausias demografinis sprogimas vyko Afrikoje – gyventojų skaičius šiame žemyne per pastaruosius 50 metų padidėjo 4,5 karto! Per tokį patį laikotarpį Lotynų Amerikoje – 3,3, Azijoje – 2,9 karto.
- Europoje demografinis sprogimas nevyko. Čia gyventojų skaičius per 60 metų padidėjo vos 1,3 karto. Dėl to europiečių dalis pasaulyje per šį laikotarpį sumažėjo dvigubai – nuo 22 iki 11%.

I pakopa | II pakopa | III pakopa | IV pakopa | V pakopa

Didelis

gimstamumas

natūralusis prieaugis

mirtingumas

gyventojų skaičius

Gimimų ir mirčių skaičius 1000 gyv. per metus

Mažas

	I pakopa	II pakopa	III pakopa	IV pakopa	V pakopa
Pavyzdžiai	atogrąžų miškų gentys	Afganistanas, Nigeris	besivystančios šalys (Indija, Egiptas, Brazilija)	išsivysčiusios šalys (JAV, Prancūzija, JK)	Vokietija, Rytų Europos šalys, Japonija
Pakopų apibūdinimas	• didelis gimstamumas ir mirtingumas • ligos, epidemijos, karai	• gimstamumas didelis • mirtingumas mažėja • didėja natūralusis prieaugis • gyventojų skaičius auga staigiai	• gimstamumas mažėja • mirtingumas lėtai mažėja • gyventojų skaičius auga lėčiau	• mažas gimstamumas ir mirtingumas • natūralusis prieaugis stabilus, priklauso nuo ekonominės situacijos • gyventojų skaičius stabilus	• gimstamumas labai mažas • mirtingumas šiek tiek padidėjęs • natūralusis prieaugis neigiamas • gyventojų skaičius mažėja

▲ 2.4.2 Demografinės raidos modelis

Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė

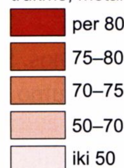
Statistikos departamento duomenimis, vidutinė gyvenimo trukmė Lietuvoje – 73,5 m. Vyrai vidutiniškai gyvena apie 68, o moterys apie 79 metus. Trumpėja vyrų vidutinis amžius. Specialistai tai sieja daugiausia su žalingu gyvenimo būdu.

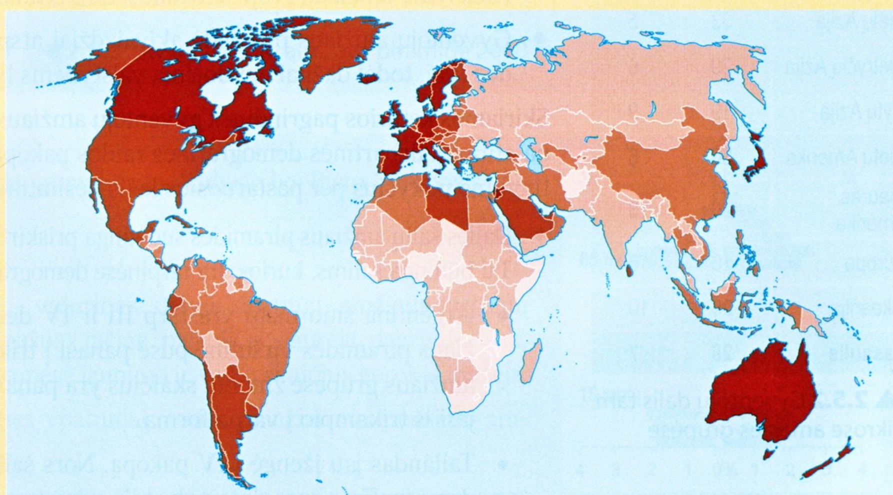
Dabar vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė Žemėje yra 67 metai. Prieš šimtą metų šis rodiklis buvo dvigubai mažesnis – 30–40 metų. Žmonės ilgiau gyvena daugiausia dėl medicinos laimėjimų, pagerėjusio gyvenimo lygio, kur kas sumažėjusio vaikų mirtingumo.

- Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė daugiausia priklauso nuo gyvenimo lygio šalyje.
  - Ekonomiškai stipriose šalyse šis rodiklis siekia 78–83 m. (2.4.3).
  - Pastaraisiais dešimtmečiais vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė smarkiai pakilo daugelyje besivystančių Lotynų Amerikos ir Azijos šalių (Mèksikoje iki 76 m., Brazìlijoje iki 72 m., Vietnamè iki 75 m.).
  - Mažiausias šis rodiklis užsaharės Afrikos šalyse ir tesiekia 40–60 m.
- Moterų vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė pasaulyje (69 m.) šiek tiek didesnė nei vyrų (65 m.). Dalis mokslininkų mano, kad biologiniai organizmo ypatumai leidžia moterims gyventi 2–3 m. ilgiau už vyrus. Be to, vyrai labiau linkę į žalingus įpročius (rūko, vartoja alkoholį, narkotikus). Daugiau jų žūva autoavarijose, vyrų savižudžių kelis kartus daugiau nei moterų. Vyrai dažniau dirba sunkius ir pavojingus darbus.
- Lyčių gyvenimo trukmės skirtumai įvairiuose pasaulio regionuose yra nevienodi (2.4.3).
  - Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje moterys gyvena 4–5 m. ilgiau už vyrus.
  - Rytų Europoje šis skirtumas gerokai didesnis – 8–10 metų (Rùsijoje – net 13!). Viena iš pagrindinių priežasčių yra plačiai paplitęs vyrų nesveikas gyvenimo būdas.
  - Daugelyje islamo šalių, Ìndijoje, Afrikoje vyrų ir moterų vidutinė gyvenimo trukmė yra beveik vienoda. Mat moterys šiose šalyse dažnai priverstos dirbti sunkų, jų organizmui žalingą darbą.

Šalis	Bendra	Vyrų	Moterų
Japonija	82,6	78,0	86,1
Ispanija	80,9	77,7	84,2
Prancūzija	80,7	77,1	84,1
JK	79,4	77,2	81,6
Lenkija	75,6	71,3	79,8
Lietuva	73,0	67,5	78,3
Kinija	73,0	71,3	74,8
Egiptas	71,3	69,1	73,6
Rusija	66,3	59,8	73,2
Indija	64,7	63,2	66,4
Etiopija	52,9	51,7	54,3
Nigerija	46,9	46,4	47,3
Afganistanas	43,8	43,9	43,8
Mozambikas	42,1	41,7	42,5

▲ **2.4.3** Vidutinė gyvenimo trukmė kai kuriose šalyse 2005–2010 m.

▲ **2.4.4** Vidutinė gyvenimo trukmė pasaulio valstybėse 2010 m.

2.5 Demografinė sudėtis

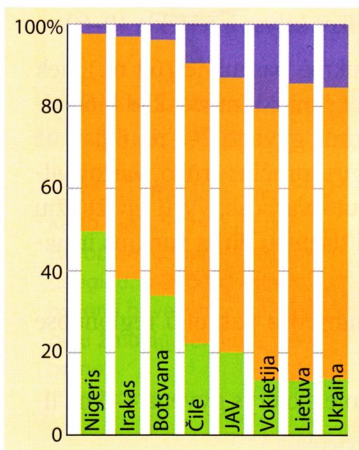
Visus į septintą dešimtį įkopusius gyventojus JT laiko senyvo amžiaus žmonėmis. 2020 m. pasaulyje bus 1 mlrd. tokio amžiaus žmonių, o 2050 m. – 2 mlrd., arba 22% pasaulio gyventojų.

Tam tikros valstybės, teritorijos ar miesto moterų ir vyrų skaičių bei pasiskirstymą pagal amžių ir lytį rodo **demogrãfinė sudėtìs**. Jos pobūdis atspindi šalies visuomeninės raidos padėtį ir daro poveikį ekonominei bei socialinei šalies politikai. Demografinė sudėtis priklauso nuo gimstamumo, mirtingumo, migracijų ir vidutinės tikėtinos gyventojų trukmės rodiklių. Demografinę sudėtį vaizdžiai pateikia **gyvéntojų ámžiaus piramìdė** (↓).

Gyventojų sudėtis pagal lytį

Vyrų ir moterų skaičius pasaulyje beveik vienodas. Bet lyčių santykis įvairiuose regionuose daugeliu atvejų skiriasi.

- Berniukų pasaulyje gimsta 7% daugiau nei mergaičių.
- Dėl ilgesnės vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės moterų Europoje, JAV, Japònijoje ir kitose stipriose šalyse yra daugiau nei vyrų – nuo kelių iki 12%.
- Daugelyje islamo šalių, Afrikoje, Ìndijoje, Kìnijoje daugiau yra vyrų.
- Lyčių santykis Lietuvojè nuolat kinta. 2010 m. gyveno 46,5% vyrų ir 53,5% moterų. Pastarąjį dešimtmetį daugėja moterų. 2000 m. 1000 vyrų teko 1136 moterys, o 2010 m. – 1151 moteris.

▲ **2.5.1** Gyventojai pagal amžiaus grupes kai kuriose valstybėse 2011 m.

Gyventojų sudėtis pagal amžių

Skiriamos trys pagrindinės amžiaus grupės:

0–14 m. – vaikai	15–64 m. – darbingo amžiaus gyventojai	vyresni nei 65 m. – pensinio amžiaus gyventojai

Regionas	Gyv. dalis, %	
	< 15 m.	**> 65 m.**
Užsaharės Afrika	43	3
Pietų Azija	33	5
Pietryčių Azija	29	6
Rytų Azija	19	9
Pietų Amerika	30	6
Šiaurės Amerika	20	13
Europa	16	16
Okeanija	25	10
Pasaulis	**28**	**7**

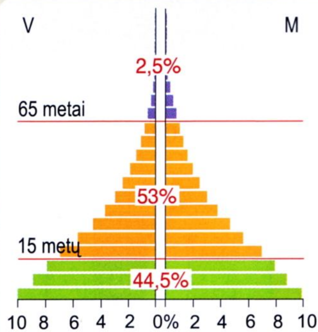
▲ **2.5.2** Gyventojų dalis tam tikrose amžiaus grupėse

Gyventojų amžiaus piramidė

- Amžiaus piramidėje iš apačios į viršų vaizduojamas tam tikrų amžiaus tarpsnių (paprastai kas 5 metai) gyventojų dalis.
- Vyrų dalis atspindima kairėje diagramos pusėje, moterų – dešinėje.
- Kiekviena amžiaus grupė dažniausiai išreiškiama procentais.
- Gyventojų amžiaus piramidė akivaizdžiai atspindi šalies visuomeninės raidos lygį, todėl dažnai naudojama valstybėms lyginti.

Skiriamos keturios pagrindinės gyventojų amžiaus piramidžių formos. Kiekviena atitinka dabartinės demografinės raidos pakopą, rodo gimstamumo bei mirtingumo pokyčius per pastaruosius kelis dešimtmečius.

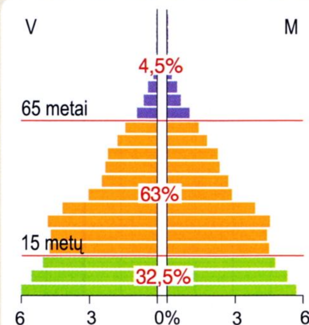
- Dalies šalių amžiaus piramides sudėtinga priskirti kuriai nors konkrečiai formai. Tai būdinga šalims, kurios yra tarpinėse demografinėse pakopose. Pavyzdžiui:
  - Argentinà šiuo metu yra tarp III ir IV demografinės pakopos. Jos amžiaus piramidės viršutinė pusė panaši į trikampį, o apatinėje skirtingose amžiaus grupėse žmonių skaičius yra panašus. Ši piramidė transformuojasi iš trikampio į varpo formą.
  - Tailándas jau įžengė į IV pakopą. Nors šalis dar prieš 20–30 metų buvo demografinio sprogimo pakopoje, gimstamumas pastaraisiais dešimtmečiais labai sumažėjo. Dėl to amžiaus piramidės viršutinė pusė irgi panaši į trikampį, bet apatinė jau siaurėja pagrindo link. Vyksta transformacija iš trikampio į urnos formą.

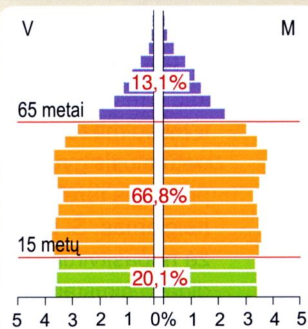
- **Piltùvo fòrma** būdinga Užsaharės Afrikos šalims.
  - Tokia piramidė atitinka **II demogrãfinę pakópą**.
  - Pagrindinis bruožas – kiekvienoje jaunesnėje amžiaus grupėje žmonių skaičius sparčiai (geometrine progresija) didėja.
  - Demografinės sudėties ypatumai – beveik pusę gyventojų (40–50%) sudaro vaikai, labai maža (2–3%) pagyvenusių žmonių dalis.

◀ **2.5.3** Kongo DR gyventojų amžiaus piramidė 2010 m.

- **Trìkampio fòrma** būdinga daugeliui Azijos ir Šiaurės Afrikos, daliai Lotynų Amerikos šalių.
  - Piramidė atitinka **III demogrãfinę pakópą**.
  - Pagrindinis bruožas – beveik kiekvienoje jaunesnėje amžiaus grupėje žmonių skaičius didėja aritmetine progresija.
  - Demografinės sudėties ypatumai – apie trečdalį gyventojų sudaro vaikai, daug jaunimo, maža (3–5%) pagyvenusių žmonių dalis.
  - Labai mažas mirtingumas, net dvigubai mažesnis nei Europos šalyse. Tai galima paaiškinti maža senyvo amžiaus grupės žmonių (jai tenka daugiausia mirčių) dalimi ir pažangia sveikatos priežiūra šiose šalyse.

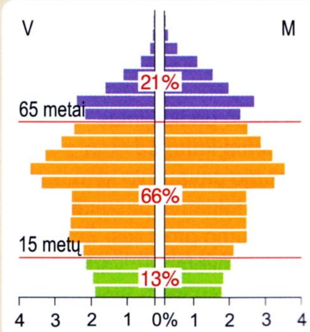
▲ **2.5.4** Egipto gyventojų amžiaus piramidė 2010 m.

- **Var̃po fòrma** būdinga daliai turtingų Europos šalių, Kanãdai, Austrãlijai.
  - Piramidė atitinka **IV demogrãfinę pakópą**.
  - Pagrindinis bruožas – žmonių dalis amžiaus grupėse iki 65 metų yra panaši.
  - Demografinės sudėties ypatumai – vaikų ir pensinio amžiaus žmonių dalis beveik vienoda.

◀ **2.5.5** JAV gyventojų amžiaus piramidė 2010 m.

- **Ùrnos fòrma** būdinga daugumai Rytų, Vidurio bei Pietų Europos šalių, Japònijai.
  - Piramidė atitinka **V demogrãfinę pakópą**.
  - Pagrindinis bruožas – vidurinėje dalyje skirtingų amžiaus tarpsnių žmonių skaičius panašus, tačiau piramidė siaurėja pagrindo link, jaunesnio amžiaus grupėse jaunimo ir vaikų skaičius gerokai mažėja.
  - Demografinės sudėties ypatumai – vaikų mažiau nei pensinio amžiaus žmonių.
  - Palyginti didelis mirtingumas, didesnis už pasaulio vidurkį, nors nemažai šios grupės šalių ekonomiškai stiprios. Tai galima paaiškinti labai didele senyvo amžiaus žmonių dalimi.

▲ **2.5.6** Vokietijos gyventojų amžiaus piramidė 2010 m.

Jungtinės Karalystės demografinė raida

Šių laikų Jungtinės Karalystės mokslininkai nustatė, kaip keitėsi gimstamumas ir mirtingumas jų šalyje per pastaruosius 300 metų, ir, remdamiesi šiais duomenimis, suskirstė visą laikotarpį į tam tikras demografines pakopas.

Jungtinės Karalystės demografinės raidos modelis

40‰, 30, 20, 10, 0 — 1000 gyv.

natūralusis gimstamumo mažėjimas

spėjama raida iki 1801 m.

pirmas surašymas

gimstamumas

natūralusis prieaugis

mirtingumas

pokarinis „baby boom“

Pirmasis pasaulinis karas

Antrasis pasaulinis karas

I pakopa | II pakopa | III pakopa | IV pakopa | V pakopa

1700, 1740, 1760, 1780, 1820, 1860, 1880, 1900, 1940, 1980, 2000 m.

Truko maždaug iki 1760 m. Gimstamumas ir mirtingumas šalyje buvo labai didelis (32–36 ‰), o natūralusis gyventojų prieaugis nedidelis arba neigiamas.

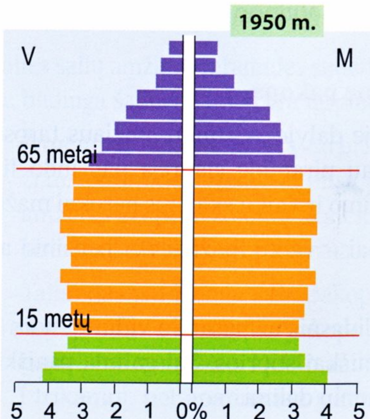
1760–1880 m. gimstamumas Britanijoje liko labai didelis, tačiau mirtingumas laipsniškai mažėjo, nes pažanga žemės ūkyje leido geriau aprūpinti gyventojus maistu, labai sumažėjo vaikų mirtingumas.

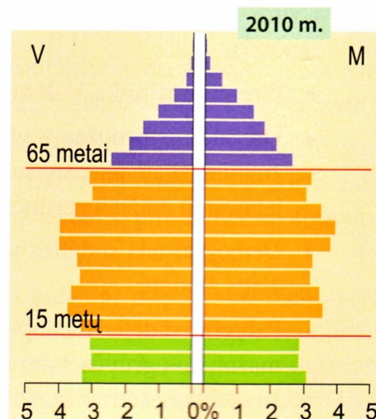
1880–1940 m. sparčiai mažėjo gimstamumas. Viena iš pagrindinių priežasčių – pakito moterų padėtis visuomenėje ir gerokai lėčiau mažėjo mirtingumas.

Nuo 1940 m. gimstamumo ir mirtingumo rodikliai yra nedideli, gimstamumas šiek tiek (2–3 ‰) didesnis už mirtingumą.

Buvo numatoma, kad gimstamumas ir toliau mažės, o natūralusis gyventojų prieaugis turėtų tapti neigiamas. Ši prognozė nepasitvirtino dėl didelio gimstamumo imigrantų šeimose.

Kūdikių bumas (angl. – ***Baby boom***) – periodinis gimstamumo rodiklio padidėjimas. Ši sąvoka pirmą kartą pavartota JAV po Antrojo pasaulinio karo, kai, sugrįžus kariams, pastebėtas gimstamumo protrūkis. Žmonės, gimę tuo laikotarpiu, vadinami „baby boomer'iais“. Šios kartos žmonės produktyviuoju laikotarpiu sukelia naują mini „baby boom'ą“. Per kelias kartas tie etapai nuolat kartojasi.

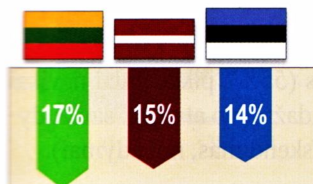
Jungtinės Karalystės gyventojų amžiaus piramidės 1950 ir 2010 m.

2.6 Lietuvos gyventojų kaita

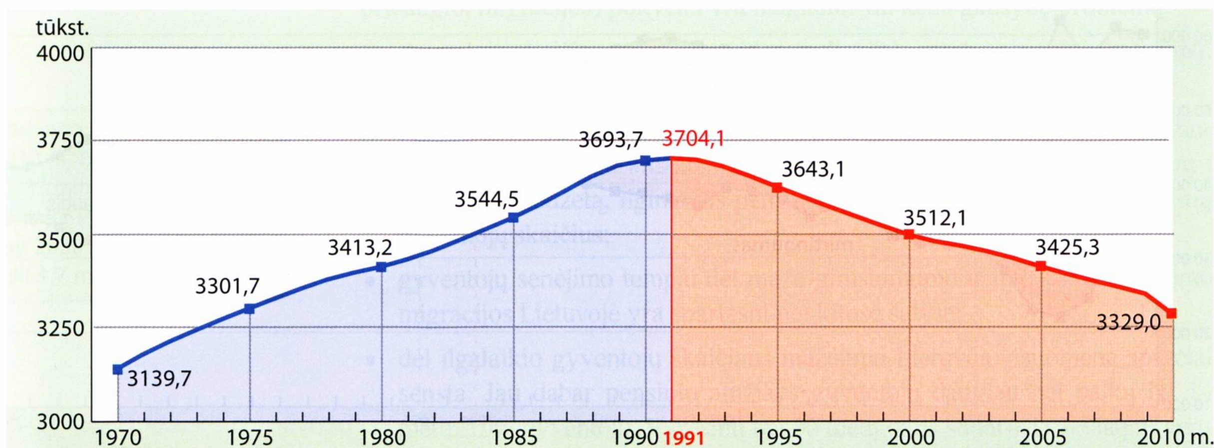
Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita

2010 m., Statistikos departamento duomenimis, Lietuvoje gyveno 3 mln. 329 tūkst. nuolatinių gyventojų.

- Remiantis 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, Lietuvos gyventojų skaičius sumažėjo katastrofiškai (duomenys preliminarūs, galutiniai rezultatai bus skelbiami 2013 m. birželio mėn.). 2011 m. pradžioje Lietuvoje buvo 3 mln. 54 tūkst. nuolatinių gyventojų. Nuo Nepriklausomybės atgavimo jų skaičius sumažėjo 640 tūkst. (17%) (2.6.2).
- Pirmasis gyventojų skaičiaus mažėjimo etapas, prasidėjęs 1992 m., susijęs daugiausia su sovietų armijos karių ir jų artimųjų pasitraukimu iš Lietuvos. Vėliau ekonominio nestabilumo paskatintos prasidėjo emigracijos bangos į Vakarus.
- Lietuva ES išsiskiria vienais iš sparčiausių gyventojų skaičiaus mažėjimo tempų.

▲ 2.6.1 Gyventojų skaičiaus pokytis Baltijos šalyse 1991–2011 m.

▲ 2.6.2 Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita 1970–2010 m.

Gimstamumas Lietuvoje

- Kelis dešimtmečius Lietuvoje augęs gimstamumas nuo 1986 m. pradėjo mažėti. Sumažėjo nuo 60 tūkst. 1986 m. iki 34 tūkst. 2000 m. naujagimių per metus.
- Gimstamumo mažėjimą lėmė šios priežastys: blogėjanti ekonominė padėtis, nuosavo būsto neturėjimas, mažas gyvenamasis plotas, nedarbas, maži atlyginimai, sveikatos paslaugų kokybė.
- Dvylika metų mažėjęs gimstamumas 2003–2005 m. stabilizavosi. Nuo 2006 m. šiek tiek didėja. 2004 m. gimstamumas siekė 8,8‰, 2009 m. – 11‰ (2.6.3). Tai sietina su ekonominės padėties šalyje pagerėjimu, tinkama demografine politika, palankiu požiūriu į jaunas šeimas.
- Lietuvos gimstamumo rodiklis tūkstantmečio pradžioje buvo vienas iš žemiausių Europoje, bet dabar artimas ES vidurkiui. Gimdo vis vyresnės moterys. Vidutinis gimdyvių amžius 2009 m. siekė 28,6 m., 2000 m. – 26,6 metų.
- Mažėja nepilnamečių ir gimdančių iki 24 m. skaičius. Daugiau gimdo moterų, sulaukusių per 30, 40 metų. Specialistai tai įvardija kaip atidėtus gimdymus: moterys studijavo, siekė karjeros.
- Nuo 2011 m. gimstamumas Lietuvoje vėl nesiekia 2007 m. lygio. Tam įtakos turi įstatymų kaitaliojimas, nestabili ekonominė padėtis, nesaugi aplinka šeimoms (valdžios požiūris į nepilnas šeimas).

Dėl neigiamo natūraliojo gyventojų prieaugio, intensyvios emigracijos pagal dabartinį gyventojų skaičiaus mažėjimo mastą Europos komisija prognozuoja, kad 2060 m. Lietuvoje gyvens tik 2,6 mln. žmonių.

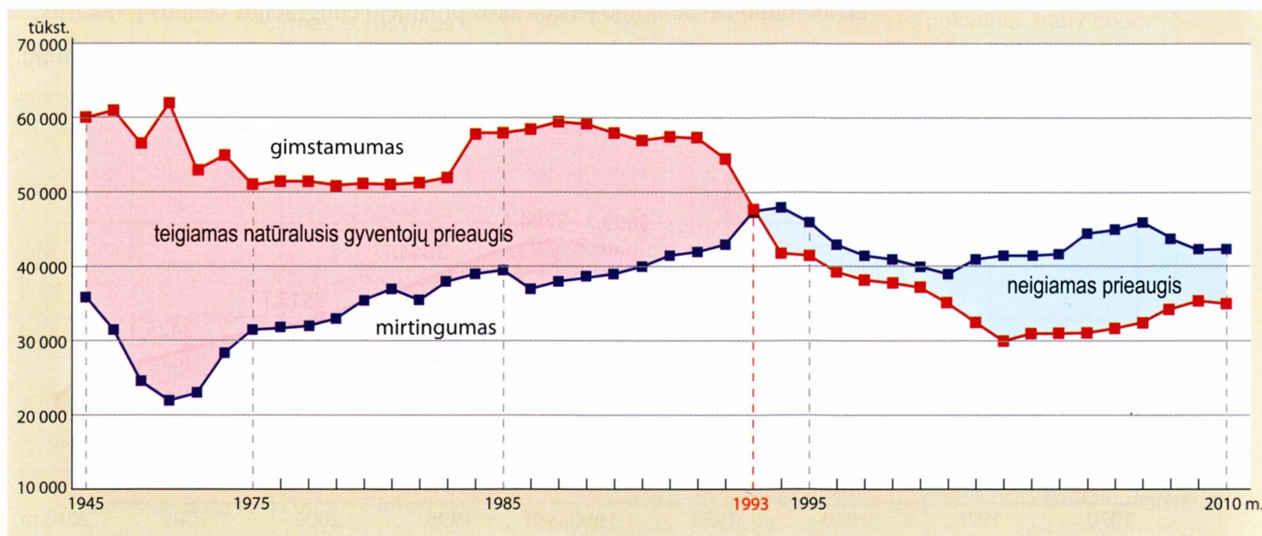
Dėl mažėjančio gimstamumo mažėjo moksleivių skaičius. Iki 2006 m. Lietuvoje susidarė 3,5 tūkst. pradinių klasių mokytojų perteklius.

Mirtingumas Lietuvoje

LDK 1567 m., surašant gyventojus, buvo naudojamas „dūmų" skaičiavimo metodas. Įvairiais duomenimis, XVI a. viduryje LDK teritorijoje galėjo būti apie 568 tųkst. „dūmų". Tai sodybos, kuriose gyveno po 7–8 žmones. Taigi išeitų, kad LDK galėjo gyventi apie 4,5 mln. žmonių.

2009 m. Lietuvojè mirė 42 tūkst. žmonių. Mažiau (1,8 tūkst.) nei 2007 m. – mirtingumo rodiklis tais metais buvo didžiausias nuo pokario metų (1950 m.). 2007 m. jis siekė 13,5‰, 2008 m. – 13,1‰, 2009 m. – 12,6‰ (2.6.3).

- Pagal mirtingumo rodiklį net dvigubai daugiau mirė vyrų nei moterų, 1,2 karto daugiau kaimo nei miesto gyventojų.
- Mirtingumo priežastys: kraujotakos sistemos ligos (55%), piktybiniai navikai (19,3%), išorinės mirties priežastys (9,9% – pagal dažnumo atvejus: savižudybės, transporto įvykiai, apsinuodijimas alkoholiu, skendimas, nužudymai).
- Sumažėjusi tikėtina vidutinė gyvenimo trukmė Lietuvojè yra mažiausia tarp ES šalių, vyrų mirtingumo rodikliai didžiausi Europos Sąjungoje. Liūdnoji statistika – padarinys netinkamo gyvenimo būdo, kuris įsigalėjo dar sovietmečiu, menkas sveikatos kaip asmeninės vertybės branginimas.

▲ **2.6.3** Gimstamumo ir mirtingumo raida Lietuvoje 1945–2010 m.

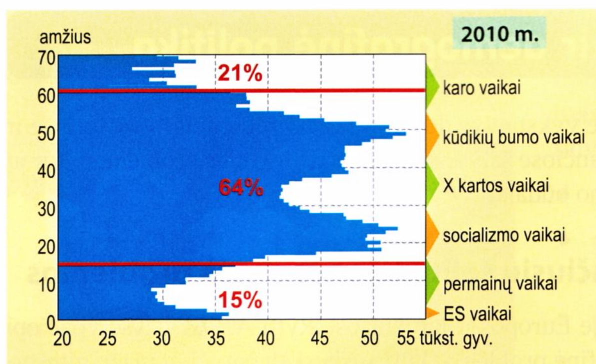
Demografinė politika Lietuvoje

Mūsų šalies vyriausybė 2004 m. patvirtino nacionalinę demografinės politikos strategiją. Demografinė politika remiasi trimis politikos sudedamosiomis dalimis: šeimos politika, sveikatos politika, migracijos politika ir keturiomis pagrindinėmis kryptimis: šeimos gerove, pagyvenusių žmonių gerove, visuomenės sveikata, migracija.

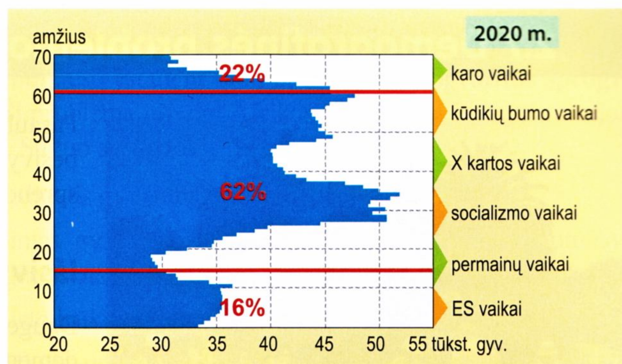
- Svarbiausia demografinės politikos dalis yra ta, kuri susijusi su parama jaunoms ir daugiavaikėms šeimoms. Suteikiamos motinystės (tėvystės) atostogos, teikiamos išmokos gimus kūdikiui, dvejus metus mokama pašalpa vaiką prižiūrinčiai mamai arba tėčiui. Motinystės atostogos Lietuvoje yra vienos iš ilgiausių visoje ES.
- Lietuvojè vykdoma demografinė politika apima ir kitus žmones, kuriems reikia paramos: našlaičius, negalios ištiktuosius, pensininkus, bedarbius. Bendras jų skaičius artėja prie 2 mln. Lietuvai reikia efektyvios, atskiruose šalies regionuose skirtingos demografinės politikos. Ji turi būti grindžiama pakankamai didele materialine parama, ypač jaunoms ir daugiavaikėms šeimoms.

▼ **2.6.4** Demografinė realybė Lietuvoje karikatūristo akimis

▲ **2.6.5** Demografinis langas: Lietuvoje šiuo metu yra neįprastai didelė darbingų gyventojų dalis.

▲ **2.6.6** Kūdikių bumo vaikams išeinant į pensiją, demografinis langas užsivers.

Lietuvos demografinės problemos

- Lietuvõs visų demografinių rodiklių (gimstamumo, mirtingumo, natūraliojo prieaugio, migracijos) pokyčiai yra neigiami. Tai kelia gausybę problemų:
  - gyventojų skaičiaus mažėjimą (depopuliaciją), spartų gyventojų senėjimą, demografinės pusiausvyros praradimą;
  - neišvengiamus pokyčius įvairiose socialinėse ir ekonominėse sistemose – trūks darbingo amžiaus žmonių, mažiau bus surenkama mokesčių į valstybės biudžetą, ilginamas pensinis amžius, augantis socialiai remtinų gyventojų skaičius;
  - gyventojų senėjimo tempai dėl mažo gimstamumo ir intensyvios jaunimo migracijos Lietuvoje yra spartesni nei kitose šalyse;
  - dėl ilgalaikio gyventojų skaičiaus mažėjimo Lietuvõs visuomenė sparčiai sensta. Jau dabar pensinio amžiaus gyventojų daugiau nei vaikų iki 14 metų, 15% gyventojų. Vyresnių nei 60 metų dalis sudaro 21% visų gyventojų (prieš dešimtmetį – 19%).
- Seimo 2008 m. patvirtintas Valstybinis šeimos politikos koncepcijos dokumentas, kuriuo šeima pripažįstami tik gyvenantieji santuokoje, sukėlė daug aistrų ir atgarsių visuomenėje.
  - Koncepcijos priešininkai teigė, kad taip bus diskriminuojami ne santuokoje augantys vaikai.
  - Tuo metu šalininkai koncepciją vertino teigiamai, tikino, jog joje įtvirtintas siektinas šeimos modelis, vaikui sukuriantis saugiausią aplinką.
- 2011 m. Konstitucinis Teismas nutarė, kad šeimos sąvoka Valstybinėje šeimos politikos koncepcijoje, šeima laikanti susituokusius asmenis ir jų vaikus (įvaikius), prieštarauja Lietuvos Respublikos Konstitucijai. Santuoka visuomet buvo ir tebėra būdas, kuriuo asmenys patys (be jokių valstybės nurodymų) save viešai visuomenėje apibrėžia kaip šeimą. Deja, visuomenėje daugėja nepilnų šeimų, kur vaikus dėl vienokių ar kitokių priežasčių augina vienas iš tėvų arba seneliai ar įtėviai.
- Europos Sąjungos statistikos agentūros duomenimis, Lietuvoje nesusituokusiems tėvams 2008 m. gimė 28% visų kūdikių, o nuo 1990 m. Lietuvoje ne santuokose gimusių vaikų procentas šoktelėjo keturis kartus – nuo 7 iki 28%. ES vidurkis – 35,1%.

Darbingo amžiaus žmonių 2010 m. Lietuvoje gyveno 2,056 mln. – 64% visų gyventojų. Prognozuojama, kad 2030 m. jų gali sumažėti iki 1,7 mln.

ES valstybės narės pagal vaikų, gimusių santuokos neįregistravusiems tėvams, skaičių labai skiriasi. 2008 m. ne santuokoje gimė daugiau nei pusė kūdikių Estijoje (59%), Švedijoje (55%), Slovėnijoje (53%) ir Prancūzijoje (53%), o Graikijoje ir Kipre ne santuokoje gimusieji sudarė atitinkamai 5,6 ir 8,9%.

2.7 Demografinės problemos ir demografinė politika

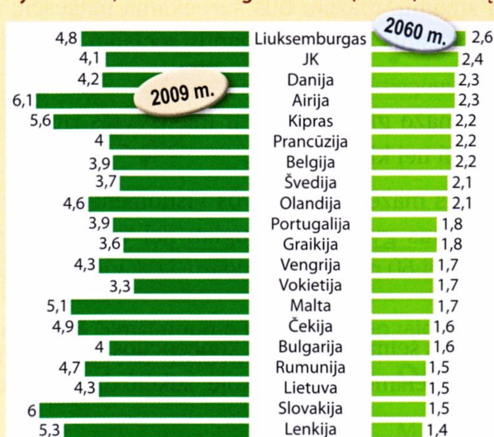
▲ **2.7.1** Išsivysčiusiose valstybėse senjorai buriasi į klubus ir tęsia aktyvų gyvenimą.

Pasaulyje vykstantys demografiniai procesai išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse susiję su skirtingomis problemomis ir jų sprendimo būdais.

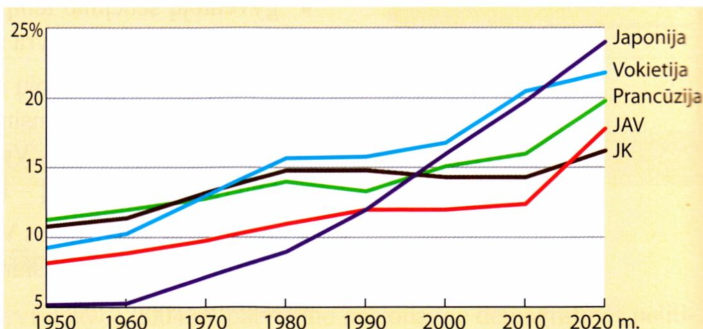
Išsivysčiusių šalių demografinės problemos

Daugelyje Europos ir kai kuriose Rytų Azijos šalyse ypač opi demografinė problema, kuri susijusi su pernelyg mažu gimstamumu. Šioms šalims būdinga:

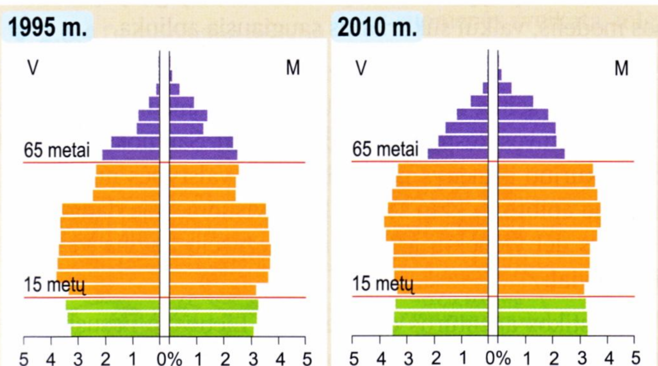
- **depopuliãcija** – gyventojų skaičiaus mažėjimas;
- **demogrãfinis senė́jimas** – gerokai auganti pagyvenusių žmonių dalis. Tai ilgainiui turės tokių neigiamų padarinių:
  - darbo jėgos trūkumas, galimas ūkio dinamikos silpnėjimas;
  - socialinei sistemai bei darbingo amžiaus žmonėms pensininkų išlaikymo našta (2.7.2);
  - neišvengiamas pensinio amžiaus ilginimas. Nepopuliarus sprendimas, dėl kurio gali kilti socialinių neramumų, keistis valdžios;
  - lėšų sveikatos priežiūrai privalomas didinimas.

▲ **2.7.2** Gyventojų senėjimas Europoje

▲ **2.7.3** Vyresnių nei 65 metų gyventojų kaita

▲ **2.7.4** Demografinės politikos Prancūzijoje efektyvumą rodo 1995 ir 2010 m. šalies gyventojų amžiaus piramidžių palyginimas. Ankstesnė amžiaus piramidė artimesnė urnos formai, o dabartinė artima varpo formai.

Išsivysčiusių šalių demografinė politika

Demogrãfinė politika Europos ir stipriose Rytų Azijos šalyse skirta gimstamumui skatinti. Imamasi arba planuojama imtis tokių priemonių:

- ilginti mokamų motinystės/tėvystės atostogų trukmę;
- mokėti premijas už trečią vaiką ar didesnį vaikų skaičių;
- taikyti mokesčių lengvatas sutuoktinių poroms, kurios augina du ir daugiau vaikų;
- kurti nemokamus arba iš dalies valstybės apmokamus lopšelius ir vaikų darželius.

▲ **2.7.5** Daugiavaikė afrikiečių šeima

▲ **2.7.6** Besivystančių šalių problemos

Besivystančių šalių demografinės problemos

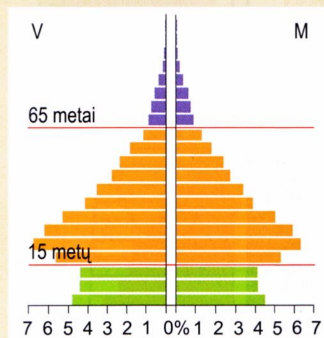
Daugeliui besivystančių šalių būdingas **demogrãfinis sprogìmas**. Ši problema itin opi Afrikos ir Pietų bei Pietryčių Azijos šalyse. Su tuo susiję tokie padariniai:

- per didelis gyventojų tankumas;
- galimas gyvenimo kokybės menkėjimas, nes ekonomikos augimas atsilieka nuo gausėjančių gyventojų poreikių;
- maisto trūkumas, padidėjęs bado pavojus (→158 psl.);
- didžiulis nedarbas. Dėl silpnos ekonomikos labai trūksta darbo vietų jaunimui;
- būstų trūkumas, ypač miestuose;
- žmonių santalkos vietose prastos sanitarinės sąlygos, padidėjęs epidemijų pavojus;
- perpildytas viešasis transportas;
- augantis nusikalstamumas;
- lėšų švietimui stygius dėl pernelyg didelio ir vis didėjančio vaikų skaičiaus;
- daugumai šeimų sudėtinga išlaikyti vaikus, nemažai jų priversti dirbti.

Besivystančių šalių demografinė politika

Demografinė politika, skirta gimstamumui mažinti, numato tokias priemones:

- propaguoti, kaip išvengti nėštumo, nemokamai platinti priemones nuo nėštumo, šviesti mergaites;
- pailginti oficialų santuokinį amžių;
- įtraukti moteris į visuomeninę ekonominę veiklą, suteikti daugiau galimybių siekti karjeros;
- taikyti lengvatų šeimoms, turinčioms vieną arba du vaikus.

▲ **2.7.7** Irano gyventojų amžiaus piramidė

- Iranė šeimos planavimo programa įvesta 1993 m.
  - Prieš 30 metų gyventojų skaičius šalyje augo daugiau nei 3% per metus, o vidutinis moterų vaisingumas siekė 6,5. Islamo revoliucijos lyderis Ajatola Chomeinis iškėlė šūkį: „Kuo daugiau gyventojų – tuo geriau“. Lyderiui mirus, šalies valdžia priėmė nutarimą įvairiomis priemonėmis mažinti gimstamumą, o naujas šūkis skelbė: „Dviejų vaikų pakanka“.
  - Gimus trečiam vaikui, buvo taikomos nuobaudos: netenkama socialinių pašalpų, mokėjimo už motinystės atostogas. Prieš vestuves sutuoktiniai privalėjo lankyti kursus, kuriuose mokyta, kaip išvengti nėštumo.
  - Ši politika pasirodė labai veiksminga. 2007 m. gyventojų augimo tempai sulėtėjo iki 0,7% per metus, o vaisingumo koeficientas tapo mažesnis nei 2.
  - Ilgalaikį šios politikos efektą rodo šalies gyventojų amžiaus piramidė (2.7.7).
  - Irãno prezidentu išrinkus islamistą Ahmadinedžadą, šeimos planavimo politikos atsisakyta. Pastaraisiais metais gimstamumas nebemažėja.

Indijos ir Kinijos demografinė politika

Daugumoje besivystančių šalių demografinė politika nevykdoma. Bemaž visose Afrikos ir islamo šalyse gimstamumo mažinimu beveik nesirūpinama. Pažangesnėse Lotynų Amerikos ir Azijos šalyse (Tailande) gimstamumas smarkiai mažėja dėl natūralios demografinės kaitos. Ypač aktyvi demografinė politika vykdoma Kinijoje, tam tikra jos strategija įgyvendinama Indijoje, Irane, kai kuriose kitose šalyse.

Demografinė politika Indijoje

Indijoje dar 1951 m. priimta pirmoji pasaulyje šeimos planavimo programa, kuria siekta pažaboti didelį gimstamumą. Valdžia paskelbė šūkį: „Du tėvai – du vaikai".

Reklama, agitaciniais plakatais propaguojami dviejų vaikų šeimos privalumai.

Plačiai taikoma savanoriška moterų sterilizacija. Pagimdžiusios antrą vaiką šia priemone jau pasinaudojo apie trečdalį 15–49 m. Indijos moterų. Sterilizacija kelia dalies indų ir dvasininkų pasipiktinimą.

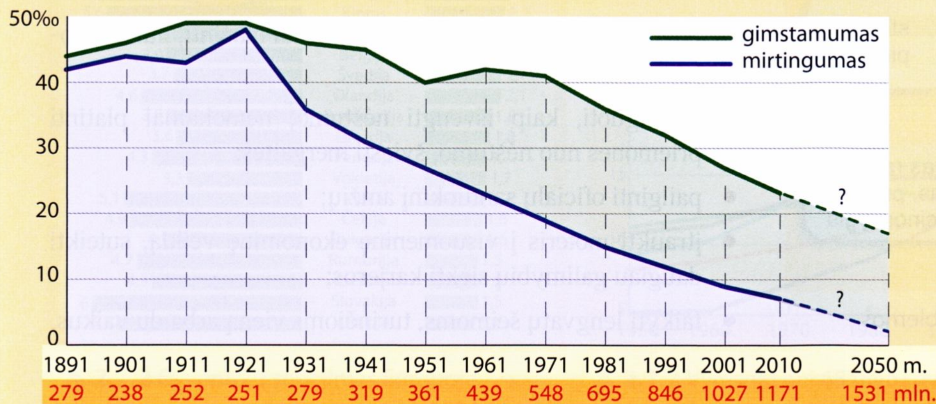
Dėl šeimos planavimo politikos vaisingumo koeficientas per pastaruosius 40 metų sumažėjo dvigubai – nuo 5,7 iki 2,7.

Daugiatautėje Indijoje šeimos planavimo politika ne visur buvo sėkminga. Pavyzdžiui, moterų vaisingumas Andra-Pradešo valstijoje sumažėjo iki 1,8, o Bihare iki šiol lieka labai didelis – 4,0. Svarbiausia šeimos planavimo politikos kliūtis – menkas moterų išsimokslinimas, žema jo kokybė.

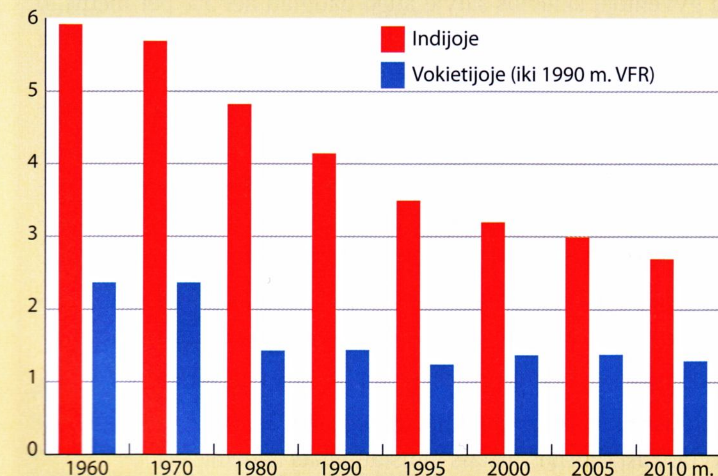
Nepaisant valdžios pastangų, gyventojų skaičius ir toliau gana sparčiai didėja. Mokslininkų apskaičiavimais, 2050 m. šalyje turėtų gyventi per 1,6 mlrd. žmonių, t.y. 300 mln. daugiau nei Kinijoje.

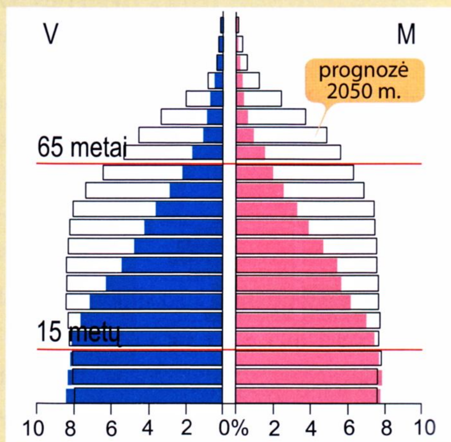

Indijos gyventojų demografinė raida nuo 1891 iki 2050 m.

Vienai moteriai gimusių vaikų skaičius Indijoje ir Vokietijoje 1960–2010 m.

Indijos gyventojų amžiaus piramidė ir prognozė 2050 m.

Demografinė politika Kinijoje

Kinijoje nuo 1978 m. vykdoma vieno vaiko demografinė politika. Šalies įstatymai šeimoms paprastai leidžia turėti ne daugiau kaip 1 vaiką. Išimtis daroma tautinėms mažumoms, kurių šeimos gali turėti 2–3 vaikus.

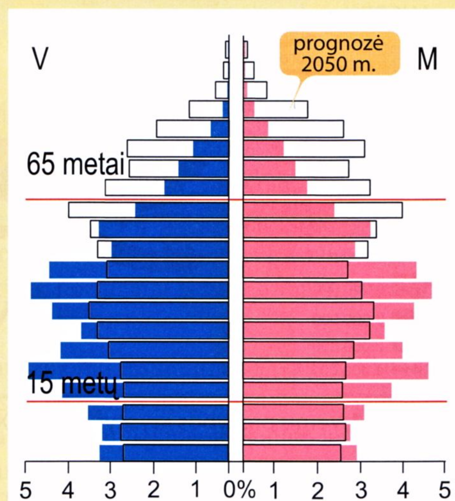
Kinijos demografinė politika numato:

- įvairias nuobaudas – nuo piniginės baudos iki priverstinės sterilizacijos – už vieno vaiko įstatymo pažeidimą;
- didesnius mokesčius šeimoms, turinčioms daugiau kaip 1 vaiką;
- aktyvią laimingos vieno vaiko šeimos agitaciją TV laidose, žurnaluose, gatvės plakatuose;
- 10% atlyginimo priedus šeimoms, turinčioms ne daugiau kaip 1 vaiką;
- privilegijas vienturčiams vaikams priimant į ikimokyklines įstaigas, aukštąsias mokyklas.

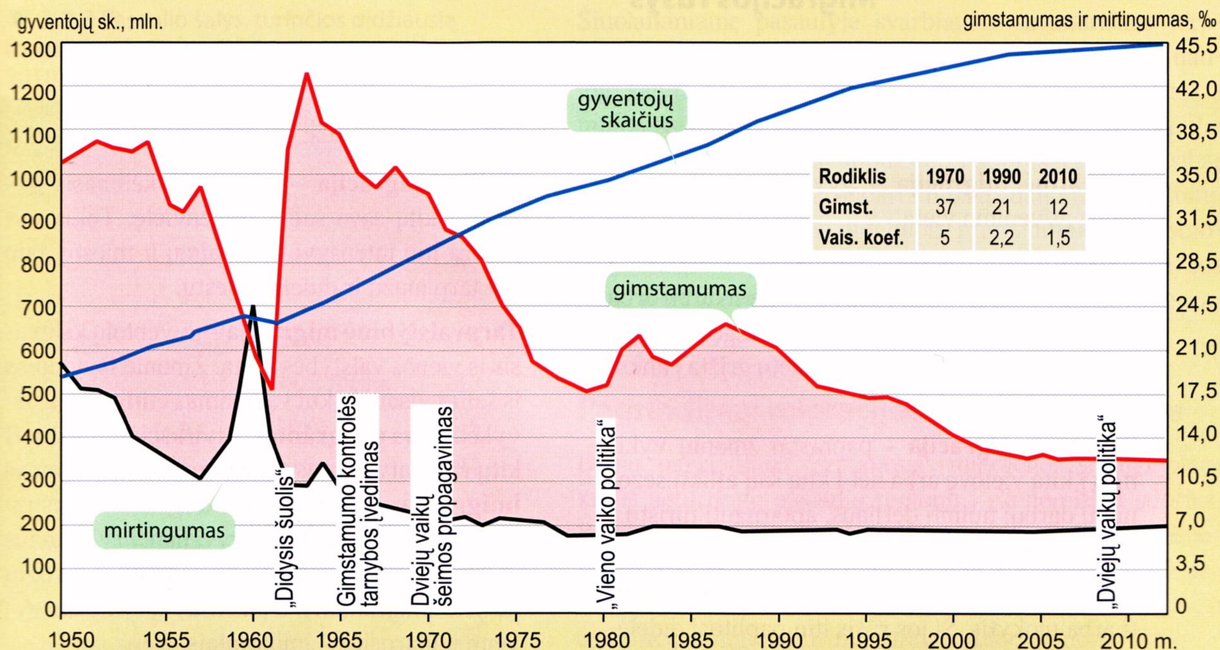
Ši politika pasirodė ypač veiksminga. Gyventojų skaičiaus augimas Kinijoje smarkiai sulėtėjo, gerokai sumažėjo gimstamumas ir vaisingumo koeficientas. Šalies amžiaus piramidė transformavosi iš trikampio į urnos formą.

Berniukų skaičius 100 naujagimių mergaičių	
XIX a. pab.	130–150
1910	121,6
1932–1939	112,2
1953	107,5
1964	105,5
1982	106,3
1992	114
2005	120

Tokia politika turėjo ir neigiamą pusę. Įvairios pasaulio organizacijos kritikavo Kiniją, kad ši politika pažeidžia žmogaus teises. Daug nėščiųjų, per medicininę apžiūrą sužinojusios, kad laukiasi mergaitės, nuspręsdavo nutraukti nėštumą, nes Kinijoje labiau pageidaujami berniukai. Dėl to šalyje susidarė berniukų ir mergaičių disproporcija. Berniukų iki 15 metų net 17% daugiau nei mergaičių. Tai turės didelių socialinių problemų ateityje. 2011 m. buvo priimtas sprendimas laipsniškai pereiti prie dviejų vaikų politikos.

Kinijos gyventojų amžiaus piramidė ir prognozė 2050 m.

Rodiklis	1970	1990	2010
Gimst.	37	21	12
Vais. koef.	5	2,2	1,5

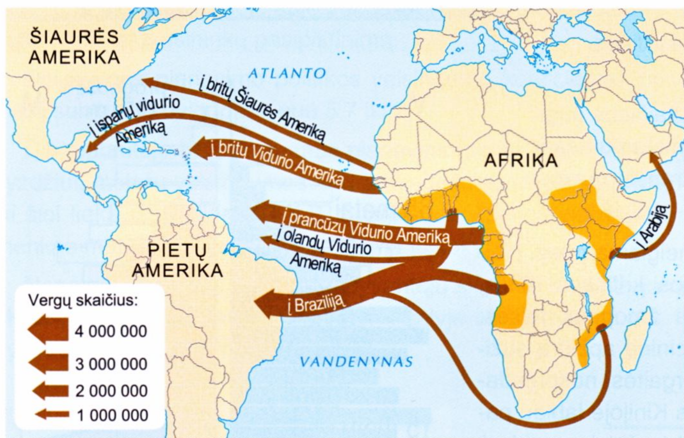
Demografinė raida Kinijoje

2.8 Gyventojų migracija

Šiuolaikiniame globaliame pasaulyje **migrãcija** yra svarbus socialinis ekonominis reiškinys. Žmonių kėlimasis iš vienos gyvenamosios vietos į kitą turi nemažą įtaką gyventojų pasiskirstymui, skaičiui bei sudėčiai.

Migracija praeityje ir dabar

- Žmonių migracija vyko nuo seniausių laikų. Dar priešistorėje pirmykštės gentys migravo ieškodamos palankesnio klimato teritorijų, geresnių medžioklės sąlygų. Taip kilnojantis iš vienos vietos į kitą, laipsniškai buvo apgyventi visi žemynai, daugelis salų.

▲ **2.8.1** Vergų prekybos kryptys XVIII–XIX a.

- Ankstyvaisiais viduramžiais vyko Didysis tautų kraustymasis (masinė germanų ir slavų tautų migracija Europoje), klajoklių tautų migracija iš Vidurio Azijos į Europą (hunai), arabų užkariavimo žygiai. Vėliau vyko didžiulė stepių tautų tiurkų ir mongolų migracija į Vakarus. Visų jų tikslas buvo užkariauti naujų žemių.
- Po Didžiųjų geografinių atradimų pagrindiniai migracijos keliai iš Europos vedė į naujai atrastus Amerikos ir Australijos žemynus, kuriuos europiečiai laipsniškai kolonizavo. Ypač daug žmonių kaip vergų buvo išvežta iš Afrikos. Daug žmonių iš Europos į Šiaurės Ameriką ir Australiją išvyko iki pat XX a. vidurio.
- Pastaraisiais dešimtmečiais dėl globalizacijos migracija dar suaktyvėjo. Šiuo metu ji apima beveik visą pasaulį.

Migracijos rūšys

Migracija skiriasi trukme, kryptimi ir priežastimis.

Pagal trukmę skiriamos:

- **Nuolatìnė migrãcija** – gyventojų kėlimasis į naują gyvenimo vietą.
- **Laikinóji migrãcija** – gyventojų kėlimasis į naują gyvenimo vietą turint tikslą ten dirbti arba mokytis. Užsidirbę pinigų arba baigę mokslus laikinieji migrantai po kelerių metų grįžta į ankstesnę gyvenimo vietą.
- **Sezòninė migrãcija** – paprastai žmonių vykimas į kitą vietovę arba net į kitą šalį atlikti sezoninių darbų: nuimti derliaus, aptarnauti turistų.
- **Švytuõklinė migrãcija** – kasdienis važinėjimas (išskyrus poilsio dienas) į kitą gyvenvietę dirbti arba mokytis. Ši jos rūšis itin paplitusi didelėse aglomeracijose.

Pagal kryptį skiriamos:

- **Vidìnė migrãcija** – gyventojų kėlimasis gyventi į kitą savo šalies gyvenvietę. Tokia migracija itin intensyvi tarp kaimų ir miestų, taip pat tarp mažų ir didelių miestų.
- **Tarpvalstýbinė migrãcija** – gyventojų kėlimasis iš vienos valstybės į kitą. Žmonių išvykimas iš šalies visam laikui vadinamas **emigrãcija**, išvykėliai yra **emigrántai**. Atvirkščiai, žmonių iš kitų šalių atvykimas nuolat gyventi vadinamas **imigrãcija**, atvykėliai yra **imigrántai**. Pavyzdžiui, šiuo metu Aĩrijoje gyvenančius lietuvius vadiname emigrantais (tačiau Aĩrijos atžvilgiu jie yra imigrantai!), o pas mus atvykusius gyventi baltarusius – imigrantais.

- Pagal pagrindinę priežastį migracija būna savanoriška ir priverstinė.
  - Savo noru žmonės išvažiuoja ieškodami geresnių gyvenimo ir darbo sąlygų arba dėl šeimos aplinkybių (ištekėjusios arba vedę).
  - Priverstinė migracija vyksta dėl karo, etninių konfliktų, gamtos nelaimių. Dėl šių priežasčių migruojantys žmonės vadinami **pabėgėliais** (→ 2.9).
- Tarpvalstybinė migracija būna legali ir nelegali.
  - Jeigu atvykėliams oficialiai leidžiama (laikinai arba nuolat) dirbti ir gyventi naujoje šalyje, jie laikomi **legaliaĩs imigrántais**. Pavyzdžiui, legali migracija yra tarp Europos Sąjungos valstybių.
  - Jeigu imigrantai į šalį atvyksta neteisėtai (nelegaliai pereina sieną, slaptai atplaukia jūra) arba lieka ilgiau nei leidžiama (pasibaigus vizos terminui), jie laikomi **nelegaliaĩs imigrántais**.
- Ypatinga migracijos rūšis yra repatriacija ir deportacija.
  - **Repatriãcija** – grįžimas į tėvynę iš kitos šalies (išeivių, pabėgėlių, karo belaisvių). Būna ir priverstinė repatriacija. Pavyzdžiui, po Antrojo pasaulinio karo iš Čèkijos, Lénkijos, Rytũ Prūsijos priverstinai perkelti į Vokietìją milijonai vokiečių. Daugelis europiečių kolonistų irgi buvo priversti grįžti į metropoliją (savo istorinę tėvynę), kai kolonijos gavo nepriklausomybę (pvz., anglai iš Ìndijos, prancūzai iš Alžýro, portugalai iš Mozambìko, olandai iš Indonèzijos).
  - **Deportãcija** – priverstinis žmonių išsiuntimas iš šalies. Šiais laikais deportuojami paprastai nelegalūs imigrantai – valdžia išsiunčia juos atgal į gimtąją šalį. Sovietų Sąjungoje Stalino laikais vyko plataus masto įvairių tautų žmonių trėmimas į Sibirą ir Vidurio Aziją.

Prancūzijos įstatymai draudžia šalies piliečius statistikoje skirstyti pagal rasines ir etnines grupes – visi jie laikomi prancūzais. Tačiau, neoficialiais vertinimais, šalyje dabar gyvena nuo 3 iki 6 mln. išeivių iš arabų šalių ir 2,5 mln. juodaodžių.

▲ **2.8.2** Romų deportacija iš Prancūzijos karikatūristo akimis

Darbo migracija

Šiuolaikiniame pasaulyje svarbiausia savanoriškos tarpvalstybinės migracijos priežastis – imigrantų viltis naujoje šalyje susirasti geriau atlyginamą darbą. Todėl tokia migracija dažnai vadinama **dárbo migrãcija**. Jos srautai plaukia iš ekonomiškai silpnesnių į stipresnes šalis. Dabar būtent darbo migrantai sudaro didžiąją dalį visų imigrantų. Jie susitelkę daugiausia dideliuose pramoniniuose miestuose. Vokietìjoje darbo migrantai vadinami gastarbaiteriais (vok. *Gastarbeiter* – darbuotojas svečias), toks pat jų pavadinimas paplitęs ir Rùsijoje.

▼ **2.8.3** Pasaulio šalys, turinčios didžiausią imigrantų skaičių ir didžiausią imigrantų dalį 2010 m.

Šalis	Imigrantų skaičius*, mln.	Šalis	Imigrantų dalis šalyje, %
JAV	38,4	JAE	71,5
Rusija	12,1	Kuveitas	62,1
Vokietija	10,1	Singapūras	42,6
Prancūzija	6,5	Izraelis	37,9
Saudo Arabija	6,4	Saudo Arabija	25,3
Kanada	6,2	Šveicarija	22,9
JK	5,4	Australija	19,9
Ispanija	4,8	Kanada	18,8
Australija	4,1	Austrija	14,9
JAE	3,2	JAV	12,8
		Vokietija	12,3
		... Lietuva	*4,8*

** Imigrantais laikomi užsienyje gimę gyventojai*

Pagrindiniai migracijos srautai pasaulyje

Dabar pagrindiniai tarptautinės migracijos srautai plaukia iš neturtingų pasaulio regionų į ekonomiškai stiprius. Be darbo migracijos, pasaulyje pastaraisiais dešimtmečiais vyko masinė pabėgėlių migracija (→ 2.9) ir nemaža repatriacija. Šiuolaikiniuose migracijos keliuose (2.8.4) ryškėja emigracijos regionai ir migrantų traukos regionai (imigracijos regionai).

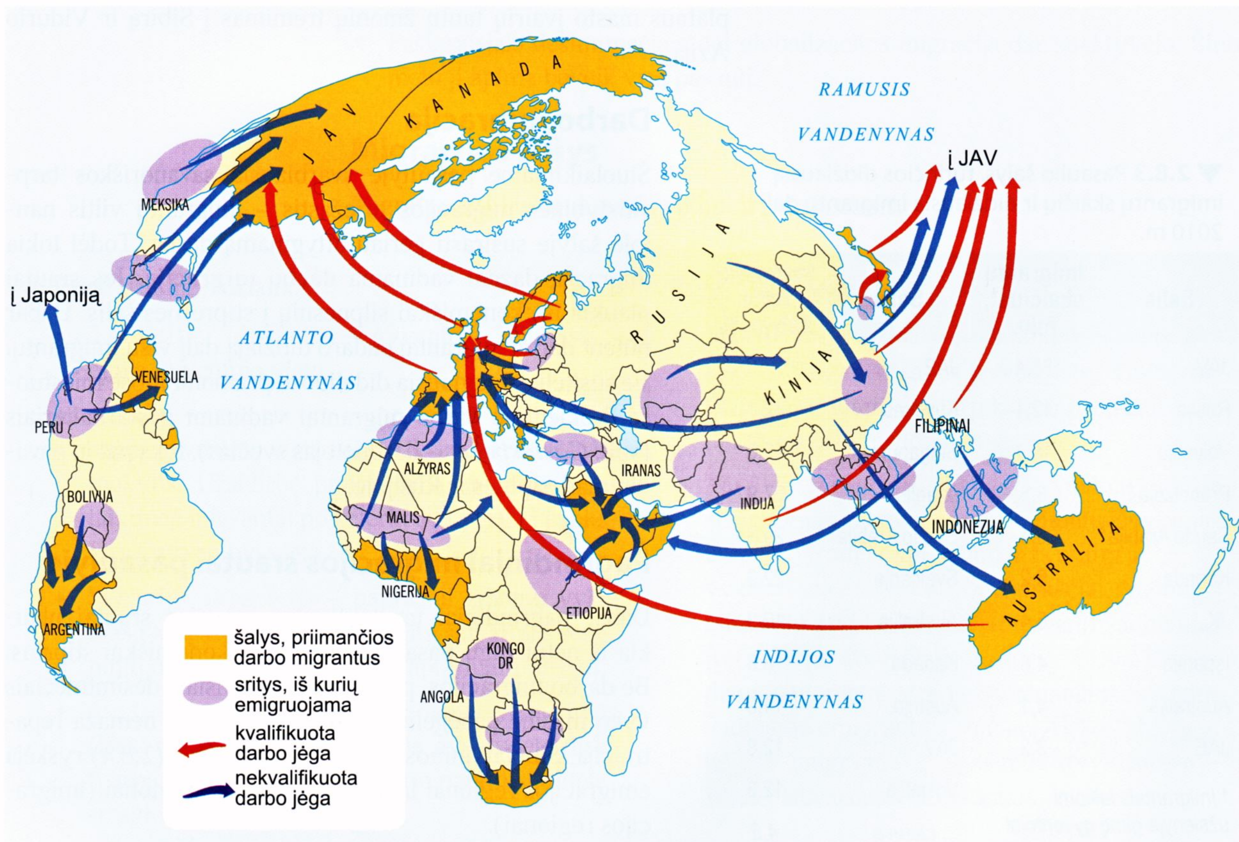
Svarbiausi emigracijos regionai

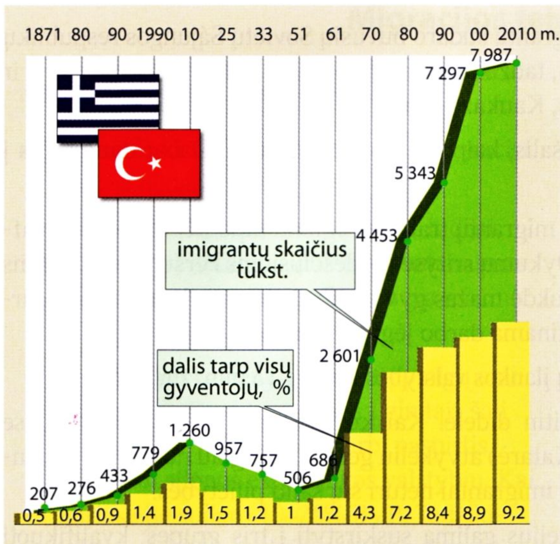
- Naũjosios Europos Sąjungos šalys (Lénkija, Rumùnija, Lietuvà ir kt.). Didžioji dalis migrantų iš šių šalių vyksta į turtingesnes ES valstybes.
- Pietų Azijos šalys (Ìndija, Bangladèšas, Pakistãnas) – emigrantai traukia daugiausia į Persų įlankos šalis, Jungtìnę Karalỹstę.
- Pietryčių Azijos šalys (Filipìnai, Vietnãmas, Indonèzija ir kt.). Dauguma migrantų renkasi Šiaurės Ameriką ir Australiją (2.8.4).
- Afrika. Didžioji dalis migrantų vyksta į Europą.
  - Dauguma Afrikos migrantų renkasi buvusią savo šalies metropoliją (pvz., iš Alžỹro ir Senegãlo – Prancūzìją, iš Nigèrijos ir PAR – Jungtìnę Karalỹstę, iš Angòlos ir Mozambìko – Portugãliją). Tai, kad moka kalbą, padeda jiems lengviau apsiprasti naujoje šalyje.
  - Kai kurios ne tokios skurdžios Afrikos šalys (pvz., Dram̃blio Káulo Krañtas) vilioja imigrantus iš gretimų valstybių.
- Mèksika, Vidurio Amerika ir Karibų salos. Didžioji dalis migrantų vyksta į JAV.

Svarbiausi migrantų traukos regionai

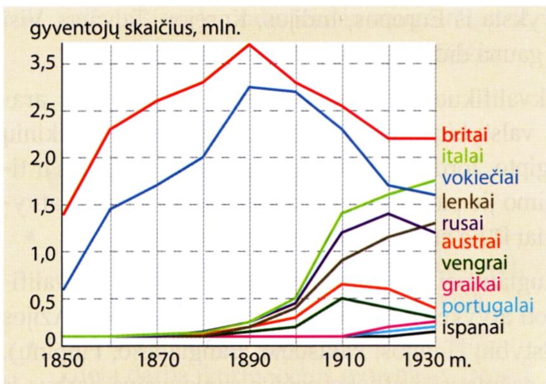
- **Vakarų̃ Europà**. Dabar tai didžiausias migrantų traukos regionas.
  - Iki XX a. Europa buvo pagrindinis emigracijos židinys pasaulyje. Per šimtmetį (1815–1914 m.) iš jos išvyko nuo 35 iki 40 mln. žmonių.
  - Nuo XX a. vidurio į turtingesnes Vakarų ir Šiaurės Europos šalis pradėjo plūsti darbo migrantai iš silpnesnių valstybių. 1960–1990 m. daugiausia imigrantų atvyko iš Pietų Europos ir Šiaurės Afrikos šalių, Tur̃kijos ir Pietų Azijos.

▼ **2.8.4** Pastarojo laikotarpio darbo migracijos kryptys pasaulyje

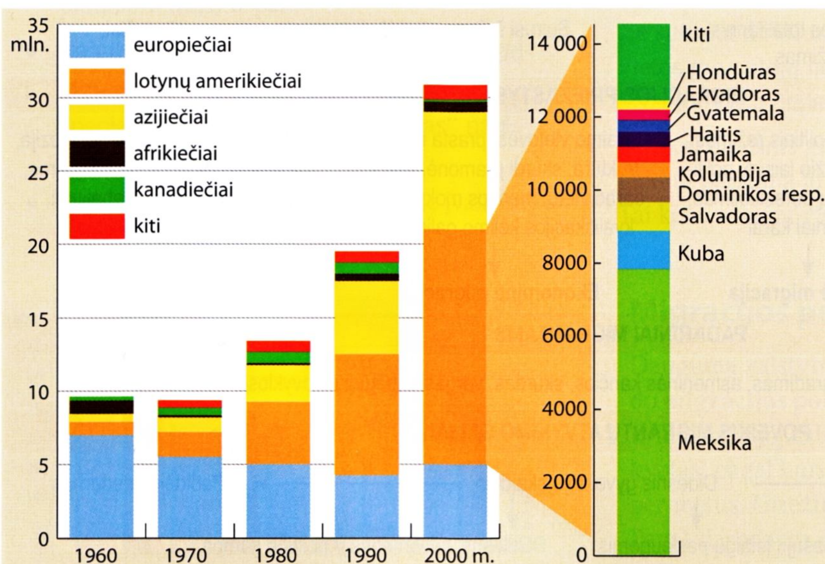
▲ **2.8.5** Imigrantų skaičius ir dalis tarp Vokietijos gyventojų (iki 1933 m. Vokietijos reichas, 1951–1990 m. VFR)

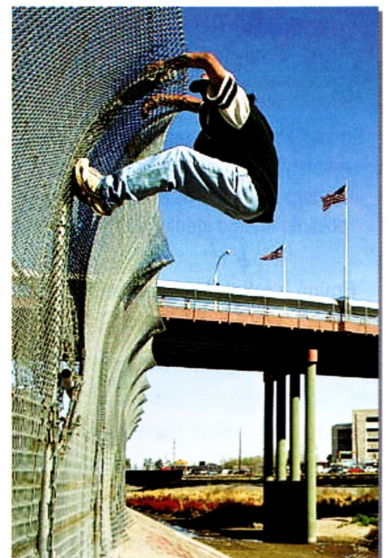
▲ **2.8.6** Kai kurių tautų imigracijos raida į JAV nuo 1850 iki 1930 m.

- Po 1990 m., žlugus komunistiniams režimams Europoje, į Vakarų Europą plūstelėjo imigrantų iš Rytų Europos šalių (tarp jų ir iš Lietuvõs).
- Šiuo metu imigrantų dalis turtingesnėse Europos šalyse sudaro 8–12% (Šveicãrijoje – net 23%!) visų gyventojų.
- Etninė imigrantų sudėtis skirtingose Europos šalyse dažnai nepanaši. Prancūzìjoje ir Jungtìnėje Karalỹstėje vyrauja išeiviai iš buvusių kolonijų (pvz., Jungtìnėje Karalỹstėje didžiausią dalį sudaro indai ir pakistaniečiai, Prancūzìjoje – alžyriečiai ir tunisiečiai). Vokietìjoje itin daug turkų, Ispãnijoje – imigrantų iš Lotynų Amerikos ir marokiečių, Itãlijoje – rumunų, o Aĩrijoje didžiausios lenkų ir lietuvių imigrantų grupės.

- **Šiáurės Amèrika** (JAV ir Kanadà). Nuo XVIII a. tai vienas iš svarbiausių pasaulio migrantų traukos regionų.
  - Beveik visi JAV ir Kanãdos gyventojai (išskyrus indėnus) yra imigrantų palikuonys ir dabartiniai imigrantai. Dėl to šios valstybės dažnai vadinamos imigrantų šalimis. Pagal tradiciją imigrantų palikuonys čia laikomi vietos gyventojais.
  - Dabar imigrantais JAV laikomi tik tie, kurie yra gimę ne šioje šalyje. Jų skaičius (beveik 40 mln.!) yra gerokai didesnis nei kurioje kitoje šalyje (2.8.6).
  - Pastaraisiais dešimtmečiais pagrindinę JAV imigrantų dalį sudaro išeiviai iš Lotynų Amerikos (ypač iš Mèksikos) ir Rytų Azijos (daugiausia kinai, filipiniečiai ir vietnamiečiai) (2.8.7).
  - Imigrantai iš Mèksikos dažniausiai apsigyvena gretimose su Mèksika valstijose (Tekse, Arizonoje), o rytų azijiečiai – Kalifornijoje.

▲ **2.8.7** JAV imigrantų dalis

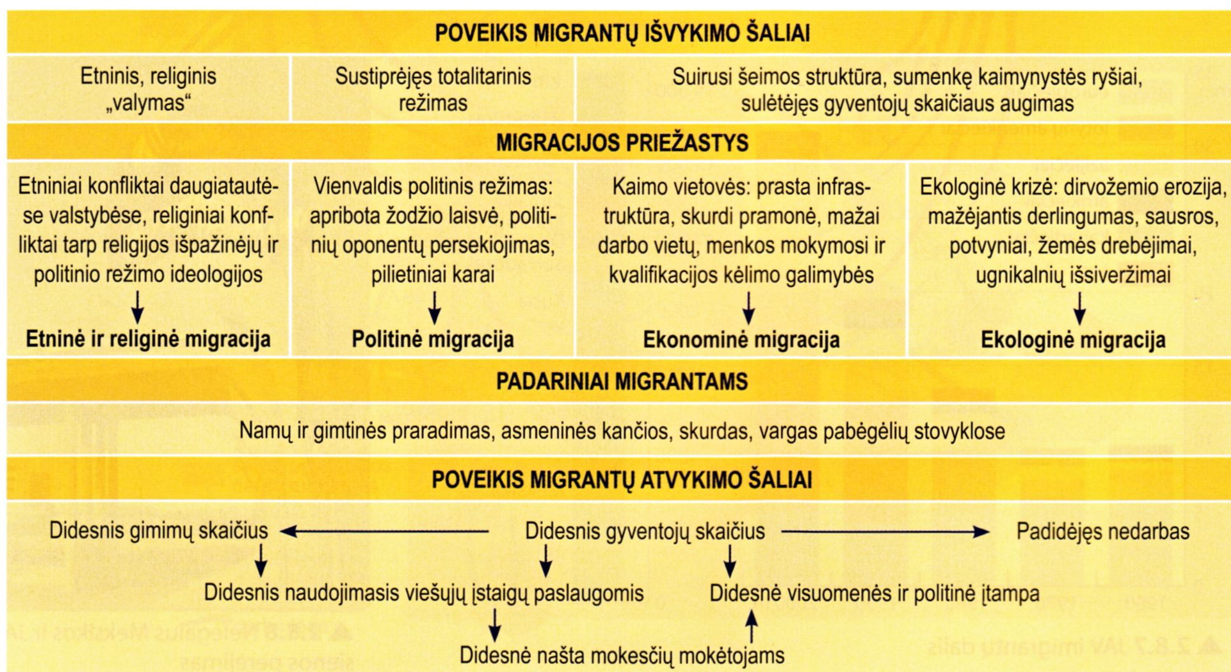
▲ **2.8.8** Nelegalus Meksikos ir JAV sienos perėjimas

- **Rùsija**. Pagrindinę dalį darbo imigrantų sudaro buvusių Soviẽtų Sąjungos respublikų gyventojai (ukrainiečiai, moldavai, tadžikai ir kt.). Subyrėjus SSRS, vyko intensyvi ir rusų repatriacija iš Vidurio Azijos, Kaukazo šalių.
- **Austrãlija**. Tokia pati imigrantų šalis, kaip ir JAV arba Kanadà. Dabar daugiausia į šalį vykstama iš Pietryčių Azijos.
- **Pèrsų įlankos regiònas**. Svarbiu migrantų traukos regionu tapo dėl milžiniškų naftos bei dujų telkinių įsisavinimo. Dykumų srityse išsidėsčiusioms Persų įlankos šalims naftos pramonę sparčiai plėtoti trukdė mažas gyventojų skaičius ir kvalifikuotų darbuotojų stoka, dėl to čia buvo skatinama darbo jėgos imigracija.
  - Dabar imigrantų skaičius Persų įlankos valstybėse siekia 13 mln. žmonių.
  - Imigrantų dalis šiose šalyse itin didelė. Kai kuriose valstybėse (Jungtìniuose Arãbų Emyrãtuose, Kuveitè, Katarè) atvykėlių gerokai daugiau nei vietos gyventojų (2.8.3). Tačiau beveik visi imigrantai neturi šių šalių pilietybės.
  - Persų įlankos valstybių atvykėlius galima suskirstyti į tris grupes: kvalifikuoti specialistai, nekvalifikuoti imigrantai arabai ir nekvalifikuoti imigrantai iš ne arabų šalių.
    - Kvalifikuoti specialistai (pvz., gydytojai, inžinieriai) sudaro gana nedidelę imigrantų grupę. Dauguma jų atvyksta iš Europos, Ìndijos, Korė́jos, Taivãno. Visi jie gauna didelius atlyginimus.
    - Nekvalifikuoti arabų imigrantai atvyksta iš arabų valstybių, kuriose nėra didelių naftos telkinių (Egìpto, Jordãnijos, Jèmeno). Dėl savo tautybės ir tikėjimo jie paprastai gauna geresnį darbą negu atvykėliai iš ne arabų valstybių.
    - Daugiau nei pusę visų imigrantų sudaro nekvalifikuoti atvykėliai iš skurdžių Pietų ir Pietryčių Azijos valstybių (Ìndijos, Pakistãno, Bangladèšo, Filipìnų). Jie dažniausiai atlieka pačius sunkiausius darbus ir uždirba mažiau nei arabai.

▼ **2.8.9** Aukštųjų technologijų specialisto iš Indijos migracija į Vokietiją

▼ **2.8.10** Migracijos priežastys ir padariniai

Migracijos teigiamos pusės ir neigiami padariniai

Emigracijos teigiamos pusės

- šalyse, iš kurių vyksta intensyvi emigracija, mažėja nedarbas
- daugeliui emigracijos šalių (pvz., Ìndijai, Filipìnams) būdingas didelis gimstamumas ir gyventojų perteklius. Emigracija mažina gyventojų augimo tempus
- nemažą dalį užsienyje uždirbtų pinigų emigrantai siunčia artimiesiems į gimtąją šalį (2.8.11). Šie pinigai yra svarbi paspirtis daugeliui silpnos ekonomikos valstybių. Kai kuriose jie sudaro 10–25% BVP, Tadžìkijoje – net trečdalį BVP (aukščiausias rodiklis pasaulyje)! Beveik visi pinigai atkeliauja iš Rùsijos. Be jų Tadžìkijos ekonomika visiškai sugriūtų
- dalis užsienyje praturtėjusių emigrantų grįžta į gimtąją šalį įgiję naujų darbo įgūdžių

Emigracijos neigiami padariniai

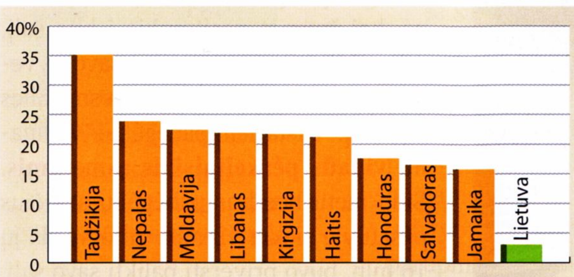
- šeimų išsiskyrimas. Daugiausia emigruoja vyrai, tad sutrinka normalus šeimos gyvenimas, vaikai auginami be tėvo. Kai kuriose šalyse (Rytų Europos, Filipìnuose) emigruoja abu tėvai, o vaikai paliekami auginti seneliams arba kitiems giminaičiams
- neigiami demografiniai padariniai dėl didelio skaičiaus emigruojančio jaunimo. Kai kuriose Rytų Europos šalyse (Lénkijoje, Lietuvojè ir kt.) mažėja darbingo amžiaus žmonių dalis, ypač jaunimo. Tai neigiamai atsiliepia ekonomikai. Be to, dar sumažėja gimstamumas, tad intensyvėja visuomenės senėjimas. Šiose šalyse spartėja depopuliacija
- „protų nutekėjimas“. Ieškodami geriau atlyginamo darbo, iš silpnesnių šalių nemažai išvažiuoja išsimokslinusių ir kvalifikuotų specialistų (gydytojų, programuotojų), mokslininkų, gabiausių studentų. Stipresnėse šalyse jie itin laukiami, bet labai kenkia silpnesnių šalių ekonomikai, nes ilgainiui imama stokoti kvalifikuotų specialistų

Imigracijos teigiamos pusės

- šalims, kuriose jaučiamas darbo jėgos trūkumas (Persų įlankos šalyse, Norvègijoje), imigrantai padeda spręsti šią problemą
- atvykėliai neretai dirba sunkų nekvalifikuotą darbą, kurio vietos gyventojai nenori imtis. Dirbama metalurgijos įmonėse, monotoniškose konvejerinėse įmonėse, statybose, tvarkomos miestų gatvės ir patalpos, plaunami indai ir pan.
- imigrantai sutinka dirbti už mažesnį atlygį
- dalis atvykėlių yra aukštos kvalifikacijos specialistai, tad „protų nutekėjimas“ naudingas imigracijos šalims
- kultūrų maišymasis daro visuomenę įvairesnę

Imigracijos neigiami padariniai

- atvykėlių iš Azijos ir Afrikos šalių papročiai vietos gyventojams kartais būna svetimi ir nepriimtini. Dėl to tarp vietos gyventojų ir atvykėlių kyla įtampa
- nekvalifikuoti imigrantai paprastai apsistoja skurdžiuose namuose ir kvartaluose, vargsta. Jų gyvenamuose miestų rajonuose (pvz., kai kuriuose Parỹžiaus priemiesčiuose) gerokai padidėja nusikalstamumas
- darbdaviai dažnai noriai priima imigrantus į darbą, nes šie sutinka dirbti už mažesnį atlyginimą. Tai didina vietos gyventojų nedarbą šalyje (ypač per ekonomikos krizę) ir kelia nepasitenkinimą atvykėliais
- gerokai didesnis gimstamumas imigrantų šeimose ilgainiui padidina jų dalį tarp visų valstybės gyventojų. Tai kelia nerimą vietos gyventojams

▲ **2.8.11** Emigrantų į gimtąją šalį atsiųstų pinigų dalis šalies BVP 2009 m., %

Migracijos politika

Dauguma valstybių mėgina reguliuoti imigraciją – vykdo **migrãcijos polìtiką**. Paprastai stengiamasi sumažinti imigraciją į šalį. Stiprios valstybės taiko imigracijos kvotas, pagal kurias riboja maksimalų imigrantų skaičių per metus. Griežtinami reikalavimai darbo migrantams. Pagal darbdavių prašymus šalies valdžia atsirenka reikalingiausių profesijų imigrantus. Įkliuvę nelegalūs imigrantai dažnai yra deportuojami iš šalies.

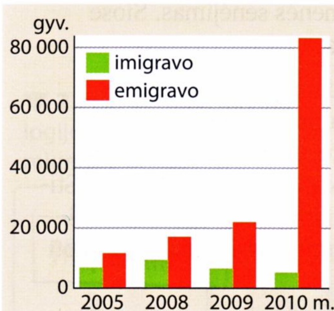
Migracija Lietuvoje

Statistikos departamentas užfiksavo visų laikų emigracijos rekordą: iš Lietuvos 2010 m. dingo 83 157 žmonės.Tai yra net 3,8 karto daugiau nei 2009 m. Taigi per 2010 m. nuo Lietuvos paviršiaus dingo dar du miestai – Mažeikiai ir Marijampolė.

Emigracija per visą Nepriklausomybės laikotarpį labai išaugo. Jos mastai ne tik dideli, bet ir toliau nuolat auga. Lietuviai emigruoja daug intensyviau nei kitų Vidurio Europos šalių gyventojai. 2010 m. išvykstančiųjų skaičius išaugo 3–4 kartus (2.8.12).

Pagrindiniai migracijos tikslai – darbas (85% 2009 m.), studijos, mokslo tyrimai.

- Daugiau nei 20 metų trunkanti masinė Lietuvõs gyventojų migracija sukėlė gausybę problemų: demografinių, socialinių, ekonominių. Vyriausybė kuria programas ne tik emigracijos mastams mažinti, bet ir reemigracijai vykdyti siekiant susigrąžinti kvalifikuotus darbuotojus, jaunimą. Tokios politikos imasi nemažai Vidurio ir Rytų Europos šalių.
- Grįžtantiems į Lietuvą padedama sutvarkyti asmens dokumentus, teikiama pagalba ir konsultuojama apie verslo kūrimą, besimokantiems sudaroma galimybių mokytis ta pačia tvarka kaip ir Lietuvõs piliečiams, teikiama socialinė parama ir apsauga šeimai.
- Per pastaruosius 20 metų daugiausia emigruota į Jungtìnę Karalỹstę, Aĩriją, JAV, Ispãniją, Vokietìją, Rùsiją.
- Ne geografinėje Lietuvõs teritorijoje gyvena apie 1,3 mln. lietuvių, iš kurių 300 tūkst. yra Lietuvõs piliečiai. Patvirtinta „Globalios Lietuvos“ 2011–2019 m. programa. Jos tikslai – įtraukti į valstybės gyvenimą užsienyje gyvenančius lietuvius puoselėjant lietuvybę, tautiškumą, vieningumą, kuriant bendrą Lietuvõs ateitį.
- Lietuvojè gyvena apie 30 tūkst. užsieniečių (0,9%). Daugiausia atvykusiųjų iš Rùsijos Federãcijos, Baltarùsijos ir Ukraĩnos.

▲ **2.8.12** Migracijos raida Lietuvoje 2005–2010 m., tūkst. gyventojų

Migracijos nauda Lietuvai	Migracijos grėsmės Lietuvai
• pervedami į Lietuvą užsienyje uždirbti pinigai • remiami Lietuvojè likę šeimos nariai • investuojama į nekilnojamąjį turtą • turtinama gyvenamoji aplinka	• išvyksta jauni darbingo amžiaus žmonės • mažėja darbo jėgos • sukuriama mažiau BVP • paliekami vaikai, tėvai • daugėja socialinės rizikos grupių

2.9 Pabėgėliai

▲ **2.9.1** Pabėgėliai Kongo DR

Pabėgėliai – dėl įvairių priežasčių iš savo gyvenamųjų vietų į kitą teritoriją arba šalį priverstinai išvykę žmonės. Pabėgėlių migracija gali būti tarptautinė, kai žmonės pasitraukia į kitą šalį, arba vidinė, kai priversti iš savo gyvenamosios vietos keltis į saugesnį šalies regioną. Pastarieji pabėgėliai vadinami **vidaũs pérkeltaisiais asmenimìs**. Šiuo metu bendras pabėgėlių skaičius pasaulyje siekia 42 mln. žmonių. Iš jų 16 mln. buvo priversti palikti savo šalį, o 26 mln. – vidaus perkeltieji asmenys.

▲ **2.9.2** Kubos pabėgėliai plaukia Floridos pusiasalio link

▲ **2.9.3** Pabėgėlių migracijos iš Afrikos į Europą kryptys

Pabėgėlių migracijos priežastys

- Dėl pilietinio arba tarpvalstybinio karo, etninių konfliktų atsiranda didžiausi pabėgėlių srautai. Pavyzdžiai:
  - 4,7 mln. pabėgėlių atsirado dėl karo Irakè (2003–2010 m.), iš jų 2 mln. pabėgo į gretimas šalis, o 2,7 mln. tapo pabėgėliais savo šalyje.
  - Apie 6 mln. afganų pabėgo į gretimą Pakistãną ir Irãną dėl karo nuo 1979 m. (prasidėjus sovietų kariuomenės įsiveržimui) iki 2001 m.
  - Apie 2 mln. hutų tautybės žmonių iš Ruándos pabėgo į gretimas Afrikos šalis po to, kai valdžią šalyje atsikovojo tutsių politinis judėjimas (jie bijojo keršto už hutų nacionalistų prieš tai vykdytą tutsių genocidą).
  - Apie 2,5 mln. žmonių pabėgo iš Darfūro regiono dėl etninio konflikto Sudanè.
- Persekiojimas dėl rasės, tautybės, religijos, politinių pažiūrų.
- Gamtos nelaimės. Žmonės tampa pabėgėliais dėl katastrofinių uraganų, potvynių, žemėdrebos, ugnikalnių išsiveržimų. Daugelis priversti palikti gimtąjį kraštą dėl nuolatinių sausrų, dykumėjimo.

Pabėgėlių imigracija

- Kai savo šalyje tampa nesaugu, pabėgėlių srautai plūsta per sienas ir gelbėjasi gretimose valstybėse, kuriose neretai susitelkia šimtai tūkstančių ir net milijonai žmonių.
  - 2005–2010 m. didžiausias pabėgėlių skaičius užfiksuotas gretimose su Afganistanù šalyse – Pakistanè ir Iranè (2.9.6).
  - Tūkstančiai pabėgėlių yra daugelyje Užsaharės Afrikos šalių. Kadangi skirtingose šio regiono valstybėse gyvena daug konfliktuojančių etninių grupių, pabėgėlių migracija yra paini. Kartais vienos etninės grupės pabėgėliai bėga iš šalies, o kitos – atvyksta į tą pačią šalį. Antai Kòngo DR 2005 m. buvo apie 200 tūkst. pabėgėlių iš šešių gretimų Afrikos šalių, o 350 tūkst. pabėgėlių iš to paties Kòngo DR atsidūrė net devyniose gretimose šalyse!
- Atvykę į gretimą šalį pabėgėliai dažniausiai įkurdinami specialiose stovyklose. Jose paprastai gyvena tūkstančiai, kartais – dešimtys tūkstančių žmonių. Stovyklose neretai trūksta būtiniausių dalykų: maisto, vandens, vaistų. Sanitarinės sąlygos apgailėtinos. Daugelis pabėgėlių prislėgti, kad neteko artimųjų, namų ir turto, neretai badauja, apimti nevilties. Šiek tiek juos gelbsti stiprių valstybių ir tarptautinių organizacijų (pvz., Raudonojo Kryžiaus) parama. Jos parūpina pabėgėlių stovykloms maisto, medikamentų, drabužių, atsiunčia gydytojų. Kai kurios pabėgėlių stovyklos ilgainiui tampa nuolatinėmis gyvenvietėmis (pvz., Ein el-Helweh ir Deir al-Balah Libanè).

ES šalis	Prašančiųjų skaičius
Švedija	2,57
Olandija	2,27
Belgija	2,16
Vokietija	1,94
Danija	1,84
Airija	1,07
JK	0,97
Ispanija	0,21

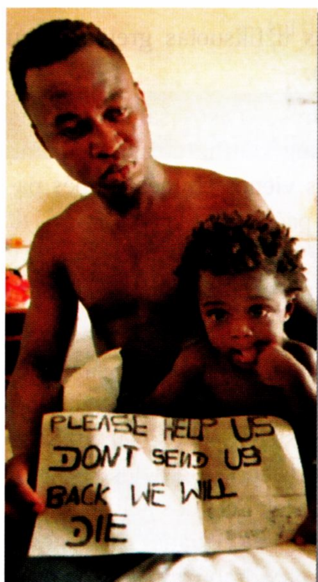
▲ **2.9.4** Kasmet prieglobsčio prašančiųjų skaičius 1000 šalies gyventojų

Šalis	Skaičius
Izraelis (palestiniečiai)	4,7 mln.
Afganistanas	3 mln.
Irakas	2 mln.
Kolumbija	550 tūkst.
Sudanas	520 tūkst.
Somalis	450 tūkst.
Burundis	375 tūkst.
Kongo DR	350 tūkst.

▲ **2.9.5** Didžiausias pabėgėlių skaičius pagal kilmės šalį 2005 m.

Šalis	Sk., tūkst.
Pakistanas	1085
Iranas	974
Vokietija	700
Tanzanija	550
JAV	380
JK	303
Kinija	300
Čadas	275
Uganda	257
Kenija	251

▲ **2.9.6** Pabėgėlius priimančios šalys 2005 m.

▲ **2.9.7** Pabėgėlio prašymas negrąžinti į gimtąją šalį

- Dėl pabėgėlių antplūdžio juos priimančioms šalims kyla daug problemų. Pabėgėliai masiškai ir per trumpą laikotarpį atvyksta į gretimas šalis, kurios pačios dažnai yra labai skurdžios. Dėl prastų sanitarinių sąlygų perpildytose stovyklose neretai išplintančios epidemijos gali pasklisti į aplinkines teritorijas. Neretai tarp pabėgėlių ir vietos gyventojų kyla konfliktų. Pabėgėlius puldinėja vietos nusikaltėliai, tad stovyklos paprastai aptveriamos spygliuotąja viela ir saugomos kareivių.
- Dalis pabėgėlių sunkiai pritampa prie naujos šalies įstatymų ir papročių, sudaro uždaras bendruomenes.
- Padėčiai gimtojoje šalyje susitvarkius, dauguma pabėgėlių grįžta į tėvynę, tačiau dalis lieka. Pavyzdžiui, į Afganistãną nuo 2002 m., kai NATO kariuomenė nuvertė talibų valdžią, iš Pakistãno ir Irãno buvo repatrijuota apie 5 mln. pabėgėlių, tačiau apie 1,5 mln. afganų pabėgėlių liko šiose šalyse.
- Kai kurie pabėgėliai yra aukštos kvalifikacijos, randa darbą ir priėmusiai šaliai duoda naudos.

Pabėgėlių statusas ir politinis prieglobstis

Pabė́gėlių stãtusas buvo apibrėžtas 1951 m. Ženevos konvencijoje: *„Pabėgėlis – asmuo dėl visiškai pagrįstos baimės būti persekiojamas dėl rasės, religijos, pilietybės, priklausymo tam tikrai socialinei grupei ar politinių įsitikinimų yra už šalies, kurios pilietis jis yra, ribų ir negali arba bijo naudotis tos šalies gynyba; arba neturėdamas atitinkamos pilietybės ir būdamas už šalies, kurioje anksčiau buvo jo nuolatinė gyvenamoji vieta, ribų dėl tokių įvykių negali ar bijo į ją grįžti“.*

- Jeigu asmuo gauna pabėgėlio statusą, pagal Ženevos konvenciją jis nebelaikomas nelegaliu imigrantu ir negali būti išsiųstas į savo šalį, nes ten jam gresia pavojus. Beveik visos valstybės paiso Ženevos konvencijos – priima pabėgėlius ir jais rūpinasi.
- Po kurio laiko nemaža dalis pabėgėlių išvyksta iš jas priėmusių skurdžių Afrikos ar Azijos šalių ir persikelia į Europą arba JAV. Pagal šalių įstatymus jiems gali būti suteiktas pabėgėlio statusas. Dabar Europos valstybėse ir JAV gyvena šimtai tūkstančių pabėgėlių.
- Europos šalys paprastai riboja pabėgėlių, kuriems kasmet gali suteikti pilietybę, skaičių. Įvedamos pabėgėlių kvotos.
- Pabėgėliai išvyksta iš savo šalies ne tik masiškai, bet ir pavieniui. Dešimtys tūkstančių žmonių iš skirtingų pasaulio regionų kasmet kreipiasi į JAV, Europos šalių valdžios institucijas ir prašo suteikti jiems **politìnį prie̗globstį**, t.y. individualų pabėgėlio statusą dėl persekiojimo savo šalyje (2.9.7).
  - Norintis pateikti prašymą dėl politinio prieglobsčio suteikimo kurioje nors šalyje turi būti joje. Ieškantieji politinio prieglobsčio patenka į šalį dažniausiai su turistine viza arba nelegaliai.
  - Pastarąjį dešimtmetį Vakarų Europoje labai padaugėjo ieškančiųjų politinio prieglobsčio iš Rùsijos, Ukraìnos, Baltarùsijos, Kaukazo šalių.
  - Dauguma prašymų dėl politinio prieglobsčio suteikimo Europos šalyse atmetami kaip nepagrįsti. Juos pateikę žmonės paprastai būna nelegalūs imigrantai ir dažniausiai deportuojami iš šalies.

Metai	Pabėgėlių skaičius
2002	179
2003	247
2004	63
2005	65
2006	62
2007	63
2008	50
2009	47
2010	81

▲ **2.9.8** | Lietuvą atvykusių pabėgėlių skaičius

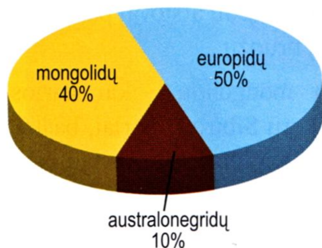
Pabėgėliai Lietuvoje

Dėl persekiojimų, nesaugumo, ekonominio nestabilumo Lietuvojè kasmet prieglobsčio pasiprašo nemažai pabėgėlių iš įvairių pasaulio regionų. Prieglobstį gavusių užsieniečių priėmimo centras yra Rùkloje (Jonavõs raj.). Pirmieji gyventojai pabėgėlių centre apgyvendinti 1997 m. Nuo to laiko iki 2010 m. čia gyveno apie 2000 užsieniečių (2.9.8).

- Integruojant užsieniečius į visuomenę, daug dėmesio skiriama lietuvių kalbos mokymui ir Lietuvõs krašto pažinimui. Jie siunčiami į profesijos mokymo kursus. Vėliau integruojami į šalies įvairių miestų savivaldybių veiklas arba išvyksta.
- Anksčiau pabėgėliams Lietuvà buvo lyg tranzito šalis siekiant patekti į Vakarų Europos valstybes. Išsiunčiamam iš šalies pabėgėliui tenka parinkti trečiąją šalį, kuri nekeltų grėsmės jo saugumui. Dabar ES priklausanti Lietuvà nemažai daliai pabėgėlių tampa antraisiais namais.
- Dauguma Rùkloje gyvenusių užsieniečių buvo iš Čečẽnijos, Afganistãno, bet pasitaikė pabėgėlių ir iš Šri Lánkos, Eritrė́jos, Nepãlo, Tadžìkijos, Pakistãno.

2.10 Etninė geografija

Rasės

▲ **2.10.1** Rasių dalis tarp pasaulio gyventojų

Žemėje per ilgą laiką susidarė didelės žmonių grupės, kurios viena nuo kitos skiriasi odos, plaukų spalva, veido, akių, nosies forma ir kitais išoriniais požymiais. Tokios žmonių grupės vadinamos **rãsėmis**.

- Visos rasės priklauso tai pačiai žmonių rūšiai ir porūšiui – *Homo sapiens sapiens*.
- Tautos ir gentys, priklausančios vienai rasei, turi bendrą kilmę ir susiformavo tam tikroje teritorijoje.
- Rasės – ilgai trukusio prisitaikymo prie skirtingų klimato sąlygų išdava.
- Pastaraisiais dešimtmečiais paskelbta mokslinių teorijų, kuriose neigiamas rasių gyvavimas. Kai kuriose šalyse žmonių skirstymas į rases netgi laikomas netaktu.

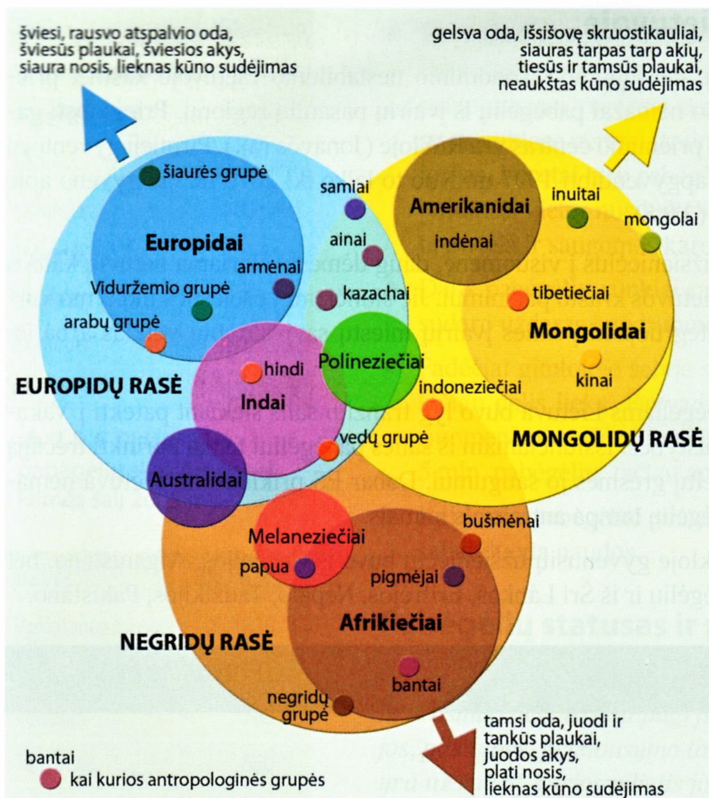
Rasių klasifikacija

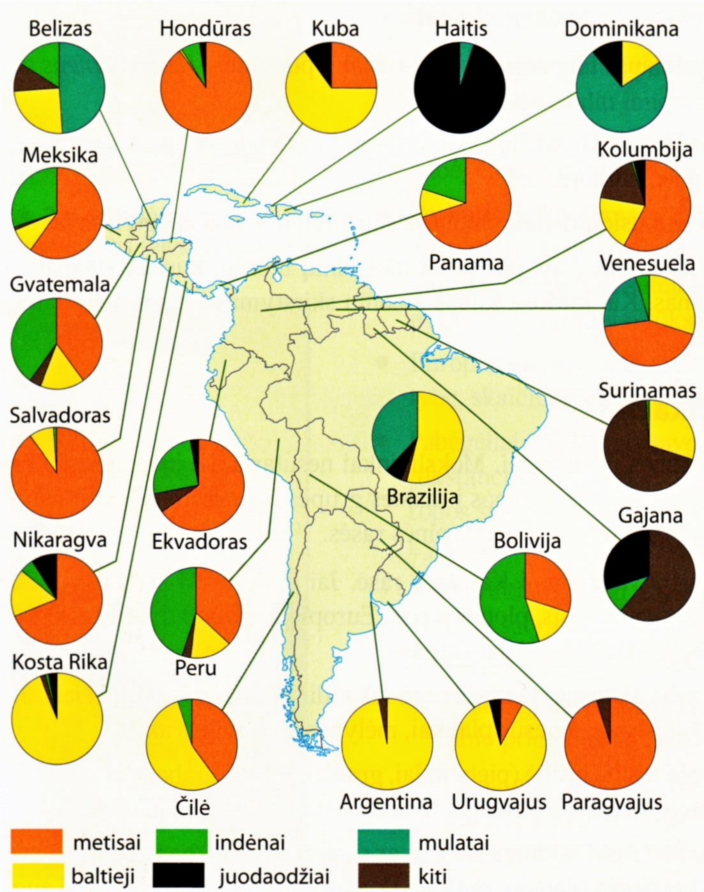
▲ **2.10.2** Olduvajaus tarpeklis (masajai taria Oldupajus) Tanzanijos šiaurėje laikomas „žmonijos lopšiu". XX a. viduryje archeologai L. ir M. Lykiai šioje vietovėje aptiko pirmykščių žmonių suakmenėjusių palaikų, jų naudotų primityvių darbo įrankių.

Rasės klasifikuojamos nevienodai. Mokslininkai nesutaria dėl jų skaičiaus. Pagrindinės rasės paprastai skirstomos į rasines grupes ir pogrupius. Dažniausiai skiriamos trys pagrindinės ir kelios tarpinės rasės.

- **Europìdai**, arba vadinamoji Kaukazo rasė. Jai būdinga šviesi ar šviesoka oda, atsikišusi siaura nosis, plonos lūpos. Europidus sudaro dvi rasinės grupės, kurių požymiai akivaizdžiai skiriasi:
  - nordinė, arba šiaurinė, rasinė grupė (skandinavai, anglai, vokiečiai). Jai būdinga šviesi oda, šviesūs plaukai, mėlynos arba pilkos akys;
  - Viduržemio rasinė grupė (pietų italai, graikai, turkai, arabai, persai, Šiaurės Ìndijos gyventojai). Būdinga tamsesnė oda, tamsūs plaukai ir akys.
- **Mongolìdai**. Šiai rasei būdinga siauros ar siaurokos akys, gana tamsi gelsva oda, tamsūs bei tiesūs plaukai, išsišovę skruostikauliai, vyrams prastai auga barzda. Skiriamos dvi didelės rasinės grupės:

▲ **2.10.3** Rasių ir tautų įvairovė pasaulyje

▲ **2.10.4** Lotynų Amerikos šalių rasinė sudėtis

- Azijos mongolidai (mongolai, kinai, japonai, Sibiro tautos, eskimai);
- amerikanidai (Šiaurės ir Pietų Amerikos indėnai). Jų akys šiek tiek platesnės nei mongolidų, oda paprastai tamsesnė, būdinga atsikišusi stambi nosis. Amerikanidai neretai laikomi savarankiška didžiąja rase.

- **Pusiáujo**, arba **australonegrìdų, rãsė**. Būdinga labai tamsi oda, garbanoti plaukai, plati ir plokščia nosis, storos lūpos. Skiriami du rasiniai pogrupiai:
  - negridai – Afrikos gyventojai į pietus nuo Saharos;
  - australidai – Australijos aborigenai, papua. Nuo negridų jie skiriasi stambesne nosimi, banguotais plaukais, kai kuriais kitais požymiais. Kartais laikomi atskira rase.
- Pasaulio srityse, kuriose skirtingų rasių gentys ilgai bendravo, susiformavo **mišriũjų rãsių** tautų. Jų atstovai paprastai turi abiejų rasių bruožų:
  - europidų ir mongolidų – kai kurios Uralo ir Vakarų Sibiro (totoriai, baškirai, altajiečiai), Vidurio Azijos tautos;
  - europidų ir negridų – etiopai, somaliečiai;
  - negridų ir mongolidų – malagasiai (Madagaskãro gyventojai);
  - mongolidų ir australidų – Pietryčių Azijos tautos (vietnamiečiai, malajai, filipiniečiai) turi daugiau mongolidų, polineziečiai – australidų bruožų.

Rasių maišymasis

Iki Didžiųjų geografinių atradimų įvairių rasių žmonės gyveno daugiausia tame regione, kuriame ši rasė susiformavo ir paplito.

- Po Didžiųjų geografinių atradimų europiečiai pradėjo kolonizuoti Ameriką, vėliau – Australiją, gabenti juodaodžius vergus į Ameriką. Dėl šių migracijų Amerikos ir Australijos rasinė gyventojų sudėtis smarkiai pakito. Antai JAV ir Australijoje vietinės rasės atstovai dabar sudaro nedidelę dalį gyventojų.

Indas

Juodaodė

Majų indėnė

Arabė

Maorė

Japonė

Tailandietė

Australijos aborigenas

▲ **2.10.5** Pasaulio rasių įvairovė

- Vykstant kolonizacijai, drauge intensyviai maišėsi ir rasės. Dėl to Lotynų Amerikoje susidarė net šešios pagrindinės ir mišriosios rasinės grupės:
  - baltieji, arba kreolai, – ispanų bei portugalų palikuonys;
  - indėnai;
  - juodaodžiai – vergų iš Afrikos palikuonys;
  - **metisai** – baltųjų ir indėnų palikuonys;
  - **mulatai** – baltųjų ir juodaodžių palikuonys;
  - **sambai** – indėnų ir juodaodžių palikuonys.
- Dėl rasių maišymosi daugumoje Lotynų Amerikos šalių gyventojų rasinė sudėtis itin marga (2.10.4).
- Dėl intensyvios migracijos rasės pradėjo maišytis ir Europos šalyse. Manoma, kad ateityje šis procesas stiprės visame pasaulyje. Mokslininkų nuomone, tolimoje ateityje visos rasės susimaišys ir susidarys viena žmonių rasė.

Rasių lygybė

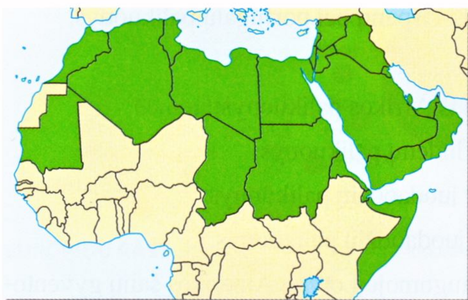
- Praeityje rasinis engimas ir diskriminacija buvo dažnas reiškinys. XVIII–XIX a. Europoje kilo teorijų, skelbiančių baltąją rasę esant pranašesnę už kitas. Iškreipta rasine teorija rėmėsi Vokietı̃jos nacistai. Dar prieš 50 metų kai kuriose pasaulio šalyse (pvz., JAV, Austrãlijoje) buvo jaučiama rasinė juodaodžių diskriminacija. Iki 1990 m. Pietų̃ Ãfrikos Respùblikoje vykdyta valstybinė **apártheido** politika – brutali juodaodžių diskriminacija visose socialinėse srityse. Dėl to šiai valstybei ne kartą taikytos JT sankcijos, jos atstovams buvo uždrausta dalyvauti Olimpinėse žaidynėse.
- Dabar visose pasaulio šalyse veikia rasių lygybės principas, nors realiame gyvenime rasinės priešpriešos pasitaiko dar neretai.
- Šiuolaikiniame pasaulyje siekiama stiprinti rasinę toleranciją. Politinio korektiškumo sumetimais JAV ir daugelyje Europos šalių tapo nemandagu juodaodžius vadinti negrais, nes šis žodis primena vergiją. Todėl vartojami žodžiai „juodaodis", „afroamerikietis" (JAV) arba „afrikietis" (Europoje).

Etnosai

Ètnosas, arba etninė grupė, – istoriškai susiformavusi ir tam tikroje teritorijoje gyvenanti žmonių grupė, kurią vienija bendra kalba, kultūra bei papročiai. Etninės grupės gali būti skirtingo lygmens:

- **gentìs** – maža etninė grupė, kuriai dažniausiai būdingas primityvus gyvenimas. Pavyzdžiui, Amazonijos miškuose gyvena apie 150 savo kalbą turinčių genčių. Daugumos žmonių skaičius – iki tūkstančio;
- **tautà (tautýbė)** – pagrindinis etninės grupės lygmuo. Tautai paprastai priklauso nuo kelių tūkstančių iki dešimčių ir net šimtų milijonų žmonių (kinai, indai, bengalai). Žodis „tauta" turi ir kitą reikšmę – visi nuolatiniai šalies gyventojai.

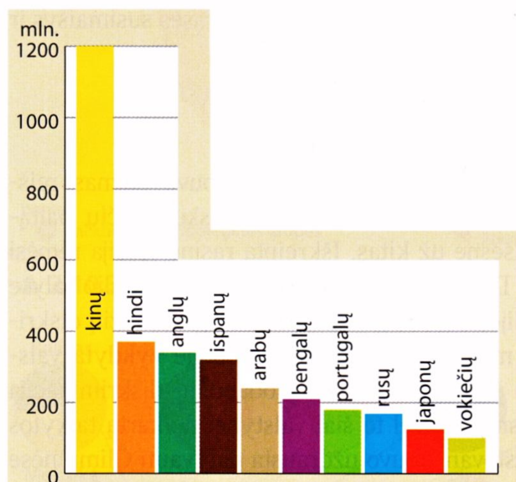
Šalys ir kalbos

▲ **2.10.6** Šalys, kuriose arabų kalba yra valstybinė

Kiekvienos šalies būtinas atributas – oficiali valstybinė kalba arba kalbos, įtvirtintos valstybės konstitucijoje.

- **Vienataũtėse (tautìnėse) valstýbėse** (← 1.3) valstybinė kalba visada yra viena (pvz., lenkų, vokiečių, japonų).
- **Daugiataũtėse valstýbėse** neretai būna dvi trys valstybinės kalbos. Pavyzdžiui, Izraèlyje – hebrajų ir arabų, Beĩgijoje – prancūzų, vokiečių ir olandų (flamandų), Šri Lánkoje – sinhalų, tamilų ir anglų. Šveicãrijoje net keturios valstybinės kalbos!
- Nemažai daugiataučių šalių valstybinės kalbos statusą suteikia tik vienai labiausiai paplitusiai kalbai. Pavyzdžiui, Iranè valstybinė kalba – persų, Pakistanè – urdų, Indonèzijoje – Indonèzijos bahasa.
- Kai kurios kalbos yra kelių ar net daugelio valstybių pagrindinės kalbos.
  - Per 20 pasaulio šalių valstybinė yra arabų kalba (2.10.6).
  - Daugelyje pasaulio šalių valstybinės kalbos statusą turi anglų, prancūzų, ispanų, portugalų kalbos. Šios šalys praeityje buvo kolonijos.
  - Dėl tautų ir kalbų margumyno daugumoje atogrąžų Afrikos šalių vienintelė valstybinė yra buvusių kolonizatorių kalba (Gvinėjoje ir Kònge – prancūzų, Nigèrijoje ir Gãnoje – anglų, Angòloje ir Mozambikè – portugalų). Kai kurios kitos šio regiono šalys turi dvi valstybines kalbas – buvusių kolonizatorių ir labiausiai paplitusią vietos kalbą (Kènijoje ir Tanzãnijoje – anglų ir svahilių, Burùndyje – prancūzų ir kirundžių).
  - Daugiatautėje Ìndijoje valstybinėmis paskelbtos anglų ir hindi kalbos.

▲ **2.10.7** Pagrindinės pasaulio kalbos

Kalbų nykimas

Pasaulio kalbų skaičius laikui bėgant nuolat kito. Iki šių dienų išnyko tūkstančiai kitados vartotų kalbų, o kartu su jomis asimiliavosi arba išnyko ir daug tautų, genčių. Toks likimas ištiko, pavyzdžiui, prūsų kalbą ir tautą. Kalbos nyksta ir dabar, tik šis procesas gerokai sustiprėjęs.

- Pasaulyje yra labai daug mažųjų kalbų. Suskaičiuota, kad 3,5 tūkst. kalbų šneka vos 0,2% Žemės gyventojų. Daugeliui jų kilęs pavojus išnykti.

▲ **2.10.8** Migracijos įtaka kalbų asimiliacijai

- Mokslininkų manymu, kalbai išlikti reikia bent 100 tūkst. ja kalbančiųjų ir kad kalbos mokytųsi ne mažiau kaip 70% vaikų.
- Kasmet Žemėje išnyksta keliolika kalbų. Taip atsitinka, kai miršta paskutiniai ją mokantys žmonės.
  - 1996 m. Jungtìnėse Valstìjose mirė žmogus, vardu Raudonasis perkūninis debesis, paskutinis, kuris mokėjo indėnų katouba kalbą.
  - Ant išnykimo ribos atsidūrusi Lãtvijos šiaurės vakaruose kur ne kur vartojama lyvių kalba, artima estų kalbai. Ja šneka vos apie 100 žmonių.

UNESCO sudarė „Nykstančių kalbų Raudonąją knygą“. Jos duomenimis šiuo metu pasaulyje yra apie 400 nykstančių kalbų. Kai kuriomis iš jų šneka vos keli arba keliasdešimt žmonių.

- Kalbų nykimo pagrindinės priežastys yra globalizacija, žmonių migracija ir urbanizacija. Didesnis pavojus išnykti gresia kalboms, kurios neturi rašto. Mokslininkų nuomone, iki XXI a. pabaigos gali išnykti apie pusę šiuo metu pasaulyje paplitusių kalbų.
  - Daugiatautėse valstybėse iš kaimų į miestus persikėlę žmonės dažnai nevartoja gimtosios kalbos ir pradeda šnekėti labiausiai toje šalyje paplitusia kalba.
  - Dėl globalizacijos mažosios kalbos nyksta sparčiau.
- Kalbų nykimas glaudžiai susijęs su mažųjų tautų asimiliacija. Didžiosios tautos laipsniškai užgožia gretimas mažąsias tautas ir gentis.
- Pavojus išnykti gresia ir toms kalboms, kuriomis šnekama gana gausiai. Antai Aĩrijoje valstybine paskelbta airių kalba, tačiau absoliuti dauguma šalies gyventojų šneka angliškai ir vos 5–10% žmonių nuolat vartoja airių kalba.

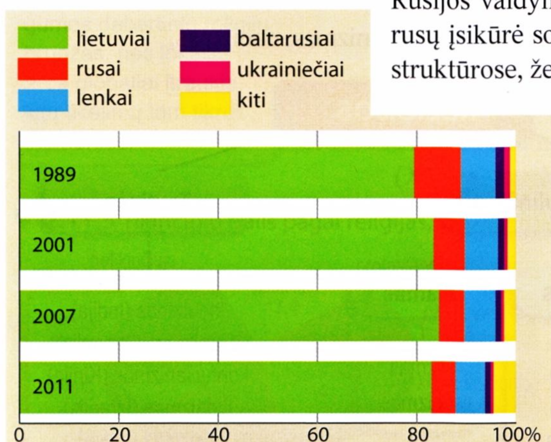
Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis

▲ **2.10.9** Nelegalios gatvės pavadinimų lentelės gausiai lenkų gyvenamame kaime Vilniaus raj.

Lietuviai – baltų kilmės Europos tauta, giminiška latviams. Nors dauguma mūsų šalies gyventojų yra lietuviai, apskritai gyventojų tautinė sudėtis gana marga. Kitataučiai, šimtmečius gyvenantys kartu su lietuviais, savo likimą susieję su Lietuva, yra pilietinės lietuvių tautos nariai, nors jų kilmė kitokia. Tautinės mažumos yra lygiateisės su lietuviais ir turi palankias sąlygas puoselėti savo tautos tradicijas, kultūrą, religiją, nepamiršti gimtosios kalbos.

- Gausiausios **tautìnės mãžumos** yra lenkai (2010 m. 201 tūkst.) ir rusai (2010 m. 161 tūkst.). Kiek mažiau gyvena baltarusių (36 tūkst.), ukrainiečių (19 tūkst.). Dar mažiau yra latvių, žydų, totorių, karaimų, vokiečių, romų.
- Šalies gyventojų nevienalytiškumui daugiausia įtakos turėjo LDK laikotarpis, okupacijos. Vìlniaus kraštè iki šiol gyvena daug lenkų tautybės žmonių. Rusų, gudų, ukrainiečių gausesnės bendruomenės Vìlniuje, Klaĩpėdoje, Vìsagine, kituose pramoniniuose Lietuvõs miestuose: Jonavojè, Kėdáiniuose, Mažeĩkiuose.
- **Lénkai** yra gausiausia tautinė mažuma. Daug į mūsų kraštą jų atsikėlė po Lietuvõs ir Lénkijos susivienijimo XVI amžiuje. Lénkijai okupavus Vìlniaus kraštą, nemažai šios tautybės žmonių atvyko tarpukariu. Daugiausia lenkų iki šiol gyvena Vìlniaus, Šalčininkų rajonuose.
- **Rùsai** iki nepriklausomybės buvo gausiausia tautinė mažuma. Pirmieji šios tautybės gyventojai Lietuvojè įsikūrė dar LDK laikotarpiu, vėliau, carinės Rùsijos valdymo metais, rusų sentikiai buvo tremiami į Lietuvą. Daugiausia rusų įsikūrė sovietmečiu. Dirbo didžiųjų miestų pramonės įmonėse, karinėse struktūrose, žemės ūkyje.
- **Baltarùsiai**, arba **gudaĩ** – slavų kilmės tauta, pagrindiniai Baltarùsijos gyventojai. Lietuvojè baltarusių tautinė mažuma gyvena daugiausia Vìlniuje ir pasienio su Baltarùsija apylinkėse. Daug baltarusių papročių, etninės kultūros elementų yra artimi lietuvių papročiams, kultūrai ir buičiai, nes baltarusiai ilgą laiką buvo LDK gyventojai. Dalis Lietuvojè gyvenančių baltarusių kalba rusiškai ir lietuviškai.
- **Ukrainiẽčiai** – slavams priklausanti tauta. Kaip ir rusai, į dabartinės Lietuvõs teritoriją pradėjo keltis LDK laikais, bet dauguma atvyko po Antrojo pasaulinio karo. Daug jų gyvena Vìlniuje.

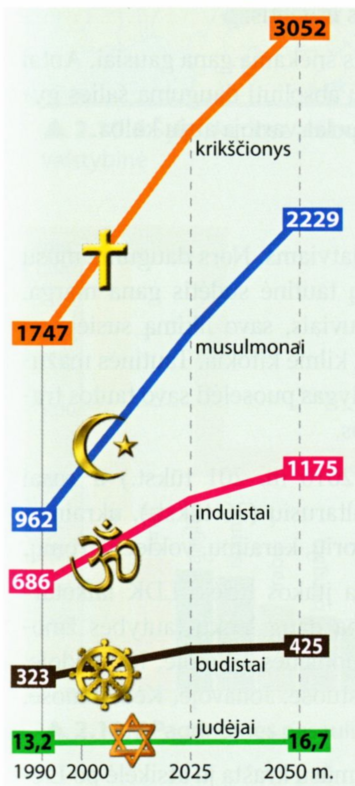

▲ **2.10.10** Tautinės sudėties kaita Lietuvoje, %

2.11 Religijų geografija

Religija apibūdinama kaip savita pasaulėžiūra, grindžiama tikėjimu aukštosiomis antgamtinėmis būtybėmis – dievais, kuriuos garbina tikintieji. Tai neatsiejama kultūros dalis, daranti didžiulę įtaką žmonių kasdieniam gyvenimui, moralei, menui. Paprastai kiekvienai tautai būdinga tam tikra vyraujanti religija.

▼ **2.11.1** Pagrindinių religijų išpažinėjų skaičiaus kaita 1990–2050 m. (su prognoze)

Religijų tipologija

Šiuolaikiniame pasaulyje suskaičiuojama dešimtys religijų ir šimtai jų atmainų. Visas jas galima grupuoti pagal skirtingus kriterijus.

- Pagal paplitimą skiriamos pasaulinės ir tautinės religijos (2.11.3):
  - **pasáulinėmis** laikomos trys religijos – krikščionybė, islamas ir budizmas. Visos vyrauja daugelyje pasaulio šalių ir nesiasocijuoja su kuria nors viena tauta;
  - **tautìnėmis** laikomos religijos, vyraujančios vos vienoje arba dviejose šalyse, – induizmas, šintoizmas, judaizmas, konfucianizmas.
- Pagal pobūdį skiriamos:
  - **monoteìstinės relìgijos**, kurių mokymai teigia, kad yra tik vienas visagalis Dievas. Prie jų skiriamas judaizmas, krikščionybė, islamas, sikizmas;
  - **politeìstinės relìgijos**, kuriose išpažįstama keliolika ar dar daugiau dievų. Kiekvienas iš jų atlieka tam tikrą vaidmenį. Politeistinėms priklauso pirmykštės religijos: animizmas, šamanizmas, senovės baltų tikėjimas. Beveik visos senųjų civilizacijų (Senovės Egìpto, Babilono, antikinio pasaulio) religijos buvo politeistinės. Dabar labiausiai paplitusi politeistinė religija yra induizmas;
  - **neteìstinės relìgijos**, kuriose nėra dievo, o tik abstraktus aukščiausiasis idealas. Garsiausia neteistinė religija yra budizmas, neteistinėmis galima laikyti ir kai kurias kitas Pietų ir Rytų Azijos religijas (džainizmą, konfucianizmą, daoizmą).
- Pagal kilmės vietą senosios religijos skirstomos į tokias pagrindines grupes:
  - **Abraõmo relìgijos** – judaizmas, krikščionybė, islamas. Jos atsirado Artimuosiuose Rytuose ir yra monoteistinės. Visiškai arba iš dalies pripažįsta Senąjį Testamentą;
  - **Ìndijos relìgijos** – induizmas, budizmas, džainizmas, sikizmas;
  - **Kìnijos tradìcinės relìgijos** – konfucianizmas, daoizmas.

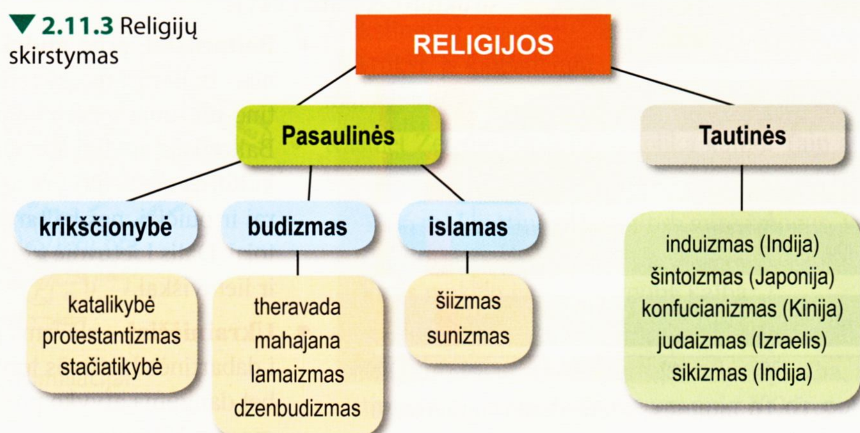
Yra manančių, kad **ateizmas** – irgi tikėjimo rūšis. Juk ateistai įsitikinę (kitaip sakant – tiki), kad dievo nėra, nors tokių įrodymų mokslas negali pateikti.

Pirmykštės religijos

totemizmas
animizmas
fetišizmas
magija
šamanizmas

▲ **2.11.2** Pirmykštės religijos

▼ **2.11.3** Religijų skirstymas

Religingiausios šalys	
Malta	95
Kipras	90
Rumunija	90
Graikija	81
Portugalija	81
Lenkija	80
Lietuva	*49*

Mažiausiai religingos šalys	
Estija	16
Čekija	19
Švedija	23
Danija	31
Prancūzija	34
Olandija	34

▲ **2.11.4** Religingiausios ir mažiausiai religingos Europos Sąjungos šalys, tikinčiųjų dalis, %

Religingumas ir jo skirtumai

Nustatyti vienos ar kitos religijos išpažinėjų skaičių pasaulyje labai sudėtinga, nes daugelyje šalių tokie skaičiavimai neatliekami. Be to, žmonių požiūris į religiją ir jos apeigų praktikavimą labai skiriasi. Nemaža pasaulio gyventojų dalis yra apskritai netikintys.

Gyventojų religingumas (tikinčiųjų dalis, %) skirtingose pasaulio šalyse ir regionuose, atsižvelgiant į vyraujančią religiją ir šalies socialinio išsivystymo lygį, labai nevienodas. Skiriami tokie dėsningumai:

- Daugelyje vadinamųjų krikščioniškųjų ir kai kuriose budistinėse valstybėse netikinčiųjų dalis yra gana nemaža, neretai viršija tikinčiųjų dalį.
- Daugelyje islamo valstybių (Iranè, Saùdo Arãbijoje, Pakistanè) praktiškai visi gyventojai yra tikintieji, nes jose galioja šariato įstatymai, pagal kuriuos islamo išsižadėjimas vertinamas kaip valstybės išdavystė ir už tai griežtai baudžiama.
- Pastebėtas ryšys tarp žmonių religingumo ir išsimokslinimo lygio. Kuo šis aukštesnis, tuo mažiau jį įgijusių žmonių yra tikintys ir atvirkščiai.
- Daugumoje išsivysčiusių šalių religingumas gerokai mažesnis nei besivystančiose šalyse. Itin silpnose beveik visi gyventojai yra tikintieji.
- Ypač daug netikinčiųjų yra Europos šalyse. Pagal 2005 m. Europos Sąjungos šalyse atliktą gyventojų apklausą daugiau nei pusėje šalių didesnė dalis gyventojų yra netikintys (2.11.4). Mažiausias žmonių religingumas Èstijoje ir Čèkijoje (20%), o didžiausias – Lénkijoje, Itãlijoje, Aĩrijoje, Graĩkijoje (70–80%).
- Labai daug netikinčiųjų (50–80%) yra „socialistinėse“ Kìnijoje ir Vietnamè. Pagrindinė priežastis – komunistinė propaganda.

Danijoje oficialioji statistika 95% šalies gyventojų priskiria prie liuteronų. Tačiau tik 15–20% iš jų nuolat lanko bažnyčią, nemažai laikosi krikščioniškųjų tradicijų (vedybos, krikštynos, religinės šventės).

Kai kurioms pasaulio religijoms būdingas **sinkretizmas**, t.y. skirtingų religijų elementų susiliejimas. Tai įprastinis daugumos dabartinių religijų bruožas, nes lokaliai arba globaliai įtraukia kitų tikėjimų tam tikrus elementus.

Pagrindinių religijų ir jų atmainų geografija

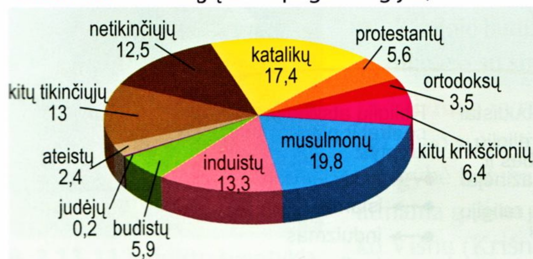
Krikščionybė

Krikščionybė atsirado Palestìnoje – dabartinėje Izraèlio teritorijoje. Pirmoji valstybė, paskelbusi krikščionybę pagrindine šalies religija, buvo Arménija (301 m. po Kr.). Kiek vėliau ją įteisino Etiòpija ir Ròmos impèrija. Šiuo metu tai labiausiai paplitusi religija pasaulyje – krikščionys sudaro apie trečdalį visos žmonijos (2.11.5).

Krikščionybė skirstoma į tris pagrindines religijas (katalikybė, stačiatikybė ir protestantizmas) ir daugelį jos atmainų (2.11.6).

- **Katalikýbė** – labiausiai paplitusi krikščionybės atmaina. Katalikais save laiko per milijardą žmonių. Visų pasaulio katalikų dvasinis vadovas yra Romos popiežius. Katalikybė vyrauja daugelyje Pietų, Vakarų, Vidurio Europos šalių, taip pat Lotynų Amerikoje, Filipìnuose.
- **Protestantìzmas** – grupė krikščionių tikėjimų, atskilusių nuo katalikybės (XVI a. po Martyno Liuterio inicijuoto Bažnyčios reformavimo). Labiausiai paplitusios protestantizmo atmainos yra sekmininkai (130 mln.), baptistai (100 mln.), anglikonai (80 mln.), liuteronai, metodistai, reformatai (po 75 mln.). Protestantų tikėjimai nuo katalikybės skiriasi apeigų paprastumu, kukliu bažnyčios dekoru, nėra dvasininkų celibato (leidžiama turėti šeimą). Liuteronybė vyrauja Šiaurės Europoje ir dalyje Vokietìjos, anglikonybė – Jungtìnėje Karalỹstėje. Kitos protestantizmo šakos plačiai paplitusios skirtinguose pasaulio regionuose, ypač Šiaurės Amerikoje.

▼ **2.11.5** Tikinčiųjų dalis pagal religijas, %

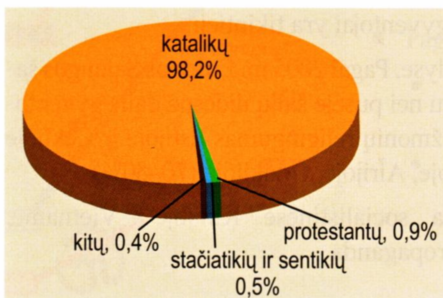
▲ **2.11.6** Krikščionybės atmainos

- **Stačiatikỹbė** – Rytų krikščionybės atmaina, kilusi Bizántijoje. Vyrauja Rytų ir Pietryčių Europos šalyse.
- Kai kurie krikščionių tikėjimai nepriklauso pagrindinėms trims atmainoms. Tai yra senosios Rytų bažnyčios (armėnų, koptų, etiopų), kai kurios naujos krikščionių religijos (mormonai, Jehovos liudytojai).

Religijos Lietuvoje

Daugiau kaip 85% Lietuvõs gyventojų sieja save su viena iš 30 skirtingų tikybų. Oficialiai registruotos ir tradicinėmis pripažintos tik devynios. Religinių bendruomenių skaičiumi pirmauja katalikų bendruomenės, antrieji – neįtikima – sentikiai (2.11.7).

Daugiau kaip 10% Lietuvõs gyventojų nepriskiria savęs nė prie vienos religinės bendruomenės, yra netikintys.

▲ **2.11.7** Tikinčiųjų pasiskirstymas Lietuvoje 2010 m.

Pagal tautinę sudėtį religijos pasiskirsto:

- Lietuvių dauguma tikinčiųjų – katalikai, yra evangelikų liuteronų nelabai gausių bendruomenių. Šią religinę bendruomenę papildo latviai ir vokiečiai.
- Gudai tikintieji – daugiausia stačiatikiai arba katalikai.
- Rusai tikintieji – daugiausia stačiatikiai, bet rusų palikuonys, gyvenantys Lietuvojè kelis šimtmečius nuo LDK, yra sentikiai.
- Daugiau nei 600 metų Lietuvojè gyvenantys totoriai išpažįsta islamą, karaimai – karaitų (judaizmo sekta) tikėjimą.

▼ **2.11.8** Religijų paplitimas pasaulyje ir plitimo kryptys

Islamas

▲ 2.11.9 Mečetė

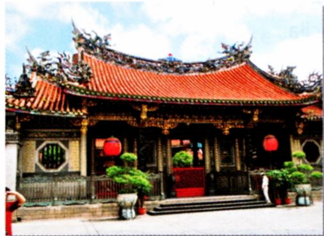
Praktiniai religiniai sunizmo ir šiizmo skirtumai nėra dideli. Abi atmainos laikosi Korano nustatytų taisyklių, kurių interpretavimas gali šiek tiek skirtis. Antai sunitai meldžiasi penkis kartus per dieną, o šiitai – tris. Atlikdami religinio apsiprausimo ritualą sunitai privalo taip pat apsiprausti galvą ir pėdas, o šiitai tokios prievolės neturi.

Islamas yra jauniausia iš pagrindinių religijų. Ji atsirado VII a. Arabų pusiasalyje – dabartinės Saùdo Arãbijos teritorijoje. Islamo pradininkas yra pranašas Mahometas. Islamo išpažinėjai – **musulmõnai**. Kitaip nei krikščionių, musulmonų skaičius pasaulyje paskutiniais dešimtmečiais sparčiai auga.

- Islamas skiriasi griežtais reikalavimais tikintiesiems ir taip giliai įsiskverbia į kasdienį išpažinėjų gyvenimą, jog daro įtaką jų maistui, aprangai, elgesiui.
- Islamo maldos namai yra **mečètė**, jos bokštas, iš kurio dvasininkas kviečia visus melstis, – **minarètas**. Ši architektūros detalė būdinga visoms mečetėms.
- Islamo religija vyrauja Pietvakarių bei Vidurio Azijoje, Šiaurės Afrikoje, taip pat Pakistanè, Bangladešè ir Indonèzijoje.
- Islamas turi keletą atmainų, iš kurių svarbiausios yra sunizmas ir šiizmas. Šis susiskaidymas įvyko po Mahometo mirties, kai kilo klausimas, kas perims vadovavimą.
  - **Sunìzmas** – vyraujanti islamo atmaina. Sunitai (arabiškai: žmonės, besilaikantys tradicijos) sudaro apie 90% visų pasaulio musulmonų. Sunitų įsitikinimu, aukščiausia valdžia turi priklausyti kalifams, renkamiems visos bendruomenės.
  - **Šiìzmas** vyrauja Iranè ir Azerbaidžanè, plačiai paplitęs Irakè. Šios islamo atmainos musulmonai religinio mokymo šaltiniu pripažįsta tik Koraną. Dauguma šiitų (arabiškai: Ali pasekėjai) tiki, kad po Mahometo mirties vadovavimą perėmė jo sūnėnas Ali. Šiitai nepripažįsta kalifų valdžios ir tikraisiais Mohameto vietininkais laikė ir dabar laiko Ali bei jo palikuonis, iš viso 12 vadinamųjų imamų, kurie ypač garbinami.

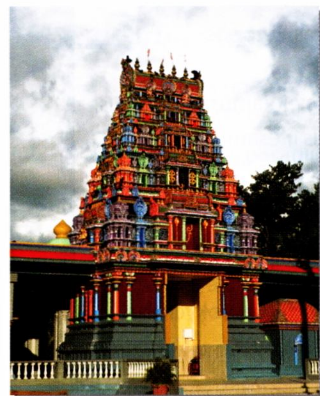
Budizmas

Budizmas yra seniausia pasaulio religija – ji atsirado VI–V a. pr. Kr. Šiaurės Ìndijoje. Budizmo pradininku laikomas princas Sidharta Gautama, kuris, pasak tikinčiųjų, pirmasis sugebėjo pasiekti nušvitimą, kitaip sakant, tapti Buda.

▲ 2.11.10 Budistų šventykla

- Budizmas vyrauja daugumoje Rytų ir Pietryčių Azijos šalių.
- Budistų šventyklos neturi vieno specifinio pavadinimo. Skirtingose šalyse jos vadinamos **pãgoda** arba **stupà**. Budistų šventyklų kompleksai Indokinijos šalyse yra **vãtai**. Svarbiausios visų tokių šventyklų dalys – bokštai, kur saugomi šventieji tekstai.
- Budizmas turi keletą atmainų. Svarbiausios iš jų yra:
  - theravada paplitusi Indokìnijoje ir Šri Lańkoje;
  - mahajanos atmaina būdinga Rytų Azijai (Kìnijai, Korė́jai, Japònijai);
  - vadžrajana (lamaizmas) – vyrauja Tibete, Mongòlijoje, Rùsijoje (Buriãtijoje, Tùvoje, Kalmùkijoje). Lamaizmo dvasiniu lyderiu laikomas Dalai Lama. Jo rezidencija yra Lasoje (Tibete), tačiau dėl konflikto su Kìnijos valdžia Dalai Lama jau kelis dešimtmečius gyvena tremtyje Ìndijoje.
- Kìnijoje budizmas paplitęs kartu su kitomis kinų tradicinėmis religijomis, o Japònijoje – su šintoizmu. Šioje šalyje daug žmonių teigia išpažįstantys abi religijas.

▲ 2.11.11 Induistų šventykla

Induìzmas vyrauja tik Ìndijoje ir Nepalè. Jis susiformavo prieš 3–4 tūkst. metų, kai buvo sukurti šventieji vedų tekstai, bet nuo to laiko smarkiai keitėsi. Dabar yra daugybė induizmo atmainų, kurias jungia vedų autoritetas. Svarbiausia induizmo atmaina galima laikyti višnuizmą (krišnaizmą). Ši atmaina aukščiausiu dievu laiko Višnų (Krišną). Višnuizmą turi nemažai išpažinėjų visame pasaulyje.

2 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- gyventojų tankumas
- gyventojų surašymas
- demografija
- demografinis sprogimas
- depopuliacija
- gimstamumas
- mirtingumas
- natūralusis gyventojų prieaugis
- vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė
- migracijos indeksas
- vaisingumo koeficientas
- *„baby boom"*
- demografinė raida
- demografinės pakopos
- demografinė sudėtis
- gyventojų amžiaus piramidė
- demografinė politika
- demografinis senėjimas
- emigracija
- imigracija
- vidinė migracija
- tarpvalstybinė migracija
- nuolatinė migracija
- laikinoji migracija
- sezoninė migracija
- švytuoklinė migracija
- repatriacija
- deportacija
- pabėgėlis
- politinis prieglobstis
- europidas
- mongolidas
- australonegridas
- mulatas
- metisas
- sambas
- gentis
- tauta
- nacija
- legalus imigrantas
- nelegalus imigrantas
- migracijos politika
- tautinė mažuma
- monoteistinė religija
- politeistinė religija
- ateizmas
- mečetė
- pagoda
- minaretas

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- gyventojų pasiskirstymas ir gyventojų tankumas;
- gamtiniai ir visuomeniniai gyventojų tankumo veiksniai;
- demografinis sprogimas ir depopuliacija;
- demografinė raida ir demografinė politika;
- emigracija ir imigracija;
- švytuoklinė ir sezoninė migracija;
- tauta ir nacija;
- mulatas ir metisas;
- pasaulinė ir tautinė religija;
- monoteistinė ir politeistinė religija;
- repatriacija ir deportacija.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- tankiausiai ir rečiausiai gyvenamas Žemės sritis;
- pasaulio gyventojų skaičiaus kaitą per paskutinius kelis šimtmečius;
- gyventojų skaičiaus kaitos prognozes;
- didelio ir mažo gimstamumo bei mirtingumo priežastis, šių rodiklių pasiskirstymą pasaulyje;
- vaisingumo koeficiento skirtumus pasaulyje ir tų skirtumų priežastis;
- demografinės kaitos pakopų ypatumus;
- gyventojų amžiaus piramidžių formas;
- gyventojų sudėtį pagal lytį ir amžių;
- demografinių problemų skirtumus, jų sprendimo būdus išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse;
- Lietuvos demografinių rodiklių kaitos dėsningumus;
- migracijos rūšis, priežastis, regionines ir pasaulines tendencijas;
- imigracijos reikšmę kai kurioms Europos valstybėms ir JAV;
- migracijos teigiamas puses ir neigiamus padarinius;
- emigracijos iš Lietuvos mastus ir esamus bei galimus padarinius mūsų valstybei;
- pabėgėlių migracijos priežastis ir šio reiškinio problemiškumą;
- pagrindinių ir tarpinių rasių įvairovę;
- Lietuvos gyventojų tautinės sudėties pokyčius;
- religijų įvairovę ir paplitimą pasaulyje.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- naudoti ir vertinti statistikos duomenis, interneto šaltinius statistikos paieškai;
- gebėti apskaičiuoti ir įvertinti gyventojų tankumą;
- naudojantis įvairiais teminiais žemėlapiais, įvardyti tankiausiai ir rečiausiai gyvenamas Žemės sritis;
- gebėti paaiškinti demografinės raidos modelį, apibūdinti kiekvieną demografinės raidos pakopą;
- naudotis demografiniais žemėlapiais;
- sudaryti, vertinti ir lyginti skirtingų formų gyventojų amžiaus piramides;
- paaiškinti dabar vyraujančius gyventojų migracijų srautus pasaulyje, nurodyti jų priežastis ir įtaką demografiniams pokyčiams globaliu mastu;
- naudojantis teminiais žemėlapiais, sieti pasaulio kalbų ir religijų paplitimą su geografinių atradimų etapais.

④ Geografiniai tyrimai

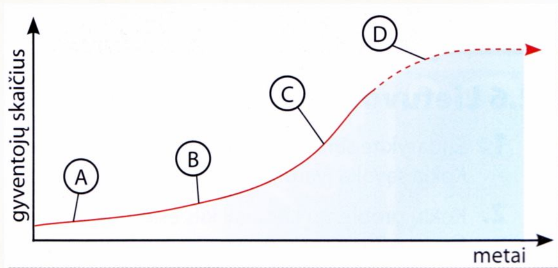
1. Pasirinkite norimą pasaulio valstybę ir panagrinėkite gyventojų pasiskirstymą jos teritorijoje. Nurodykite tokio pasiskirstymo priežastis.
2. Pasirinkite iki 10 valstybių iš įvairių pasaulio regionų, naudokitės internetu ir išsiaiškinkite, kiek žmonių, kaip skelbia prognozės, gyvens jose 2020, 2050 m. Įvertinkite pokyčius ir padarykite išvadų.
3. Pasidomėkite, kodėl Japonijos, Islandijos, kitų šiaurės šalių gyventojų gyvenimo trukmė tokia ilga.
4. Surenkite diskusiją tema „Gyvenimo gerovė ir mirčių priežastys".
5. Apsilankykite internete adresu http://populationpyramid.net ir palyginkite gyventojų amžiaus sudėtį žemynuose 1950, 2010 ir 2050 m. Apibendrinkite gautą informaciją ir padarykite išvadų.
6. Jeigu pažįstate žmonių, kurie emigravo iš Lietuvos arba imigravo į Lietuvą, paklausinėkite apie jų apsisprendimą migruoti, sužinokite daugiau apie jų sėkmės ar nesėkmės istoriją.

⑤ Klausimai ir užduotys

2.1 Gyventojų skaičius ir pasiskirstymas pasaulyje

1. Apskaičiuokite vidutinį gyventojų tankumą Žemėje, kai mūsų planetos plotas yra 510 mln. km^2, sausuma apima 29%, o Žemėje gyvena 7 mlrd. žmonių.
2. Įvardykite priežastis, kurios lemia netolygų gyventojų pasiskirstymą Žemėje. Sugrupuokite šias priežastis į kelias kategorijas.
3. Paaiškinkite labai netolygaus gyventojų pasiskirstymo Indonezijoje priežastis (36 psl.). Kokių priemonių buvo imtasi tankumo disproporcijai sumažinti?
4. Nurodykite po kelias didžiausio ir mažiausio gyventojų tankumo valstybes, įvardykite kiekvienos iš jų tokio dėsningumo priežastis.
5. Apibūdinkite gyventojų pasiskirstymą Lietuvos teritorijoje. Nurodykite dėsningumų priežastis.

2.2 Gyventojų skaičiaus kaita

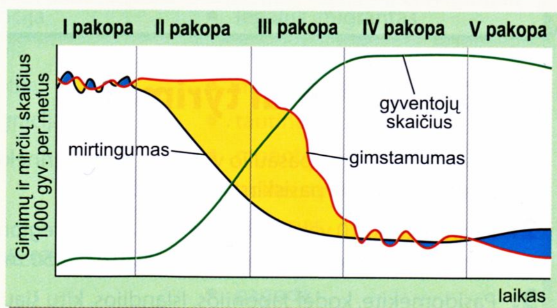

1. Kokiomis priemonėmis nustatomas gyventojų skaičius valstybėse?
2. Naudokitės pasaulio gyventojų skaičiaus didėjimo kreive ir apibūdinkite gyventojų skaičiaus augimą A, B, C ir D laikotarpiais.
3. Dėl kokių priežasčių XX a. antrojoje pusėje taip sparčiai augo pasaulio gyventojų skaičius? Kokia sąvoka įvardijame šį demografinį reiškinį?
4. Kuriame žemyne nuo 2010 iki 2050 m. gyventojų skaičius padidės labiausiai, o kuriame turėtų sumažėti?
5. Kodėl apskaičiuojant Žemės gyventojų skaičių sudaryti keli kaitos scenarijai?

2.3 Demografiniai rodikliai

1. Kuriame pasaulio regione gyventojų gimstamumas yra didžiausias (39 psl.)? Kodėl jis toks didelis ir kokiomis priemonėmis būtų galima pristabdyti?
2. Kodėl beveik visose Europos šalyse gyventojų gimstamumas yra labai mažas? Prognozuokite, kokių padarinių tai gali turėti laikui bėgant.
3. Koks ryšys sieja vaisingumo koeficientą ir moterų išsilavinimo lygį?
4. Kodėl didžiausias mirtingumas pasaulio mastu fiksuojamas Pietų Afrikos šalyse?
5. Kaip galima paaiškinti, kad tarp Europos šalių didžiausias mirtingumas yra Rusijoje?
6. Įvardykite pagrindines mirčių priežastis išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse. Kokių išvadų galima iš to padaryti?

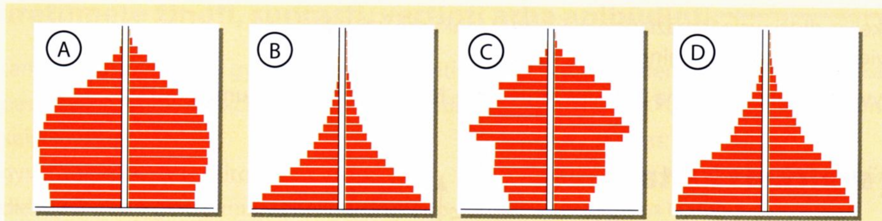
2.4 Demografinė raida

1. Diagrama vaizduoja demografinės raidos modelį:
   a) kuriai pakopai būdingas didžiausias gimstamumas ir mirtingumas?
   b) kuriai pakopai būdingas mažas gimstamumas ir mirtingumas?
   c) kuriose pakopose gyventojų skaičius didėja?
   d) kuri pakopa būdinga išsivysčiusioms valstybėms?
2. Tam tikram demografinės raidos etapui priskirkite išvardytas valstybes: *Kiniją, Latviją, Etiopiją, Suomiją, Ispaniją, JAV, Islandiją, Indiją, Mozambiką*. Nurodykite kiekvieno etapo esminius dėsningumus.
3. Įvertinkite Lietuvos gyventojų vidutinę gyvenimo trukmę. Kodėl labai skiriasi vyrų ir moterų vidutinė gyvenimo trukmė?
4. Paaiškinkite, kodėl dabar jūs galite tikėtis ilgesnės gyvenimo trukmės nei tuo metu, kai gimėte.
5. Nurodykite kuo daugiau priežasčių, kodėl moterų gyvenimo trukmė yra ilgesnė nei vyrų.

2.5 Demografinė sudėtis

1. Kaip gyventojai skirstomi pagal amžiaus grupes? Kaip manote, kodėl demografiniams procesams nagrinėti pateikiamos būtent šios amžiaus grupės?
2. Kaip galima paaiškinti, kad Kinijoje, Indijoje, kai kuriose arabų šalyse vyrų yra daugiau nei moterų?
3. Kurios gyventojų amžiaus piramidžių (A–D) formos būdingos išsivysčiusioms valstybėms, o kurios – besivystančioms? Atsakymą pagrįskite.
4. Nustatykite, kurias demografines pakopas (II–V) atitinka šios gyventojų amžiaus piramidės (A–D).

2.6 Lietuvos gyventojų kaita

1. Sudarykite sąrašą priežasčių, dėl kurių jau tam tikrą laiką taip sparčiai mažėja gyventojų skaičius Lietuvoje. Kokia sąvoka įvardijame šį demografinį procesą?
2. Kokių problemų Lietuvai kils esant dabartinei demografinei situacijai? Kokių ryžtingesnių priemonių turėtų imtis Vyriausybė?
3. Kurias demografines pakopas atitinka Lietuvos gimstamumo ir mirtingumo rodikliai nuo 1945 iki 2010 m. (48 psl.)?
4. Apsilankykite internete adresu www.census.gov/population/international/data/idb/country.php ir pasidomėkite, kaip ateityje keisis Lietuvos demografiniai rodikliai.

2.7 Demografinės problemos ir demografinė politika

1. Įvardykite esmines išsivysčiusių ir besivystančių šalių demografines problemas. Kaip jos sprendžiamos?
2. Kuo iš esmės skiriasi išsivysčiusių ir besivystančių šalių demografinė politika?
3. Kodėl sudėtinga vykdyti tinkamą demografinę politiką šalyse, kurioms būdingas aukštas gimstamumas? Įvardykite galimus trukdžius.
4. Įvertinkite Kinijos ilgą laiką vykdytos vieno vaiko demografinės politikos rezultatus.

2.8 Gyventojų migracija

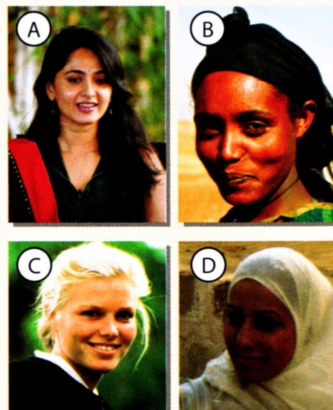
1. Įvardykite penkias, jūsų manymu, pagrindines migracijos priežastis. Kiekvieną iš jų pagrįskite.
2. Nurodykite tuos pasaulio regionus, iš kurių emigruoja ypač daug gyventojų, ir tuos, kurie traukia migrantus.
3. Nurodykite priverstinės migracijos priežasčių, su kuriomis susiduria labiau pažengusios valstybės.
4. Palyginkite emigracijos įtaką Lietuvos ir Tadžikijos ekonomikai. Įvardykite esminius skirtumus (2.8.11).
5. Išsiaiškinkite, kiek ir kokio tipo migracija palietė jūsų šeimą ar giminaičius. Kokios šios migracijos priežastys?
6. Padiskutuokite, kokių priemonių turėtų imtis Lietuvos vyriausybė emigracijai sumažinti ir išvykusiems susigrąžinti.
7. Padiskutuokite apie aukštos kvalifikacijos darbuotojų emigracijos iš besivystančių šalių galimus padarinius.

2.9 Pabėgėliai

1. Dėl kokių priežasčių žmonės tampa pabėgėliais? Kokių laikinų gyvenimo sąlygų gali tikėtis pabėgėlis, patekęs į kitą Europos arba Afrikos valstybę?
2. Kurie pasaulio regionai išsiskiria ypač dideliais pabėgėlių srautais?
3. Pasidomėkite, kas sieja pabėgėlius ir įvairias Ženevos konvencijas.
4. Į kurias Europos valstybes daugiausia plūsta pabėgėliai? Paaiškinkite kodėl.
5. Kur Lietuvoje yra pabėgėlių centras? Pasidomėkite, kaip šie nelegalūs imigrantai patenka į Lietuvą. Koks likimas jų laukia mūsų šalyje?
6. Ar teko kada lietuviams patirti pabėgėlių dalią? Su kuriais istoriniais laikotarpiais tai galima sieti?
7. Padiskutuokite, kodėl sunku atskirti tikruosius pabėgėlius nuo vadinamųjų ekonominių migrantų.

2.10 Etninė geografija

1. Pasvarstykite, kodėl vis dažniau teigiama, kad žmonių skirstymas į rases šiuolaikinėje visuomenėje yra nepriimtinas.
2. Pasirinktinai įvardykite po vieną Afrikos, Europos, Azijos, Šiaurės ir Pietų Amerikos valstybę, kurioje ypač didelė rasių įvairovė. Kuo galima tai paaiškinti?
3. Nustatykite, kurioms pagrindinėms rasėms ir antropologinėms grupėms priklauso šios A–D nuotraukose esančios moterys.
4. Kaip vertinate tai, kad anglų kalba vis labiau įsigali pasaulyje?
5. Nurodykite po kelias vienatautes, dvitautes ir daugiatautes valstybes.
6. Pateikite pavyzdžių daugiataučių valstybių, kuriose skirtingų tautų žmonės sugyvena gana taikiai.
7. Pasvarstykite, ar galima lietuvių tautą vadinti nacija. Atsakymą pagrįskite.
8. Kaip per pastaruosius 20 metų pakito Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis?

2.11 Religijų geografija

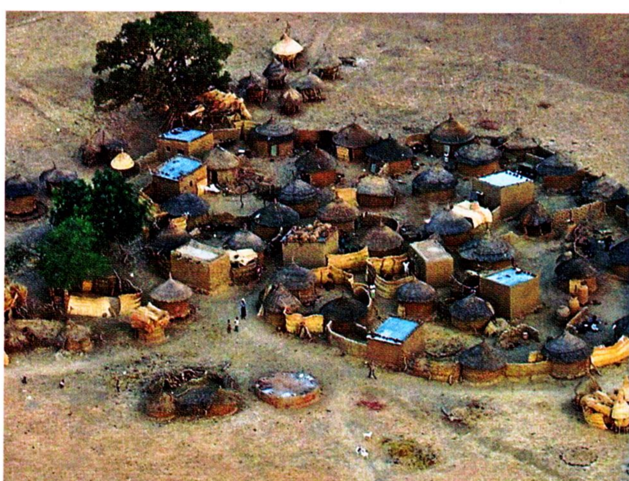
1. Kuo remiantis skiriamos pasaulinės ir tautinės religijos?
2. Kodėl religingumas skirtingose pasaulio šalyse labai nevienodas? Kokie socialinio ir ekonominio gyvenimo ypatumai tam turi itin didelės reikšmės?
3. Kuriuose pasaulio regionuose daugiausia katalikybės, islamo ir budizmo išpažinėjų?
4. Kurios religijos išpažinėjų skaičius iki 2050 m. turėtų padidėti labiausiai? Kuo tai galima paaiškinti?

3 GYVENVIEČIŲ GEOGRAFIJA

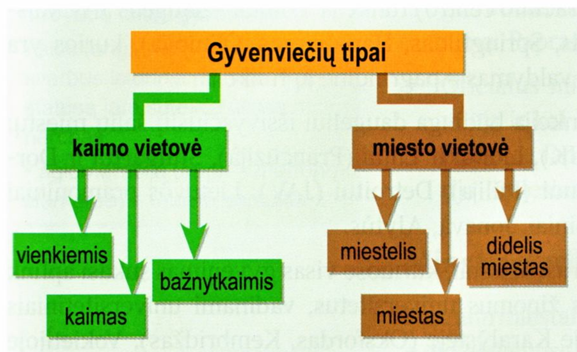
Perskaitę skyrių turėtumėte:

- skirti pagrindinius gyvenviečių tipus, gebėti apibūdinti jų skirtumus, gyvenimo jose pranašumus ir trūkumus;
- suprasti gyvenviečių hierarchinę sistemą ir miestų skirstymą pagal dydį;
- suprasti miesto funkcinių zonų išsidėstymą, nurodyti kiekvienos zonos ypatumus;
- paaiškinti aglomeracijų ir megalopolių susidarymo priežastis, nurodyti globaliųjų miestų reikšmę pasaulio mastu;
- įvardyti pagrindinius urbanizacijos požymius, lyginti urbanizacijos procesus išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse;
- vertinti suburbanizacijos procesų padarinius;
- apibūdinti Lietuvos miestus pagal dydį, įvardyti pagrindines jų problemas, tendencijas;
- įvardyti didžiųjų miestų problemas išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse.

3.1 Gyvenviečių įvairovė

Kaimų ir miestų skirtumai

Tradiciškai skiriami du svarbiausi gyvenviečių tipai: kaimai ir miestai. Tai atliekama remiantis keliais plačiai taikomais kriterijais.

▲ **3.1.1** Lietuvos gyvenviečių hierarchinė sistema

- **Teritòrijos dỹdis**. Miesto plotas paprastai gerokai didesnis už kaimo plotą.
- **Gyvéntojų skaĩčius**. Tai dažniausiai taikomas kriterijus. Daugelyje pasaulio šalių miestu laikoma gyvenvietė, kurios gyventojų skaičius yra didesnis už tam tikrą sutartinę ribą. Ji įvairiose šalyse labai nevienoda (3.1.2). Remiantis JT statistika, miestu laikoma gyvenvietė, turinti daugiau kaip 20 tūkst. gyventojų.

Valstybė	Gyv. sk.
Danija	200
Estija	1000
Prancūzija	2000
Lietuva	3000
Švedija	10 000
Indija	20 000
Japonija	50 000
Kinija	100 000

▲ **3.1.2** Kai kurių šalių miesto statuso ribos

- **Žẽmės ū́kyje dìrbančių gyvéntojų dalìs**. Tai svarbiausias kaimo ir miesto skyrimo kriterijus. Kaimuose dauguma darbingo amžiaus žmonių paprastai dirba žemės ūkyje, o mieste – pramonės arba paslaugų sektoriuose. Nemažai šalių, nustatydamos gyvenvietės statusą, naudoja būtent šį kriterijų.
  - Rùsijoje miestu laikoma gyvenvietė, kurioje gyvena per 12 tūkst. žmonių ir ne mažiau kaip 85% visų dirbančių darbuojasi ne žemės ūkyje. Kai kurie dideli kaimai Pietų Rùsijoje pagal gyventojų skaičių viršija daugelį miestų (pvz., Kurikongij Jurto kaimas Ingušijoje turi net 65 tūkst. gyventojų!).
- **Pastatų̃ póbūdis ir̃ išdė́stymas**.
  - Kaimuose daugiausia 1–2 aukštų namų, kurie paprastai pastatyti atokiau vienas nuo kito. Afrikos ir Azijos kaimuose dažnai vyrauja tradiciniai būstai.
  - Nemaža miestų gyventojų dalis įsikūrusi daugiabučiuose namuose. Miesto centrinėje dalyje namai pastatyti dažniausiai vienas greta kito.
- **Paslaugų̃ įvairóvė**.
  - Kaimų gyventojams prieinamas neplatus paslaugų spektras. Čia paprastai veikia tik 1–2 nedidelės maisto parduotuvės, pradinė (rečiau – pagrindinė) mokykla, medicinos punktas, kultūros namai.
  - Miestuose yra platus paslaugų įmonių spektras: prekybos centrai ir parduotuvės, gimnazijos, aukštosios mokyklos, ligoninės ir kt. Jų skaičius ir įvairovė priklauso nuo miesto dydžio (↓).

Miestų funkcijos

Miestai atlieka daugybę funkcijų: tai žmonių gyvenamoji vieta, juose veikia pramonės ir prekybos centrai, teikiamos švietimo ir kt. paslaugos. Neretai viena arba dvi veiklos sritys tame ar kitame mieste yra pagrindinės. Pagal vyraujančias funkcijas skiriamos tokios pagrindinės miestų kategorijos:

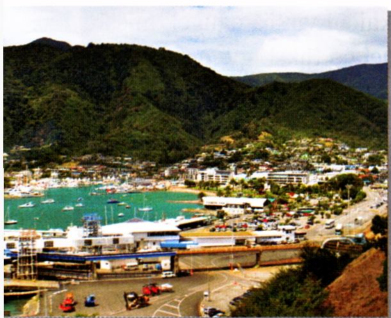
- **Sóstinė**. Dauguma pasaulio sostinių yra svarbiausi šalies pramonės ir kultūros centrai. Tačiau kai kurių šalių sostinės yra palyginti nedideli miestai, specialiai įkurti tam, kad atliktų šalies valdymo funkciją (pvz., Otavà Kanãdoje, Kanberà Austrãlijoje, Islamabãdas Pakistanè, Brazìlija Brazìlijoje).

▲ **3.1.3** Kembridžas – universitetinis miestas JK

▲ **3.1.4** Paryžius – Prancūzijos sostinė

▲ **3.1.5** Piktonas – svarbus uostamiestis Naujojoje Zelandijoje

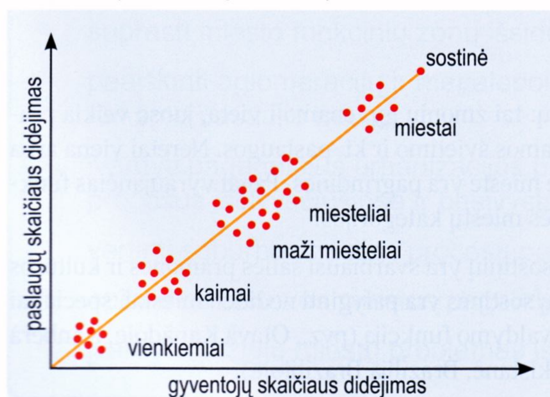
- Kai kurių šalių sostinės pagal gyventojų skaičių yra gerokai didesni miestai už bet kurį kitą (pvz., Parỹžius, Kopenhagà, Budapèštas, Rygà, Manilà, Bankòkas, Limà, Buènos Áirės) ir vadinami dominuojančiaisiais (angl. – *primate cities*). Šiuose miestuose sutelkta reikšminga šalies pramonės dalis, jiems skiriami didesni finansiniai ištekliai.

- **Administrãcinis ceñtras**. Teritorinio vieneto valdymas dažniausiai nėra pagrindinė miesto (administracinio centro) funkcija. Išimtis – daugelis JAV valstijų sostinių (pvz., Olbanis, Springfildas, Harisburgas, Olimpija), kurios yra nedideli miestai. Valstijos valdymas – pagrindinė jų funkcija.
- **Prãmonės ceñtras**. Ši funkcija būdinga daugeliui išsivysčiusių šalių miestų: Mančesteriui ir Šefildui (JK), Lionui ir Liliui (Prancūzijà), Štutgartui ir Dortmundui (Vokietijà), Turinui (Itãlija), Detroitui (JAV). Lietuvõs pramoniniai miestai – Mažeĩkiai, Kėdáiniai, Jonavà, Alytùs.
- **Švietìmo ir mókslo ceñtras**. Miestai, kuriuose visas gyvenimas sukasi aplink juose įsikūrusius didelius žinomus universitetus, vadinami universitetiniais miestais. Jų yra Jungtìnėje Karalỹstėje (Oksfordas, Kembridžas), Vokietìjoje (Heidelbergas, Giotingenas), Ispãnijoje (Salamanka), Portugãlijoje (Koimbra), JAV (Kembridžas, Prinstonas).
- **Jū́rų úostas** – daugelio pajūrio miestų svarbiausia funkcija (Roterdamas, Havras, Primorskas, Jokohama). Lietuvojè – Klaĩpėda.
- **Kuròrtas**. Skiriami jūrų, kalnų, gydomieji (spa) kurortai. Dažniausiai tai nedideli miestai, kuriuose sezono metu poilsiautojų gerokai daugiau nei vietos gyventojų. Lietuvojè – Palangà, Nidà, Drùskininkai.
- **Relìginis ceñtras** – miestas, kuriame yra svarbi su viena ar kita religija susijusi šventovė. Į ją atvyksta daug piligrimų. Minėtini Lurdas (Prancūzijà), Asyžius (Itãlija), Fatima (Portugãlija), Santjago de Kompostela (Ispãnija), Meka bei Medina (Saùdo Arãbija). Lietuvojè – Šìluva, Žemaĩčių Kalvarijà.
- **Turìzmo ceñtras** – miestas, kuriame yra garsių įžymybių. Tokie centrai, gausiai lankomi turistų, teikia didesnę dalį pajamų: Venecija ir Florencija (Itãlija), Toledas ir Granada (Ispãnija), Dubrovnikas (Kroãtija), Agra (Ìndija), Giza ir Luksoras (Egìptas). Lietuvojè – Vìlnius, Trãkai, Kernavė̃.

Gyvenviečių hierarchija

Kiekviena šalis turi savo **gyvénviečių hierárchinę sistèmą**, kurią sudaro nuo vienos iki 3–6 kategorijų. Gyvenviečių hierarchijoje gyvenvietės vietą paprastai lemia trys veiksniai.

▼ **3.1.6** Gyvenviečių hierarchija

- **Gyvéntojų skaĩčius**. Kaimuose paprastai gyvena nedaug žmonių, dėl to jie yra hierarchinės sistemos apačioje, o kuo didesnis miestas – tuo jis aukščiau. Miestų santalkos yra aukščiausioje hierarchinės sistemos vietoje.
- **Teikiamų̃ paslaugų̃ apimtìs bei rángas**. Nuo gyvenvietės dydžio paprastai priklauso parduotuvių, kitų paslaugų pobūdis ir skaičius. Mažuose kaimuose, kuriuose gyvena ne daugiau kaip 100 žmonių, prieinama vos viena ar kelios paslaugos. Maži miesteliai yra didesni ir paprastai turi daugiau būtiniausių paslaugų bei parduotuvių. Kuo miestas didesnis, tuo daugiau jame parduotuvių ir paslaugų, tuo aukštesnis jų rangas ir didesnis pasirinkimas.

Jungtinėje Karalystėje skiriamos 5 gyvenviečių kategorijos:

• vienkiemis (angl. – *hamlet*);

• kaimas (angl. – *village*);

• miestas (angl. – *town*) – gyvenvietė, turinti nuo kelių iki 100–200 tūkst. gyventojų;

• sitis (angl. – *city*) – didelis arba svarbus istorinis miestas. Tokį statusą jam suteikia šalies monarchas;

• aglomeracija (angl. – *metropolitan area*) – miestų santalka.

- **Įtakos sferà arba gyvénvietės reikšmė̃**. Mažo kaimo parduotuvėmis ir kitomis paslaugomis dažniausiai naudojasi vietos gyventojai. Dėl to tokių gyvenviečių reikšmė ir įtakos sfera yra nedidelė. O dideli miestai turi daug parduotuvių ir teikia įvairių paslaugų, kuriomis naudojasi ne tik vietos gyventojai, bet ir atvykstantys iš svetur. Taigi šių miestų reikšmė ir įtakos sfera gerokai didesnė. Gyvenviečų reikšmė ir įtakos sfera yra patogus būdas skirti miestus, miestelius, kaimus į gyvenviečių hierarchinę sistemą. Paprastai kuo didesnė gyvenvietė, tuo didesnė jos įtakos sfera.
- Oficialus miestų skyrimas į mažesnius (*towns*) ir didesnius (*cities*) gyvuoja ir kai kuriose kitosè valstybėse: Austrãlijoje, Kanãdoje, Ispãnijoje, Itãlijoje, Japònijoje. Dãnijoje oficialiai yra tik viena gyvenviečių kategorija – miestas (daniškai – *by*).

Miestų dydis

Pasaulio miestai labai skiriasi dydžiu. Mažiausi neturi net tūkstančio gyventojų, o didžiausiuose – daugiau kaip 10 mln. Įvairiose šalyse didelio ir mažo miesto kriterijai nevienodi. Pavyzdžiui, Súomijoje arba Norvègijoje miestas, turintis 100 tūkst. gyventojų, laikomas dideliu, o Kìnijoje arba Ìndijoje – mažu miestu. Europoje miestai pagal dydį skirstomi taip:

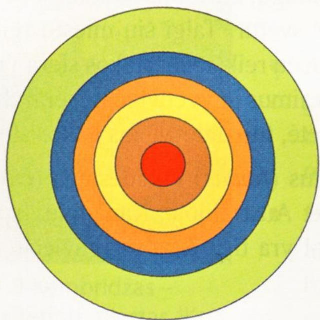
- **mãžas miẽstas** – turintis mažiau nei 50 tūkst. gyventojų. Tokie miestai mūsų žemyne sudaro didžiąją dalį (80–90%) visų miestų. Juose paprastai gyvena mažesnė šalies gyventojų dalis nei didesniuose miestuose. Maži miestai skiriasi tuo, kad čia gyventojams prieinamas toli gražu ne visas paslaugų spektras (3.1.6). Juose gali nebūti didelių specializuotų parduotuvių, ligoninės, aukštosios mokyklos;
  - vidutinio dydžio miestas – turintis 50–100 tūkst. gyventojų. Pagal savo bruožus jis yra tarpinis tarp didelių ir mažų miestų;
- **dìdelis miẽstas** – turintis 100–500 tūkst. gyventojų. Nedidelės Europos šalys paprastai turi tik vieną arba kelis tokius miestus, o didelės – dešimtis. Dideliuose miestuose yra platus paslaugų spektras (ligoninė, aukštoji mokykla, teatras, specializuotų parduotuvių);
  - labai didelis miestas – turintis 0,5–1,0 mln. gyventojų;
- **milijõninis miẽstas** – turintis per 1 mln. gyventojų. Tokiam miestui tinka epitetas „didžiulis miestas“. Jame yra daug gyvenamųjų rajonų, būdingi dideli atstumai. Išsivysčiusių šalių milijoniniuose miestuose yra keliolika ligoninių, teatrų, daug muziejų, parodų rūmų, galerijų.
  - Pirmu milijoniniu miestu žmonijos istorijoje tapo Romà (I a. po Kr.). Viduramžiais jos gyventojų skaičius daugelį kartų sumažėjo.
  - Prieš 200 m. pasaulyje buvo tik du milijoniniai miestai – Lòndonas ir Edo (dabartinis Tòkijas).
  - Dabar pasaulyje yra apie 350 milijoninių miestų, iš jų beveik 100 – Kìnijoje.
  - Europoje yra 35 milijoniniai miestai.
  - Didžiausiuose pasaulio miestuose gyvena per 10 mln. žmonių.

▼ **3.1.7** Didžiausi pasaulio miestai (oficialios ribos)

Nr.	Pavadinimas	Gyv. sk., mln.	Šalis
1	Šanhajus	18	Kinija
2	Delis	17	Indija
3	Karačis	13	Pakistanas
4	Stambulas	13	Turkija
5	Mumbajus	12	Indija
6	Pekinas	12	Kinija
7	Maskva	12	Rusija
8	San Paulu	11	Brazilija
9	Tiandzinas	11	Kinija
10	Gvangdžou	11	Kinija
11	Seulas	11	P. Korėja

3.2 Miestų struktūra

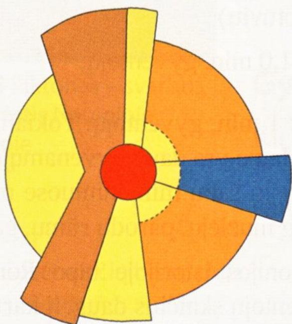
Berdžeso koncentrinių žiedų modelis

Berdžeso modelio viduryje yra centrinis verslo rajonas (CVR) su prabangiomis parduotuvėmis ir įvairių įstaigų biurais.
Tolstant nuo centro, koncentriškais žiedais išdėstyti vėlesnių statybų pastatai, o pakraščiuose telkiami nauji individualūs pasiturinčių miestiečių, kurie kasdien važinėja į darbą mieste, namai. Taigi seniausia miesto vieta yra viduryje, o naujausia – pakraščiuose.
Tokį taisyklingą koncentrišką miesto funkcinių dalių išdėstymą lemia lygi vietovė, didelė žemės kaina miesto centre, kuri, tolstant nuo jo, mažėja.

- centrinis verslo rajonas (CVR)
- pereinamoji zona: smulkioji prekyba, pramonės įmonės
- nepasiturinčių gyventojų zona
- turtingesnių miestiečių daugiabučių namų zona
- pasiturinčių miestiečių zona
- švytuoklinių migrantų gyvenamoji zona

Hoito sektorių modelis

Hoito miesto modelyje remiamasi transporto ir miesto gamtos ypatumais. Pramonės įmonės išdėstomos palei pagrindines iš centro užmiesčio link vedančias transporto magistrales: automobilių kelius, geležinkelius, upes ir kanalus. Taigi, tolstant nuo centro, išdėstomos vis naujesnės pramonės įmonės. Gyvenamieji kvartalai – palei pramonės zoną. Hoito teigimu, brangiausiai žemė kainuoja prie svarbiausių transporto magistralių. Jos turi įtakos miesto funkcinėms zonoms formuotis. Tai įrodo didelių prekybos centrų sutelkimas palei kelius iš Vilniaus į Kauną, Ukmergę.

Nors kiekvienas miestas unikalus, daugelis iš jų yra panašios struktūros ir kuo nors primena kitus.

- Didelį miestą paprastai sudaro skirtingi rajonai. Kiekviename iš jų vyrauja tam tikra funkcija. Svarbiausios iš šių funkcijų yra:
  - prekyba – jeigu rajone yra neproporcingai daug parduotuvių;
  - paslaugos – jeigu rajone sutelkta įvairių įmonių biurų;
  - pramonė – jeigu rajone gausu pramonės įmonių;
  - gyvenamoji vieta – jeigu rajone vyrauja gyvenamieji namai.
- Funkcinių zonų išsidėstymą mieste daugiausia lemia trys veiksniai:
  - **žẽmės káina** (vertė) – centre ji didžiausia, tolstant į miesto pakraščius, mažėja; turtingesni žmonės gali įsigyti būstą arčiau centro, o mažiau pajamų turintys paprastai kuriasi toliau nuo jo;
  - **susisiekìmo patogùmas** (ar greitai pasiekiama norima vieta) – jeigu zona plyti prie svarbių kelių sankryžos, galima ją labai greitai pasiekti iš įvairių miesto vietų;
  - **miẽsto teritòrijos kūrìmosi laikótarpis** – arčiau centro dažniausiai vyrauja senesni namai (nemažai jų dabar iš esmės atnaujinami), tolstant nuo jo, – naujesnės statybos.
- Skirtingos paskirties objektai išdėstomi pagal tokius dėsningumus:
  - daugiausia parduotuvių ir verslo biurų paprastai sutelkta miesto centre;
  - nauji didžiuliai prekybos centrai planingai ir apgalvotai administruojamuose miestuose dažniausiai statomi priemiesčiuose;
  - pramonės įmonės neretai telkiamos į didesnes ar mažesnes grupes ir sudaro pramonės zonas;
  - senesni gyvenamieji rajonai yra šalia miesto centro, o naujausi paprastai kuriami priemiesčiuose.

Miestų žemėnaudos modeliai

Miestų struktūros panašumą vaizdžiai rodo mokslininkų sukurti miesto žemės naudojimo, t.y. žemėnaudos, modeliai. Suprantama, jie yra tik teoriniai. Tikrovėje kiekvienas miestas turi savitų ir tik jam būdingų ypatumų. Du patys paprasčiausi turtingesnių pasaulio šalių miestams būdingi žemėnaudos modeliai yra E. V. Berdžeso ir H. Hoito modeliai (3.2.1).

◀ **3.2.1** Berdžeso ir Hoito miestų žemėnaudos modeliai

▲ **3.2.2** Būdingas europietiškas senamiestis

▲ **3.2.3** Londono centrinis verslo rajonas

▲ **3.2.4** Būdinga vidinė (senesnė) angliško miesto gyvenamoji zona

▲ **3.2.5** Būdingi naujos gyvenamosios zonos namai

Europos miestų funkcinės zonos

Daugelyje didelių Europos miestų skiriamos tokios pagrindinės funkcinės zonos:

- **Senãmiestis**:
  - brangiausia miesto žemė, tankiai užstatyta teritorija;
  - daug istorinių architektūros paminklų;
  - kreivos ir siauros gatvelės, nemažai pėsčiųjų zonų;
  - prabangios parduotuvės;
  - ribojamas automobilių eismas, brangios stovėjimo aikštelės.
- **CVR** (centrinis verslo rajonas):
  - labai brangi žemė;
  - šiuolaikiniai daugiaaukščiai pastatai;
  - daug įmonių biurų, įvairių įstaigų;
  - patogiai pasiekiamas iš kitų miesto dalių;
  - dideli prekybos centrai.
- **Prãmonės zonà**:
  - išdėstyta palei automobilių ir geležinkelių magistrales;
  - yra ir senų, ir naujų pramonės įmonių;
  - nepatrauklus vaizdas;
  - labai užterštas oras ir didelis triukšmas.
- **Vidìnė (senèsnė) gyvẽnamoji zonà**:
  - vidutinė žemės kaina;
  - palyginti tankiai užstatyta teritorija;
  - vyrauja XX a. pradžios ir vidurio statyba;
  - nelabai aukšti (3–5 aukštų) namai;
  - daug pastatų, kuriuos reikia remontuoti arba renovuoti;
  - ankštos gatvės, sudėtinga pasistatyti automobilius.
- **Naũjos gyvẽnamosios zònos**:
  - dažniausiai išdėstytos atokiau nuo centro, miesto periferijoje;
  - palyginti pigi žemė;
  - erdviau užstatyta, daug laisvų plotų, žalumos;
  - turtingesnius rajonus sudaro 1–2 aukštų privatūs namai;
  - neturtingesni gyventojai įsikūrę daugiaaukščių tipinių namų rajonuose.
- **Príemiesčio zonà**:
  - toli nuo miesto centro, pigesnė žemė;
  - vyrauja modernūs privatūs namai;
  - kai kur išlikę tikrų kaimų, kaimiška aplinka – daug žalumos, švarus oras, nėra triukšmo (dėl to ši zona dar vadinama žaliąja juosta);
  - šalia magistralių pastatyta didžiulių prekybos centrų.

Miestų tipai ne Europoje

Nepaisant kultūrinių skirtumų, visuotinės globalizacijos laikais miestams visame pasaulyje kyla iš esmės tokių pačių iššūkių (ekonominių, socialinių, aplinkos taršos, išteklių naudojimo ir kt.).

Vykstant urbanizacijai, visame pasaulyje įkurta miestų, kurie dydžiu, išplanavimo pobūdžiu, funkcinių zonų išdėstymu gerokai skiriasi vieni nuo kitų. Geografai ir kiti specialistai, miestams palyginti naudodami specifinius jų raidos veiksnius, pagal kai kuriuos miestovaizdžio elementus, vyraujančias aktualias problemas skirsto miestus į tam tikrus tipus.

Europos ir Artimųjų Rytų, Šiaurės ir Lotynų Amerikos, Rytų Azijos bei Afrikos miestams būdingas savitas kultūrinis braižas. Kiekvienos kultūros srities miestas turi savo specifiką, kuri formavosi įvairiomis istorinėmis epochomis. Miestų vaizdui ir jų funkcinėms zonoms didžiulį poveikį padarė pastarojo šimtmečio visuomenės pokyčiai.

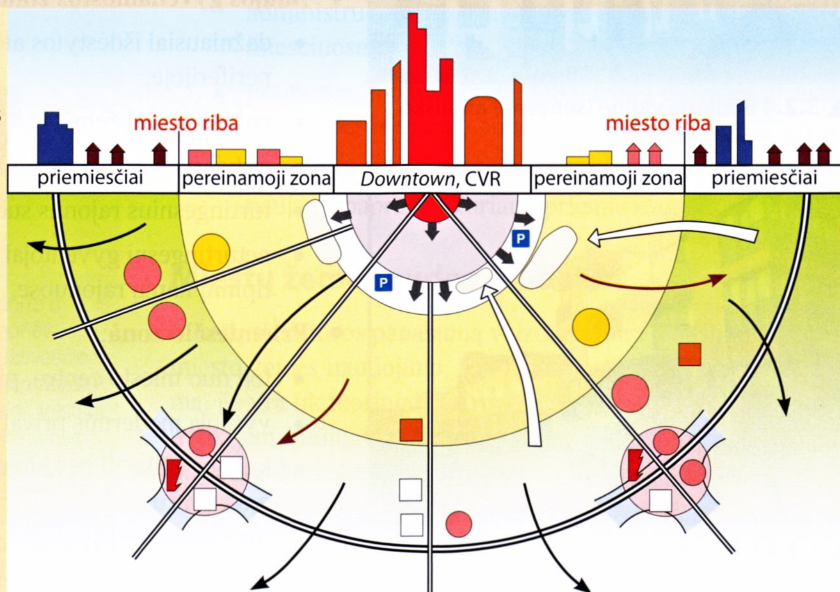
Angloamerikietiški miestai

Jiems skiriami JAV ir Kanados miestai, tačiau šis miesto tipas būdingas ir daugeliui Australijos miestų. Visi jie palyginti nauji, nes dauguma įkurti XVIII–XIX a., o Europoje didžioji dalis miestų atsirado dar viduramžiais. Tai ypač skatino naujų teritorijų įsisavinimas, geležinkelių tiesimas.

Angloamerikietiški miestai, kitaip nei daugelis Lotynų Amerikos miestų, neturi prieškolonijinių laikų palikimo. Juose nėra ir kai kurių Europos miestams būdingų elementų: senamiesčio, centrinės turgaus aikštės, miesto sienų, pilies ar tvirtovės. Šių miestų planą paprastai sudaro skersai ir išilgai susikertančių gatvių tinklas. Tokį vienodumą iš dalies lėmė kadastrinių matavimų sistema (žemės naudmenų kartografavimas), kuri buvo naudojama apgyvendinant žemyną.

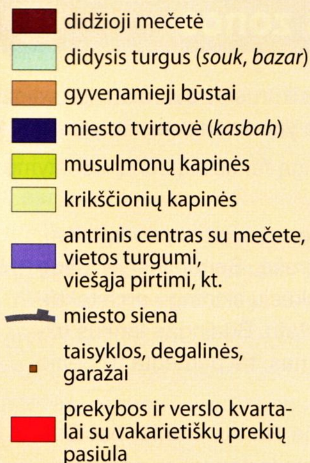
- Miesto pjūvyje skiriamas nedidelis plotas, apimantis CVR, ir greta jo esantis ***Downtown***. Šioje miesto dalyje telkiamas verslas, prabangos prekių parduotuvės. Dangų remiantys dangoraižiai čia kitados iškilo ne tiek dėl žemės stygiaus, kiek dėl noro sukurti ką nors išskirtina.
- Tolstant nuo centro, pastatai žemėja ir pereina į gyvenamųjų namų zoną. Tai bene judriausia miesto zona, ją kerta plačios gatvės ir greitkeliai. Bendras bruožas – daug apgailėtinos būklės pastatų, kurie atspindi vargingiau gyvenančių amerikiečių padėtį.
- Didesnes pajamas gaunantys žmonės paprastai kuriasi priemiesčiuose. Labai dažnai privačių gyvenamųjų namų zonos būna netoli autostradų, tad priemiesčių gyventojams daug lengviau susisiekti su miesto centru.
- Išskirtinis šių miestų požymis – socialinė ir **kultūrinė diferenciacija**. Čia gyvenantys žmonės pagal pajamas, priklausymą etninei grupei ar amžiaus kategorijai paprastai telkiasi į kompaktiškai gyvenamas miesto zonas.

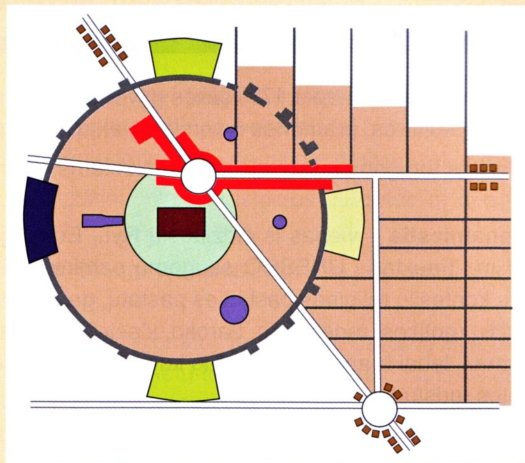

Rytų islamo miestų struktūra

Šiaurės Afrikoje, nemažoje dalyje Azijos miestai buvo įkurti prieš tūkstančius metų. Viduramžiais jų augimui didžiulės įtakos padarė islamo religija. Senovės paveldas ypač juntamas senamiesčiuose (medinoje), kuriems būdinga:

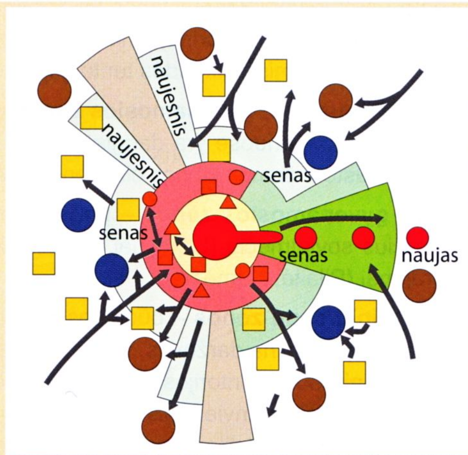
- didžioji mečetė kaip dvasinis ir visuomeninis centras;
- miesto sienos, pilis (*kasbah*) arba rūmai – buvęs politinis centras;
- turgus (arab. – *souk*; pers. – *bazar*) – prekybos, amatų ir finansų centras;
- tautinių ir religinių mažumų (krikščionių, žydų) kvartalai;
- saugant žmonių privatumą, pastatai be langų, su vidiniais kiemais;
- plačių gatvių, vedančių miesto vartų link, bei aklagatvių sistema.

XX a. daugelis Rytų islamo miestų iš esmės pasikeitė. Greta senamiesčio europietiškų miestų pavyzdžiu susiformavo naujamiestis su tvarkingu gatvių tinklu, daugiaaukščiais gyvenamaisiais ir biurų pastatais, bankais, prekybos centrais, viešbučiais. Laikui bėgant sueuropėję Rytų islamo miestai išaugo į dvipolius miestus su moderniu CVR ir greta esančia medina.

Lotynų Amerikos miestų struktūra

Miestų kultūra ir tradicijos Lotynų Amerikoje siekia prieškolumbinius laikus. Bet dauguma dabartinių šio regiono miestų buvo įkurti kolonijiniais laikais, kai ispanai ir portugalai išpagrindų griovė indėnų miestus ir jų vietoje kūrė naujus. Kolonijiniais laikais statytiems miestams būdingi šie bruožai:

- centrinė aikštė (*Plaza Mayor*). Jos kraštuose stovėjo svarbiausi valstybinės ir religinės reikšmės pastatai (katedra, rotušė, vyriausybės ir teismo pastatai), greta glaudėsi kilmingųjų namai;
- šachmatų lentos pavidalo gatvių išdėstymas, kurį ispanai taikė kaip idealaus miesto modelį;
- tolstant nuo centrinės aikštės, namai žemėja, o jų išvaizda prastėja.

senasis CVR
naujieji CVR; prekybos ir laisvalaikio centrai
dangoraižiai ir saugomi apartamentai
vidurio miesto varguolių kvartalai (lūšnynai)
apleisti buvę pasiturinčiųjų kvartalai
seni skurdžių socialiniai būstai
legalūs ir pusiau legalūs lūšnynai
vid. ir žem. gyv. sluoksnio kvartalai
vid. ir aukšt. nei vid. gyv. sluoksnio kvartalai
aukštesnio gyventojų sluoksnio kvartalai
pramonės zonos (palei geležinkelius, greitkelius)
socialinių būstų kvartalai
migracijos vyraujančios kryptys
pigios statybos gyvenamieji būstai
nelegalūs miesto pakraščių lūšnynai

Pastarojo laikotarpio Lotynų Amerikos miestų raidai būdingas nesustabdomas didėjimas (gyventojų ir ploto) bei sustiprėjusi ekonomikos poliarizacija į formalųjį ir neformalųjį sektorius. Miestų struktūroje akivaizdi rajonų fragmentacija, susijusi su nepaprastai didele socialine nelygybe. Skurdžiausi žmonės gyvena tarsi salose po miestą pabirusiuose stichiškai ir nelegaliai ar pusiau legaliai įrengtuose varguolių kvartaluose. Pasiturintys ir didesnes pajamas gaunantys žmonės telkiasi vadinamuosiuose nuo visuomenės akių paslėptuose *condeminios*. Visi Lotynų Amerikos miestai turi aibę socialinių ir ekonominių problemų.

pavyzdys

Vilniaus miesto funkcinės zonos

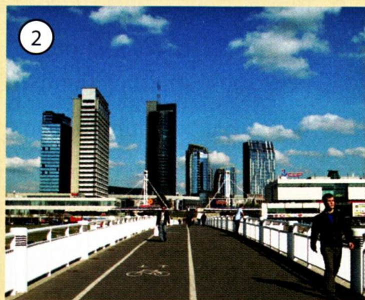
Sostinėje gyvena apie 17% šalies gyventojų. Čia įsikūrusios svarbiausios valdžios institucijos, yra aukštųjų mokyklų, daug kultūros, pramonės ir verslo objektų. Vilnius yra didžiausias šalyje transporto mazgas.

Miestas turi gana aiškų ir Europos miestams būdingą funkcinių zonų išdėstymo planą.

Senamiestis – vienas iš didžiausių Rytų Europoje urbanistinių kompleksų, 1994 m. įtrauktas į UNESCO saugomų paminklų sąrašą. Senamiestyje daug įvairių konfesijų religinės paskirties pastatų, gausu išlikusių skirtingų architektūros stilių (gotikos, renesanso, baroko, klasicizmo) pastatų. Būdingas tankus užstatymas, labai brangi žemė. Daug kur ribojamas eismas, tai pamėgta užsienio ir vietos turistų traukos zona.

CVR (centrinis verslo rajonas) įsikūręs dešiniajame Neries krante, bet iš tikrųjų jam skiriama didesnė teritorija. CVR Vilniuje, kaip ir daugelyje sostinių, – arti miesto centro. Naujos statybos daugiaaukščiuose pastatuose įkurta biurų, čia įrengti prašmatnūs butai. Strategiškai patogioje vietoje reprezentatyvios, moderniai įrengtos patalpos vertinamos dėl gero prieinamumo, solidžios kaimynystės, automobilių stovėjimo puikių galimybių, tad tinka vietos ir užsienio verslininkams.

Pramonės zonos, kurtos anksčiausiai, yra Pamėnkalnio gatvėje arba Tauro kalno papėdėje. Gana arti miesto centro – Naujamiestis, kur sovietmečiu vyko intensyvi pramoninė gamyba. Šiandien kai kurių buvusių gamyklų patalpos pertvarkomos į erdves, tinkamas menininkų dirbtuvėms ar butams įrengti. Šiaurės miestelis – didelė miesto teritorija, buvusi sovietmečio karinė zona, – gali būti prilyginama pramoninei zonai. Dabar čia kuriami biurai, prekybos centrai, kyla naujos statybos namai. Vakarinėje miesto dalyje – nemažas Panerių rajonas su didžiulėmis gamyklomis. Vilkpėdės teritorijoje yra net apie 700 įmonių.

Vidinės (senesnės) gyvenamosios zonos – ankstesnės statybos kvartalai arti miesto centro, kuriuose yra daugiaaukščių ir privačių namų: tai Žvėrynas, Antakalnis. Būsto ir žemės kainos čia vienos iš aukščiausių mieste.

Naūjos gyvenamosios zonos – palyginti naujos, suformuotos prieš kelis dešimtmečius sovietmečiu (Lazdynai, Karoliniškės, Viršuliškės) arba neseniai išdygę rajonai (Pilaitė, Nemėžis).

Kolektyvinių sodų zonos – būdingos buvusioms sovietmečio valstybėms. Iki šiol gyventojai augina daržoves, vaisius, randa prieglobstį nuo miesto triukšmo. Kolektyvinių sodų teritorijos (pvz., Žaliųjų ežerų) pamažu tampa privačių namų chaotiškomis gyvenvietėmis. Kitas sovietmečio palikimas – privačių garažų zonos. Metaliniai aprūdiję garažai iki šiol „puošia“ mūsų miestus.

Priemiesčio gyvenamieji rajonai – kuriasi ir auga atokiau nuo miesto, kaimų teritorijose (pvz., Didžioji Riešė, Kairėnai, Balsiai). Augančiose priemiesčio gyvenvietėse dažnai nepakankamai išplėtota inžinerinė infrastruktūra (keliai, kanalizacijos, gatvių apšvietimas), paslaugos (trūksta vaikų darželių, mokyklų ar parduotuvių).

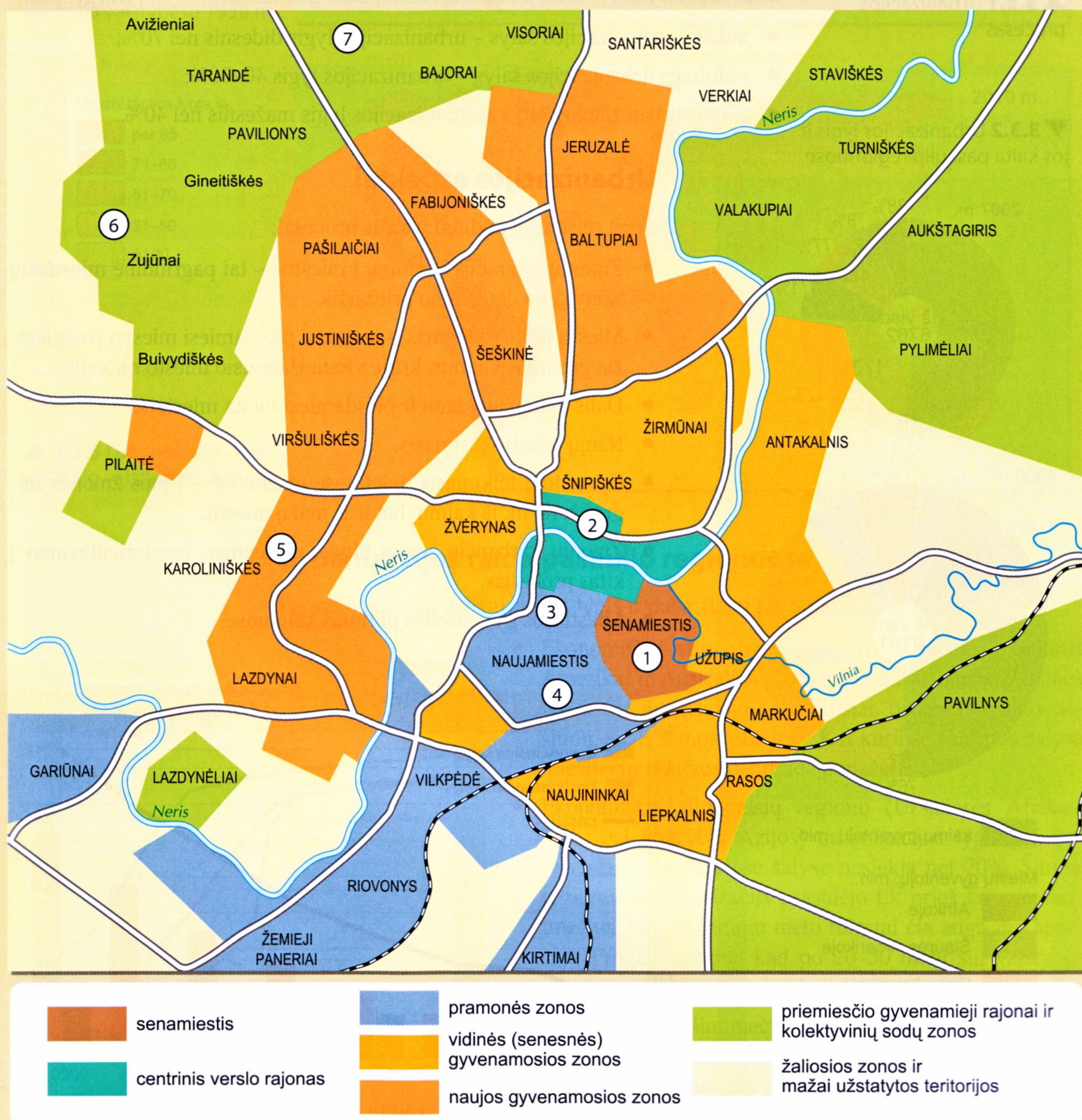
Vilnius – gana retai apgyventas miestas. Vilniuje 1 ha gyvena vidutiniškai 48 žmonės. Specialistų teigimu, jeigu 1 ha gyvena mažiau nei 30 žmonių, neapsimoka tiesti nei inžinerinių tinklų, nei kurti socialinės, transporto infrastruktūros – gyventojai tiesiog nepajėgs už visa tai sumokėti.

Pagal Vilniaus teritoriją mieste galėtų gyventi dvigubai, o Kaune – 1,4 karto daugiau gyventojų, nei gyvena šiuo metu. Realiai į tą teritoriją, kuri įvardyta kaip urbanizuojama, telpa daugiau nei 1 mln. gyventojų. Tai būtų normalus, pagal europinius standartus sutvarkytas miestas. Dėl dabartinių demografinių tendencijų negalime pasiekti tokių rodiklių.

Miesto struktūrų padrikumas yra esminė Lietuvos problema, pavyzdžiui, vilniečių išlaidos automobilių degalams skaičiuojant vienam gyventojui jau lenkia europiečių išlaidas.

Analogiška situacija ir dėl infrastruktūros, tad mūsų vanduo, elektra, šiluma yra tokie brangūs, nes tinklų ilgis skaičiuojant vienam gyventojui jau yra viršijęs Europos vidutinius dydžius.

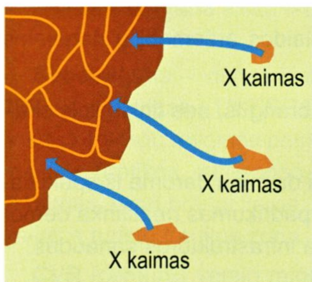
Turint didžiulį vidinių teritorijų rezervą, bėgti į išorę ekonomine prasme neracionalu. Tai dažniau daroma iš spekuliatyvių paskatų, nes žemės yra supirktos ir naudinga plėtoti tas teritorijas. Šiuo metu toks padrikumas neatitinka demografinių tendencijų ir ekonominės padėties, skatina neracionalų išteklių naudojimą, didina infrastruktūros sąnaudas.

Supaprastinta Vilniaus miesto funkcinių zonų kartoschema

3.3 Urbanizacija

Prieš 200 metų tik 3% žmonijos gyveno miestuose. Prasidėjus pramonės perversmui, Europoje, vėliau ir kituose pasaulio regionuose miestai ėmė sparčiai augti. Didėjant darbo jėgos poreikiui fabrikuose, kylant gyvenimo lygiui, žmonių migracija iš kaimų vis augo. XX a. viduryje miestuose jau gyveno ketvirtadalis, o dabar – apie pusę Žemės gyventojų.

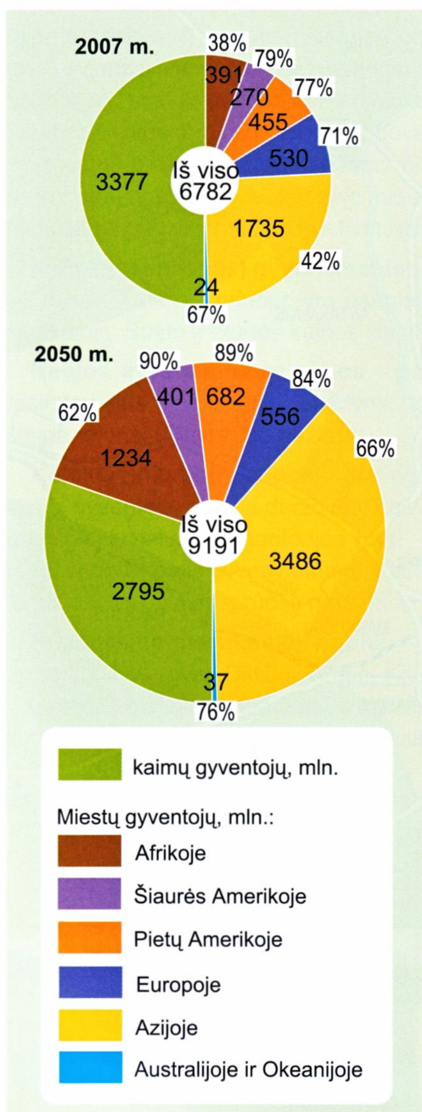
▲ **3.3.1** Urbanizacijos procesas

Urbanizacijos sąvoka

Urbanizãcija – procesas, pasireiškiantis miestų gyventojų dalies didėjimu ir miestiško gyvenimo būdo plitimu. Šalies **urbanizãcijos lỹgis** rodo, kiek miesto gyventojų (%) įeina į bendrą šalies gyventojų skaičių. Įvairiose pasaulio šalyse jis labai skiriasi (3.3.4, 3.3.5). Pagal šį rodiklį šalis galima suskirstyti į tris grupes:

- aukštos urbanizacijos šalys – urbanizacijos lygis didesnis nei 70%;
- vidutinės urbanizacijos šalys – urbanizacijos lygis 40–70%;
- žemos urbanizacijos šalys – urbanizacijos lygis mažesnis nei 40%.

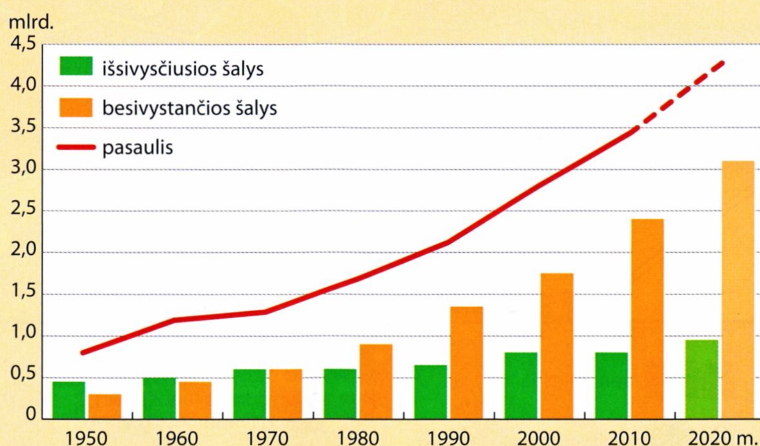
▼ **3.3.2** Urbanizacijos lygis ir jos kaita pasaulio regionuose

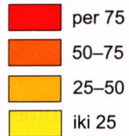
Urbanizacijos aspektai

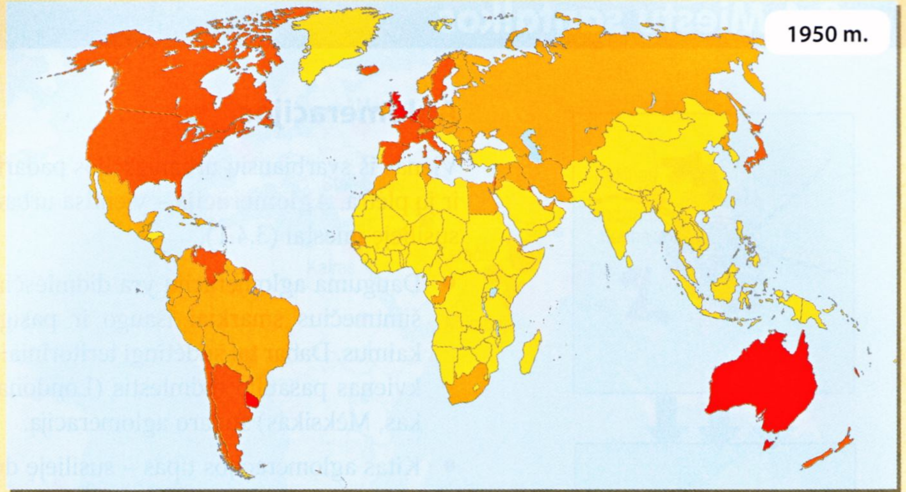
Šiam reiškiniui būdingi įvairūs procesai:

- Žmonių migracija iš kaimų į miestus – tai pagrindinė miestiečių santykinio daugėjimo priežastis.
- Miestų plotų didėjimas – smarkiai plėsdamiesi miestai pasiglemžia gretimus kaimus, kurie virsta išaugusio miesto rajonais.
- Dalis kaimų augdami ir plėsdamiesi virsta miestais.
- Naujų miestų kūrimasis.
- Gyventojų telkimasis dideliuose miestuose – į juos žmonės migruoja ne tik iš kaimų, bet ir iš mažų miestų.
- Žmonių, dirbančių žemės ūkyje, mažėjimas, persiorientavimas į kitas profesijas.
- Miestiškos gyvensenos plitimas kaimuose.

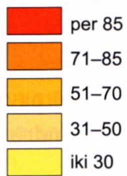

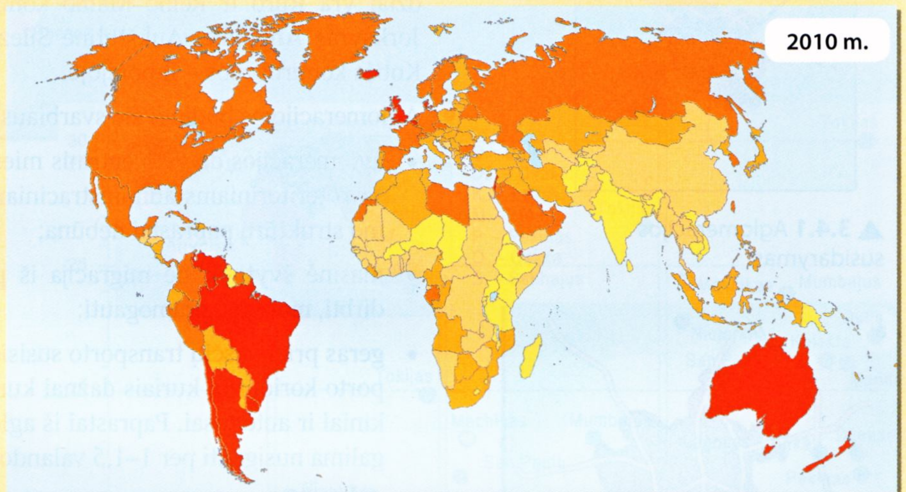
▲ **3.3.3** Miestų gyventojų skaičius išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse

▲ **3.3.4** Urbanizacijos lygis pasaulio valstybėse 1950 m.

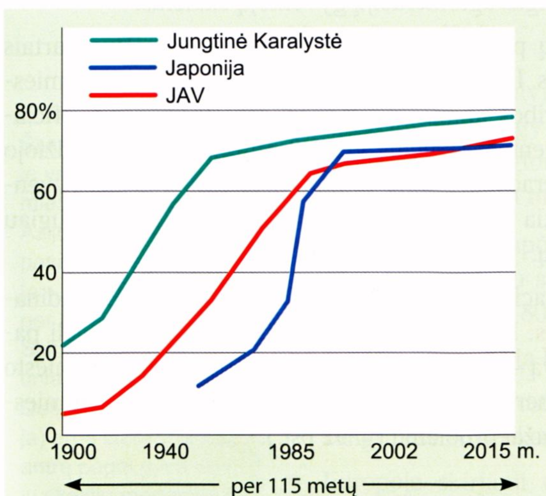

▲ **3.3.5** Urbanizacijos lygis pasaulio valstybėse 2010 m.

Urbanizacijos raida pasaulio regionuose

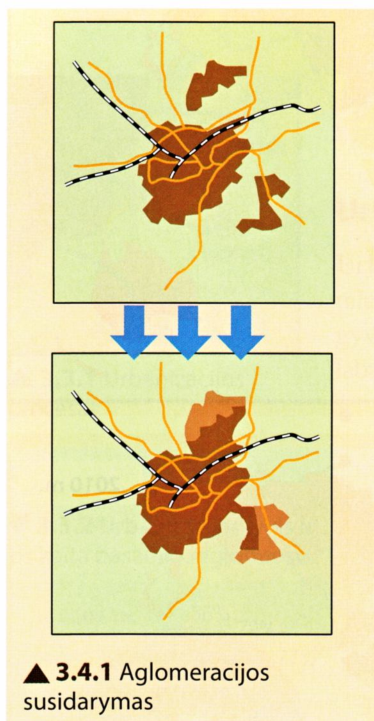
Pasaulio regionų urbanizacijos lygis ir dabartiniai jos tempai labai skiriasi:

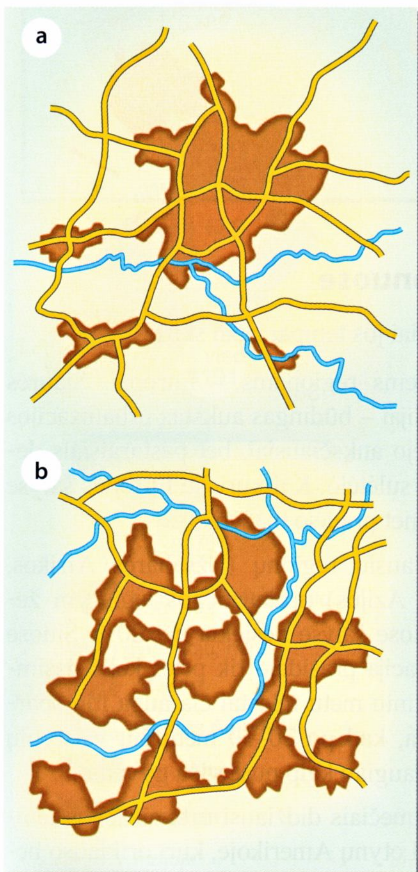
▲ **3.3.6** Urbanizacijos raida išsivysčiusiose šalyse

- Ekonomiškai stipriems regionams – Europai, Šiaurės Amerikai ir Australijai – būdingas aukštas urbanizacijos lygis. Čia ji prasidėjo anksčiausiai, bet pastaraisiais dešimtmečiais tempai sulėtėjo. Kai kuriose Europos šalyse miestiečių skaičius net pradėjo mažėti.
- Ekonomiškai silpniausių regionų (Užsaharės Afrikos, Pietų bei Pietryčių Azijos) urbanizacijos lygis yra žemiausias – kai kuriose šalyse nesiekia net 20%. Šiuose regionuose urbanizacija prasidėjo tik prieš kelis dešimtmečius, bet paskutiniu metu miestai čia auga itin sparčiai. Prognozuojama, kad po 20–30 metų šių valstybių miestuose gyvens daugiau kaip pusė visų gyventojų.
- Pastaraisiais dešimtmečiais didžiausi urbanizacijos tempai pasaulyje buvo Lotynų Amerikoje, kuri priklauso besivystantiems pasaulio regionams. Ypač sparčiai miestai augo Pietų Amerikoje – dabar pagal vidutinį urbanizacijos lygį (80%) šis žemynas aplenkė net Europą.

3.4 Miestų santalkos

▲ **3.4.1** Aglomeracijos susidarymas

▲ **3.4.2** Aglomeracijos (a) ir konurbacijos (b) schemos

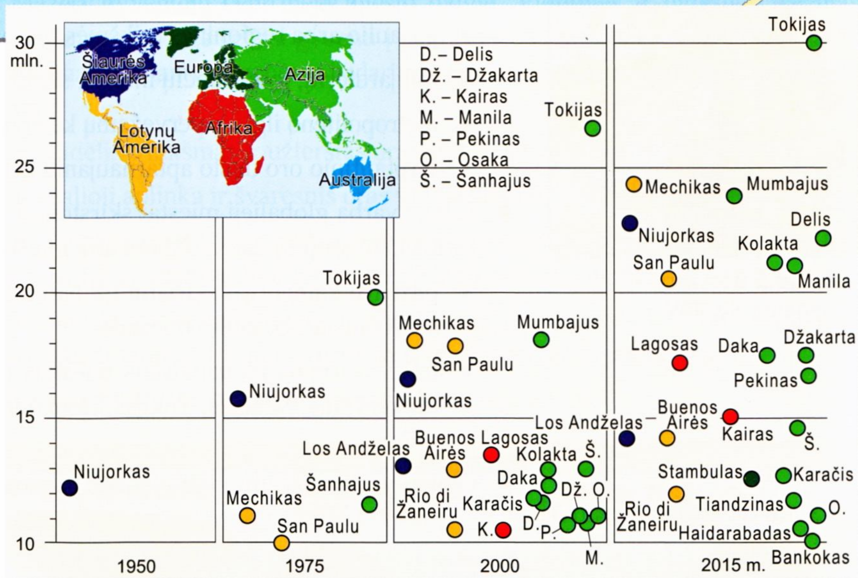
Aglomeracijos

Vienas iš svarbiausių urbanizacijos padarinių – didžiulės aglomeracijos ir jų plėtra. **Aglomerãcija** – vientisa urbanistinė teritorija, kurią sudaro susilieję miestai (3.4.1).

- Dauguma aglomeracijų yra didmiesčiai, kurie per pastaruosius dešimtmečius smarkiai išaugo ir pasiglemžė gretimus miestus bei kaimus. Dabar tai sudėtingi teritoriniai dariniai (3.4.2 a). Beveik kiekvienas pasaulio didmiestis (Lòndonas, Parỹžius, Pekìnas, Niujorkas, Mèksikas) sudaro aglomeraciją.
- Kitas aglomeracijos tipas – susilieję du arba keli dideli miestai. Tokia aglomeracija vadinama **konurbãcija** (3.4.2 b). Būdingi pavyzdžiai yra Rūro ir Reino–Maino konurbacijos Vokietìjoje, Vakarų Jorkšyras Ánglijoje, Aukštutinė Silezija Lénkijoje, Osakos–Kioto–Kobės konurbacijos – Japònijoje.
- Aglomeracijoms būdingi šie svarbiausi bruožai:
  - aglomeracijos dalys (centrinis miestas, priemiesčiai) pavaldžios savo teritoriniams administraciniams vienetams, bendrų valdymo struktūrų paprastai nebūna;
  - masinė švytuoklinė migracija iš priemiesčių į centrinį miestą dirbti, mokytis, pramogauti;
  - geras priemiesčių transporto susisiekimas su centru – yra transporto koridorių, kuriais dažnai kursuoja metro, elektriniai traukiniai ir autobusai. Paprastai iš aglomeracijos pakraščio į centrą galima nusigauti per 1–1,5 valandos;
  - didesnis gyventojų tankumas palei transporto koridorių.
- Kitaip nei miestas, aglomeracija neturi griežtai apibrėžtų ribų, todėl jos plotas yra sąlygiškas. Įvairių organizacijų ir specialistų nuomonė dėl vienos ar kitos aglomeracijos ribų dažnai labai skiriasi. Ne visai aiškus ir gyventojų skaičius. Dėl to įvairiuose statistikos šaltiniuose pateikiamas skirtingas aglomeracijų gyventojų skaičius.
- Aglomeracijų ir jų pagrindinių miestų gyventojų skaičius kartais skiriasi kelis kartus. Dažnai būtent aglomeracija ir yra faktinis miestas, oficialios jo ribos apima tik istorinę dalį. Pavyzdžiui, oficialiai Parỹžiaus gyventojų skaičius yra 2,2 mln. žmonių, o Didžiojo Parỹžiaus (aglomeracijos) – apie 10 mln. Briùselio oficialus gyventojų skaičius tesiekia 144 tūkst., bet iš tikrųjų mieste gyvena daugiau kaip 1 mln. žmonių.
- Didžiulės aglomeracijos (turinčios per 10 mln. gyventojų) vadinamos **megamiẽstais**. Pagal gyventojų skaičių jie lenkia daugelį pasaulio šalių (Líetuvą – kelis kartus). Atstumas nuo vieno megamiesto pakraščio iki kito neretai didesnis nei 100 km! Milžiniškas šių miestų dydis kelia nemažai problemų (↓ 92 psl.).

▲ **3.4.3** Didžiausios pasaulio aglomeracijos 2010 m.

▶ **3.4.4** Didžiųjų pasaulio miestų augimas ir gausėjimas

Megalopoliai

Šiuolaikiniame pasaulyje yra dar didesnių už aglomeracijas urbanistinių teritorijų. Kai kuriuose itin tankiai gyvenamuose regionuose aglomeracijos priartėjo viena prie kitos, o atstumai pačioje aglomeracijoje ir tarp gretimų junginių tampa panašūs. Tokia aglomeracijų santalka yra **megalòpolis**. Megalopoliams skiriama:

- Tokaido juosta Japònijoje, besitęsianti visu pietiniu Honšiu salos pakrantės ruožu (įtraukia ir Kiušiu salos šiaurinę pakrantę). Tai pasaulyje didžiausias megalopolis, jame gyvena apie 80 mln. žmonių (maždaug 2/3 visų Japònijos gyventojų).
- Jangdzės upės delta Kìnijoje (nuo Šanhajaus iki Nankino) su 50 mln. gyventojų.
- Bosvašo (nuo Bostono iki Vãšingtono, 3.4.5) ir Didžiųjų ežerų megalopoliai Jungtìnėse Amèrikos Valstìjose (kiekviename gyvena apie 50 mln. žmonių).
- Europoje skiriami du megalopoliai – Reino (įtraukiantis Olándijos, Beĩgijos ir Vokietìjos aglomeracijas palei Reiną) ir Ánglijos (miestų ir aglomeracijų ruožas nuo Lòndono iki Liverpulio). Kiekviename iš jų gyvena apie 30–35 mln. žmonių.

Šiuo metu pasaulyje yra bene 25 megamiestai. Dauguma jų Azijoje. Didžiausiame pasaulio megamieste – Tokijuje – gyvena per 30 mln. žmonių! Skirtingi statistikos šaltiniai nurodo Seulą, Delį, Gvangdžou (Kinija) arba Džakartą kaip antrą pagal gyventojų skaičių megamiestą pasaulyje.

Globalieji miestai

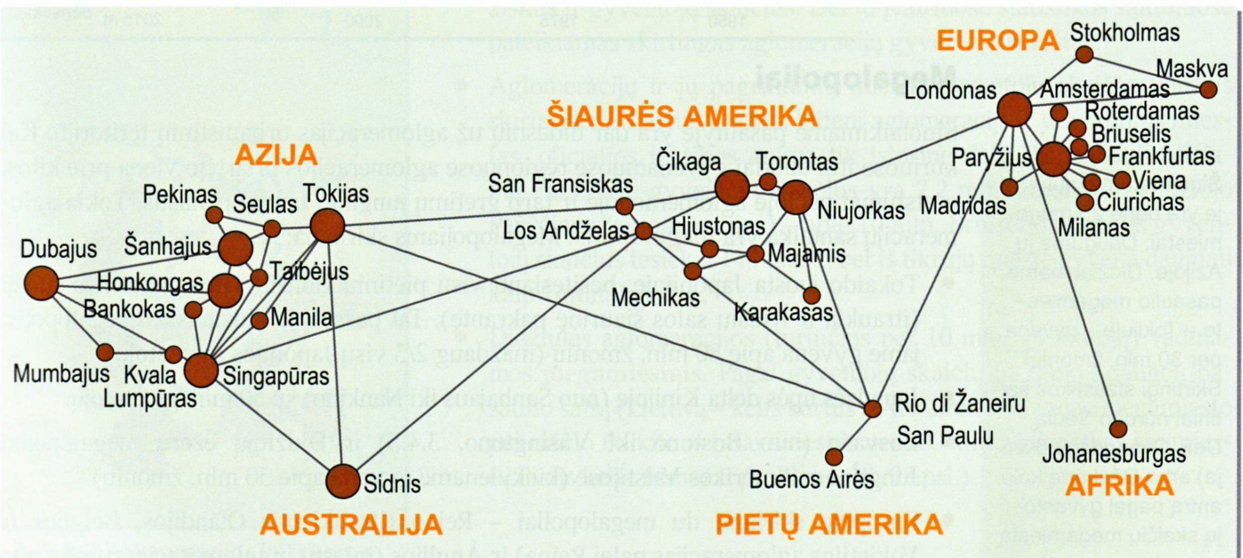

▲ **3.4.5** Bosvašo megalopolis, JAV

Reikšmingus pasaulio miestus paskutiniu metu pradėta vadinti **globaliaĩsiais miẽstais** (*Global cities*). Globaliuoju vadinamas toks miestas, kuris itin svarbus pasaulio ekonomikos sistemoje. Tokie miestai daro didelę politinę, ekonominę ir kultūrinę įtaką pasaulio regionams ar net visam pasauliui.

- Megamiesto ir globaliojo miesto sąvokos skiriasi. Pirmasis apibūdinamas remiantis tik gyventojų skaičiumi, antrasis – daugeliu kriterijų. Kai kurie svarbūs globalieji miestai (pvz., Ciurichas) nėra labai dideli.
- Globaliesiems miestams skirti pasitelkiama įvairių (demografinių, politinių, ekonominių ir transporto) kriterijų:
  - miesto (aglomeracijos) gyventojų skaičius;
  - užsieniečių skaičius mieste;
  - svarbių tarptautinių organizacijų būstinių skaičius;
  - didelių tarptautinių įmonių būstinių skaičius;
  - didelių bankų būstinių skaičius;
  - miesto (aglomeracijos) bendrasis vidaus produktas (BVP) JAV doleriais;
  - pasaulio arba regioninės reikšmės biržos veikla mieste;
  - milijardierių, gyvenančių mieste, skaičius;
  - metropoliteno ilgis ir pervežamų keleivių skaičius;
  - tarptautinio oro uosto aptarnaujamų keleivių skaičius.
- Pagal svarbą globalieji miestai skirstomi į kategorijas. Svarbiausi (pìrmos keturios kategorijos) dar vadinami alfa miestais:
  - pirmajai kategorijai skiriami tik Niujorkas ir Lòndonas. Būtent jie laikomi svarbiausiais pasaulio miestais;
  - labai svarbiais globaliaisiais miestais (antra kategorija) šiuo metu laikomi Parỹžius, Milanas, Tòkijas, Honkongas, Pekìnas, Šanhajus, Singapũras, Sidnis.
- Globaliuosius miestus sieja glaudūs ekonominiai ryšiai (3.4.6).

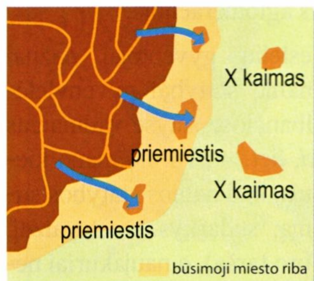
▼ **3.4.6** Globaliųjų miestų sistema

3.5 Urbanizacija išsivysčiusiose šalyse

Europoje ir Šiaurės Amerikoje intensyvi urbanizacija vyko nuo XIX a. vidurio iki XX a. 9 dešimtmečio, kai čia buvo sparčiai plėtojama pramonė, o žemės ūkio vaidmuo dėl išaugusio produktyvumo mažėjo. Šios priežastys lėmė masinę migraciją iš kaimų į miestus. Jau 1950 m. Europoje ir Šiaurės Amerikoje miestiečiai sudarė didesnę gyventojų dalį nei kaimiečiai.

Pastaraisiais dešimtmečiais urbanizacijos pobūdis išsivysčiusiose pasaulio šalyse iš esmės pasikeitė. Miestų augimas sulėtėjo, vietomis net sustojo. Išryškėjo suburbanizacijos ir kontrurbanizacijos reiškinių. Kartu vyksta ir kaimų urbanizacija.

▲ **3.5.1** Suburbanizacijos proceso schema

JAV didmiesčiuose viena iš pagrindinių suburbanizacijos priežasčių buvo vadinamasis „baltųjų pabėgimas“. Didėjantis nusikalstamumas, rasinės segregacijos panaikinimas mokyklose vertė daugelį baltųjų persikelti į priemiesčius, o miestų centruose apsigyveno daugiausia juodaodžiai ir imigrantai.

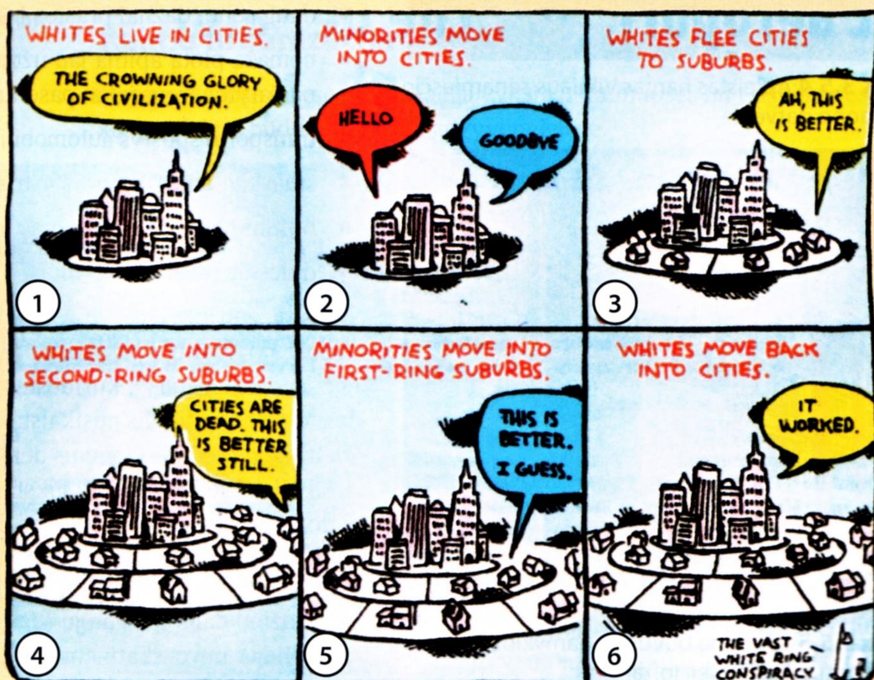
Suburbanizacija

Suburbanizãcija – procesas, reiškiantis gyventojų, pramonės ir dalies paslaugų persikėlimą iš miesto centro į priemiesčius ar užmiestį. Jis prasidėjo XX a. viduryje Jungtìnėse Amèrikos Valstìjose, vėliau paplito ir kitose turtingose šalyse. Suburbanizacijai būdingi tokie pagrindiniai bruožai:

- Mažėja gyventojų centrinėje miesto dalyje. Vidutines ir didesnes pajamas gaunantys žmonės keliasi gyventi į pakraščius. Centre lieka daugiausia mažas pajamas gaunantys žmonės ir bedarbiai. Tokios gyventojų migracijos priežastys yra:
  - didelis triukšmas ir užterštas oras stumia gyventojus iš miesto centro;
  - žalioji aplinka ir švaresnis oras vilioja žmones į priemiesčius;
  - žemės kainos miesto pakraštyje yra mažesnės nei centre, tad vidutines pajamas gaunantys žmonės čia gali įsigyti nuosavą namą.
- Pramonės įmonės iškeliamos iš miesto centro į priemiesčius. Tai dažniausiai vyksta atnaujinant ir modernizuojant senas pramonės įmones (↓).
- Didelių prekybos centrų atsiranda priemiesčių zonoje.

„Baltųjų pabėgimas“ į priemiesčius

1. „Baltieji“ gyvena miestuose. Civilizacijos didybė!
2. Mažumos persikelia į miestus. Sveiki! Sudie!
3. Baltieji bėga į priemiesčius. Čia geriau!
4. Baltieji keliasi į antrą priemiesčių žiedą. Miestai išmirė, o čia dar galima gyventi.
5. Mažumos keliasi į pirmąjį priemiesčių žiedą. Čia geriau, tikiuosi!
6. Baltieji grįžta į miestus. Tai suveikė!

▶ **3.5.2** „Baltųjų pabėgimas“ į priemiesčius

Neigiami suburbanizacijos padariniai

- Nemažai priemiesčių gyventojų kasdien važiuoja į miesto centrą dirbti, taip pat reguliariai vyksta apsipirkti, pramogauti. Dėl tokios švytuoklinės migracijos transporto srautai tarp miesto centro ir priemiesčių labai intensyvūs, didėja oro tarša, susidaro milžiniškos ir beveik kasdienės transporto spūstys. Šią problemą iš dalies sprendžia elektrinių traukinių ir metro linijų plėtimas aglomeracijoje.
- Aglomeracijos pakraščių miestelių gyventojai dažnai priešinasi naujų gyvenamųjų namų statybai gyvenvietėje. Toks protestas angliškai kalbančiose šalyse vadinamas NIMBY (*Not In My Back Yard*, liet. – „Tik ne mano kieme“). Vietos gyventojai būgštauja, kad naujos statybos sudrums ramų miestelio gyvenimą, sudarkys kraštovaizdį, padaugės automobilių (kartu ir oro tarša), o naujakuriai nepritaps prie senbuvių.
- Perkėlus produkcijos gamybą iš miesto centrinių dalių į pakraščius, didėja taršos poveikis aplinkai. Dėl to priemiesčių gyventojai labai nepatenkinti ir priešinasi pramonės įmonių statybai netoli jų gyvenamųjų kvartalų.
- Dėl priemiesčių plėtimosi nyksta gamtiniai kraštovaizdžiai, aplinka tampa ne tokia rami ir patraukli.

Miestų centrų problemos ir renovacija

Dėl suburbanizacijos daugelyje pramoninių JAV ir Europos didmiesčių XX a. antrojoje pusėje prasidėjo vidinių miestų rajonų nuosmukis. Po didelių investicijų į jų renovaciją gyvenimo aplinka ten pastebimai pagerėjo.

Didmiesčių vidinių rajonų problemos:

- daug senų, dažnai prastos būklės namų;
- nemažą plotą apima jau uždarytos XIX a.–XX a. pradžioje pastatytos ir moraliai pasenusios gamyklos bei fabrikai;
- transporto spūstys automobiliams nepritaikytuose rajonuose;
- smarkiai užterštas oras ir triukšmas;
- buitinių atliekų surinkimas ir išvežimas;
- didesnis nusikalstamumas.

Miestų centrinių dalių nuosmukis ypač išryškėjo JAV didmiesčiuose po „baltųjų pabėgimo“. Daugelis centrinių rajonų virto juodaodžių „getais“, kuriuose vyravo skurdas, buvo apstu apleistų namų ir didelis nusikalstamumas. Pavyzdžiui, oficialiame Detroite gyventojų skaičius dėl suburbanizacijos sumažėjo nuo 1,85 mln. 1950 m. iki 700 tūkst. 2010 m. Tuo pat metu Detroito aglomeracija išaugo nuo 3,2 iki 4,3 mln.

Kai kurie JAV didmiesčių kriziniai rajonai iš esmės atnaujinti:

- didžioji dalis gyventojų (daugiausia juodaodžiai ir kiti spalvotieji) buvo skatinami, o kartais verčiami keltis atokiau nuo centro;

▲ **3.5.3** Automobilių gausa yra viena iš opiausių šiuolaikinių miestų problemų

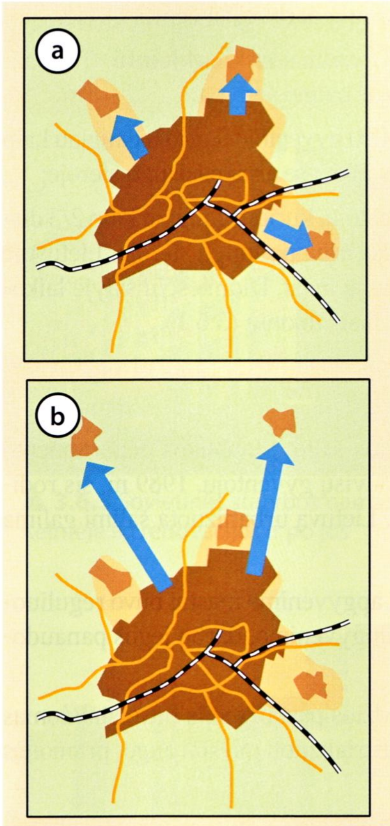
▲ **3.5.4** Apleistas namas Vilniaus senamiesčio Gaono gatvėje

▲ **3.5.5** Londone buvusios gamyklos vietoje įrengti gyvenamieji loftai

- smarkiai aptriušę namai nugriauti (vietoj jų pastatyta naujų), daugelis pastatų suremontuoti ir renovuoti;
- dalis uždarytų įmonių patalpų pritaikytos gyventi – įrengti vadinamieji **lòftai**. Juos ypač pamėgo menininkai;
- didesnės uždarytos įmonės virto šiuolaikiniais prekybos ir pramogų centrais;
- į atnaujintus rajonus grįžo daug baltųjų iš priemiesčių.

Panašiai kriziniai rajonai renovuoti ir Europos didmiesčiuose. Tai ypač sėkmingai vyko Lòndono dokų rajone, Mančesteryje, Rūro pramoniniuose miestuose (Esene, Duisburge).

▲ **3.5.6** Suburbanizacijos (a) ir kontrurbanizacijos (b) palyginimas

Kontrurbanizacija

Kontrurbanizãcija – procesas, reiškiantis gyventojų kėlimąsi iš miestų į kaimus, taip pat iš didmiesčių į mažus miestus (3.5.6). Šiam procesui paplisti turtingose Europos šalyse turi įtakos tokie veiksniai:

- Atsiranda priežasčių, dėl kurių nebūtina gyventi dideliame mieste:
  - patobulinta šiuolaikinė transporto sistema gerokai palengvina susisiekimą tarp gyvenviečių;
  - interneto plėtra padeda bendrauti ir skleisti informaciją tarp viena nuo kitos nutolusių vietovių;
  - daugėja specialybių ir darbų, kuriuos galima dirbti nuotoliniu būdu;
  - atsiranda galimybių mokytis ir įgyti išsimokslinimą nuotoliniu būdu.
- Transporto ir ekologinės didmiesčio problemos.
- Žemės ir būsto kainos kaime arba mažame mieste gerokai mažesnės nei didmiestyje.

Kaimų urbanizacija

Išsivysčiusiose šalyse urbanizacija vyksta ir kaimuose. Tai reiškia miestiško gyvenimo būdo plitimą šiose gyvenvietėse.

▲ **3.5.7** Kaimo sodyba

- Dabar kaimų ir miestų gyvenimo sąlygos daugelyje Europos šalių labai supanašėjo. Pagal komfortiškumą kaimų namai niekuo nesiskiria nuo miestų ir priemiesčių namų.
- Daugelyje kaimų labai sumažėjo žmonių, dirbančių žemės ūkyje.
- Dabar daug kaimų gyventojų dirba gretimame mieste ir kasdien į darbą važiuoja automobiliu.
- Miestiško gyvenimo būdo plitimą kaimuose stiprina kontrurbanizacija. Dėl jos daugėja kaimų, kuriuose reikšmingą gyventojų dalį sudaro buvę miestiečiai.

3.6 Lietuvos miestai ir kaimai

Nr.	Miestas	Gyv. sk.
1	Vilnius	542 932
2	Kaunas	336 912
3	Klaipėda	177 812
4	Šiauliai	120 969
5	Panevėžys	109 028
6	Alytus	63 642
7	Marijampolė	44 885
8	Mažeikiai	38 819
9	Jonava	33 172
10	Utena	31 139

▲ **3.6.1** Didžiausi Lietuvos miestai (oficialios ribos)

Nuo 1989 m. miesto teisių neteko arba jų atsisakė 8 Lietuvos miestai.

Gyvenviečių tipai Lietuvoje

Lietuvojè įstatymais patvirtintos tokios Lietuvõs gyvenviečių kategorijos:

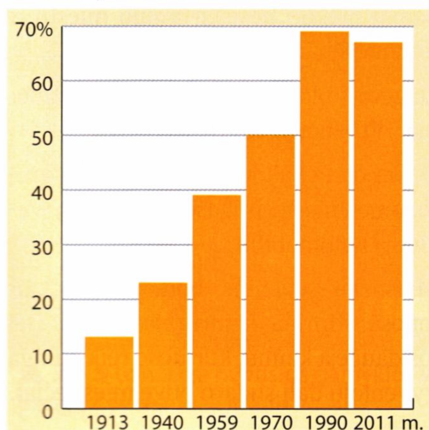
- **káimas** – gyvenvietė, turinti mažiau kaip 500 gyventojų, arba didesnė gyvenvietė, jeigu daugiau kaip pusė dirbančių žmonių darbuojasi žemės ūkyje.
  - Itin maža gyvenvietė (tik keli pastatai) vadinama **víenkiemiu**. Tai dažniausiai atokiau esanti atskira ūkininko ar kaimo sodyba;
- **miestẽlis** – gyvenvietė, turinti nuo 500 iki 3000 gyventojų, kurioje daugiau kaip pusė dirbančių žmonių darbuojasi pramonės įmonėse arba paslaugų sferoje;
- **miẽstas** – gyvenvietė, turinti per 3000 gyventojų, kurioje daugiau kaip 2/3 dirbančių žmonių darbuojasi pramonės įmonėse arba paslaugų sferoje. Lietuvojè iš viso yra 103 miestai (2009 m.). Dauguma jų maži. Didmiesčiu šalyje laikomas tas miestas, kuriame gyvena per 100 tūkst. žmonių (3.6.1).

Urbanizacija Lietuvoje

Lietuvà priskiriama prie vidutinės urbanizacijos šalių. Statistikos departamento duomenimis, 2011 m. miestuose gyveno 66,9% visų gyventojų. 1989 m. šis rodiklis siekė 67,7%, o 1970 m. – vos 50% (3.6.2). Líetuvą urbanizuota šalimi galima laikyti nuo XX a. 8 dešimtmečio pradžios.

- Sovietmečiu miestų sistema, jų išdėstymas, apgyvenimo mastai buvo reguliuojami siekiant tolygaus Lietuvõs teritorinio apgyvenimo, darbo jėgos panaudojimo, pramonės įmonių išdėstymo.
  - Kad didėtų regionų centrai, sovietų valdžios pastangomis buvo stabdomas Vìlniaus ir Kaũno miestų augimas. Industrializuoti miestai augo, pramonės įmonėse įdarbinta nemažai žmonių.
  - Siekiant miestų gyventojus aprūpinti būstais, buvo statomi daugiaaukščiai silikatinių plytų ar monolitiniai vienas į kitą panašūs namai. Sparti ir dažnai nekokybiška statyba suvienodino Lietuvõs miestus.
  - Didžiuosiuose miestuose kryptingai dygo mikrorajonai, kuriuose gyveno 10–12 tūkst. žmonių, turėjo būtinų paslaugų sektorių (mokyklų, darželių, prekybos centrų, valgyklų, restoranų, laisvalaikio centrų). Priemiesčiuose kūrėsi kolektyviniai sodai.
  - Greičiau augo miestai, kuriuose buvo plėtojama pramonė (Jonavà, Mažeĩkiai, Kėdáiniai, Alytùs, Marijámpolė), šalia kurių tiesiamos autostrados, geležinkeliai (Radvìliškis). Miestų viešojo transporto plėtra atitiko sovietmečio miestų plėtros politiką. Pagal ją Lietuvõs miestai, turintys per 300 tūkst. gyventojų, iki šiol turi išplėtotą troleibusų transporto tinklą.
- Nepriklausomybės pradžioje miesto gyventojų dalies sumažėjimui įtakos turėjo žemės grąžinimas, kai nemažai gyventojų iš miestų kėlėsi gyventi į kaimo vietoves.
- Lietuvojè vyksta suburbanizacijos procesų. Didžiųjų miestų priemiesčiuose atsiranda naujų gyvenamųjų rajonų. Priemiesčių augimas susijęs su komunikacijos priemonių plėtra, būsto kainų miestuose augimu, siekimu gyventi arčiau gamtos, švaresnėje, tylesnėje, mažiau užterštoje aplinkoje.

▼ **3.6.2** Urbanizacijos kaita Lietuvoje 1913–2011 m.

Lietuvos miestų problemos

- Per pastaruosius metus dėl depopuliacijos Lietuvojè gyventojų skaičius mažėjo beveik visuose miestuose. Didžiųjų miestų – Vìlniaus, Kaũno ir Klaĩpėdos – įtakos zonoje esantiems kaimams ar nedideliems miestams būdingas augimas.
- Miestų gyventojų skaičius ir toliau mažės. Tikėtina, tik vienintelis Vìlnius pajėgs išlaikyti stabilų žmonių skaičių.
- Tyrimai rodo, jog apie 70% mažų miestelių gyventojų ekonomiškai neaktyvūs, vyrauja didelis nedarbas, todėl nemažai darbingo amžiaus žmonių, nematydami perspektyvų, išvyko.
- Su skubota miestų plėtra susiję aibė problemų. Daugelyje naujai susikūrusių padrikai išsimėčiusių priemiesčių gyvenamųjų rajonų nepakankamai išplėtota inžinerinė ir socialinė infrastruktūra, nepakankamas viešojo transporto srautas, dideli atstumai iki darbo ir mokslo įstaigų, didesnės išlaidos transportui. Naujoji statyba dažnai neatitinka ES standartų ir primena skubotą sovietmečio statybos kokybę.
- Senstant sovietinės statybos daugiaaukščiams pastatams, kyla aibė jų eksploatavimo problemų, didelės energijos sąnaudos. Norima juos **renovuoti**, tačiau dėl žmonių abejingumo bei valdžios negebėjimo renovacijos idėja sunkiai skinasi kelią. Gali būti, kad ateityje teks šiuos namus griauti, nes atnaujinti jau neapsimokės.
- Ieškoma būdų gerinti gyvenimo kokybę miestuose. Nors tam pasitelkiamos ES struktūrinių fondų lėšos, tačiau daugeliu atvejų jos naudotos neefektyviai.

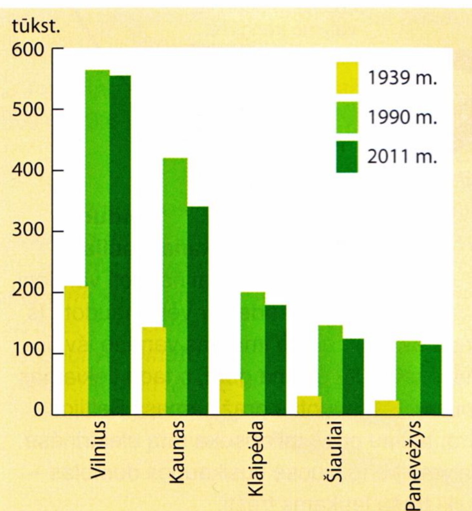
▲ **3.6.3** Sovietinės statybos namas Kelmėje iki renovacijos ir po jos

▲ **3.6.4** Vilniaus pakraštyje paskubomis pastatyti abejotinos kokybės gyvenamieji namai

Šiuolaikinės urbanizacijos ypatumai Lietuvoje

- Įsibėgėjus Nepriklausomybės metams, Lietuvojè nuosekliai auga pragyvenimo lygis. Ypač stipri ekonominė trauka į Vìlniaus miestą, kuriame daugiau darbo vietų, gerokai aukštesni atlyginimai, geresnės karjeros galimybės. Bankų paskolos sukėlė statybų vajų, kuris ypač ryškus Vìlniuje ir jo priemiesčiuose. Pasikeitė žmonių poreikiai ir prioritetai. Priemiesčių gyventojai turi miestiečiams būtinus patogumus, laisvalaikį leidžia mieste. Tobulėjančios technologijos mažina miesto ir kaimo atskirtį.
- Specialistų teigimu, dezurbanizacija Lietuvojè neatitinka demografinės padėties. Gyventojų skaičius mažėja, bet užstatomi vis didesni žemės plotai, naudojama daugiau energijos ir kitų gamtos išteklių, auga infrastruktūros ir paslaugų poreikis, daugėja automobilių, didėja tarša, mažėja miestų kompaktiškumas.

◀ **3.6.5** Lietuvos miestų gyventojų skaičiaus kaita

pavyzdys

Ekologiškas miestas

XIX a. viduryje – XX a. pradžioje Vakarų Europos miestuose pramonės rajonai paprastai buvo statomi netoli centro. Bėgant laikui ir plečiantis miestams, anuomet klestintys rajonai atsidūrė miestų viduryje. Dėl kintančių technologijų, požiūrio į miestų planavimą, paslaugų sektoriaus reikšmės augimo tokie rajonai su moraliai ir fiziškai pasenusia infrastruktūra tapo našta. Miestų vadovams teko spręsti galvosūkį, ką daryti su šiais rajonais, kaip juos prikelti antrajam gyvenimui. Vienur problema buvo sprendžiama kuriant viešąsias erdves, biurų pastatus, rekreacijos zonas ar modernius gyvenamuosius rajonus, kitur pasukta darniosios plėtros keliu ir įkurta ekologiškų kvartalų ar ištisų ekologiškų rajonų.

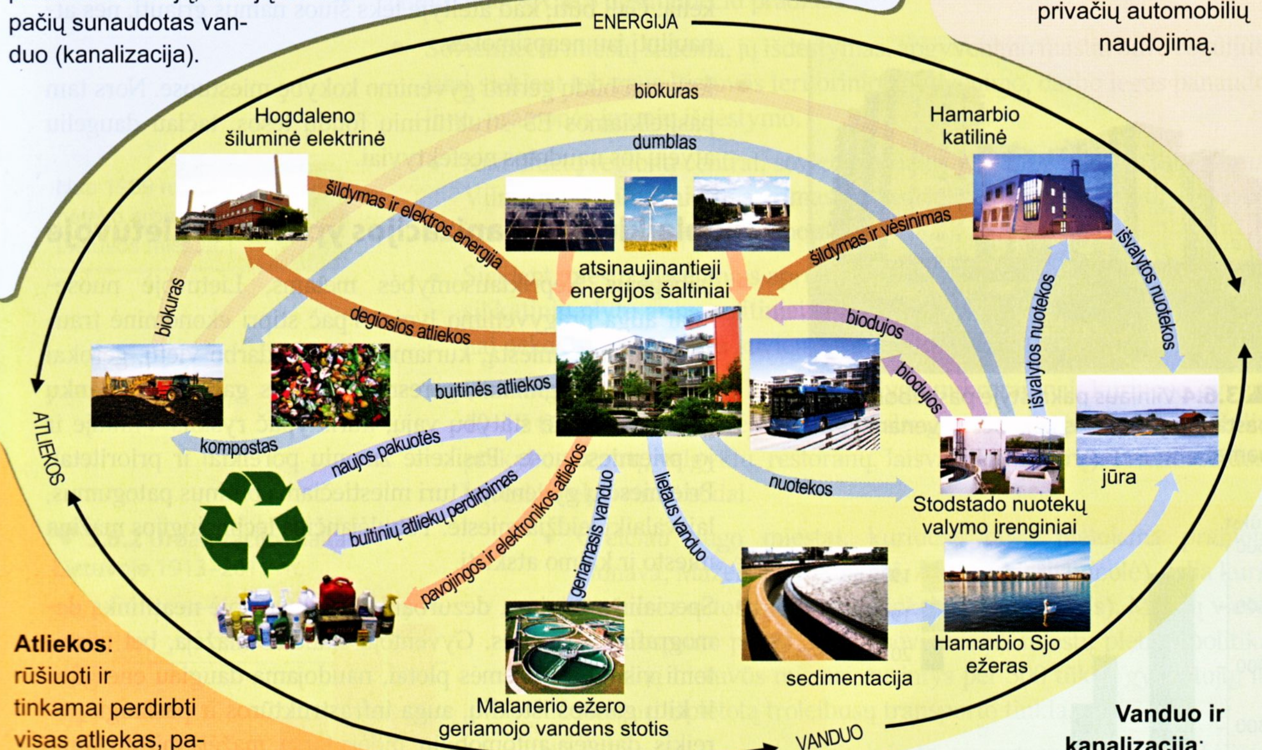
Ekologiškas, arba **darnusis**, **miestas** – tai miestas, suprojektuotas atkreipiant dėmesį į galimą įtaką aplinkai. Jame gyvena žmonės, siekiantys mažinti energijos, maisto ir vandens poreikį, oro taršą, mažinantys CO_2 ir metano dujų išskyrimą bei vandens taršą.

Tokio kvartalo pavyzdžių galima rasti įvairiose pasaulio vietose, vienas iš jų – Hamarbi Sjostadas (Švedijoje). Šis Stokholmo rajonas XX a. viduryje patyrė tekstilės pramonės krizę, po kurios didžioji dalis gyventojų išsikėlė į kitas jo vietas. Miesto valdžia, siekdama atgaivinti rajoną, pertvarkydama jį, pasuko žaliuoju keliu ir užsibrėžė šiuos tikslus.

Darnusis miestas gali visiškai apsirūpinti energijos ištekliais iš atsinaujinančiųjų šaltinių ir beveik nepriklausyti nuo išorinių tiekėjų. Taip siekiama palikti kuo mažesnį **ekologinį pėdsaką**, mažinti klimato kaitą.

Energija: atsinaujinančiojo kuro, biodujų ir perdirbtų atliekų šilumą panaudoti namams šildyti bei elektros energijai gaminti. Dabar namų ūkiai šildomi naudojant iš kanalizacijos išgautas dujas (34%), iš pūdomų buitinių atliekų surinktas dujas (50%) ir biokurą (16%). 900 butų šiame rajone maistui ruošti naudoja biodujų viryklės. Biodujos išgaunamos iš kanalizacijos. Apskaičiuota, kad kiekvienai šeimai pakanka tiek dujų, kiek jų išskiria pačių sunaudotas vanduo (kanalizacija).

Transportas: greitą, patogų ir patrauklų viešąjį transportą derinti su automobilių keitimusi (*car-sharing*) ir gerai įrengtais dviratininkų takais. Taip siekiama mažinti privačių automobilių naudojimą.

Atliekos: rūšiuoti ir tinkamai perdirbti visas atliekas, panaudoti jas kaip energetinį kurą arba antrines žaliavas. Gyventojai maisto ir buitines atliekas meta į specialius konteinerius, iš kurių jos požemine pneumatine sistema patenka į kaupimo rezervuarus. Čia susikaupiančios biodujos tiekiamos atgal į pastatus, o atliekos keliauja į kompostavimo vietą už miesto ribų. Perdirbti tinkamos atliekos (popierius, plastikas, stiklas) renkamos atskirai, vėliau perdirbamos ir iš jų gaminami nauji gaminiai, kuriuos naudoja tie patys gyventojai.

Vanduo ir kanalizacija: efektyviai naudoti vandenį, valyti panaudotą vandenį ir vėl jį naudoti. Iš greta esančio ežero imamas vanduo išvalomas, kad būtų galima gerti, o tada tiekiamas į butus. Panaudotas grąžinamas į Baltijos jūrą, tačiau prieš tai apsuka ratą elektrinėse. Valymo įrenginiuose susikaupęs dumblas – puiki trąša laukams tręšti.

Pavyzdys

Masdaras – ateities miestas

Jungtiniuose Arabų Emyratuose, greta sostinės Abu Dabio, suplanuota statyti pirmąjį pasaulyje beatliekį, CO_2 į aplinką neišskiriantį, atsinaujinančiuosius energijos šaltinius naudojantį miestą.

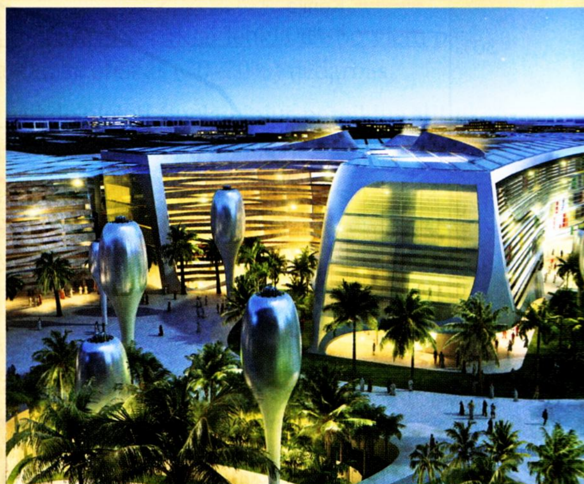
Projektą įgyvendinti pradėta 2006 m., o miestą pastatyti planuojama iki 2025 m. Šiam sumanymui gali prireikti per 20 mlrd. JAV dolerių. Būsimajame mieste jau pastatytas pirmasis pastatas – Masdaro mokslo ir technologijų institutas. Greta jo artimiausiu metu iškils ne tik ekologiškų gyvenamųjų pastatų, bet ir verslo bei kitų mokslo įstaigų. Čia įsikurs Pasaulinė atsinaujinančiosios energijos agentūra IRENA.

Vos 6 km^2 ploto mieste gyvens apie 50 tūkst. nuolatinių gyventojų ir 60 tūkst. darbuotojų, kurie miestą pasieks Abu Dabio *Light rail* geležinkeliu. Privačių automobilių eismas bus draudžiamas. Susisiekimui užtikrinti jau projektuojama viešojo transporto sistema – PRT (*Personal Rapid Transit*). Ją sudarys šio miesto poreikius atitinkantis transporto tinklas. Važinės keturvietės elektra varomos transporto priemonės, kurių infrastruktūra bus išplėtota 7 m po žemės paviršiumi. Iš viso numatyta įrengti tankų 150 PRT stočių tinklą, jas išdėstyti taip, kad artimiausia būtų ne toliau kaip už 250 m.

Kompiuterinis Masdaro miesto planas

Miestą turėtų supti siena, kuri saugos gyventojus nuo karštų dykumos vėjų, o medžių juosta – nuo smėlio ir dulkių. Šiaurinė siena suprojektuota taip, kad praleistų vėsesnį šiaurės vėją. Atsižvelgiant į karšto klimato ypatumus, Masdaro gatvės projektuojamos taip, jog nuo pastatų atbrailų ant jų kristų šešėlis. Parkuose ir skveruose bus įrengta vandens telkinių orui vėsinti. Pastatų architektūra derės su arabiškuoju stiliumi, o statybai bus naudojamos tik ekologiškos technologijos. Taip siekiama kuo mažiau paveikti gamtą.

Masdaro miesto centrinės aikštės tamsiuoju paros metu perspektyvinis vaizdas

Miesto pakraštyje bus įkurta lengvosios ir maisto pramonės įmonių, kurios padės aprūpinti gyventojus maisto produktais, įvairiais gaminiais. Tai irgi turėtų skatinti šio miesto ekonomikos augimą.

Elektrą miestui gamins už jo ribų esančios saulės ir vėjo energiją naudojančios elektrinės. Bus taip pat pastatyta atliekų perdirbimo įmonių, pirmoji pasaulyje vandenilio jėgainė ir anglies dvideginio kaupimo jėgainė. Veiks vandens gėlinimo įmonė, kurioje ketinama ruošti ne tik geriamąjį, bet ir valyti jau panaudotą vandenį.

Numatoma, kad Masdaras sunaudos 3/4 mažiau energijos ir 2/3 mažiau vandens nei paprastas miestas, o šiukšlių čia turėtų būti net 3/4 mažiau.

Danų specialistų suprojektuota elektra varoma transporto priemonė, kuria naudosis miesto gyventojai ir svečiai. Automatiškai judanti kabina talpins iki 4 keleivių.

3.7 Urbanizacija besivystančiose šalyse

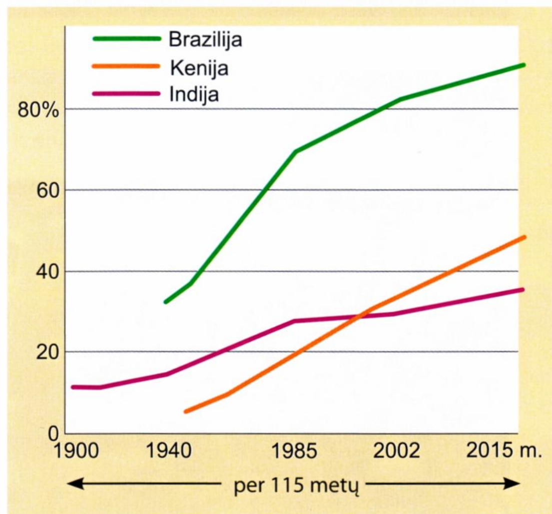
Besivystančiuose pasaulio regionuose urbanizacija prasidėjo gerokai vėliau nei išsivysčiusiuose – XX a. viduryje. Šiam procesui atsirasti ir intensyvėti turėjo įtakos dvi svarbiausios priežastys:

- sparti pramonės plėtra miestuose;
- demografinis sprogimas.

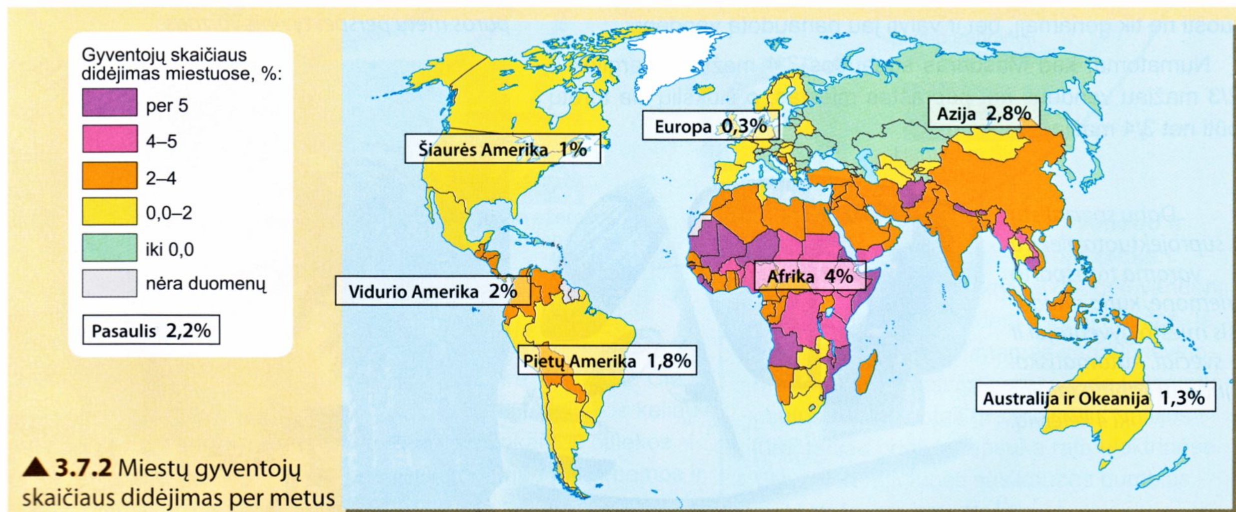
Urbanizacijos ypatumai skirtinguose regionuose

Urbanizacija įvairiuose besivystančiuose pasaulio regionuose vyko nevienodai.

- Urbanizacija Lotynų Amerikoje:
  - prasidėjo ir sustiprėjo anksčiausiai iš visų besivystančio pasaulio regionų. Pažangesnėse šalyse (Mèksikoje, Brazìlijoje, Argentìnoje) ji sparčiai vyko jau XX a. pradžioje;
  - sparčiausius tempus urbanizacija pasiekė 1960–1990 m., tada dideli Lotynų Amerikos miestai augo lyg ant mielių;
  - daugumai šio regiono šalių būdingas aukštas urbanizacijos lygis, tačiau miestų augimo tempai jau pradėjo lėtėti.
- Urbanizacija Afrikoje:
  - prasidėjo vėliausiai (3.7.1) – apie 1950 m. Užsaharės Afrikos miestuose gyveno vos 10% gyventojų;
  - pastaraisiais dešimtmečiais miestai šiame regione augo sparčiausiai pasaulyje (3.7.2). Nemažai žemyno didelių miestų gyventojų skaičius padvigubėja kas 10–15 metų!
  - Užsaharės Afrika pagal vidutinį urbanizacijos lygį jau beveik pavijo Aziją;
  - Šiaurės Afrikos urbanizacijos lygis gerokai aukštesnis negu žemyne už Saharos.
- Pietų Azijos šalyse urbanizacijos lygis vienas iš žemiausių (15–30%).

▲ **3.7.1** Urbanizacijos eiga besivystančiose šalyse

▲ **3.7.2** Miestų gyventojų skaičiaus didėjimas per metus

Urbanizacijos priežastys ir padariniai

Visose besivystančiose šalyse miestai auga daugiausia dėl kaimo žmonių migracijos. Tos priežastys, kurios žmones stumia iš kaimo, yra **stùmiantieji veiksniaĩ**, o tos, kurios tarsi magnetas traukia į mietus, – **tráukiantieji veiksniaĩ**.

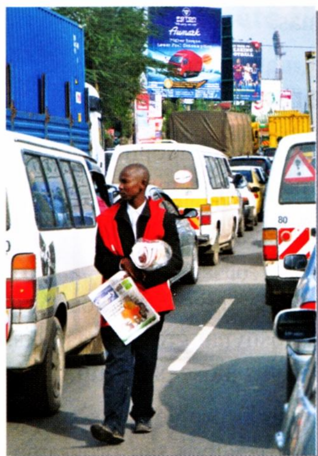
Stumiantieji veiksniai

- daug žmonių kaimuose neturi savo žemės
- darbo stygius dėl spartaus gyventojų skaičiaus augimo
- paprastai labai mažos kaimiečių pajamos
- sunku gauti išsimokslinimą
- prasta medicininė priežiūra
- namai be elektros ir vandentiekio

Traukiantieji veiksniai

- manoma, kad mieste atsiras darbo vietų
- viltis gauti didesnes pajamas
- galimybė gyventi būste, turinčiame elektrą ir vandens
- lengviau gauti išsimokslinimą
- viltis susitaupyti pinigų ir kada nors grįžti į kaimą
- mieste gausu įvairių pramogų

- Vienas iš svarbiausių šalių urbanizacijos ypatumų – sparčiausiai auga sostinės ir didžiausi šalies miestai. Į juos masiškai migruojama ne tik iš kaimų, bet ir iš nedidelių miestų. Didieji traukia žmones, nes ten sutelkta pramonė ir įvairios paslaugos, vadinasi, turi būti daug darbo vietų.
- Per greitas didelių miestų augimas besivystančiose šalyse kartais vadinamas netikra urbanizacija, arba **pseudourbanizãcija**. Jos pagrindiniai bruožai yra:
  - miestų gyventojų skaičiaus didėjimas smarkiai lenkia darbo vietų pasiūlą. Dėl to daugelyje miestų yra katastrofiškas (50–70%) nedarbas;
  - spartus gyventojų augimas trukdo plėtoti šiuolaikinius poreikius atitinkančią miestų struktūrą (būstus, kelius, paslaugų įmones);
  - daugelis atvykėlių, nerasdami darbo, imasi šešėlinio verslo, auga **neformalaũs sèktoriaus** dalis. Jame dirbantys žmonės nemoka mokesčių, tad labai sunku plėtoti valstybės ekonomiką.

▲ **3.7.3** Gatvės prekeivis Nairobyje, Kenija

Didmiesčių problemos

Dėl spartaus gyventojų skaičiaus didėjimo besivystančių šalių didmiesčiai patiria aibę problemų:

- Per didelis gyventojų tankumas, ypač Afrikos ir Azijos miestuose.
- Didelis nedarbas (bedarbių dažnai daugiau nei dirbančių žmonių), kurio pagrindinės priežastys ir padariniai yra: darbo vietų gerokai mažiau nei darbingo amžiaus gyventojų; dauguma atvykėlių iš kaimų neturi miestų profesijoms reikalingos kvalifikacijos; tam, kad pragyventų, daugelis bedarbių imasi įvairių veiklų. Tai padeda išgyventi dirbant batų valytojais, gatvės prekiautojais, laikraščių pardavėjais, neformaliais gidais ir kt.
- Transporto problemos: nuolatinės spūstys dėl nepakankamai išplėtotos kelių infrastruktūros. Daugelio Azijos ir Afrikos didmiesčių gatvėse dieną viešpatauja tikras transporto chaosas; nepakankama viešojo transporto infrastruktūra – piko valandomis autobusai ir traukiniai labai perpildyti; transporto problemas aštrina spartus automobilių skaičiaus augimas, pavyzdžiui, Džakártoje (Indonèzija) jų kasmet padaugėja 15%.
- Gyvenamųjų būstų trūkumas – daug žmonių gyvena lūšnynuose arba net gatvėse (dažnas reiškinys Ìndijos didmiesčiuose). Lūšnynuose neretai glaudžiasi dauguma ekonomiškai silpnų šalių didmiesčių gyventojų (3.7.4).

Regionas	1990	2005 m.
Lot. Amerika	35	31
Pietų Azija	64	57
Afrika	72	72
Pasaulis	31	31

▲ **3.7.4** Lūšnynų gyventojų dalis pasaulio regionuose

▲ **3.7.5** Ročinos lūšnynas Rio di Žaneiru

▲ **3.7.6** Kiberos lūšnynas Nairobyje

Valstybė	Lūšnynų gyv./mln.	Užimamas miestų plotas, %
Angola	4,7	86,5
Bangledešas	25,2	70,8
Brazilija	45,5	29,0
Čadas	2,3	91,3
Kongo DR	14,2	76,4
Indija	110,3	34,8
Filipinai	22,8	43,7

▲ **3.7.7** Lūšnynų gyventojų dalis kai kuriose šalyse

Lūšnynai – opiausia neturtingų šalių didmiesčių problema

Neturintys galimybių įsigyti normalių būstų migrantai iš kaimų apsigyvena primityviuose, sunarstytuose iš kartono, faneros, metalo lakštų, polietileno ir kitų medžiagų būstuose. Plėsdamiesi tokie būstai sudaro didžiulius **lūšnýnų** rajonus (**favelàs**) didmiesčių pakraščiuose, o kai kuriuose miestuose (San Paulu, Rio di Žaneiru, Mumbajuje, Nairobyje) įsiterpia ir į centrines dalis. Gyventi lūšnynuose nelengva, nes žmonėms čia kyla itin didelių problemų.

- Dėl laisvos žemės stygiaus varguolių rajonų dažnai atsiranda lomose (potvynių pavojus), kalvų šlaituose (nuošliaužų pavojus), prie greitkelių arba oro uostų (triukšmas, užterštas oras).
- Žmonės gyvena prastomis sanitarinėmis sąlygomis: namai dažniausiai neturi vandentiekio, gatvėse nepakanka vandens kolonėlių, vanduo jose dažnai prastos kokybės; nėra organizuoto šiukšlių išvežimo, atliekos metamos čia pat prie namų kvartalų, todėl laipsniškai susidaro šiukšlių kalnai; dėl prastų sanitarinių sąlygų didelė rizika susirgti užkrečiamosiomis ligomis.
- Nekokybiškas, dažnai nelegalus apsirūpinimas elektra.
- Prasta lietaus vandens drenažo sistema, tad gatvėse vietomis telkšo didžiuliai klanai.
- Labai didelis nusikalstamumas.

Gyvenimo kokybės gerinimo paramos programa

Dauguma lūšnynų yra įsikūrę stichiškai, o toks žemės naudojimas yra neteisėtas. Įvairiuose pasaulio miestuose valdžia ne kartą mėgino griauti nelegalius lūšnynų kvartalus, tačiau dažniausiai jų vietoje vėl imdavo kurtis žmonės.

- Atsižvelgiant į padėties beviltiškumą, Lotynų Amerikos, Afrikos, Azijos šalių vyriausybėms teko susitaikyti, kad lūšnynai greitai neišnyks, ir reikia ieškoti būdų žmonių gyvenimo sąlygoms juose pagerinti.
- Įvairiuose pasaulio miestuose lūšnynų gyventojų problemoms spręsti savivaldybės mėgina įgyvendinti vadinamąją pagalbos sau programą. Ji apima paramą vargingiems gyventojams, kurie imasi iniciatyvos savo jėgomis pagerinti turimus arba įrengti naujus būstus.
- Pagalbos sau programa apima bendradarbiavimą su vietos valdžia, kuri gali teikti paramą, parūpinti pigesnių statybinių medžiagų, įvesti vandentiekį, kanalizaciją, elektrą.
- Didėjant žmonių sąmoningumui ir atsakomybei už gyvenamąją vietą, valdžia savo pastangomis ir savanoriškų organizacijų padedama stato mokyklas, ligonines, laisvalaikio centrus.
- Tuose lūšnynuose, kurių gyventojai buvo organizuoti, iniciatyvūs, entuziastingi, gyvenimo sąlygos nuolat gerėja.

3 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- urbanizacija
- miesto funkcinė zona
- CVR
- pramonės zona
- infrastruktūra
- priemiestis
- suburbanizacija
- aglomeracija
- konurbacija
- megamiestas
- globalusis miestas
- megalopolis
- kaimų urbanizacija
- kontrurbanizacija
- pseudourbanizacija
- lūšnynas
- favela
- gyvenviečių hierarchija
- milijoninis miestas
- *Downtown*
- vienkiemis
- miesto žemėnaudos modelis

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- miesto ir kaimo tipo gyvenvietė;
- Berdžeso ir Hoito miestų žemėnaudos modelis;
- CVR ir senamiestis;
- urbanizacija ir pseudourbanizacija;
- stumiantieji ir traukiantieji veiksniai;
- aglomeracija ir megalopolis;
- megamiestas ir globalusis miestas;
- suburbanizacija ir kontrurbanizacija;
- favela ir *Downtown.*

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- gyvenviečių tipus, galimas jų funkcijas;
- gyvenviečių hierarchijos priklausomybę nuo gyventojų skaičiaus ir paslaugų įvairovės;
- išsivysčiusių šalių miestų centrinėse dalyse vykstančius pokyčius;
- miestų žemėnaudos modelius;
- globaliųjų miestų reikšmę pasaulio mastu;
- urbanizacijos keliamas problemas išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse;
- urbanizacijos eigą Lietuvoje ir šiuolaikinių procesų ypatumus;
- ekologiškų miestų, kaip darniojo vystymosi sampratos, reikalingumą.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- nagrinėti administracinius žemėlapius ir nurodyti gyventojų skaičių gyvenvietėse;
- lyginti skirtingus miestų žemėnaudos modelius;
- gebėti atpažinti ir įvardyti miestų funkcines zonas;
- gebėti schemiškai pavaizduoti urbanizacijos, suburbanizacijos ir kontrurbanizacijos procesus;
- parodyti politiniame žemėlapyje didžiausius pasaulio miestus ir megalopolius;
- nagrinėti schemas, nuotraukas, lenteles, diagramas;
- lyginti teminius žemėlapius;
- naudoti interneto šaltinius statistikos paieškai.

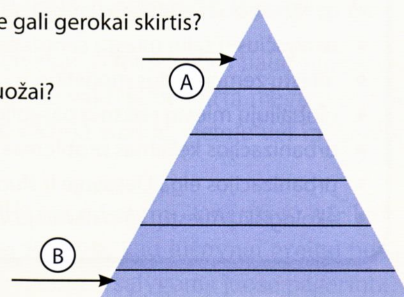
④ Geografiniai tyrimai

1. Pasirinkite 10 norimų miestų, naudokitės internetu ir išsiaiškinkite, kokias funkcijas jie atlieka.
2. Palyginkite Lietuvos, Latvijos ir Estijos didžiuosius miestus: gyventojų skaičių, geografinę padėtį, funkcijas.
3. Surenkite diskusiją tarp skirtingų interesų grupių, atstovaujančių tam tikroms miesto funkcinėms teritorijoms: CVR, senamiesčiui, pramonės zonai, miegamiesiems mikrorajonams, priemiesčių zonai. Diskusijoje aptarkite viešojo ir individualaus transporto problemas, taršą, prekybos centrų plėtrą.
4. Naudokitės *Google Earth* programa, pasirinkite vieną iš vadovėlyje minimų konurbacijų ir parenkite ją sudarančių miestų, jų išdėstymo, funkcijų, kitų ypatumų pristatymą.
5. Parenkite plakatą, pristatantį išsivysčiusių ir besivystančių miestų problemas.
6. Naudokitės įvairiais informacijos šaltiniais ir surinkite informacijos apie kurį nors Lietuvos miestą: įkūrimo priežastis, funkcijas, gyventojų skaičiaus kaitą, lankytinus objektus, pramonės įmones ir jų vaidmenį miesto gyvenime, vykdomus projektus.
7. Įsivaizduokite, kad gyvenate (76 psl.) nuotraukoje matomoje kaimiškoje vietovėje. Jūsų giminaičiai grįžo į kaimą ir papasakojo apie miestą, kuris pavaizduotas 3.2.2. Paaiškinkite, kodėl jūs norite persikelti į miestą.
8. Naudokitės 3.7.5 ir 3.7.6 nuotraukomis. Įsivaizduokite, kad esate 16 metų lūšnyno gyventojas. Gimėte ir visą laiką gyvenote čia. Į jus kreipiasi žurnalistas, kuris nori sužinoti apie jūsų namus, aplinką, gyvenimą, ką manote apie ateitį, kokias įžvelgiate lūšnyno teigiamas ir neigiamas puses. Užrašykite savo mintis.

⑤ Klausimai ir užduotys

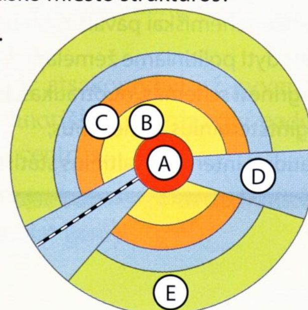
3.1 Gyvenviečių įvairovė

1. Įvardykite kriterijus, pagal kuriuos skiriami gyvenviečių tipai.
2. Nurodykite Lietuvos miestus, kurie atlieka pramonės, religinio, turizmo, mokslo centro, kurorto funkcijas.
3. Ką vadiname gyvenviečių hierarchine sistema? Kodėl įvairiose šalyse ji nevienoda?
4. Pateikite Lietuvos gyvenviečių ar miestų pavyzdžių, kurie turi monofunkcinių ir polifunkcinių bruožų.
5. Kodėl miestų gyventojų skaičius skirtinguose informacijos šaltiniuose gali gerokai skirtis?
6. Kaip vadinamos aukščiausio (A) ir žemiausio (B) rango gyvenvietės Lietuvos gyvenviečių hierarchinėje sistemoje? Kokie jų skiriamieji bruožai?

3.2 Miestų struktūra

1. Paaiškinkite, kaip ir kodėl laikui bėgant susiformavo miestų funkcinės zonos.
2. Palyginkite Hoito ir Berdžeso miestų žemėnaudos modelius. Kuo jie panašūs ir kuo skiriasi?
3. Nurodykite pagrindinius funkcinių zonų išsidėstymą mieste lemiančius veiksnius. Pateikite kiekvieno iš jų pavyzdžių.
4. Kuo angloamerikietiško miesto struktūra skiriasi nuo būdingo europietiško miesto struktūros?
5. Apibūdinkite lūšnynų išsidėstymą Lotynų Amerikos miestų struktūroje.
6. Kodėl Vilniuje ir Kaune vis daugiau pramogų traukos centrų iš senamiesčių keliasi į periferines miestų sritis? Kokių trūkumų ir teigiamų bruožų įžvelgiate?
7. Įvardykite raidėmis A– E pažymėtas miesto funkcines zonas. Atsirinkite jų pavadinimus: *nauja gyvenamoji zona, CRV, priemiestis, vidinė gyvenamoji zona, pramonės zona.*

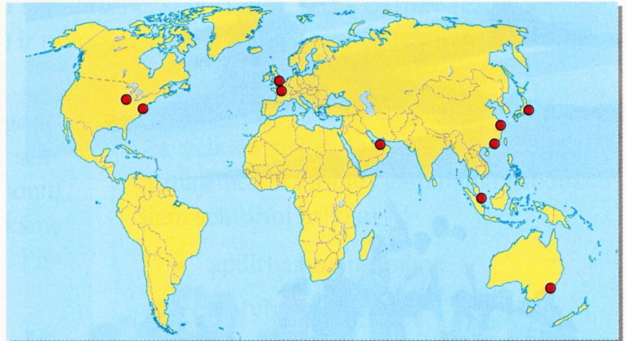

3.3 Urbanizacija

1. Kokie procesai būdingi urbanizacijos reiškiniui?
2. Kuriame pasaulio regione urbanizacijos lygis dabar yra mažiausias (3.3.2)? Kuo galima tai paaiškinti?
3. Panagrinėkite urbanizacijos raidą skirtinguose pasaulio regionuose. Kur šis procesas pastaraisiais dešimtmečiais vyko sparčiausiai, o kur pastebimai sulėtėjo? Paaiškinkite kodėl.
4. Kuo ir kodėl skiriasi ekonomiškai ypač stiprių valstybių – Jungtinės Karalystės ir Japonijos – urbanizacijos raida (3.3.6)?

3.4 Miestų santalkos

1. Remkitės kurio nors Lietuvos didmiesčio pavyzdžiu ir nurodykite esminius aglomeracijos bruožus.
2. Kaip nuo XX a. vidurio pasikeitė didžiausių pasaulio miestų geografinis išsidėstymas?
3. Kaip galima paaiškinti, kad skirtinguose šaltiniuose nurodomas miestų gyventojų skaičius neretai gerokai skiriasi?
4. Įvardykite kriterijus, kuriais remiantis pasaulyje imta skirti globaliuosius miestus. Kuriame pasaulio regione jų yra daugiausia? Paaiškinkite kodėl.
5. Kurie pirmajai ir antrajai kategorijai pagal reikšmingumą skiriami globalieji miestai pavaizduoti gretimoje kartoschemoje?

3.5 Urbanizacija išsivysčiusiose šalyse

1. Kokių problemų pasaulio didmiesčiuose atsiranda dėl suburbanizacijos?
2. Kokių problemų kyla gyventojams, įsikūrusiems padrikose, atokiau nuo didžiųjų mūsų šalies miestų esančiose gyvenvietėse ar vienkiemiuose? Pasvarstykite, kaip reikėtų spręsti šias problemas.
3. Paaiškinkite, kodėl Europoje vyrauja tendencija, kad vis daugiau kaimo vietovių gyventojų neturi nieko bendra su žemės ūkiu. Pasvarstykite, ar tokie gyventojai gali būti vadinami miestiečiais.
4. Dėl kokių priežasčių Europos miestų viduryje seniau statytos pramonės įmonės uždaromos arba iškeliamos į naujas teritorijas?
5. Kaip galima paaiškinti, kad daugelyje Europos miestų ypač aktyviai renovuojami namai?

3.6 Lietuvos miestai ir kaimai

1. Apibūdinkite Lietuvos urbanizacijos ypatumus sovietmečiu. Kaip reikėtų vertinti to laikotarpio palikimą dabar?
2. Kokios tendencijos urbanizacijos procesams būdingos šiuolaikinėje Lietuvoje?
3. Naudokitės žiniasklaidos pranešimais ir įvardykite esmines Lietuvos miestų problemas.
4. Kuris Lietuvos miestas galėtų pretenduoti į globaliojo miesto kategoriją? Kokie miesto ypatumai galėtų suteikti jam tokį vertinimą?
5. Lietuvoje kurį laiką buvo gvildenama Vilniaus–Kauno dvipolio (dvimiesčio) idėja. Pasvarstykite, kodėl jos nepavyko įgyvendinti.

3.7 Urbanizacija besivystančiose šalyse

1. Dėl kokių priežasčių besivystančioms šalims būdingi tokie spartūs urbanizacijos tempai?
2. Kokie stumiantieji ir traukiantieji urbanizacijos veiksniai vyrauja daugelyje besivystančių šalių? Kurie iš jų būdingi ir išsivysčiusioms šalims?
3. Palyginkite didžiųjų miestų problemas ekonomiškai stipriose ir silpnose šalyse. Kuo jos panašios ir kuo skiriasi?
4. Kodėl sparčiai augančiuose miestuose didėja šešėlinis verslas?
5. Kokių problemų kyla lūšnynų gyventojams? Kokių priemonių tenka imtis miestų valdžios institucijoms?

4 PASAULIO IR LIETUVOS ŪKIS

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- žinoti pasaulio ūkio struktūrą, atskirų ūkio sektorių vaidmenį šalies ekonomikoje;
- skirti ir vertinti pagrindinius ekonominių sistemų tipus;
- įvardyti svarbiausius ūkio struktūrą nusakančius rodiklius ir pagal juos vertinti valstybių socialinę ir ekonominę pažangą;
- skirti pagrindinius visuomenės ekonominės raidos etapus;
- gebėti apibūdinti Lietuvos ūkio raidos ypatumus;
- vertinti Lietuvos ūkio plėtros galimybes;
- skirti infrastruktūros rūšis, vertinti jų reikšmę šiuolaikiniam pasaulio ir Lietuvos ūkiui;
- žinoti svarbiausius pasaulio ir Lietuvos transporto sistemos ypatumus;
- žinoti transporto rūšių ypatumus, jų trūkumus;
- vertinti Lietuvos transporto rūšių plėtros galimybes.

4.1 Pasaulio ūkio struktūra

Žmonių veiklos visuma, skirta poreikiams tenkinti, apibendrintai vadinama **ūkiu**, arba **ekonòmika**. Bet kuri gyvenamoji teritorija – miestas, sritis, šalis, regionas – turi savo ūkį. Šalių ir regionų ūkiai tarpusavyje glaudžiai susiję, o visų pasaulio valstybių ūkio visuma vadinama **pasáulio ū́kiu**. Esminis jo bruožas – tarptautinis veiklos pasidalijimas.

Ūkio struktūra

Ūkis tradiciškai skirstomas į tris pagrindines šakas: žemės ūkį, pramonę ir paslaugų sferą. Tokia jo struktūra dažniausiai pateikiama įvairiuose statistikos šaltiniuose. Ekonomikos moksle vis dažniau taikomas kitoks ūkinės veiklos skirstymas. Tai vadinamoji trijų ūkio sektorių koncepcija (dabar jau skiriamas ir ketvirtasis), kurią pasiūlė britų ekonomistas Kolinas Klarkas (*Colin Clark*) ir prancūzų ekonomistas Žanas Furastjė (*Jean Fourastié*).

Pirmàsis ū́kio sèktorius. Tai ūkio šakos, kuriose gamtos turtai naudojami tiesiogiai. Būtent nuo pirmojo sektoriaus (medžioklės, gėrybių rinkimo) prasidėjo žmonių ūkinė veikla. Šio sektoriaus vyravimui ypatingą reikšmę turi gamtos ištekliai (agroklimatiniai ir mineraliniai). Pirmajam sektoriui priklauso:

- žemės ūkis;
- žuvininkystė;
- medžioklė;
- miškų ūkis;
- gavybos pramonė (naudingųjų iškasenų gavyba).

Antràsis ū́kio sèktorius. Jį sudaro gamybinės veiklos šakos, kuriose iš žaliavų (gautų pirmajame sektoriuje) gaminama produkcija. Šiam sektoriui priklauso:

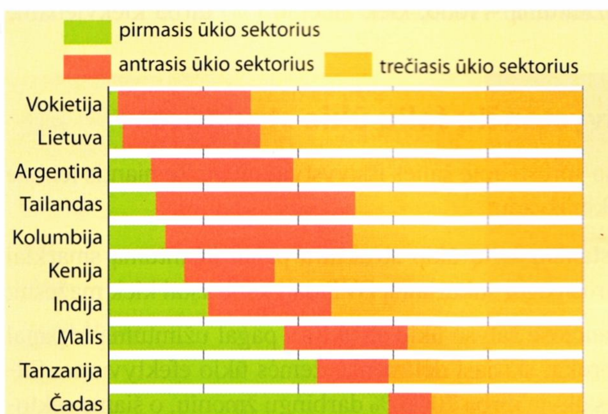
- apdirbamoji pramonė;
- statybos;
- energetika.

Trečiàsis ū́kio sèktorius. Tai negamybinė ūkio sfera, kuri apima įvairias paslaugas. Jam skiriamas:

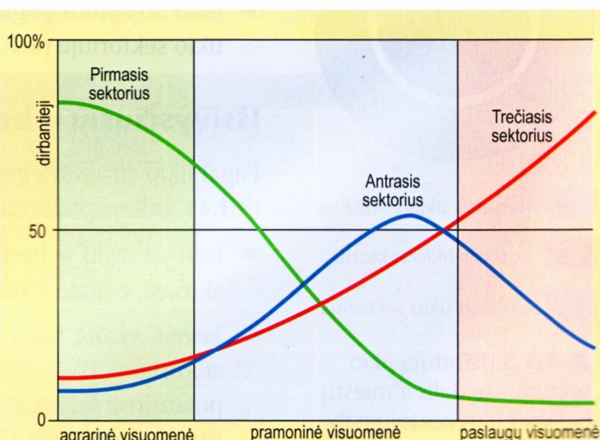
- transportas;
- prekyba;
- finansinis sektorius (bankai, investicijų valdymo bendrovės);
- pramogos;
- aptarnavimo įmonės (viešbučiai, restoranai, kirpyklos);
- sveikatos priežiūra;
- švietimas;
- valstybės valdymas.

Ketvirtàsis ū́kio sèktorius dar vadinamas **informãciniu sèktoriumi**. Jis neseniai atskirtas nuo trečiojo. Ketvirtasis sektorius susijęs su mokslo bei technikos naujovėmis ir yra šiuolaikiškiausias, perspektyviausias. Jam skiriami:

- informacinių technologijų kūrimas ir taikymas;
- mokslo tyrimai ir taikomoji veikla;
- globalioji rinkodara;
- finansų planavimas.

▲ **4.1.1** Ūkio sektorių dalis pagal kai kurių šalių BVP

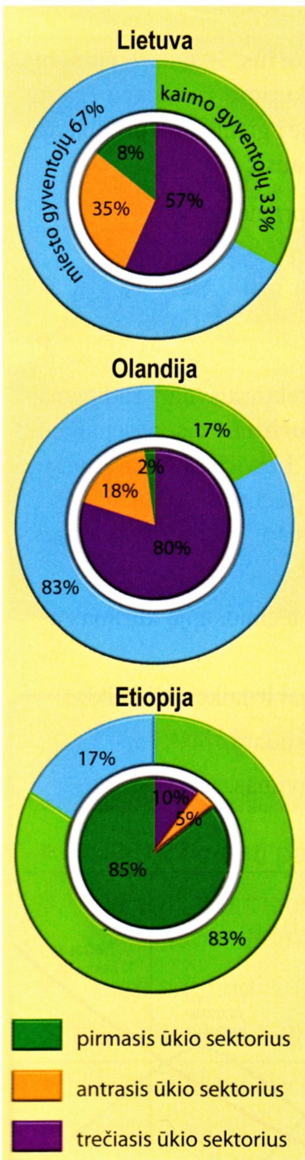

▲ **4.1.2** Užimtumo ūkio sektoriuose raidos modelis

Visuomenės ekonominė raida

Remiantis daugelio išsivysčiusių šalių ūkio istorine raida, galima skirti svarbiausius visuomenės ekonominės raidos etapus.

- **Agrãrinė visúomenė** – pirmasis etapas, kai pagrindinės pajamos gaunamos iš žemės ūkio ir žuvininkystės. Jis prasidėjo maždaug prieš 10 tūkst. metų (po neolito revoliucijos) ir vyravo pasaulyje iki XIX a. pradžios. Šis etapas iki šiol būdingas daugeliui atsilikusių pasaulio šalių.
- **Indùstrinė (pramonìnė) visúomenė** – antrasis raidos etapas, kai pagrindinės pajamos gaunamos iš pramonės gamybos ir naudingųjų iškasenų gavybos. Jis prasidėjo XIX a. Europoje po pramonės perversmo. Pirmąja pramonine šalimi tapo Ánglija. Netrukus industrializacija išplito ir kitose Europos šalyse, Jungtìnėse Valstìjose. XX a. antrojoje pusėje pramonės vaidmuo išsivysčiusiose šalyse ėmė mažėti, o daugelyje besivystančių šalių, atvirkščiai, tik prasidėjo. Šiuo metu nemažai pažangesnių besivystančių pasaulio šalių jau galima laikyti pramoninėmis.
- **Popramonìnė (paslaugũ) visúomenė** – trečiasis etapas, kai pagrindinės pajamos gaunamos iš paslaugų sektoriaus. Jis prasidėjo turtingesnėse pasaulio šalyse XX a. viduryje. Tam turėjo įtakos du veiksniai. Pirmas – dėl mokslo bei technikos revoliucijos labai išaugo pramonės našumas, gamyboje smarkiai sumažėjo darbo jėgos poreikis. Antras – kadangi išaugo žmonių pajamos, sparčiai ėmė plėtotis paslaugų sektorius. Dabar popramoninio etapo sąlygomis gyvuoja visos išsivysčiusios pasaulio šalys, pamažu įžengia ir pažangiausios besivystančios valstybės.
- **Informãcinė visúomenė** – ateities vizija, kito civilizacijos raidos etapo koncepcija. Vyraujantis vaidmuo priklausys mokslui, žinioms ir informacijai kurti bei naudoti. Didžiulį poveikį visoms žmonių veiklos sritims turės informacinės technologijos. Ekonomistų ir sociologų nuomone, perėjimas iš popramoninės į informacinę visuomenę jau prasidėjo. Jis grindžiamas itin sparčiu informacinių technologijų plitimu pasaulyje.

▲ **4.1.3** Užimtųjų ūkio sektoriuose dalis ir miestų bei kaimų gyventojų palyginimas

Ūkio struktūros rodikliai

Atskirų valstybių ūkio struktūrai palyginti bei ūkio sektoriaus svarbai įvertinti naudojami du rodikliai:

- ūkio struktūra pagal sukuriamą BVP dalį – rodo kiekvieno sektoriaus dalį (%) šalies BVP (4.1.1);
- ūkio struktūra pagal užimtumą – rodo, kiek žmonių (%) dirba kiekviename ūkio sektoriuje (4.1.2).

Išsivysčiusių ir besivystančių šalių ūkio struktūra

Pagal ūkio struktūrą galima spręsti apie šalies išsivystymo lygį. Remiantis lentele (4.1.4), galima padaryti tokių išvadų:

- išsivysčiusių ir besivystančių šalių ūkio struktūra pagal užimtumą smarkiai skiriasi, o ūkio struktūros pagal sukuriamą BVP dalį kontrastai kiek mažesni;
- beveik visose besivystančiose šalyse ūkio struktūra pagal užimtumą ir pagal sukuriamą BVP dalį gerokai skiriasi dėl menko žemės ūkio efektyvumo. Silpniausiose šalyse žemės ūkyje dirba 70–90% darbingų žmonių, o šiame sektoriuje pagaminama tik 20–40% BVP;

Šalis	Žemės ūkis		Pramonė		Paslaugos		ŽSRI	
	sukuriama dalis BVP, %	dirbančių žmonių dalis, %	sukuriama dalis BVP, %	dirbančių žmonių dalis, %	sukuriama dalis BVP, %	dirbančių žmonių dalis, %		
JAV	1,2	0,7	22,2	20,3	76,6	79	0,902	popramoninė šalis
Vokietija	0,8	2,4	27,9	29,7	71,3	67,8	0,885	popramoninė
Lietuva	**4,3**	**14**	**27,5**	**29**	**68,2**	**57**	**0,783**	**popramoninė**
Čilė	5,5	13	40,5	23	54	64	0,783	popramoninė
Malaizija	9	13	41,5	36	49,5	51	0,744	industrinė
Kinija	10	38	47	28	43	34	0,663	industrinė agrarinė
Marokas	17	44,5	31,5	20	51,5	35,5	0,567	agrarinė industrinė
Indija	16	52	28,5	14	55,5	34	0,519	agrarinė industrinė
Birma	43	70	20	7	37	23	0,451	agrarinė
Nigeris	39	90	17	6	44	4	0,261	agrarinė
Pasaulis	**5,7**	**36,6**	**30,7**	**21,5**	**63,6**	**41,9**	**–**	

▲ **4.1.4** Skirtingo išsivystymo lygio šalių ūkio struktūros palyginimas

- apie šalies išsivystymo lygį geriausiai galima spręsti pagal užimtumą žemės ūkyje. Kuo mažiau žmonių dirba šioje ūkio sferoje, tuo šalis yra geriau išsivysčiusi (4.1.3);
- pažangiose besivystančiose šalyse (Maláizijoje, Kìnijoje) pramonės dalis BVP gerokai didesnė nei išsivysčiusiose šalyse. Mat dauguma pažangių besivystančių šalių dabar yra pramoninėje raidos pakopoje;
- labai didelė pramonės sukuriama BVP dalis yra naftą išgaunančiose šalyse (4.1.5):
  - Persų įlankos ir kai kuriose Afrikos šalyse pramonės produkcija (dėl naftos ir dujų gavybos) sudaro apie 2/3 BVP;
  - Norvègijoje pramonė sukuria apie 40% BVP, nors jokioje kitoje turtingoje Europos šalyje šis rodiklis neviršija 30%.
- paslaugų sferoje besivystančiose šalyse paprastai dirba dvigubai mažiau žmonių nei išsivysčiusiose šalyse;
- beveik visose labai aukšto išsivystymo lygio šalyse ūkio struktūra yra panaši:
  - žemės ūkyje dirba 1–3% žmonių;
  - pramonėje – 20–30% žmonių;
  - paslaugų sferoje dirba maždaug 70–80% žmonių;
- kuo didesnė BVP dalis sukuriama paslaugų sferoje, tuo šalis ekonomiškai yra stipresnė.

Šalis	Žemės ūkis		Pramonė		Paslaugos		ŽSRI
	BVP dalis, %	dirbančiųjų dalis, %	BVP dalis, %	dirbančiųjų dalis, %	BVP dalis, %	dirbančiųjų dalis, %	
Norvegija	2	3	40	21	58	76	0,938
JAE	1	7	55,5	15	43,5	78	0,815
Libija	2,5	17	64	23	33,5	60	0,755
Saudo Arabija	3	7	62	21	35	72	0,752
Gabonas	4	60	63	15	33	25	0,648
Angola	10	85	66	5	24	10	0,403

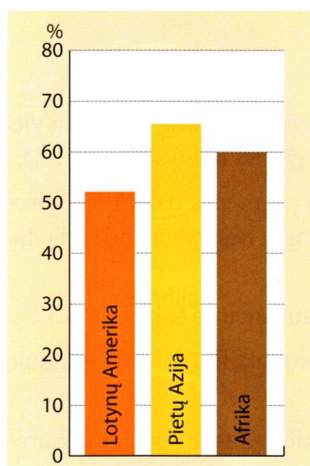
▲ **4.1.5** Daug naftos išgaunančių šalių ūkio struktūros palyginimas

Neformalusis sektorius

Neformaliosios ekonomikos (angl. *informal economy*) sąvoką pradėjo vartoti anglas Keitas Hartas, kuris 1971–1972 m. tyrė Ganos ir Kenijos miestus. Jo tyrimai parodė, kad dauguma miestiečių, besiverčiančių smulkiuoju verslu, praktiškai neturi ryšio su oficialia valstybės ekonomika.

Toli gražu ne visa šalies ekonominė veikla atsispindi oficialioje statistikoje ir įtraukiama į valstybės BVP. Beveik visose šalyse yra paslėpta ūkio dalis – tai vadinamasis **neformalùsis sèktorius**. Jis neįtraukiamas į šalies BVP, nes apie žmonių pajamas iš jo galima tik spėlioti.

- Neformaliojo sektoriaus didesnę dalį sudaro nelegalus arba pusiau legalus verslas. Tokia ūkinė veikla dažnai vadinama **šešė́line ekonòmika**. Jai priklauso:
  - kriminalinis verslas (prostitucija, narkotikų gamyba ir pardavimas, lošimo verslas, brakonieriavimas);
  - juodoji rinka, spekuliacija ir kontrabanda;
  - neteisėtas smulkusis verslas (gatvės prekyba, teisėtai neįformintos paslaugos, bedarbių neoficialus darbas);
  - mokesčių vengimas, nelegalūs atlyginimai („vokeliai“).
- Dalį neformaliojo sektoriaus sudaro legali veikla, kuriai priklauso:
  - statistikoje neapskaičiuojamas natūrinis ūkis (→ 136 psl.);
  - žemės ūkio produktų auginimas sodybiniuose sklypuose savo reikmėms;
  - bendruomeninė ekonomika (vienuolynų ūkinė veikla, skirta bendruomenės narių poreikiams tenkinti).
- Neformaliojo sektoriaus egzistavimo pagrindinės priežastys yra:
  - didelis nedarbas ekonomiškai silpnose, korumpuotose šalyse;
  - biurokratiškas valstybės darbo reguliavimas; netobuli įstatymai (prieštaravimai tarp priimtų įstatymų ir plačiųjų visuomenės sluoksnių poreikių);
  - kai kurių žmonių noras lengvai ir greitai pasipelnyti pažeidžiant įstatymus.
- Neformaliojo sektoriaus dalis šalies ūkyje (% BVP) priklauso nuo išsivystymo lygio – kuo šalis ekonomiškai silpnesnė, tuo didesnis neformaliojo sektoriaus vaidmuo ekonomikoje (4.1.6).
- Turtingose išsivysčiusiose šalyse (Švèdijoje, Vokietìjoje, Kanãdoje) neformaliojo sektoriaus dalis tesiekia 5–10% BVP.
- Silpnose besivystančiose šalyse, kuriose labai paplitusi korupcija ir biurokratizmas, neformaliojo sektoriaus dalis sudaro 70–80% BVP. Toks verslas, išskyrus kriminalinį, yra pusiau legalus.

▲ **4.1.6** Neformaliojo sektoriaus dalis kai kuriuose pasaulio regionuose XXI a. pradžioje

4.2 Ekonominės sistemos

Nuo tų laikų, kai žmonės pradėjo naudoti pinigus, ūkis klostėsi ir buvo plėtojamas pagal rinkos dėsnius. Iki XX a. **riñkos ekonòmikos sistemà** veikė visose civilizuotose pasaulio valstybėse. Po 1917 m. perversmo Rùsijoje, remiantis komunistine ideologija, šalyje įvesta **planìnė** (socialistinė) **ekonòmikos sistemà**. XX a. viduryje šis ekonomikos modelis taikytas dalyje Europos ir Azijos šalių. Planinės ekonomikos elementų tam tikrais laikotarpiais mėgino taikyti ir kai kurios Azijos ir Afrikos besivystančios nekomunistinės šalys (Ìndija, Irãkas, Lìbija, Angolà).

Laikas parodė, jog planinė ekonomika, nors ir turi tam tikrų teigiamybių, bet efektyvumu negali prilygti rinkos ekonomikai. Žlugus komunistiniams režimams Rùsijoje ir kitose Europos šalyse, dauguma valstybių atkūrė rinkos ekonomikos sistemą. Kai kurios šalys (Kìnija, Vietnãmas, Baltarùsija) pasuko kitu keliu – sujungė planinę bei rinkos ekonomiką ir sukūrė vadinamąją **socialìstinę riñkos ekonòmiką**. 2011 m. planinės ekonomikos laikėsi tik Šiáurės Korė́ja, Mianmãras ir Kubà.

Rinkos ekonomikos sistemos bruožai

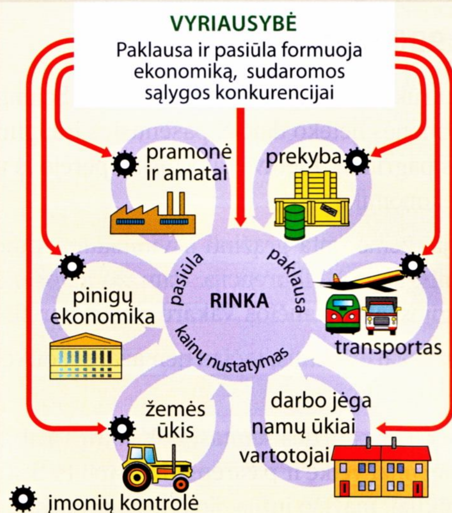
- Vyrauja privati įmonių (gamyklų, bankų, aptarnavimo įmonių) nuosavybė.
- Vyrauja privati žemės nuosavybė.
- Gamybą reguliuoja paklausa.
- Atsižvelgdami į prekės savikainos ir paklausos bei pasiūlos santykį, kainą nustato gamybininkai ir prekybininkai.
- Veikia konkurencijos dėsniai.

Pranašumai

- Didelis prekių asortimentas, tenkinami praktiškai visi vartotojų poreikiai
- Konkurencija verčia gamybininkus gaminti kokybišką ir patrauklią produkciją
- Ūkis plėtojamas dinamiškai, rinka greitai reaguoja į vartotojų poreikių pasikeitimą
- Verslumo laisvė – didelių galimybių visuomenė

Trūkumai

- Dėl ūkio raidos cikliškumo periodiškai būdingos ekonomikos krizės
- Aktuali nedarbo problema
- Verslumo rizika, dažni įmonių bankrotai
- Kai kurių prekių perteklius
- Įkyri reklama verčia vartotojus pirkti kuo daugiau prekių (**vartótojiška visúomenė**)
- Didžiulis atotrūkis tarp turtingų ir skurdžių gyventojų sluoksnių

▲ **4.2.1** Rinkos ekonomikos sistema

Planinės ekonomikos sistemos bruožai

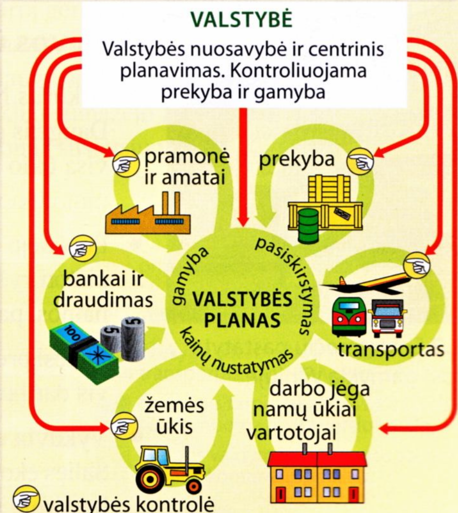
- Gamyklos ir diduma aptarnavimo įmonių yra valstybės nuosavybė.
- Vyrauja valstybinė žemės nuosavybė.
- Gamybą reguliuoja valstybė, kuri sudaro gamybos planą.
- Kainas nustato valstybė. Prekių kaina neretai gerokai viršija jų savikainą, arba, atvirkščiai, kai kurių prekių (pvz., duonos, pieno) kainos yra mažesnės už savikainą.
- Praktiškai nėra konkurencijos tarp įmonių.

Pranašumai

- Ūkis vystosi be ekonomikos krizių
- Nėra nedarbo problemos
- Gana tolygus gyventojų pajamų pasiskirstymas
- Žmonėms taikoma daug socialinių garantijų

Trūkumai

- Mažas prekių ir paslaugų asortimentas
- Dėl prekių deficito dažnos eilės parduotuvėse, klesti spekuliacija
- Kadangi nėra konkurencijos, gamybininkai neskatinami gerinti prekių kokybės
- Nekonvertuojama nacionalinė valiuta
- Ūkis nelankstus, į vartotojų poreikių pasikeitimą gamyba reaguoja vėluodama

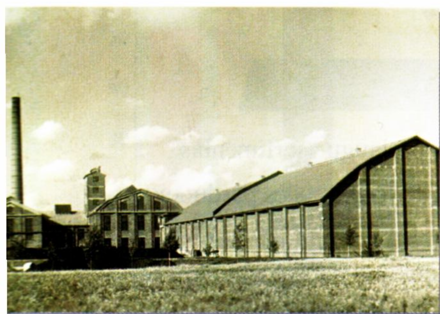
▲ **4.2.2** Planinės ekonomikos sistema

4.3 Lietuvos ūkio raida

Lietuvos ūkis iki 1990 metų

▲ **4.3.1** XIX a. statytas Rietavo alaus daryklos pastatas

▲ **4.3.2** 1931 m. statytas Marijampolės cukraus fabrikas

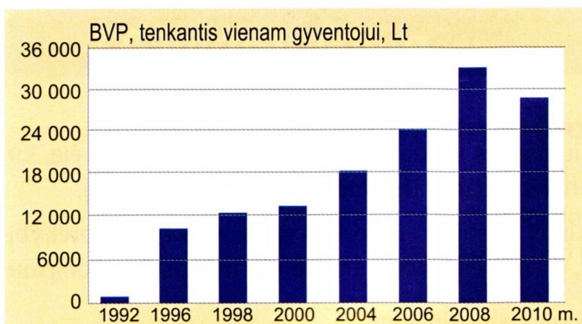

▲ **4.3.3** Sovietmečiu pastatyta „Spartos" gamykla Vilniuje

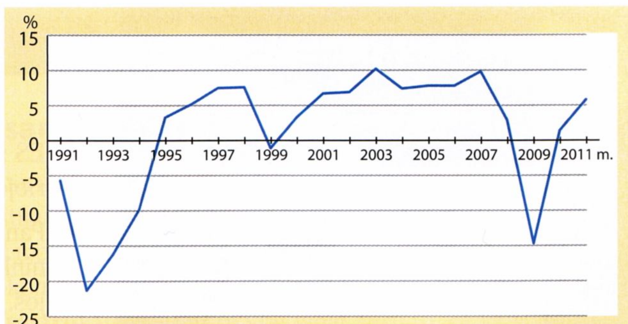
- Carinės Rùsijos okupacijos metais Lietuvõs ūkio pagrindą sudarė žemės ūkis: buvo auginama linų, grūdų, plėtojama gyvulininkystė.
  - Augant miestams, kūrėsi pramonės įmonės, klestėjo amatai.
  - Nemažai pagaminamos produkcijos buvo išvežama į Rùsiją bei Vakarų Europos šalis. Daug pajamų patekdavo į carinės Rùsijos iždą.
  - Tuo metu buvo tiesiama kelių, geležinkelis, pastatyta pirmoji elektrinė.
- Tarpukariu Lietuvà išliko žemės ūkio kraštas: šio sektoriaus produkcija sudarė apie 70% BVP, pramonė – apie 25%. Kūrėsi bankai, pramonės įmonės.
  - Ypač sustiprėjo su žemės ūkio produkcija susijusios maisto pramonės įmonės „Maistas", „Pienocentras".
  - Beĩgijos, Švèdijos, Vokietìjos, kitų šalių verslininkai į Lietuvõs ūkį investavo nemažai kapitalo.
  - Augo eksportas (grūdai, gyvuliai, linų produkcija) į Vakarų Europos šalis, labai vertinti lietuviški tekstilės gaminiai.
  - Valstybės energingos ir pakankamai racionalios ekonomikos politikos rezultatai pasirodė ganėtinai geri. 1924–1939 m. valstybės biudžeto pajamos išaugo daugiau nei dvigubai.
- Po Antrojo pasaulinio karo, Líetuvą okupavus Sovietų Sájungai, privati nuosavybė brutaliai **nacionalizúota**, žemė atiteko valstybei, ūkis perorientuotas planinės ekonomikos pagrindu.
  - Lietuvojè imta statyti didžiulių pramonės įmonių, kurių produkcija skirta daugiausia Sovietų Sájungos rinkai ir priklausė nuo įvežamų žaliavų.
  - Gaminama produkcija dažnai buvo nekokybiška, smarkiai atsiliekanti nuo vakarietiškos, bet atitiko to meto sovietų rinkos poreikius. Prisidengus mašinų pramone, gaminta daug karo pramonės produkcijos.
  - Didžioji dalis pagamintos produkcijos – maistas, baldai, tekstilė – išvežama į SSRS, daugiausia į didžiuosius Rùsijos miestus Mãskvą ir Leningradą (dabar Sankt Peterburgas). Klestėjo prekių ir paslaugų **deficìtas**.

Lietuvos ūkio kaita po 1990 metų

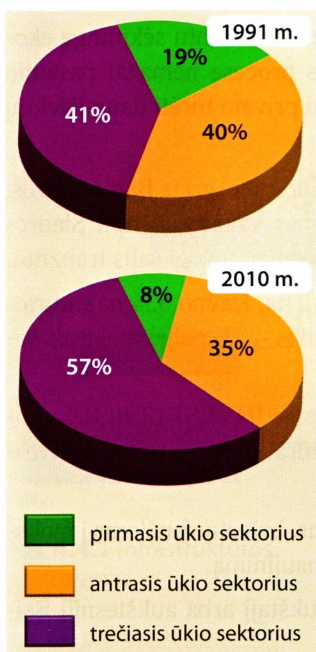
- Atkūrus Nepriklausomybę, nutrūko žaliavų tiekimas iš Sovietų Sájungos. Daugelis gamyklų uždaryta, žmonės neteko darbo, pasenusius įrenginius, visą ūkio sistemą teko keisti iš pagrindų. Lietuvà laipsniškai perėjo iš planinio ūkio į laisvosios rinkos ekonomiką.
- Prasidėjo įmonių **privatizãcija**, žemė imta grąžinti savininkams, pradėti plėtoti ryšiai su užsienio šalimis, augo konkurencija. Pamažu imtos diegti naujos, pažangesnės technologijos, atitinkančios Vakarų rinkos poreikius.
- Plėtėsi prekyba su ES, kitomis Vakarų šalimis, tačiau nemažai produkcijos vis dar buvo realizuojama NVS valstybėse.
- Vykdyta ekonominių reformų, daug patirties semtasi iš Vakarų valstybių. Šalies ekonomikos pažangą teigiamai veikė ir pasirengimas stoti į ES: augo bendrojo vidaus produkto rodikliai, mažėjo infliacijos lygis, nedarbas.

▲ **4.3.4** Lietuvos BVP, tenkančio 1 gyv., kaita nuo 1992 iki 2010 m.

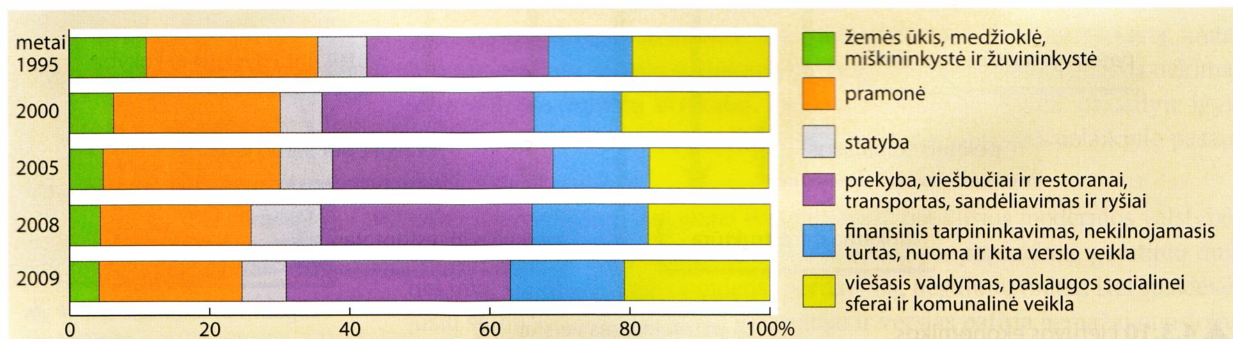

▲ **4.3.5** Lietuvos BVP pokytis nuo 1991 iki 2011 m.

▲ **4.3.6** Lietuvos žmonių užimtumas ūkio sektoriuose 1991 ir 2010 m.

- Po 2004 m., Baltijos šalims įstojus į ES, ekonomika pradėjo sparčiai kilti. Gerokà postūmį suteikė parama iš ES struktūrinių fondų, augančios užsienio šalių investicijos, bendradarbiavimas su užsienio šalių kompanijomis, kylanti darbuotojų kvalifikacija, naujų technologijų plėtra.
- Teigiamą, deja, ir neigiamą poveikį ūkiui ir gyventojams padarė XXI a. 1 dešimtmetyje suintensyvėjęs daugiausia Skandinavijos šalių bankų teikiamų paskolų ažiotažas. Suteiktų kreditų srautas, gautos papildomos lėšos sukėlė staigesnį ekonomikos augimo šuolį, paskatino naujų, gerai mokamų darbo vietų kūrimą. Deja, drauge augo ir bendroji šalies skola, eksportas atsiliko nuo importo.
- Katastrofiškai padidėjo nekilnojamojo turto kainos, jos smarkiai viršijo realias rinkos kainas. Labai pakilo maisto produktų, elektros, būsto šildymo kainos.
- 2008 m. prasidėjusi pasaulinė ekonomikos krizė sudavė skaudų smūgį mūsų šalies ūkiui. Sprogo **nekilnõjamojo tur̃to bur̃bulas**. Smuko gamyba, bankrutavo arba prie bankroto ribos atsidūrė labai daug įmonių. Vyriausybės kai kurie skuboti sprendimai apsunkino daugelio žmonių gyvenimą, sumažino ištisų ūkio sektorių gyvybingumą. Dėl to labai išaugo nedarbas, nemažai nusivylusių ir išeities nematančių žmonių emigravo.
- Slopstant pasaulinei ekonomikos krizei, vėl pradėjo augti užsienio prekybos apimtys. Eksportas juda daugiausia dviem kryptimis – į ES ir NVS. NVS rinka išlieka perspektyvi, nes šioje ekonominėje erdvėje Lietuvõs žemės ūkio ir pramonės produkcija nuo seno vertinama ir turi didžiulę paklausą.
- 2010 m. Lietuvõs ūkis ėmė atsigauti. Didėja ekonomikos aktyvumas, ūkį pradeda palankiai veikti ir atsigaunanti vidaus paklausa.
- Per Nepriklausomybės laikotarpį gerokai pasikeitė Lietuvõs žmonių užimtumas ūkio sektoriuose (4.3.6). Sumažėjo dirbančiųjų žemės ūkyje ir pramonėje, tačiau padidėjo užimtumas paslaugų sektoriuje. Šalies BVP struktūroje irgi įvyko nemažų pokyčių (4.3.7). Ženkliai sumažėjo žemės ūkio bei pramonės dalis, bet pastebimai išaugo su paslaugomis susijusių veiklų dalis.

▲ **4.3.7** BVP struktūra pagal ekonominės veiklos rūšis

◀ **4.3.8** Europos Sąjungos paramos viešinimo stendas

- ES šalių įmonės veikia vientisoje ekonominėje erdvėje, kurioje prekės ir darbo jėga juda beveik be apribojimų.
- Panaikinus muitų ir eksporto kvotas, suaktyvėjo prekybininkai, pramonės įmonės, transporto ir logistikos kompanijos.
- Lietuvà 2010 m. pagal BVP, tenkantį vienam gyventojui (perkamosios galios standartais), pasiekė 58% ES vidurkio.

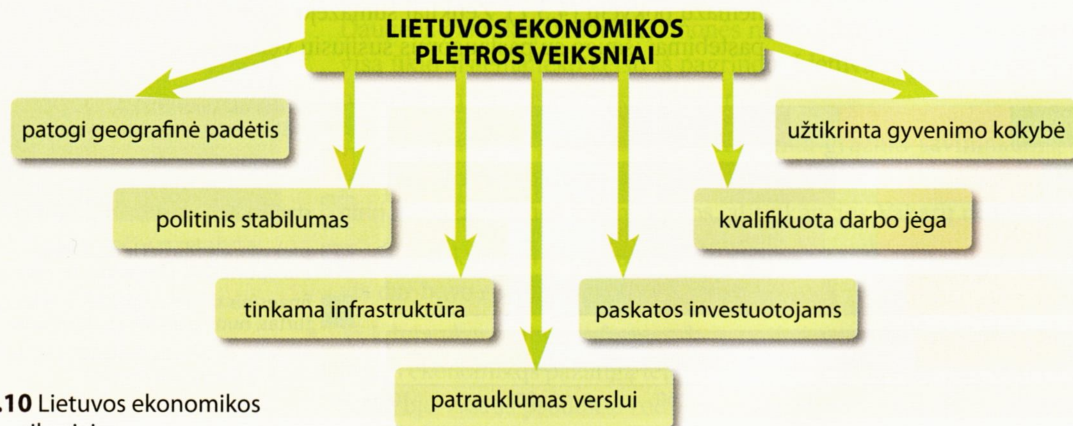

▲ **4.3.9** Europos Sąjungos šalių BVP 1 gyv. santykinis palyginimas, %

Lietuvos ūkio plėtros galimybės

Lietuvà neturi pakankamai gamtos išteklių, kurie užtikrintų sėkmingą ekonomikos augimą. Šiuolaikiniame globalizacijos procese nemažai pasaulio valstybių pateikė pavyzdžių, kad šalis nebūtinai privalo turėti daug išteklių ir būti didelė, kad sukurtų stiprią ekonomiką.

- Patogi Lietuvõs geografinė padėtis Vidurio Europoje, greta Báltijos jū́ros, kur jūra, sausuma ir geležinkeliais pasiekiamos Vakarų, Rytų ir Šiaurės Europos rinkos. Gerai sutvarkyti transporto keliai, patogi šalis tranzitui.
- Laisvosios ekonominės zonos (Klaĩpėdos 412 ha, Kaũno 534 ha), kuriose investuotojams taikomos mokesčių lengvatos – 0% pelno mokestis šešerius metus, 50% – tolesnius 10 metų.
- Kuriama mokslo ir technologijų parkų, vykdoma INVEST LT PLIUS programa, skirta pramoninių parkų infrastruktūrai plėtoti, užsienio investuotojams pritraukti.
- Patvirtinta pelno mokesčio lengvatų įmonėms, investuojančioms į mokslo ir technologijų pažangą, technologinį atsinaujinimą.
- Lietuvà tarp ES valstybių pirmauja pagal aukštąjį arba aukštesnįjį išsimokslinimą turinčių gyventojų.
- Pasaulinės reikšmės laimėjimai (biotechnologijų pramonė, lazerių gamyba), nemažos perspektyvos IT, telekomunikacijų, plastikų gamybos, tekstilės, maisto pramonės srityse.

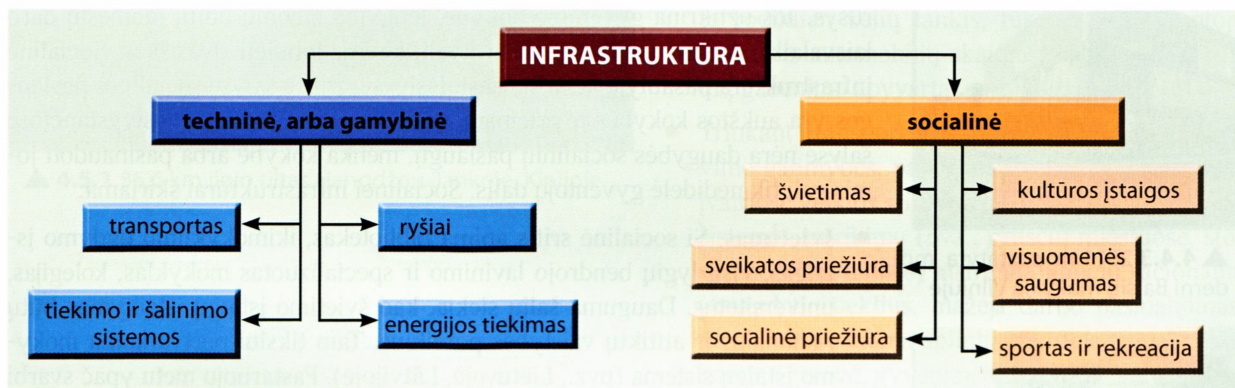
▲ **4.3.10** Lietuvos ekonomikos plėtros veiksniai

4.4 Infrastruktūra

Infrastruktūros samprata

Kad valstybė galėtų normaliai egzistuoti, būtina užtikrinti kelių, geležinkelių, oro ir jūrų uostų, logistikos centrų, ryšių, vandens ir energijos tiekimo sistemas. Labai svarbios taip pat mokymo, sveikatos, saugumo paslaugas teikiančios įstaigos. Ši visoms ūkio šakoms ir gyventojų poreikiams reikalingos veiklos visuma apibūdinama kaip **infrastruktūrà**. Jos kokybė labai susijusi su valstybės išsivystymo lygiu. Gerai išplėtota infrastruktūra sudaro palankias sąlygas verslui kurtis, investicijoms didėti, aukštai žmonių gyvenimo kokybei užtikrinti.

Nėra vienos infrastruktūros sričių skirstymo klasifikacijos. Dažniausiai skiriama **tèchninė**, arba **gamýbinė**, ir **sociãlinė infrastruktūrà** (4.4.1). Šios savo ruožtu skaidomos į smulkesnes sritis. Toliau pateikiamas supaprastintas ir apibendrintas infrastruktūros skirstymas.

▲ **4.4.1** Infrastruktūros skirstymas

Techninė, arba gamybinė, infrastruktūra

Plačiąja prasme techninė, arba gamybinė, infrastruktūra apima transportą, vandens ir energijos tiekimą bei ryšius. Ji padeda kurti materialiąsias vertybes, teikti paslaugas. Užtikrina gamybos proceso funkcionavimą, pagamintos produkcijos sandėliavimą, transportavimą, pristatymą. Techninei infrastruktūrai skiriama:

- **transpòrtas**. Jis apima įrenginius ir komunikacijas (kelius, tiltus, tunelius, kanalus, dviratininkų ir pėsčiųjų takus), kurios užtikrina automobilių bei traukinių judėjimą, laivininkystę, lėktuvų skrydžius, normalų oro ir jūrų uostų darbą. Transporto infrastruktūra ir jos kokybė yra kiekvienos valstybės veidrodis, todėl neretai teigiama, kad investicijos į šią sritį tiesiogiai lemia beveik visų kitų ūkio sričių plėtrą;
- **tiekìmo ir šãlinimo sistèmos**. Jos apima geriamojo vandens tiekimą, kanalizaciją, antrinių žaliavų surinkimą bei perdirbimą. Švaraus vandens tiekimas labai svarbus žmonių sveikatai. Žaliavų surinkimas visame pasaulyje įgyja vis didesnę reikšmę, o jų perdirbimas tampa neatsiejama šiuolaikinio pasaulio būtinybe;
- **enèrgijos tiekìmas**. Tai viena iš svarbiausių bet kurios modernios valstybės infrastruktūros dalių. Ji apima elektros energijos perdavimą, gamtinių dujų tiekimą, šilumos (karšto vandens) perdavimą, degalinių tinklą. Dėl susidėvėjusių šilumos tiekimo sistemų gyventojai ir verslas patiria nemažai nuostolių, todėl investicijos į šią sritį turėtų būti prioritetinė kiekvienos valstybės sritis;

▲ **4.4.2** Transporto mazgas Honkonge

- **ryšiaĩ**. Tai ypač moderni ir svarbi infrastruktūros dalis. Sparčiai didėjant informacijos srautams, būtina užtikrinti greitą ir patogų jos perdavimą, nenutrūkstamą sistemų veikimą.
  - Modernios ryšių sistemos nėra izoliuotos, apima visą mūsų planetą ir tampa prieinamos milijardams žmonių.
  - Ryšių infrastruktūrai plačiąja prasme skiriamas fiksuotasis ir mobilusis telefono ryšys, radijas ir televizija, internetas.
  - Nepaprastai didelė **palydõvinio rỹšio** sistemų reikšmė. Jos užtikrina pasaulinių telefono tinklų funkcionavimą, radijo ir televizijos transliacijas, operatyvų skaitmeninės informacijos perdavimą.
  - Lietuvojè yra gerai išplėtota ryšių infrastruktūra.Teikiamos kokybiškos mobiliojo ryšio, kabelinės bei skaitmeninės televizijos, interneto paslaugos.

Nors Lietuvoje jau kuris laikas daugėja interneto vartotojų, tačiau šiuo rodikliu dar atsiliekame nuo daugelio ES šalių.

2010 m. pagal visą namų ūkių ir šviesolaidinį internetą turinčių vartotojų skaičių Lietuva Europoje užėmė pirmąją vietą.

Socialinė infrastruktūra

Socialinei infrastruktūrai skiriamos sritys dažnai suprantamos kaip paslaugų rūšys. Jos užtikrina gyvenimo kokybę, lengvina žmonių buitį, įdomesnį daro laisvalaikį, sudaro galimybių kelti kvalifikaciją, tobulėti dvasiškai. Socialinė infrastruktūra pasaulyje labai skiriasi. Išsivysčiusiose šalyse socialinės paslaugos yra aukštos kokybės ir prieinamos visiems gyventojams. Besivystančiose šalyse nėra daugybės socialinių paslaugų, menka kokybė arba pasinaudoti jomis gali tik nedidelė gyventojų dalis. Socialinei infrastruktūrai skiriama:

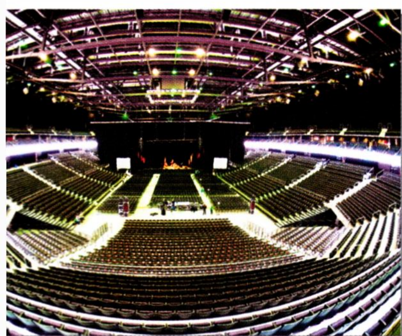
▲ **4.4.3** 2011 m. pastatyta moderni Balsių mokykla Vilniuje

- **švietìmas**. Ši socialinė sritis apima bibliotekas, ikimokyklinio ugdymo įstaigas, visų lygių bendrojo lavinimo ir specializuotas mokyklas, kolegijas, universitetus. Dauguma šalių siekia, kad švietimo įstaigų išlaikymas būtų racionalus ir atitiktų valstybės poreikius. Tam tikslui pertvarkoma mokymo įstaigų sistema (pvz., Lietuvojè, Lãtvijoje). Pastaruoju metu ypač svarbi tampa mokslo infrastruktūra, kuriai, be mokymo įstaigų, priklauso tyrimų ir mokymo įranga, informacijos sistemos, taip pat ji apima ir specialistų rengimo bei kvalifikacijos kėlimo ar perkvalifikavimo sistemas;
- **sveikãtos príežiūra**. Jai skiriamos visos sveikatos priežiūros ir pirmosios medicinos pagalbos įstaigos. Nuo šios infrastruktūros lygio labai priklauso žmonių gyvenimo trukmė, darbingumas. Besivystančiose šalyse sveikatos priežiūros lygis žemas, ypač trūksta gydytojų, ligoninių;

▲ **4.4.4** Nacionalinė biblioteka Minske

- **sociãlinė príežiūra**. Ji apima įstaigas ir veiklas, kurių tikslas – teikti pagalbą vaikams, skurde gyvenantiems žmonėms, negalios ištiktiems ir senyvo amžiaus žmonėms. Visokeriopa socialinė rūpyba padeda žmonėms atgauti fizines ir psichines funkcijas, skatina socialinį aktyvumą;
- **kultū̃ros įstaigos**. Jų visuma leidžia žmonėms kurti, panaudoti ir perteikti tai, kas suvokiama kaip materialinės ir dvasinės vertybės. Kultūros įstaigų infrastruktūrą sudaro parodų ir koncertų salės, teatrai, galerijos, muziejai, kultūros centrai, bibliotekos ir kiti objektai;
- **visúomenės saugùmas**. Jį užtikrina policija, saugos tarnybos, priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo tarnybos, įvairi techninė pagalba, neįprastųjų situacijų stebėjimo ir likvidavimo tarnybos. Visuomenės saugumo užtikrinimas yra viena iš prioritetinių kiekvienos valstybės sričių;
- **spòrtas ir rekreãcija**. Šioms veikloms gyvuoti būtini parkai, sporto aikštynai, stadionai, maniežai, plaukimo baseinai, dviratininkų, pėsčiųjų ir pažintiniai takai. Jų infrastruktūra taip pat apima sporto rungčių federacijų sistemą.

▲ **4.4.5** „Žalgirio" arenos Kaune vidaus vaizdas

4.5 Pasaulio transportas

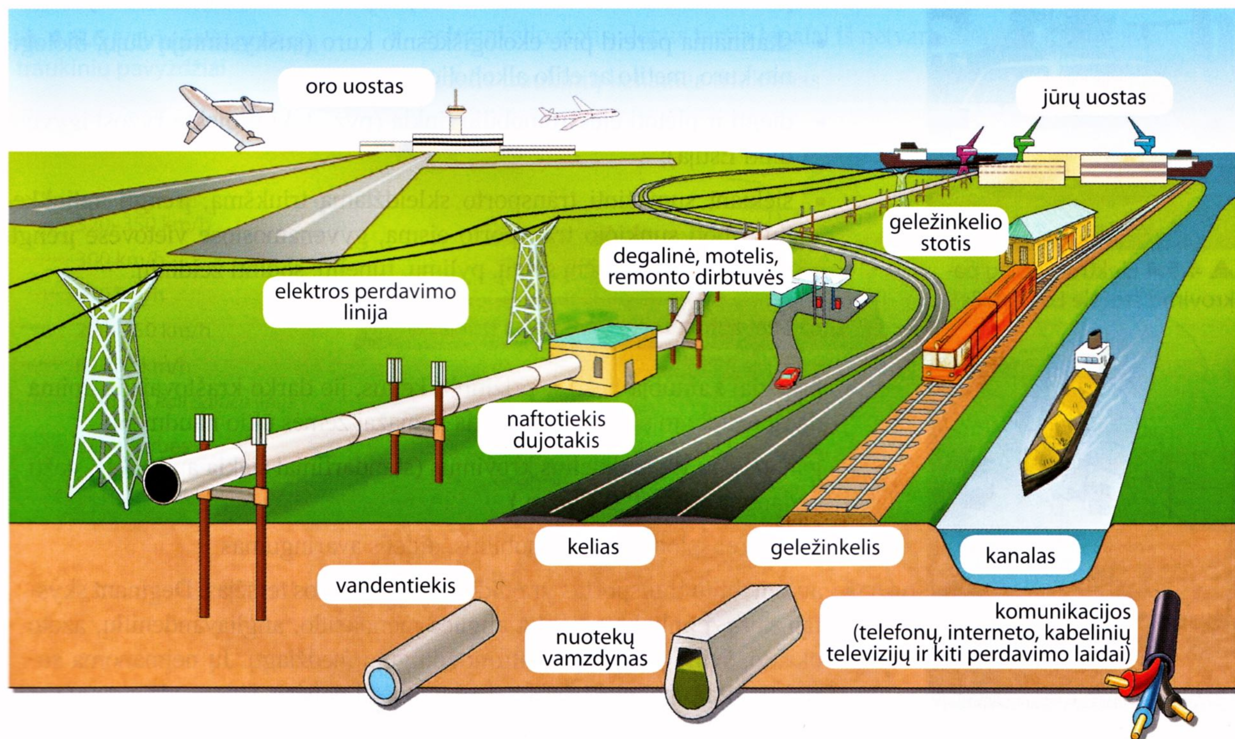
Transportas yra svarbi paslaugų sektoriaus šaka, sudaranti sąlygas žmonėms greitai keliauti, taip pat darbo pasidalijimui ir patogiam gamybos bei vartotojų aprūpinimui produkcija. Išsivysčiusiose pasaulio šalyse transporto sektorius sukuria 6–12% šalies BVP. Transporto ir jo sistemos plėtrai įtakos turi ekonominė, socialinė ir rekreacinė veikla, kuri skatina įvairias transporto rūšis.

▲ **4.5.1** 35,6 km ilgio tiltas Hangdžou įlankoje, Kinijoje

- Pasaulio transporto sistemą sudaro **transpòrto infrastruktūrà** (keliai, geležinkeliai, vidaus vandens keliai, vamzdynai, logistikos centrai, uostai, oro uostai) ir ją aptarnaujančios įmonės (krovos, kelių ir geležinkelių tiesimo, statybos, priežiūros) (4.5.2).
- Šalių ekonominę galią atspindi kai kurie transporto rodikliai: kelių tankis, tūkstančiui gyventojų tenkantis automobilių skaičius, keleivių ir krovinių gabenimo apyvarta.
- Trinkant transportui, mažėja žmonių komunikavimo galimybės, patiriama ekonominių nuostolių įvairiose veiklos srityse. Dėl nuolatinių transporto sistemos sutrikimų (pvz., grūsčių miestuose, stovėjimo vietų stokos) atsiranda kliūčių racionaliai panaudoti išteklius, mažėja darbo pasidalijimas, neigiamai veikiama aplinka, prastėja žmonių ekonominė gerovė, gyvenimo kokybė.

▼ **4.5.2** Transporto infrastruktūra

Valstybė	km/1000 km²
Belgija	4986
Olandija	4532
Japonija	3157
Prancūzija	1824
Vokietija	1805
JK	1700
Čekija	1621
Lietuva	1225
Švedija	945
JAV	676
Kinija	188
Bulgarija	173
Kazachija	31
Sudanas	5

▲ **4.5.3** Kelių tinklo tankis (be nykštukinių valstybių)

Transporto rūšys

Pagal kelius ir transporto priemones transportas skirstomas į tris kategorijas: sausumos (automobilių, geležinkelių, vamzdynų, arba perdavimų), vandens (jūrų ir vidaus vandenų) ir oro transportas.

Automobilių transportas

Automobìlių transpòrtas – sparčiai besiplėtojanti, greita ir labai manevringa transporto rūšis, nes keleivius ir krovinius veža nuo durų iki durų. Labiausiai tinka keleivius ir krovinius vežti nedideliu atstumu.

- Vienas iš rodiklių – **kelių̃ tiñklo tañkis**, išreikštas kelių ilgiu, tenkančiu 1000 km². Tankiausias tinklas nedidelėse tankiai gyvenamose stiprios ekonomikos valstybėse, pramoniniuose regionuose. Didelėse valstybėse kelių tinklas paprastai ilgas, bet tankis nedidelis (4.5.3).
- Svarbus ekonominis rodiklis – automobilių skaičius, tenkantis 1000 šalies gyventojų.
- Gerėjantis susisiekimas automobiliais keičia pramonės ir paslaugų išdėstymą, tad apgyvendinamos naujos teritorijos. Dėl geresnio susisiekimo sparčiau plėtojamas turizmas, auga visuomenės mobilumas, daugėja paslaugų vairuotojams – įrengiama degalinių, remonto dirbtuvių, nakvynės vietų (viešbučių, motelių), maitinimo įstaigų (pakelės kavinių, barų), teikiama kitų paslaugų (kino teatrai, bažnyčios).
- Plėtojant automobilių transportą, imamasi įvairių priemonių, mažinančių jo poveikį aplinkai:
  - skatinama rinktis alternatyvųjį viešąjį transportą (tramvajus, metro, tarpmiestinius traukinius, troleibusus ar dviračius);
  - patariama naudoti mažiau benzino, jis aplinkai kenkia labiau nei dyzelinas;
  - skatinama pereiti prie ekologiškesnio kuro (suskystintųjų dujų, biologinio kuro, metilo ar etilo alkoholio);
  - diegti ir plėtoti elektromobilių tinklą (pvz., tokį projektą ryžosi įgyvendinti Èstija);
  - siekiant sumažinti transporto skleidžiamą triukšmą, įrengti aplinkkelių, riboti sunkiojo transporto eismą, gyvenamosiose vietovėse įrengti triukšmą sulaikančių sienų, pylimų, tunelių, sodinti želdinių.

▲ **4.5.4** Elektromobilių pakrovimo stotelė Los Andžele

Didžiausi automobilių transporto trūkumai

- brangiai kainuoja tiesti ir prižiūrėti kelius, jie darko kraštovaizdį, apima daug naudingo ploto, pasiglemžia nemažai žemės ūkio naudmenų
- gali gabenti tik nedidelius krovinius (standartiniai siekia apie 24 t), vežti nedaug keleivių (50–60 žm.)
- brangu eksploatuoti automobilius, didelis avaringumas
- automobilių transportas yra didžiausias aplinkos teršėjas. Deginant skystąjį kurą, į aplinką patenka anglies monoksido, angliavandenilių, azoto oksido, švino junginių ir kitų nuodingųjų medžiagų. Jų neįmanoma surinkti, kitaip nei elektrinėse ar pramonės įmonėse, šios medžiagos visos patenka į atmosferą ar susigeria į dirvožemį (švino junginiai) šalia kelių
- intensyvus eismas kelia žmonėms kenksmingą didžiulį triukšmą, taip pat pastatams žalingus virpesius

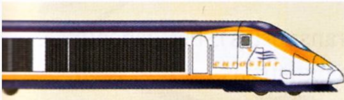

▲ **4.5.5** Garsą slopinanti sienelė pietiniame Vilniaus aplinkelyje

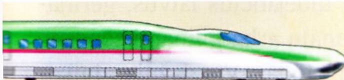
Geležinkelių transportas

ICE
Maksimalus greitis 320 km/h
Vokietija

EUROSTAR
Maksimalus greitis 300 km/h
JK/Prancūzija/Belgija

SHINKANSEN
Maksimalus greitis 300 km/h
Japonija

TGV
Maksimalus greitis 574,8 km/h
Prancūzija

MAGLEV
Maksimalus greitis 581 km/h
Japonija, Vokietija

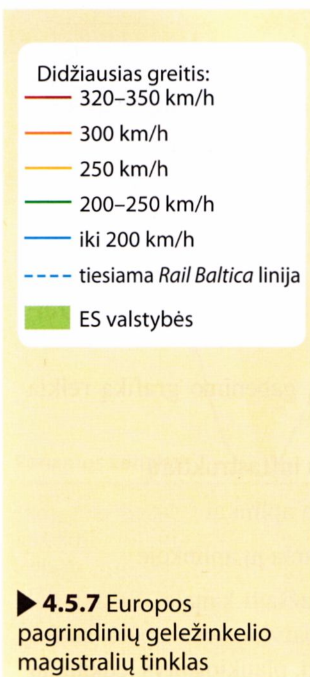
▲ **4.5.6** Įvairių šalių greitųjų traukinių pavyzdžiai

Geležinkelių transportu patogiausia vežti didelį kiekį krovinių ir daug keleivių. Dažniausiai gabenamos žemės ūkio ir pramonės žaliavos bei gaminiai. Ši transporto rūšis užima antrąją vietą pagal krovinių apyvartą (po jūrų transporto) ir keleivių vežimą (po automobilių transporto).

- Traukiniams būdingas nemažas greitis (ypač moderniems keleiviniams, važiuojantiems 250–300 km/h greičiu) (4.5.6), punktualumas, saugus ir pigus transportavimas. Dideliu greičiu pasižymintys elektriniai traukiniai dažnai konkuruoja su mažais atstumais skraidančiais lėktuvais, nes laiko sąnaudos panašios, tik kelionė traukiniais gerokai pigesnė.
- Dėl mažo manevringumo traukiniai derinami su kitomis transporto rūšimis (pvz., žaliavos į gamyklą vežamos geležinkeliu, pagaminti produktai vartotojams paskirstomi automobiliais).
- Dėl pramonės sparčios plėtros XIX a. geležinkelių tinklas labiausiai išplėtotas Europoje ir Šiaurės Amerikoje. Tankus jis ir besivystančiose šalyse, kuriose geležinkeliais žaliavos buvo gabenamos į uostus, o iš jų – laivais į metropolijas.
- Didėjant automobilių transporto taršai, vis dažniau dalis keleivių ir krovinių srautų perkeliami į geležinkelius, nes šie mažiau teršia aplinką, o elektriniai – beveik neteršia.

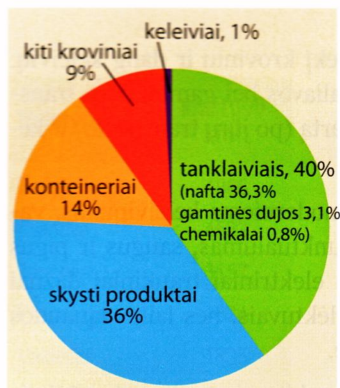
Geležinkelių transporto trūkumai

- brangu tiesti geležinkelio linijas, įrengti stotis ir signalizaciją bei prižiūrėti
- brangūs ir ilgai trunkantys krovos darbai
- tiesiant geležinkelius, darkomas kraštovaizdis
- nemaža avarijų tikimybė, per kurias gali išsilieti pavojingų ir aplinkai kenksmingų medžiagų (naftos, sieros rūgšties)
- geležinkelio stotis, depus teršia tepalai iš netvarkingų transporto priemonių
- didelis traukinių keliamas triukšmas

▶ **4.5.7** Europos pagrindinių geležinkelio magistralių tinklas

▲ **4.5.8** Vandens transportu gabenamų krovinių struktūra pasaulyje 2009 m.

2007 m. maždaug 35 tūkst. visame pasaulyje užregistruotų komercinių laivų pervežė 7,4 mlrd. t krovinių.

▼ **4.5.9** TEU (angl. – *twenty feet equivalent unit*; 20 pėdų) – standartinių matmenų konteineris, kuris tinka prekes gabenti ir jūros, ir sausumos transportu.

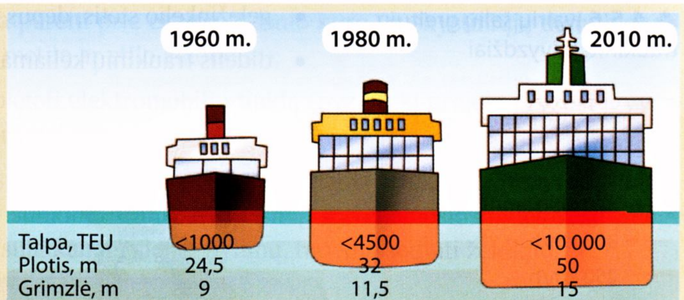
Matmenys:
ilgis 6,1 m
plotis 2,44 m
aukštis 2,6 m
tūris 39 m^3

Vandens transportas

Vandeñs transpòrtas – tai keleivių ir krovinių gabenimas vandenynais, jūromis bei vidaus vandenimis (upėmis, ežerais, tvenkiniais, kanalais). Skirstomas į jūrų ir vidaus vandenų transportą. Jūrų transportui tenka apie 80% tarptautinės krovinių apyvartos. Laivais daugiausia plukdomi didelių gabaritų, sunkūs ir ilgai negendantys kroviniai. Dažniausiai vežama nafta ir jos produktai, pramonės žaliavos ir gaminiai bei žemės ūkio produkcija (4.5.8).

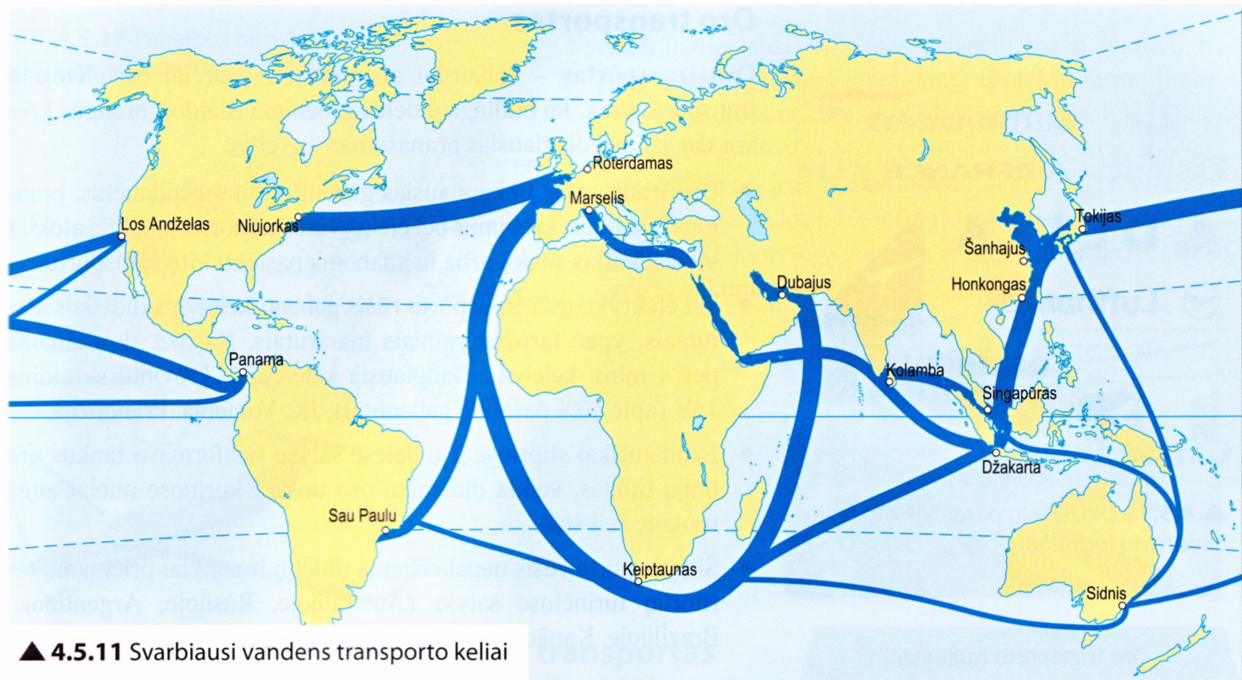
- Kelionės laivais trunka labai ilgai (lėčiausias transportas), bet gabenimas, palyginti su kitų transporto rūšių gabenimu, yra pigiausias.
- Vandens transportas mažiausiai teršia aplinką, nes, plukdant keleivius ir krovinius dideliais atstumais, reikia gerokai mažiau kuro.
- Siekiant greičiau ir patogiau aptarnauti nuolat didėjančius laivus, gerinama infrastruktūra. Tam tikslui kasama naujų kanalų arba gilinami senesni, gilinami ir plečiami uostai, tobulinami krovos metodai. Vis dažniau taikomas **ro-ro krovõs bū̃das**, kai krovinius į laivus įveža ir iš jų išveža autovilkikai. Labai išpopuliarėjo gabenimas konteineriais, nes šis krovos būdas net 10 kartų spartesnis (→ 125 psl.).
- Turistai keliauja didžiuliais jūrų laivais, kuriuose, nepaisydami ilgos kelionės, gali pailsėti, pramogauti.
- Didžiausi **prekýbos laivýnai** oficialiai priklauso „**palankiõs vė̃liavos šalìms**“ (Graĩkijai, Kìprui, Máltai, Panãmai, Libèrijai, Bahãmoms). Šiose valstybėse nustatyti maži registracijos mokesčiai, leidžiama įdarbinti svetimšalius, paviršutiniškai kontroliuojama laivų techninė būklė. Čia laivus registruoja dažniausiai kompanijos iš JAV ir Europos valstybių, ypač tų, kurios neprieina prie jūros.
- Be „palankios vėliavos šalių“, didžiausią laivyną turi Japònija, Norvègija, Rùsija, Kìnija, JAV.

▶ **4.5.10** Konteinerinių laivų talpos didėjimas

Vandens transporto trūkumai

- mažas greitis ir manevringumas, netinka gabenti skubias siuntas ar greitai gendančius produktus
- norint, kad krovinys laiku pasiektų vartotoją, gabenimo grafiką reikia derinti su kitų transporto rūšių grafiku
- brangu įrengti uostus, kanalus, šliuzus, krovos infrastruktūrą
- įvykus laivų avarijoms, padaroma didžiulė žala aplinkai
- uostai apima didelius žemės plotus, padidėja tarša jų aplinkoje
- laivyba priklauso nuo oro sąlygų: žiemą gali užšalti kanalai, uostai, dėl sausrų išdžiūvusiose ar dėl smarkių liūčių patvinusiose upėse sunku plaukioti laivams, laivybai trukdo audros, rūkai, plaukiojantys ledkalniai

▲ **4.5.11** Svarbiausi vandens transporto keliai

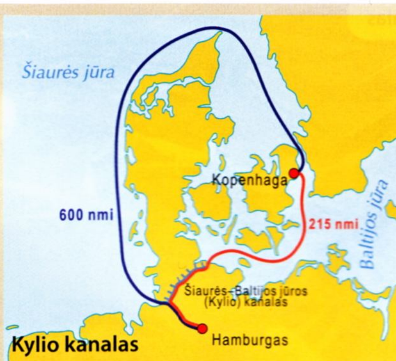

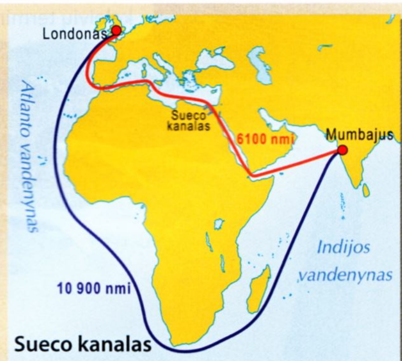
▲ **4.5.12** Jūrų uostas Barselonoje

2009 m.		Uostas	Šalis	2000 m.	
Vieta	**tūkst. t**			**tūkst. t**	**Vieta**
1	505 715	Šanhajus	Kinija	204 400	3
2	472 300	Singapūras	Singapūras	325 591	1
3	386 957	Roterdamas	Olandija	319 969	2
4	381 110	Tiandzinas	Kinija	95 660	21
5	371 540	Ningbo	Kinija	115 474	15
6	364 000	Gvandžou	Kinija	111 280	18
7	274 304	Chingdao	Kinija	86 360	27
8	243 850	Chinhuangdo	Kinija	97 430	20
9	242 967	Honkongas	Kinija	174 642	5
10	226 182	Busanas/Pusanas	P. Korėja	113 073	17

▲ **4.5.13** Didžiausi pasaulio jūrų uostai 2000 ir 2009 m.

	Panamos kanalas	Kylio kanalas	Sueco kanalas
Atidarymo metai	1914	1895	1869
Ilgis, km	81,6	98,7	162,5
Gylis, m	14,3	10,3	21
Šliuzų skaičius	6	2	–
Laivų skaičius per metus	15 000	40 000	30 000
Plaukimo trukmė, h	24	6–8	15

▲ **4.5.14** Svarbiausi jūrų kanalai, 1 jūrmylė (nmi) = 1,852 km

▲ **4.5.15** Didžiausių pasaulyje oro linijų bendrovių logotipai

Oro transportas

Óro transpòrtas – vėliausiai atsiradusi ir sparčiai besiplėtojanti transporto šaka. Jai būdinga didelės gabenimo išlaidos, brangūs krovos darbai, bet didžiausias pranašumas – greitis.

- Oro transportas tinkamiausias gabenti greitai gendančius, brangius ir skubius krovinius bei efektyviausias norint patekti į atokias vietas, kurias sunku arba neįmanoma pasiekti kitu transportu.
- Tai efektyviausia transporto rūšis gabenti keleivius dideliais atstumais, ypač tarpžemyniniais maršrutais. Kasmet skraidinama per 4 mlrd. keleivių. Daugiausia keleivių ir krovinių skraidina JAV (apie 40% pasaulio gabenimų), JK, Vokietijà, Prancūzijà.
- Ekonomiškai stipriose ir didelėse šalyse susiformavo tankus oro linijų tinklas, veikia didžiuliai oro uostai, kuriuose nuolat auga tranzito reikšmė.
- Ši transporto rūšis nepakeičiama didelių ir sunkiai prieinamų teritorijų turinčiose šalyse (Austrãlijoje, Rùsijoje, Argentìnoje, Brazìlijoje, Kanãdoje). Čia veikia tankus oro uostų tinklas.

Oro transporto trūkumai

- lėktuvais negalima gabenti didelių krovinių, ribotas tonažas
- brangu gaminti, prižiūrėti lėktuvus, įrengti oro uostus, jie statomi dideliuose lygiuose žemės plotuose, kurių reikia miestų ar žemės ūkio plėtrai
- nors tai greičiausia transporto rūšis, daug laiko sugaištama oro uostų procedūroms
- daug kainuoja transporto priemonių eksploatacija, brangus aviacinis kuras
- nedaug oro uostų, o tai mažina šios transporto rūšies manevringumą
- labai teršia aplinką, kelia didžiulį triukšmą, kuris du tris kartus viršija įprastą žmogui
- labai priklauso nuo oro sąlygų: pavojų kelia rūkas, apledėjimas, sniegas, ugnikalnių išsiveržimai

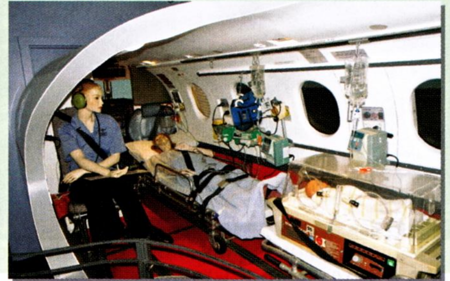

▲ **4.5.16** Frankfurto oro uosto schema

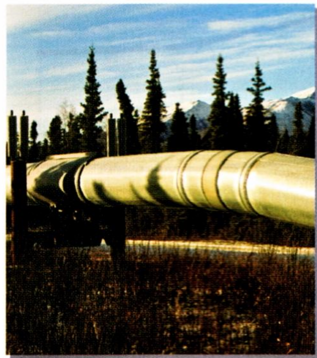
▼ **4.5.17** Pagalbos tarnybos skrydžių kryptys ir nusileidimo aikštelės

Austrãlijoje labai išplėtotas privačių mažų lėktuvų ir sraigtasparnių parkas. Skraidoma iš atokių fermų į mažesnius ar didesnius miestus, taip pat visoje šalyje veikia medicinos greitosios oro pagalbos tarnyba, kuri specialia medicinine įranga aprūpintais lėktuvėliais skrenda pas nelaimės ištiktus žmones, prireikus gabena juos į ligonines. Kiekviena gyvenvietė ar didesnė ferma turi lėktuvėlių pakilimo takus.

Perdavimų transportas

▲ **4.5.18** Vamzdynas Rusijoje

Pérdavimų transpòrtas skirtas perduoti didelius vienos rūšies krovinių kiekius vamzdynais ir konvejeriais. Šiai transporto šakai skiriamas taip pat elektros, interneto ir telefono ryšių perdavimas laidais.

- Perdavimo linijos tiesiamos dažniausiai nuo žaliavų gavybos iki perdirbimo ar vartojimo vietų.
- Šia transporto rūšimi patogiau nei kitomis tiekti krovinius kalnuotose srityse.
- Vamzdynais greitai, pastoviai ir pigiausiai transportuojami dujiniai bei skystieji kroviniai, minimaliai teršiama aplinka, maža priklausomybė nuo oro sąlygų.
- Vamzdynais dažniausiai perduodama nafta (naftotiekiu), gamtinės dujos (dujotakiu), geriamasis vanduo, šilumos energija, nuotekos (kanalizacija).
- Ilgiausias vamzdynų tinklas JAV, kur šalies pietuose nafta iš Meksikos įlankos pumpuojama į perdirbimo įmones (4.5.19). Rùsija vamzdynais transportuoja per 20%, Kanadà apie 30% skystųjų ir dujinių produktų.
  - Tankus naftotiekių tinklas išplėtotas Pietvakarių Azijoje ir Šiaurės Afrikoje, kur išgaunama daug naftos.
  - Nafta ir gamtinės dujos povandeniniais vamzdynais transportuojamos iš Šiaurės jūros į Norvègiją, Jungtìnę Karalỹstę, Olándiją, Dãniją.
- Konvejeriais transportuojami daugiausia birieji kroviniai (akmens anglys, metalų rūdos, siera, druska, degieji skalūnai, smėlis, žvyras). Toks būdas paprastai naudojamas kasyboje, kai kroviniai gabenami mažais atstumais iki jungčių su kitomis transporto rūšimis.

Vieta	Valstybė	Ilgis, km
1	JAV	793 285
2	Rusija	246 982
3	Kanada	98 544
4	Kinija	58 082
5	Ukraina	42 052
66	Lietuva	2044

▲ **4.5.19** Valstybės, turinčios ilgiausius vamzdynus

Rusijai priklauso ilgiausias pasaulyje (5,5 tūkst. km) „Draugystės“ naftotiekis.

Perdavimų transporto trūkumai

- ribota transportuojamų krovinių įvairovė – daugiausia skysčiai, dujos ar birieji kroviniai
- brangu tiesti perdavimo linijas, jos labai darko kraštovaizdį, riboja ūkinę veiklą (nepatariama statyti gyvenamųjų namų prie aukštosios įtampos elektros perdavimo linijų)

4.6 Lietuvos transportas

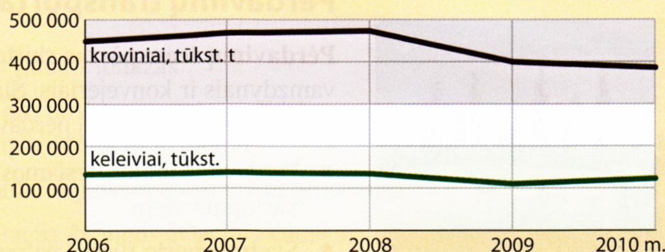

▲ **4.6.1** „Via Baltica“ ir Vilniaus–Klaipėdos magistralės sankryža Kaune

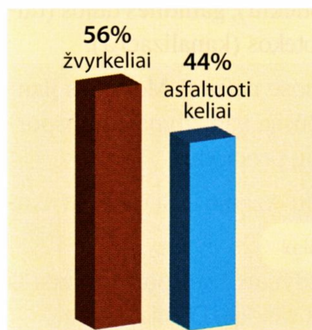
Lietuvõs geografinė padėtis – Rytų–Vakarų ir Šiaurės–Pietų transporto ašių sankirta, neužšąlantis Báltijos jū́ros uostas – gerai išplėtotas geležinkelių ir automobilių kelių tinklas sudaro palankias sąlygas transporto sistemos plėtrai. Transporto sektorius sukuria per 11% šalies BVP, čia darbuojasi apie 5% šalies dirbančių žmonių, o paslaugų eksporto dalis siekia per 60%. Tai sparčiai augantis ir trečias po pramonės ir prekybos pagal pajamas sektorius. Per 2010 m. Lietuvojè pervežta 115 mln. t krovinių ir 390 mln. keleivių (4.6.2).

Transporto rūšis	Keleivių, mln.	Krovinių, mln. t
Automobilių transportas	380	47,7
Geležinkelių transportas	4,4	48
Vandens transportas	2,1	7,7
Oro transportas	2,3	0,011

▲ **4.6.2** Keleivių ir krovinių gabenimas pagal transporto rūšis 2010 m.

▲ **4.6.3** Keleivių vežimas ir krovinių apyvarta 2006–2010 m.

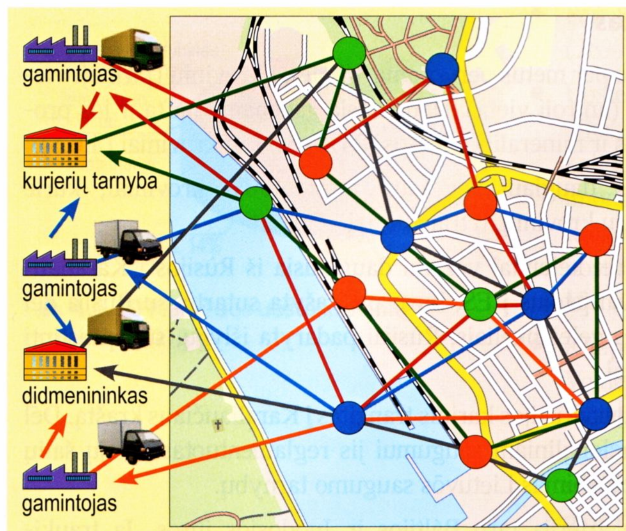

▲ **4.6.4** Lietuvos kelių danga

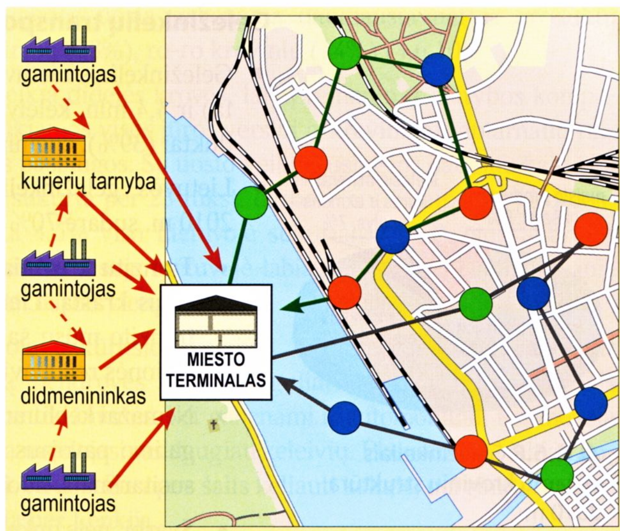
Logistika – materialinių ir informacinių srautų judėjimo erdvėje ir laike nuo jų pirminio šaltinio iki galutinio vartotojo sistema. Logistika leidžia gerokai sutrumpinti krovinių pervežimo ir pristatymo laiką, pagreitinti informacijos gavimo procesą, pagerinti aptarnavimo kokybę.

Automobilių transportas ir logistika

- Lietuvojè daugiausia keleivių ir krovinių pervežama valstybinės reikšmės automobilių keliais, kurių yra per 21 tūkst. km. Pagrindines kelių arterijas sudaro europinės reikšmės tranzitiniai koridoriai „Via Baltica“ (Šiaurė–Pietūs) ir Klaĩpėda–Vìlnius–Kìjevas (Vakarai–Rytai) (4.6.7).
  - Geriausiai sutvarkyta „Via Baltica“ magistralė – nutiestais aplinkkeliais intensyvus automobilių srautas aplenkia didžiuosius miestus ir miestelius. Dėl nuolat didėjančio transporto srauto planuojama gerinti ir iki keturių juostų platinti kelio atkarpą Marijámpolė–Kaũnas. Magistrale „Via Baltica“ kasmet gabenama per 10 mln. t krovinių.
  - Transporto koridorius Klaĩpėda–Vìlnius–Kìjevas apima pagrindinę Lietuvõs arteriją Vìlnius–Klaĩpėda. Šią magistralę sudaro keturių juostų kelias ir puikiai prižiūrima pakelės infrastruktūra (degalinės, maitinimo ir apgyvendinimo įmonės, poilsio aikštelės). Nuolat gerinama sankryžų (pvz., Jakų̃ žiedo) ir aplinkkelių (pvz., Vìlniaus pietinio bei vakarinio) sistema.
- Lietuvõs viešuoju transportu per metus pervežama keliasdešimt kartų daugiau keleivių nei kitomis transporto rūšimis. Daugiausia vežama miestų autobusais ir troleibusais (Vìlniuje ir Kaunè). Plečiamas reguliarus susisiekimas autobusais tarp Lietuvõs ir Europos miestų.
- Lietuvõs keleivių ir krovinių vežėjai Europoje garsėja aukštos kokybės paslaugomis. Šiuo metu jas teikia per 5000 vežėjų. Keleiviai bei kroviniai vežami į 40 Europos, Azijos ir netgi Afrikos valstybių.

▲ **4.6.5** Prekių išvežiojimo maršrutai, kai mieste nėra logistikos centrų

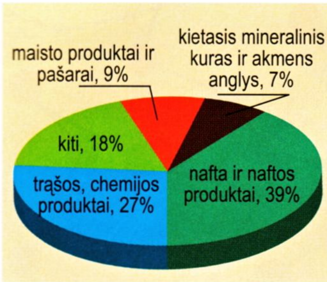
▲ **4.6.6** Optimalūs maršrutai, kai prekių išvežiojimą koordinuoja logistikos centrai

- Lietuvoje nuolat daugėja sandėliavimo patalpų. Daugiausia naujų ir šiuolaikiškų sandėlių yra šalies sostinėje Vìlniuje, Kaunè, Klaĩpėdoje. Keturiuose didžiuosiuose miestuose ketinama pastatyti viešuosius **logìstikos centrùs**. Jie sudarys sąlygas verslui kurtis šalia intermodalinių transporto terminalų, optimizuos krovininio transporto maršrutus, sumažins vilkikų skaičių miestų gatvėse.

europinės reikšmės keliai
„Via Baltica" magistralė
kiti magistraliniai keliai
transeuropinių koridorių geležinkeliai
kiti geležinkeliai

▲ **4.6.7** Pagrindinių Lietuvos kelių ir komunikacijų schema

Geležinkelių transportas

▲ **4.6.8** Geležinkeliais vežamų krovinių struktūra 2010 m.

- Geležinkeliais Lietuvojè per metus pervežama 48 mln. t krovinių (pirmoji vieta) ir 4,4 mln. keleivių (antroji vieta). Daugiausia gabenama nafta ir jos produktai (39%), cheminės ir mineralinės trąšos (24%) bei kiti kroviniai (4.6.8).
- Lietuvõs geležinkeliais daugiausia vežami tarptautiniai kroviniai, kurie 2010 m. sudarė 70% visų krovinių, o tranzitiniai – 30%.
  - Tranzitu kroviniai bei keleiviai vežami daugiausia iš Rùsijos į Karaliaučiaus kraštą. Lietuvai įstojus į ES, buvo pasirašyta sutartis su Rùsija dėl tranzito mūsų šalies geležinkeliais, Rùsijai padaryta išlygų, supaprastinti kelionės reikalavimai.
  - Nemažai keblumų kelia Rùsijos karinis tranzitas į Karaliaučiaus kraštą. Dėl galimo pavojaus nacionaliniam saugumui jis reglamentuotas abiejų šalių susitarimais, nuolat stebimas Lietuvõs saugumo tarnybų.
  - Svarbi geležinkelio arterija tarp Báltijos ir Juodosios jūros. Ja traukinys „Vikingas" gabena krovinius iš Klaĩpėdos uosto į Iličivsko ir Odesos (Ukraĩnoje) jūrų uostus. Šiuo geležinkeliu vežama daug Baltarùsijos krovinių, kurie sudaro reikšmingą dalį Lietuvõs krovinių apyvartoje.
- Keleivinių reisų skaičius pastaraisiais metais labai sumažėjo – traukiniu jau negalima nuvykti į Alỹtų, Ùteną, Taũragę, Drùskininkus, Jõniškį, Šal̃čininkus ar Skuõdą. Pagrindinės keleivių vežimo trasos išlieka Vìlnius–Kaũnas, Šiauliaĩ–Radvìliškis, Vìlnius–Trãkai. Nuo 2008 m. pabaigos tarp Vìlniaus ir Kaũno kursuoja greitasis traukinys (iki 160 km/h greičiu), kuriuo kelionė sutrumpėjo 15–20 min.
- Geležinkelio ilgis 2010 m. – 1770 km. Iš jų tik 22 km atitiko europinės vėžės (1435 mm) plotį. Elektrifikuota 122 km ilgio atkarpa nuo Naujõsios Vìlnios iki Kaũno ir atkarpa nuo Vìlniaus iki Senų̃jų Trãkų.
  - Vykdomas ES prioritetiniu laikomas „Rail Baltica" projektas – europine vėže sujungti Báltijos šalių geležinkelio tinklą su Vakarų Europos tinklu. 950 km ilgio geležinkelį numatyta nutiesti nuo Lietuvõs sienos iki Tãlino ir taip sujungti Váršuvą su Hèlsinkiu. Iki 2013 m. Lietuvojè planuojama nutiesti atkarpą nuo Lénkijos sienos iki Kaũno, o vėliau – nuo Kaũno iki Rygõs.
  - Iki 2015 m. planuojama elektrifikuoti ir modernizuoti 205 km atkarpą tarp Vìlniaus ir Mìnsko. Dėl to kelionė tarp dviejų sostinių sutrumpėtų iki 2 val. ir galima būtų gabenti didesnį keleivių skaičių ir daugiau krovinių tarp dviejų valstybių.

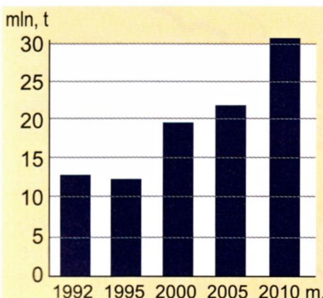

2011 m. lapkričio 10 d. Kenos geležinkelio stotyje iškilmingai pasitiktas konteinerinis traukinys „Saulė" vykstantis tranzitu per Lietuvą iš Kinijos į Belgiją. Traukinys, gabenantis 41 konteinerį su kompiuterine technika, Lietuvą pasiekė per 13 dienų, jūros keliu tokia kelionė trunka per 40 dienų. Manoma, šis traukinys paspartins prekių iš Kinijos tranzitą per mūsų šalį ir pagreitins jų tiekimą Lietuvos įmonėms.

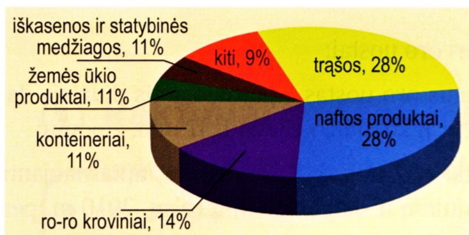
Vandens transportas

Neužšąlantis Klaĩpėdos uostas – svarbi, didelė šalies transporto sankirta, kurioje jungiasi jūrų, sausumos keliai ir geležinkelis.

- Per Klaĩpėdos uostą gabenami kroviniai iš Rytų Europos (Baltarùsijos, Rùsijos, Ukraĩnos, Vidurio Azijos šalių) į Vakarų valstybes ir atvirkščiai. Kasmet uoste perkraunama vis daugiau krovinių (4.6.9), ypač šis skaičius išaugo, kai buvo pagilintas uostas ir dabar į jį gali įplaukti laivai, kurių grimzlė siekia 13,5 m. Klaĩpėdos uostas pagal konteinerių krovą neužleidžia lyderio pozicijų kitiems Báltijos šalių uostams (Rỹgai, Tãlinui, Ventspiliui).
  - Panaudojus ES struktūrinių fondų paramą, Klaĩpėdoje ketinama statyti giliavandenį jūrų uostą, į kurį galėtų įplaukti didžiausi Báltijos jūroje plaukiojantys laivai, kurių grimzlė siekia 17 metrų.

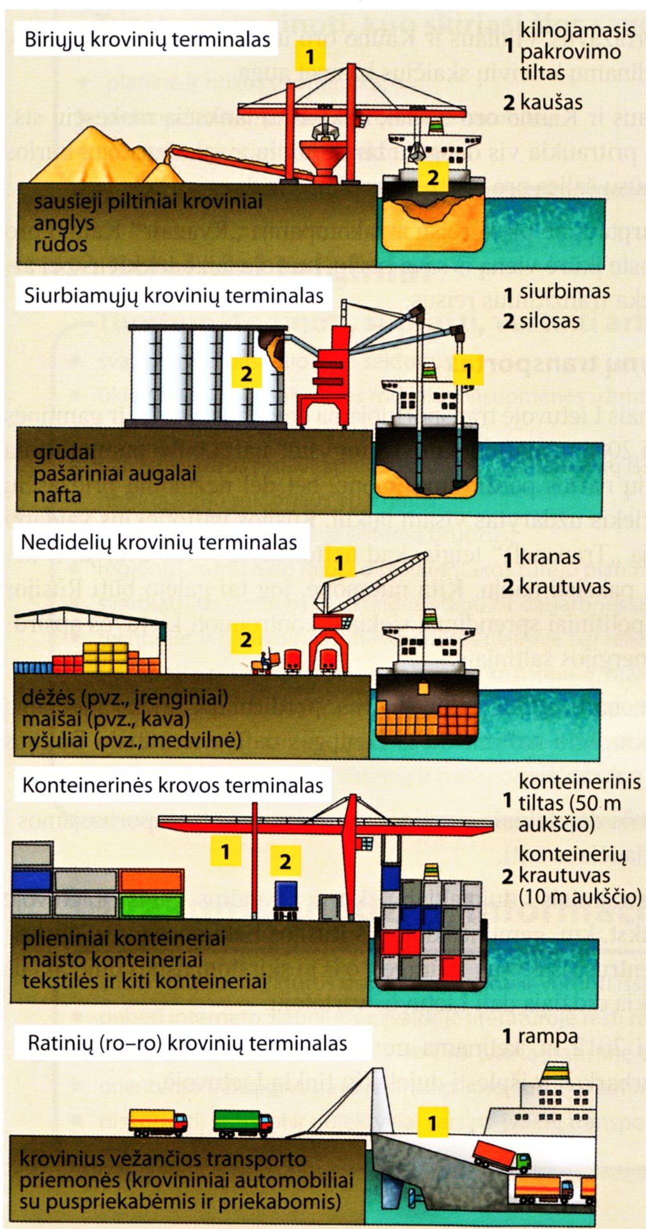
▲ **4.6.9** Klaipėdos uosto krovinių apyvartos kaita

▲ **4.6.10** Klaipėdos uosto krovinių struktūra 2010 m.

- Per Klaipėdos uostą gabenama daugiausia naftos produktų (28%), trąšų (28%), ro-ro krovinių (14%) (4.6.10).
- Uoste veikia didelės krovos, laivų remonto ir statybos kompanijos, teikiamos visos jūros verslui ir kroviniams aptarnauti reikalingos paslaugos. Su uosto veikla susijusios daugiau kaip 800 įmonių, sukurta per 23 tūkst. darbo vietų. Klaipėdos jūrų uostui tenka 4,5% viso Lietuvoje sukuriamo BVP. Nuo aktyvios uosto veiklos visoje Lietuvoje labiau ar mažiau priklauso apie 185 tūkst. darbo vietų.
- Klaipėdoje įsikūrusios keleivių vežimo į Švėdiją, Dãniją ir Vokietiją bendrovės rengia reguliarius keltų reisus, kuriais vyksta ne tik žmonės, bet gabenami ir automobiliai. Kasmet šia paslauga naudojasi vis daugiau keleivių. Ekonomiškai labiau apsimoka į Vakarų Europos šalis keliauti keltais, nei rinktis sausumos kelią per Lénkiją.

▼ **4.6.11** Krovos terminalai Klaipėdos uoste

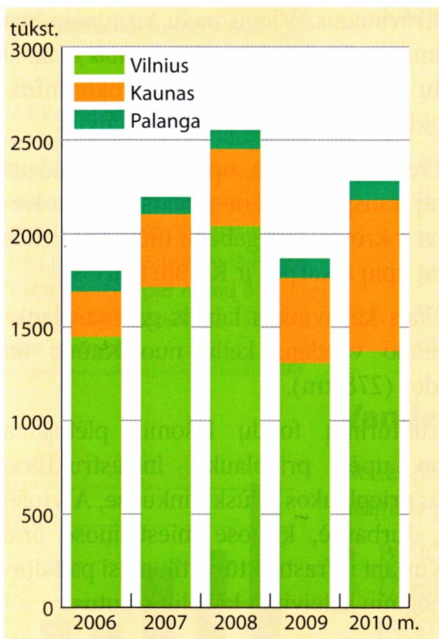
- 2003 m. Klaipėdos uoste pastatytas jūrų laivų terminalas gali aptarnauti didelius jūrų laivus. Kasmet į uostą jais atplaukia vis daugiau keleivių. Dėl pasaulinės ekonomikos krizės 2008 m. keleivių skaičius sumažėjo, bet pastaraisiais metais sulaukiama vis daugiau turistų.
  - 2013 m. ketinama baigti modernizuoti Klaipėdos keleivių ir krovinių terminalą, kuris skirtas aptarnauti keleiviams bei turistams, vykstantiems lengvaisiais automobiliais, taip pat keltais gabenamiems ro-ro kroviniams. Vienu metu terminale bus priimama iki 3 keltų, iš viso nuo 6 iki 9 keltų per dieną. Kuriama terminalo infrastruktūra leis aptarnauti ir jūrų laivus.
- Nors Lietuvoje tankus upių tinklas, vidaus vandenų transportas nėra gerai išplėtotas. Keleiviams ir kroviniams gabenti tinka vos kelios didesnių upių atkarpos ir Kuršių marios.
- Nedideliais keleiviniais laivais galima plaukti Nẽmuno vandens keliu nuo Kaũno iki Klaipėdos (278 km).
- ES struktūrinių fondų lėšomis plėtojama Nẽmuno upės prieplaukų infrastruktūra. Įrengtos prieplaukos Drùskininkuose, Alytujè, Kaunè, Jurbarkè, kituose miesteliuose prie upės. Kuriant infrastruktūrą, tikimasi padidinti pramoginių keleivinių laivelių srautus.
- Didžiausią vidaus vandenų transporto teikiamų paslaugų dalį sudaro keleivių ir krovinių kėlimas keltais iš Klaipėdos į Kuršių nėriją. Šios transporto rūšies paslaugomis dažniausiai naudojasi poilsiautojai, kasmet perkeliama per 1,8 mln. keleivių.

▲ **4.6.12** Vilniaus oro uostas

▲ **4.6.13** Kauno oro uostas

▲ **4.6.14** Skraidintų keleivių skaičiaus Vilniaus, Kauno ir Palangos oro uostuose raida

Oro transportas

- Lietuvojè veikia keturi oro uostai:
  - tarptautinis Vìlniaus oro uostas, aptarnaujantis didžiąją dalį keleivinių reisų. Per jį 2010 m. keliavo 1,37 mln. žmonių;
  - tarptautinis Kaũno oro uostas Karmẽlavoje, aptarnaujantis didžiąją dalį krovininių ir dalį keleivinių reisų. 2010 m. pervežta 0,8 mln. žmonių;
  - tarptautinis Palangõs oro uostas. Tai trečiasis oro uostas Lietuvojè pagal aptarnautų keleivių skaičių (4.6.14);
  - tarptautinis Zoknių̃ oro uostas Šiauliuosè, šiuo metu aptarnaujantis tik civilinius krovininius ir NATO krovininius bei karinius lėktuvus.
- Daugiausia keleivių skraidinama į Jungtìnę Karalỹstę, Vokietìją, Dãniją, Lãtviją, Aĩriją ir iš jų. Iš Lietuvõs oro uostų lėktuvai skrenda į 37 pasaulio valstybes.
- Modernizavus Vìlniaus ir Kaũno oro uostų keleivių terminalus, skraidinamų keleivių skaičius kasmet auga.
- Vìlniaus ir Kaũno oro uostai, taikydami lanksčią mokesčių sistemą, pritraukia vis daugiau tarptautinių aviakompanijų, kurios per mūsų šalies oro uostus skraidina vis daugiau keleivių.
  - Tarptautinė pigių reisų aviakompanija „Ryanair“ Kaũno oro uoste įkūrė vieną iš savo bazių, kurioje laiko lėktuvus bei atlieka tranzitinius reisus.

Vamzdynų transportas

Vamzdynais Lietuvojè transportuojama daugiausia nafta ir gamtinės dujos. Iki 2006 m. naftotiekiu „Draugystė“ nafta buvo pumpuojama į Mažeĩkių naftos perdirbimo įmonę, bet dėl nežinomų priežasčių šis naftotiekis uždarytas visam laikui. Rùsijos naftotiekius valdanti kompanija „Transneft“ teigia, kad naftotiekyje įvyko avarija, ir ketinama jį pakeisti nauju. Kita nuomonė, jog tai galėjo būti Rùsijos valdžios politiniai sprendimai siekiant kontroliuoti Lietuvõs apsirūpinimą energijos šaltiniais.

- Dabar nafta į Mažeĩkių naftos perdirbimo įmonę tiekiama 91,5 km ilgio naftotiekiu iš Būtingės naftos terminalo Báltijos jū́ros pakrantėje.
- Lietuvõs dujotakiais gamtinės dujos tranzitu transportuojamos į Karaliaučiaus sritį.
- Magistraliniais dujotakiais, kurių bendras ilgis Lietuvojè 1,9 tūkst. km, gamtinės dujos iš Rùsijos tiekiamos į visų apskričių centrus (išskyrus Taũragę), o iš jų skirstomaisiais dujotakiais pasiekia didžiąją dalį Lietuvõs vartotojų.
  - Iki 2012 m. ketinama nutiesti dujotakį Klaĩpėda–Tauragė̃–Jùrbarkas ir išplėsti dujotakių tinklą Lietuvojè.

4 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- pasaulio ūkis
- rinkos ekonomika
- planinė ekonomika
- vartotojiška visuomenė
- pirmasis ūkio sektorius
- antrasis ūkio sektorius
- trečiasis ūkio sektorius
- ketvirtasis ūkio sektorius
- informacinis sektorius
- agrarinė visuomenė
- industrinė (pramoninė) visuomenė
- popramoninė visuomenė
- informacinė visuomenė
- neformalusis sektorius
- šešėlinė ekonomika
- infrastruktūra
- techninė infrastruktūra
- socialinė infrastruktūra
- transporto infrastruktūra
- transportas
- kelių tinklo tankis
- ro-ro krovos būdas
- „palankios vėliavos šalys"
- prekybos laivynas
- logistikos centras
- perdavimų transportas

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- planinė ir rinkos ekonomika;
- neformalusis sektorius ir šešėlinė ekonomika;
- pirmasis ir trečiasis ūkio sektorius;
- agrarinė ir informacinė visuomenė;
- techninė ir socialinė infrastruktūra;
- transporto ir ryšių infrastruktūra.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- svarbiausius pasaulio ūkio sektorius;
- ūkio struktūrą nusakančius rodiklius: visuomenės užimtumas ūkio sektoriuose ir jiems tenkanti BVP dalis;
- visuomenės ekonominės raidos etapus;
- ūkio struktūros rodiklių priklausomybę nuo valstybių išsivystymo lygio;
- neformaliojo sektoriaus ypatumus;
- pagrindinių ekonomikos sistemų bruožus;
- regionus, kurių ūkio raidai didžiulės įtakos turėjo planinė arba rinkos sistema;
- svarbiausius Lietuvos ūkio raidos etapus ir dabartines ūkio plėtros galimybes;
- techninės ir gamybinės infrastruktūros įvairovę bei reikšmę;
- transporto rūšių efektyvumą gabenant krovinius ir vežant keleivius;
- didžiausius pasaulio jūrų, oro uostus, jų reikšmę pasaulio ūkiui;
- svarbiausius sausumos, jūrų, oro krovinių gabenimo ir keleivių vežimo kelius;
- Lietuvos infrastruktūros sistemą ir transporto reikšmę.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- sudaryti ūkio struktūros diagramas, lyginti ir vertinti išsivysčiusių bei besivystančių šalių ūkio struktūrą;
- gebėti interneto šaltiniuose, įvairioje literatūroje rasti reikalingų statistikos duomenų;
- skaityti, nagrinėti, sisteminti ir vertinti įvairią statistinę ekonominę informaciją;
- orientuotis transporto srautų žemėlapiuose, sudaryti optimalų plaukimo laivu maršrutą tarp įvairių pasaulio regionų;
- diskutuoti, kritiškai ir objektyviai vertinti įvairių transporto rūšių plėtojimo galimybes.

④ Geografiniai tyrimai

1. Paklausinėkite vyresnės kartos žmonių, kaip jie iš savo patirties vertina planinę ir rinkos ekonomiką. Sudarykite įvardytų pranašumų ir trūkumų sąrašą.
2. Surenkite diskusiją tema „Lietuvos ūkio plėtros galimybės – stipriosios ir silpnosios pusės".
3. Įsivaizduokite, kad esate kitos šalies verslininkas ir jums siūloma pradėti verslą Lietuvoje. Naudokitės internetu ir paieškokite oficialios informacijos apie verslo plėtros galimybes Lietuvoje.
4. Išsiaiškinkite, kokių privilegijų teikia „palankios vėliavos šalys". Kodėl joms naudinga registruoti užsienio laivus?
5. Įsivaizduokite, kad rengiatės mėnesio trukmės savarankiškai kelionei aplink pasaulį. Pradžios ir pabaigos vieta – Vilnius. Esate numatę 10 skrydžių. Naudokitės internetinėmis bilietų rezervavimo sistemomis ir susikurkite skrydžių maršrutą. Sudarykite patogiausius ir pigiausius skrydžius siūlančių oro linijų sąrašą, apskaičiuokite bendrą skrydžių laiką.
6. Išsiaiškinkite, kokie transporto projektai plėtojami arčiausiai jūsų gyvenamosios vietos. Kokią naudą duos įgyvendinti šie projektai?

⑤ Klausimai ir užduotys

4.1 Pasaulio ūkio struktūra

1. Trumpai apibūdinkite kiekvieną ūkio sektorių. Nurodykite po kelias jo šakas.

Pirmasis	Antrasis	Trečiasis	Ketvirtasis

2. Kodėl su gamtos gėrybių naudojimu susijęs ūkio sektorius įvardijamas kaip pirminis?
3. Kodėl ketvirtąjį ūkio sektorių pradėta skirti palyginti neseniai? Ar šio sektoriaus plėtra turi perspektyvų mūsų šalyje?
4. Naudokitės 4.1.4, įvardykite A ir B šalis. Keliais teiginiais apibūdinkite kiekvienos iš jų užimtumo ūkio sektoriuose struktūrą.

Šalis	Žemės ūkis	Pramonė	Paslaugos
	dirbančių žmonių dalis, %	dirbančių žmonių dalis, %	dirbančių žmonių dalis, %
Ⓐ	2,4	29,7	67,8
Ⓑ	70	7	23

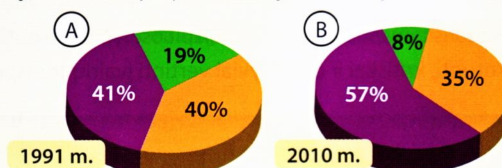
5. Koks ryšys sieja ūkio struktūrą ir visuomenės ekonominę raidą?
6. Kodėl daugelyje besivystančių šalių itin plačiai išsikerojęs neformalusis sektorius? Kokie jo pranašumai ir trūkumai?

4.2 Ekonominės sistemos

1. Kuri ekonominė sistema turėjo daugiausia įtakos pasaulio ūkio raidai? Atsakymą pagrįskite.
2. Kuriose pasaulio valstybėse ūkis iki šiol plėtojamas planinės ekonomikos sąlygomis?
3. Kokie yra esminiai rinkos ekonomikos pranašumai ir trūkumai?
4. Įvertinkite planinę ekonomiką šiais aspektais: užimtumas, prekių pasiūla, konkurencija, prekių kokybė.

4.3 Lietuvos ūkio raida

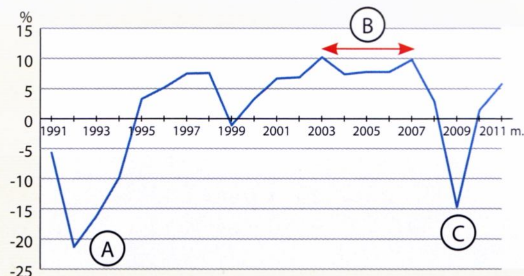
1. Panagrinėkite Lietuvos ūkio raidos etapus. Kurios ekonominės sistemos turėjo įtakos ūkiui? Kuris etapas itin stabdė ekonomikos plėtrą?
2. Paaiškinkite, kodėl, Lietuvai atkūrus Nepriklausomybę, šalies ūkis patyrė didžiulį nuosmukį.
3. Įvertinkite šalies ekonominį lygį pagal esamą ūkio struktūrą.
4. Kaip per pastaruosius 20 metų pasikeitė žmonių užimtumas ūkio sektoriuose? Kokių išvadų galima iš to padaryti (A–B)?

5. Panagrinėkita Lietuvos BVP augimo nuo 1991 iki 2011 m. kreivę ir atsakykite į klausimus?

a) Dėl kokių priežasčių A ir C laikotarpiu BVP rodiklis labai sumažėjo?

b) Su kokiomis permainomis susijęs ypač aukštas BPV augimo rodiklis B laikotarpiu?

6. Kurios Lietuvos ūkio sritys labiausiai nukentėjo per pastarąją pasaulinę finansų krizę? Ar buvo galima išvengti tokių skaudžių padarinių? Kodėl?

7. Palyginkite Lietuvos, Latvijos ir Estijos BVP 1 gyv. rodiklius ES kontekste (4.3.9). Kokių išvadų galima padaryti?

8. Pasvarstykite, kuo Lietuvos ekonomikai naudinga narystė Europos Sąjungoje.

4.4 Infrastruktūra

1. Įvardykite techninės ir socialinės infrastruktūros sritis. Kurios iš jų svarbios jums, o kurios – verslui?

2. Kokių su infrastruktūra susijusių objektų ar įrenginių yra jūsų artimiausioje aplinkoje?

3. Kuo galima paaiškinti vis didėjančią infrastruktūros reikšmę gyventojams ir ūkiui?

4. Įvertinkite Lietuvos infrastruktūros lygį iš gyventojų ir verslo pozicijų.

5. Kurios techninės ir socialinės infrastruktūros sritys jums ypač svarbios dabar, o kurios bus svarbios ateityje?

4.5 Pasaulio transportas

1. Kokie elementai sudaro transporto infrastruktūrą?

2. Kodėl neretai teigiama, kad gerai išplėtota transporto infrastruktūra yra visos ekonomikos pagrindas?

3. Kurie transporto rodikliai nusako šalies ekonominę galią?

4. Įvertinkite transporto rūšis pagal krovinių gabenimą ir keleivių vežimą. Nurodykite privalumų ir trūkumų.

5. Pateikite pavyzdžių, kaip turėtų būti plėtojamas sausumos transportas, kad mažėtų jo poveikis aplinkai.

6. Paaiškinkite, kodėl sparčiai auga oro transporto reikšmė. Tarp kurių pasaulio regionų skraidoma daugiausia?

7. Panagrinėkite krovos pokyčius didžiausiuose pasaulio jūrų uostuose (4.5.13) ir padarykite išvadų.

8. Kaip galima paaiškinti, kad pasaulyje sparčiai didėja konteinerinių krovinių gabenimas?

9. Panagrinėkite A ir B karikatūras. Pakomentuokite jų turinį. Kokias problemas norėjo pavaizduoti karikatūristas?

A

B

4.6 Lietuvos transportas

1. Įvertinkite Lietuvos transporto sistemą. Nurodykite jos stipriąsias ir silpnąsias puses.

2. Jau kuris laikas Lietuvoje daugėja logistikos centrų. Kuo jie naudingi?

3. Kuri transporto rūšis ir kodėl, jūsų manymu, Lietuvoje turėtų būti intensyviau plėtojama?

4. Įvardykite svarbiausius per Lietuvą einančius europinės reikšmės automobilių transporto tranzitinius koridorius. Kokią reikšmę jie turi mūsų šalies ūkiui?

5. Kuo Lietuvai naudingas Klaipėdos jūrų uostas? Įvardykite ne mažiau kaip tris teigiamus aspektus.

6. Palyginkite Vilniaus, Rygos ir Talino oro uostų keleivių skaičių ir augimo dinamiką. Kokių išvadų galima padaryti?

5 BIOPRODUKCINIS ŪKIS

Perskaitę skyrių turėtumėte

- įvardyti žemės ūkį lemiančius gamtinius ir socialinius bei ekonominius veiksnius;
- skirti pagrindinius žemės ūkio tipus ir ūkininkavimo formas;
- lyginti intensyvųjį ir ekstensyvųjį žemės ūkį;
- sieti kultūrinių augalų auginimo arealus su klimato sąlygomis;
- apibūdinti pagrindines augalininkystės ir gyvulininkystės šakas;
- žinoti šiuolaikinio žemės ūkio kryptis ir kylančias problemas;
- vertinti tausojančiosios žemdirbystės, kaip darniojo vystymosi koncepcijos, svarbą;
- vertinti žuvininkystės plėtros dėsningumus, reikšmę ir pokyčius;
- komentuoti ir vertinti Lietuvos žemės ūkio ypatumus, pokyčius bei tendencijas;
- įvardyti bado ir neprievalgio priežastis pasaulyje, žinoti šios problemos sprendimo būdus.

5.1 Žemės ūkį lemiantys veiksniai

„Žemės ūkis – augalų ir gyvūnų auginimas žmonių reikmėms – yra unikali žmonių ūkinė veikla, kuri tuo pačiu metu gali būti vertinama ir kaip menas, mokslas, verslas.“

Normanas E. Borloug, „žaliosios revoliucijos“ laikotarpio selekcininkas, mokslininkas, Nobelio taikos premijos laureatas

Žemės ūkis yra ūkinės veiklos pirmojo sektoriaus šaka. Kartu su miškų ūkiu, žvejyba ir akvakultūra sudaro vadinamąjį bioprodukcinį ūkį. Atkreiptinas dėmesys, kad pastaroji sąvoka nėra visuotinai priimta ir plačiai vartojama. Daugumoje informacijos šaltinių visos šios šakos skiriamos ūkinės veiklos pirmajam sektoriui.

Dalis žemės ūkio produkcijos yra maisto pramonės žaliavos, o kita dalis tiekiama vartotojams. Žemės ūkio organizavimas priklauso nuo gamtinių, socialinių ir ekonominių veiksnių.

Gamtiniai veiksniai

Žemės ūkį nuo pat atsiradimo lėmė aplinkos, arba gamtiniai, veiksniai. Prie jų priklauso temperatūra, krituliai, dirvožemis, reljefas, drėgmės pasiskirstymas, šlaitų padėtis ir nuolydis. Visi kartu jie vadinami **agroklimatìniais veiksniaĩs**.

Dirvožemis

FAO (Tarptautinė maisto ir žemės ūkio organizacija) duomenimis, tik 3% sausumos paviršiaus tinka augalininkystei, 6% – vidutinio, 13% – žemo produktyvumo paviršius. 78% sausumos paviršiaus yra problemiškas arba netinka žemės ūkiui.

- Dirvožemio derlingumas priklauso nuo daugelio cheminių, fizikinių ir biologinių veiksnių. Žemdirbystei labai svarbus dirvos storis, grūdėtumas, vandens laidumas, mineralinių ir organinių medžiagų kiekis. Tam tikrų savybių rinkinys atitinka konkrečių augalų poreikius.
- Derlingumą galima padidinti naudojant trąšas, tačiau jų perteklius gali pakenkti pačiai dirvai, požeminiam vandeniui bei vandens telkiniams.
- Derlingiausi yra juodžemiai (Ukraìnos ir Veñgrijos stepės, JAV prerijos, Argentìnos pampos), taip pat aliuviniai dirvožemiai. Pastarųjų dažnai aptinkama upių slėniuose. Palankiomis klimato sąlygomis jie puikiai tinka ryžiams auginti.

Reljefas

- Bene palankiausios sąlygos žemdirbystei plėtoti yra lėkšto nuolydžio teritorijose. Ten vanduo neužsistovi, nuteka savaime arba žemę galima melioruoti.
- Didėjant nuolydžiui, plonėja dirvožemis, mažėja galimybė naudoti **agrotèchniką**, nes labai išauga dirvos erozijos tikimybė. Šiuo metu mechanizuotai įdirbamos iki 11° antkalnės.
- Nuo seniausių laikų musoninėje Azijoje, taip pat Pietų Amerikoje stačių kalvų šlaituose žemdirbiai įrengdavo **kalnų̃ terãsų**. Jos stabdo dirvos eroziją, padidina dirbamosios žemės plotą.

▼ **5.1.1** Kalnų terasos Indonezijoje

- Svarbi šlaito nuolydžio padėtis. Šiaurės pusrutulyje į pietus atgręžti šlaitai gauna daugiau šviesos ir šilumos nei ilgesnį laiką šešėlyje esantys šiauriniai. Pietiniuose šlaituose augalai subręsta paprastai 1–2 savaitėmis anksčiau.
- Kylant oras vėsta, vegetacijos periodas trumpėja, prastėja augalų augimo sąlygos. Arti pusiaujo esančiuose kalnuose žemė dirbama maždaug iki 4 km aukščio, gyvuliai ganomi iki 5 km. Vidutinėse platumose 500–1000 m aukštis jau gali būti efektyvios žemdirbystės riba.

Temperatūra

- Šiluma yra svarbiausias veiksnys, lemiantis žemės ūkio teritorinį pasiskirstymą. Kultūriniams augalams augti būtina aukštesnė nei 5 °C, tačiau kai kuriems – gerokai aukštesnė temperatūra.
- Dienų skaičius per metus, kurių sąlygos palankios augalams subręsti, sunokinti vaisius ir subrandinti sėklas, vadinamas **vegetãcijos periodù**. Europoje jo trukmė svyruoja nuo 100 dienų Šiaurės Europoje iki 260 dienų Viduržemyje. Atogrąžų srityse jis trunka visus metus.
- Skirtingiems augalams reikia nevienodo šilumos kiekio (5.1.2). Antai javai subręsta per 90–100 dienų, kai temperatūra aukštesnė nei 10 °C, o medvilnė – per 120–150 dienų, kai temperatūra aukštesnė nei 25 °C.

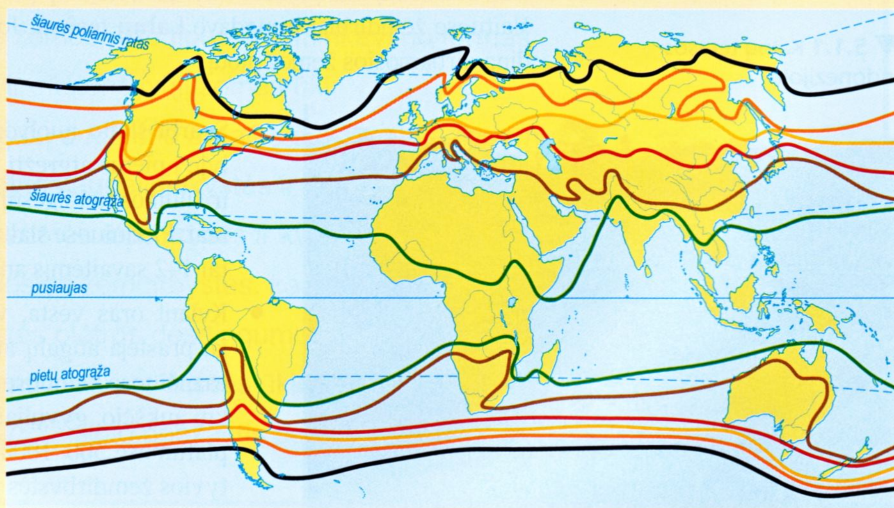
Lietuvoje vegetacijos periodas prasideda balandžio mėnesį temperatūrai pakilus aukščiau nei 5 °C, o baigiasi jai nukritus žemiau nei 6 °C.

▼ **5.1.2** Kultūrinių augalų klimatiniai poreikiai

Augalai	Dienų sk., būtina t°		Krituliai, mm/m
Vasariniai miežiai	50	>10 °C	>250
Žieminiai kviečiai	90	>10 °C	300–900
Vasariniai kviečiai	105	>10 °C	250–500
Kukurūzai	130–150	>10 °C	250–4000
Žemės riešutai	120–150	>15 °C	250–700
Soros	90–120	20–30 °C	200–700
Ryžiai	90–200	20–30 °C	>1000
Bulvės	60	>5 °C	450–600
Manijokai	190–270	>20 °C	500–2000
Medvilnė	120–150	25–28 °C	600–1500
Citrusiniai vaisiai	150–200	15–20 °C	1200–2000
Bananai	90	>25 °C	1200–2500
Kavamedžiai	250	17–22 °C	1000–1500
Kakavmedžiai	365	22–28 °C	1300–2000
Arbatmedžiai	240	18–20 °C	1500–2500
Cukranendrės	>240	25–28 °C	1500–2500
Alyvmedžiai	–	15–22 °C	200–700
Kaučiukmedžiai	–	>27 °C	>2000

Krituliai

- Nuo metų kritulių kiekio ir sezoninio pasiskirstymo labai priklauso **žẽmės ū́kio specializãcija**.
- Skirtingiems kultūriniams augalams augti reikia nevienodo vandens kiekio (5.1.2). Didžioji dalis jo daugiau sunaudoja augimo (javai) nei brendimo (kukurūzai, kakava) laikotarpiu, na, o ryžiams daug vandens turi būti visą laiką.
- Daugeliui augalų svarbus kritulių pobūdis. Tolygiai iškrintantys krituliai geriau sudrėkina dirvos paviršinį sluoksnį nei stiprios liūtys retkarčiais. Tada vanduo nespėja susigerti ir susidaro paviršinis nuotėkis. Kliaukiantys vandens srautai sukelia **dirvóžemio eròziją**.
- Sezoninis kritulių pasiskirstymas ypač aktualus tarpinėse klimato juostose. Netolygiai iškrintantys krituliai reiškia didžiulę riziką ūkininkams, ypač besivystančiose šalyse, kuriose labai daug žmonių verčiasi natūriniu ūkiu. Tai būdinga Sahelio sričiai: per pastaruosius kelis dešimt-mečius ten pasikartojančios **saũsros** sukėlė badą ir kitų negandų.
- Nepakankamą drėgmės kiekį galima kompensuoti kuriant dirbtinio drėkinimo sistemas, tačiau joms reikia daug vandens išteklių ir nemažų investicijų.

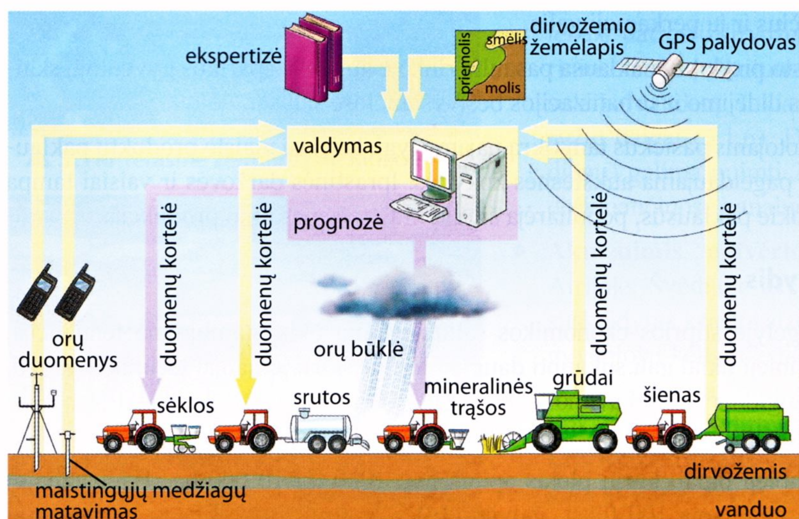
▶ **5.1.3** Kai kurių kultūrinių augalų auginimo ribos

Socialiniai ir ekonominiai veiksniai

Ne tik gamtiniai geografiniai, bet ir antropogeniniai, t.y. žmonių inicijuoti, veiksniai prisideda prie žemės ūkio organizavimo. Šių veiksnių reikšmė išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse labai skiriasi.

Technologinė pažanga

- Išsivysčiusiose šalyse dėl diegiamos technikos, dirbtinio drėkinimo sistemų taikymo gerokai sumažėjo žemės ūkyje dirbančių žmonių skaičius ir padidėjo žemės ūkio produktyvumas, sumažėjo priklausomybė nuo gamtos sąlygų.
- **Gėnų inžinėrija** pajėgi patobulinti gyvulių ir paukščių veisles, augalų rūšis, kad lengviau ištvertų sausrą, būtų atsparesnės ligoms ir duotų didesnį derlių.

▲ **5.1.4** GPS naudojimas žemės ūkyje

- Šiltnamių ūkiai, aprūpinti kompiuterinėmis technologijomis, sukuria idealią aplinką efektyviai auginti įvairias žemės ūkio kultūras, nepriklausyti nuo klimato ir metų laiko.
- GPS technologijos leidžia optimizuoti dirvų įdirbimo, sėjos, tręšimo, derliaus nuėmimo darbus. Šiuolaikinio ūkininkavimo ir technologijų sąlygomis net ir ne tokiose palankiose vietose galima sudaryti tinkamą augalų derinį ir padidinti žemės ūkio efektyvumą (5.1.4).

Transportas

Tobulėjant technologijoms, šaldymo, konservavimo ir transportavimo galimybėms, didžiųjų miestų parduotuvių lentynose – stulbinanti mėsos rūšių ir jų geografijos įvairovė.

- Dauguma žemės ūkio veiklos rūšių ilgą laiką priklausė nuo transportavimo išlaidų. Mėginimas trumpinti sandėliavimo laiką kirtosi su menkomis galimybėmis greitai gendančius produktus gabenti didesniais atstumais.
- Dabar naudojant modernias transporto priemones, šaldymo įrangą, galima netrunkant pervežti greitai gendančius maisto produktus (daržoves, pieno produktus, šviežią mėsą). Palyginti žemos gabenimo geležinkeliais, krovininiais automobiliais, jūrų laivais išlaidos teikia galimybių transportuoti didelius kiekius javų, šaldytos mėsos, vilnų didžiuliais atstumais.

Kapitalas (finansai)

Maskvos prabangiuose prekybos centruose galima įsigyti „marmurinės" jautienos iš Argentinos ar ėriukų mėsos iš Naujosios Zelandijos.

- Kapitalas, arba pinigai, kuriuos ūkininkas investuoja į ūkį, naudojami darbo efektyvumui didinti, pavyzdžiui, perkama technikos, sėklų, trąšų, įrengiama naujų arba modernizuojami esami pastatai. Investuojant kapitalo, galima gauti gausesnį derlių, daugiau pelno, tad jo skirti dar didesnėms investicijoms.
- Išsivysčiusiose šalyse finansų sistema gerai išplėtota, ūkininkai gali gauti paskolų, vyriausybė juos remia dotacijomis.
- Besivystančių šalių ūkininkai nedažnai gauna paramą iš finansų institucijų. Norintiems ją gauti tenka mokėti nemažas **palūkanas**, todėl kyla grėsmė įklimpti į skolas.

Darbo jėga

- Išsivysčiusiose valstybėse darbo jėga yra kvalifikuota, tačiau labai brangi. Išlaidoms sumažinti ūkininkai sezoniniams darbams samdo jaunimą, darbo migrantų iš kitų šalių.
- Besivystančiose šalyse darbo jėga pigi ir dažniausiai nekvalifikuota. Kadangi daug žmonių, nemažai yra intensyviųjų ūkių (ryžius auginančių Ìndijoje, Kìnijoje, Javos saloje). Vis dažniau naudojama technika didina nedarbą kaimuose ir nemažai žmonių migruoja į miestus.

Vakarų Europos šalyse, JAV, Kanadoje intensyviuosiuose grūdinių kultūrų ūkiuose vienas žmogus įdirba kelis šimtus hektarų žemės ir išaugina tiek grūdų, kad metus gali išmaitinti net 6000 žmonių.

Rinkos pokyčiai

- Rinka yra vienas iš svarbiausių veiksnių, nuo kurių priklauso žemės ūkio produkcijos gamyba. Maisto produktų paklausą daugiausia lemia pirkėjų skaičius ir jų perkamoji galia.
- Maisto produktų paklausa pasaulio rinkoje auga dėl spartaus gyventojų skaičiaus didėjimo ir urbanizacijos besivystančiose šalyse.
- Vartotojams pasiekus tam tikrą pajamų lygį, keičiasi maisto produktų paklausa – pageidaujama aukštesnės kokybės. Įprastinės daržovės ir vaisiai tampa ne tokie paklausūs, populiarėja šiltųjų kraštų žemės ūkio produkcija.

Didieji prekybos tinklai, stengdamiesi privilioti pirkėjų, vis daugiau prekių parduoda su nuolaida (Vokietijoje iki 85%). Dėl šių aplinkybių ūkininkams neretai daromas spaudimas parduoti produkciją žemesne kaina.

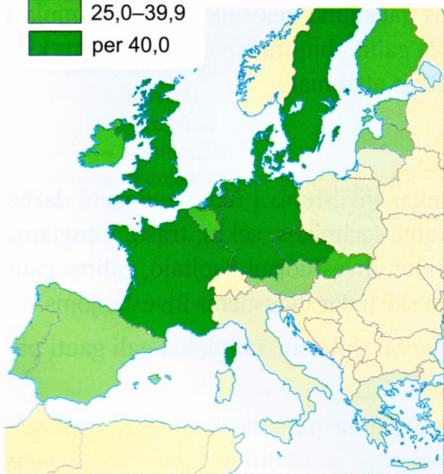
Ūkių dydis

- Daugelyje stiprios ekonomikos šalių juntama ūkių stambinimo tendencija. Stambieji ūkiai gali sukaupti daugiau lėšų ir skirti jų naujai technikai įsigyti, pažangioms ūkininkavimo technologijoms taikyti. Maži ūkiai neatlaiko konkurencijos ir nyksta.
- Stambieji ūkiai, kurių plotas apima nuo 1000 iki 10 000 ha (Prancūzìjoje) arba auginama 100 tūkst. galvijų (JAV), yra milžiniškos **agropramonìnės įmonės**. Jos ne tik gamina, perdirba produkciją, bet ir prekiauja (145 psl.).

Lotynų Amerikoje, Pietryčių Azijoje, Afrikoje dėl spartaus gyventojų gausėjimo ūkiai dar labiau smulkėja, nemažai jų savininkų vos pajėgia savo šeimas aprūpinti maisto produktais.

Žemės valdymo ypatumai

- Ūkininkai gali būti žemės savininkai arba žemės nuomotojai. Kai kurioms šalims (Baltarùsijai, Kìnijai, Rùsijai) būdinga valstybinė žemės nuosavybė.
- Išsivysčiusiose valstybėse didelė dalis žemės priklauso ūkininkams arba žemės ūkio bendrovėms ir naudoja samdomąją darbo jėgą.
- Besivystančiose šalyse vyrauja stambieji žemvaldžiai. Jų ūkiuose dirba nuomininkų, mažažemių ar bežemių valstiečių. Daugelyje Lotynų Amerikos šalių nuomininkai žemvaldžiui atiduoda didžiąją dalį gautų pajamų arba atsiskaito užauginta produkcija. Brangiai mokėdami už nuomą, gaudami menkas pajamas valstiečiai neturi galimybių padidinti ūkio produktyvumo, todėl labai daug žmonių skursta.

▲ **5.1.5** Ūkių dydžiai Europos Sąjungoje

Vyriausybės politika

- Planinės ekonomikos šalyse sprendimus dėl žemės ūkio priima vyriausybės institucijos. Laisvosios rinkos sąlygomis vyriausybė gali remti ūkininkus, garantuoti supirkimo kainas, nustatyti gamybos ir realizavimo **kvotàs**.
- Europos Sąjungoje galioja bendroji žemės ūkio politika. Kai kurių šalių ūkininkams mokamos **dotãcijos (subsìdijos)**. Be šios pagalbos ūkininkai neturėtų užtikrintų arba pakankamų pajamų.

Žemės ūkio kraštovaizdžiai

Tūkstantmečius plėtojamas žemės ūkis daugelyje pasaulio regionų padarė milžinišką įtaką kraštovaizdžiui. Per ilgą laiką iškirsta nepaprastai daug miškų, krūmynų, nusausinta pelkių, suarta beribių pievų plotų. Kai kuriuose regionuose anksčiau ar pastaruoju laikotarpiu sukurti žemės ūkio kraštovaizdžiai tapo šalies vizitine kortele.

▲ **5.1.6** Terasinė žemdirbystė Kinijoje

▲ **5.1.7** Dirbamieji laukai Pietų Anglijoje

▲ **5.1.8** Šiltnamių ūkiai Ispanijoje

▲ **5.1.9** Drėkinamieji laukai JAV

- **Terãsinė žemdirbỹstė**. Žemės dirbimas skirtingame kalnų šlaitų aukštyje – terasinė žemdirbystė – jau buvo žinoma senovės inkų laikais (Pietų Amerikoje), senovės Babilone. Terasose auginti papirusai, javai, vynuogės. Musoninio klimato srityse kalnų šlaitus puošia ypatingi ryžių terasų kraštovaizdžiai. Didelis gyventojų skaičius, kalnuotas reljefas, derlingi vulkaniniais pelenais patręšti dirvožemiai skatino kurti šiuos nuostabius kūrinius. Kalnų šlaituose įrengtose terasose dirbtiniai pylimai sulaiko vandenį, tokiame laiptuotame kraštovaizdyje sodinami ryžių daigai (5.1.6). Dėl trumpos šių augalų vegetacijos (100 dienų) galima nuimti 2–3 derlius per metus. Terasinius laukus drėkinančiuose kanaluose auginamos žuvys.
- **Akmenimìs aptvértos ganỹklos**. Jungtìnėje Karalỹstėje, Aĩrijoje, Švèdijoje akį traukia akmeninių tvorų ar gyvatvorių suskaidytas kraštovaizdis (5.1.7). Ledynų suklostytus riedulius gyventojai kelis tūkstančius metų rinko ir dėjo į tvoras, kurios skyrė žemės savininkų valdas. Privačiose valdose ganėsi avys, tinkamuose žemdirbystei plotuose buvo dirbama žemė. Šiais laikais unikãlios rankomis sudėliotos akmeninės tvoros saugomos kaip kultūros paveldas. Dažnai jos atlieka senąją savo funkciją – atskiria ūkininkų valdas.
- **Šil̃tnamių ū́kiai**. Ispãnijoje, Olándijoje būdingas šiuolaikinio agrarinio kraštovaizdžio elementas – šiltnamių ūkiai (5.1.8). Olándija pagal šiltnamių plotų santykį yra viena iš daugiausia šiltnamių turinčių valstybių. Nedidelėje šalyje įsteigta 9000 šiltnamių ūkių, daržoves, vaisius, gėles augina per 150 tūkst. darbuotojų. Apie 80% produkcijos eksportuojama į užsienio šalis. Didžiausias pasaulyje šiltnamių kompleksas yra Ispãnijoje, Almerijoje, Andalūzijos regione. Čia saulė šviečia 320–330 dienų per metus, lyja vos kelias dienas. Imta naudoti neišsenkančiuosius saulės išteklius, laistyti nudruskintu jūros vandeniu. Almerijos šiltnamiuose, apimančiuose 300 km^2 ir vadinamuose šiltnamių jūra, užauginama 54% Ispãnijos šiltnaminių daržovių derliaus.
- **Žalíeji dykumų̃ rãtai**. Didžiausioje pasaulio dykumoje – Sacharoje – vegetacinių temperatūrų suma gana didelė, bet trūksta kritulių. Požeminio vandens giluminiai gręžiniai su sudėtinga laistymo sistema sukūrė savitą žalių plotų kraštovaizdį. Apskritimo viduryje – gręžinys, kuriuo ratu judanti irigacinė sistema laisto laukus. Žalieji ratai būna apie 1 km skersmens. Tiesa, išsekus požeminio vandens ištekliams, plotai su likusia laistymo sistema tampa pilki ir niekam netinkami. Žaliųjų ratų agrarinį kraštovaizdį galima pamatyti Arabijos pusiasalyje, Afrikos šiaurėje, JAV pietuose (5.1.9).

5.2 Žemės ūkio sistema

Ūkininkų veikla priklauso nuo daugelio jų sprendimų. Reikia apgalvoti, kokias žemės ūkio kultūras auginti ar gyvulius laikyti, kokius ūkininkavimo būdus taikyti. Šie sprendimai priklauso nuo gamtinių, socialinių bei ekonominių veiksnių (133 psl.). Neretai ūkininkai turi kelis pasirinkimo variantus, todėl jų apsisprendimą lemia asmeninė nuomonė, tradicijos, patirtis.

Dėl ūkininkavimo sąlygų, žmonių skirtingų poreikių ilgainiui susiformavo įvairių ūkininkavimo tipų. Geografai patogumo dėlei juos sugrupavo, suklasifikavo. Taip lengviau mokytis ir atkreipiamas dėmesys į esminius skirtingų ūkininkavimo būdų požymius.

Žemės ūkio kryptys

Pagrindinės žemės ūkio kryptys yra augalininkystė ir gyvulininkystė. Vis dažniau kaip savarankiškos kryptys skiriamas įvairiašakis ūkis bei šiltnamių ūkis.

Augalininkỹstė – kultūrinių augalų auginimas atviruose laukuose. *Pavyzdžiai:* kviečių auginimas Ukrainoje, Prancūzijoje; ryžių auginimas Gangos žemumoje.

Gyvulininkỹstė – gyvulių ir kitų gyvūnų laikymas ir auginimas. *Pavyzdžiai:* kiaulių auginimas Danijoje; galvijų ūkiai JAV prerijose.

Įvairiašãkis ũkis – kultūrinių augalų ir naminių gyvulių auginimas tame pačiame ūkyje. *Pavyzdžiai:* pieno krypties galvijininkystė ir bulvių auginimas Vokietìjoje; kiaulininkystė, cukrinių runkelių auginimas Lietuvojè.

Šiltnamių ũkis – daržovių, vaisių, gėlių auginimas kontroliuojamoje aplinkoje. *Pavyzdžiai:* pomidorų ir agurkų auginimas Ispãnijoje; tulpių, rožių ir kitų gėlių auginimas Olándijoje.

Ūkininkavimo forma

Valstybės išsivystymo lygis, vyriausybės politika, ekonomikos plėtra, ūkininkavimo tradicijos lemia žemės ūkio formos pasirinkimą. Skiriamas natūrinis ir prekinis žemės ūkis.

Natũrinis ũkis – ūkininkavimo forma, kai produkcija auginama savo šeimos ar bendruomenės reikmėms. Pertekliaus, kurį būtų galima parduoti, nelieka. Auginama daug skirtingų augalų rūšių ir gyvulių veislių. Dėl lėšų stokos naudojamos primityvios darbo priemonės. Dažniau paplitęs skurdžiuose kraštuose. *Pavyzdžiai:* ryžių auginimas Mekongo deltoje, lydiminė žemdirbystė Amazonijoje.

Prẽkinis ũkis – ūkininkavimo forma, kai didžioji dalis arba visa užauginta produkcija skiriama parduoti. Prekiniams ūkiams būdinga ūkio specializacija, nes stengiamasi auginti didžiausią pelną duodančią produkciją. Naudojami pažangiausi ūkininkavimo būdai. Prekiniai ūkiai dažniau plėtojami ekonomiškai stipriose valstybėse. *Pavyzdžiai:* pomidorų ir agurkų auginimas Ispãnijoje, galvijų ūkiai JAV prerijose.

Gamybos sistema

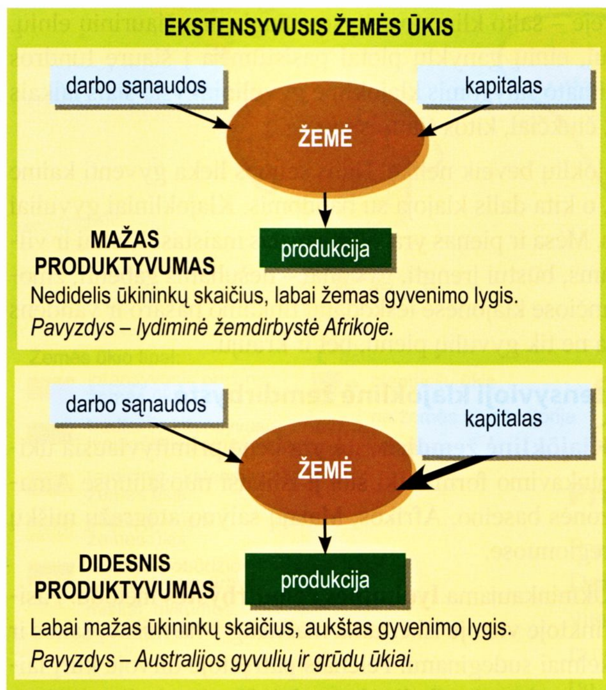
Gamybos sistemos skiriasi pagal užauginamos ir parduodamos produkcijos kiekį, ūkyje naudojamą techniką, energijos ir vandens sunaudojimą, gamybos sąnaudas bei darbuotojų skaičių.

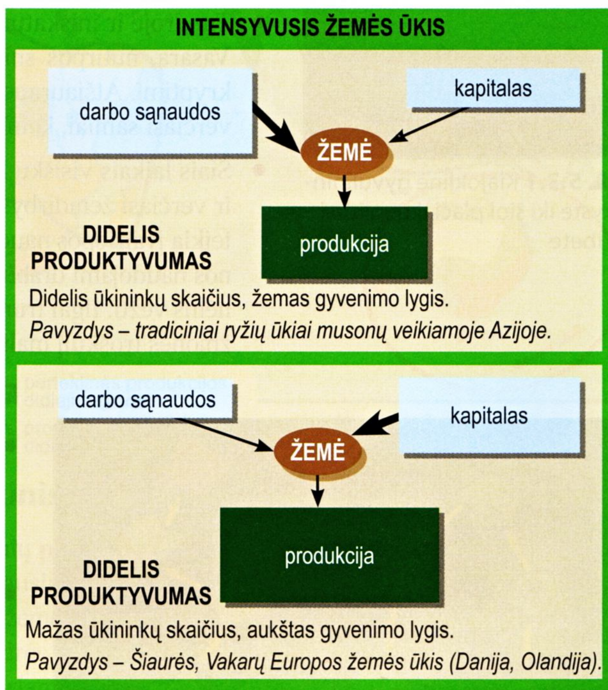
Intensyvùsis žẽmės ũkis – produktyvus ir našus ūkininkavimo būdas (5.2.1). Siekiant gauti daugiau produkcijos, darbo arba kapitalo sąnaudos, palyginti su naudojamu žemės plotu, yra didelės.

- Išsivysčiusiose šalyse šiam ūkiui plėtoti skiriama daug investicijų, naudojama moderni technika, trąšos, taikomos naujausios technologijos. Produkcijos kiekis vienam ūkininkui didelis, o darbo jėgos reikia palyginti mažai.
- Besivystančiose šalyse iš hektaro gaunamas gana didelis derlius. Kadangi įdedama daug rankų darbo, nes technikai įsigyti trūksta arba nėra lėšų, produkcijos vienam ūkininkui tenka mažai.

Ekstensyvùsis žẽmės ū̃kis – nenašus ūkininkavimo būdas, jo produktyvumas mažas. Darbo ir kapitalo sąnaudos, palyginti su naudojamu žemės plotu, yra mažos (5.2.1).

- Besivystančiose šalyse mažos darbo ir kapitalo sąnaudos, naudojami primityvūs darbo įrankiai. Palyginti nemažame plote gaunamas derlius ir produkcijos kiekis, tenkantis vienam gyventojui, yra mažas.
- Išsivysčiusiose šalyse darbo sąnaudos mažos, o kapitalo – didelės. Dideliame žemės plote gaunamas negausus derlius, tačiau produkcijos vienam gyventojui tenka daug. Norint padidinti produktyvumą, dažniausiai plečiamas dirbamosios žemės plotas arba didinamas gyvulių skaičius.

▲ **5.2.1** Ekstensyviojo ir intensyviojo žemės ūkio palyginimas

5.3 Žemės ūkio tipai ir ūkininkavimo formos

Atsižvelgiant į gamtos, socialines bei ekonomines sąlygas, skiriami įvairūs žemės ūkio tipai. Visuotinai priimtos jų klasifikacijos nėra, tačiau šioje temoje pateikiami pavyzdžiai gana gerai atspindi žemės ūkio įvairovę pasaulyje.

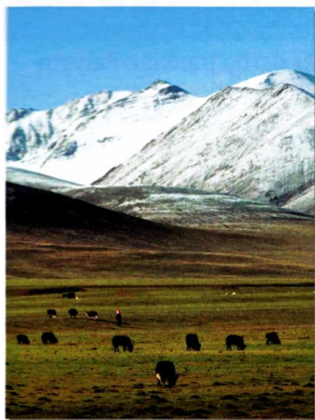
5.3.3 vaizduojamas žemės ūkio tipų žemėlapis. Ribos jame yra sutartinės, nes vienas ūkio tipas pereina į kitą. Didelėse teritorijose galima rasti kelis žemės ūkio tipus, be to, ilgainiui keičiantis ekonomikai arba gamtos sąlygoms, jie gali keistis.

Natūrinis ūkis paplitęs ne tik besivystančiose šalyse. Kai kurie išsivysčiusių šalių gyventojai, pavargę nuo vartotojiško gyvenimo būdo, miestų triukšmo ir taršos, stengiasi grįžti arčiau gamtos: patys augina ekologišką produkciją ir fizinį triūsą įvardija kaip jėgų atkūrimą po mažai judėti skatinančio protinio darbo. Šis ūkis nėra orientuotas į šeimos aprūpinimą maistu. Tokių ūkių gausu ne tik Lietuvoje, bet ir Vokietijoje, Šveicarijoje.

Natūrinis žemės ūkis

- Natūriniame ūkyje paprastai auginamos tradicinės to regiono gyventojams būdingos augalų rūšys ir gyvulių veislės. Dažniausiai jos neproduktyvios, o dirva dėl lėšų stygiaus netręšiama. Dėl sausros, kitų gamtos negandų patiriama nemažai nuostolių, neretai žmonės badauja.
- Smulkiuose ūkeliuose vyrauja rankų darbas, beveik nenaudojama technika. Besivystančių šalių daugiavaikėse šeimose tėvams ir seneliams atlikti ūkio darbus talkina nepilnamečiai vaikai, vaikaičiai.
- Tokiuose ūkiuose auginama įvairių augalų, laikoma gyvulių, paukščių. Natūriniame ūkyje užauginta produkcija dažniausiai skiriama ne parduoti, o vartoti.

Ekstensyvioji klajoklinė gyvulininkystė

▲ **5.3.1** Klajoklinė gyvulininkystė iki šiol plačiai paplitusi Tibete

- Būdinga sritims, kuriose gamtos sąlygos – sausas ir karštas arba šaltas klimatas – nepalankios sėsliai gyventi ir plėtoti žemdirbystę.
- **Klajõkline gyvulininkystė** nuo seno verčiamasi pusdykumėse ir dykumose, t.y. Saharoje, Sahelyje, Arabijos pusiasalyje ar Vidurio Azijoje. Auginama kupranugarių, ožkų, avių. Anksčiau klajokliai visus metus traukdavo su savo kaimenėmis iš vienos vietos į kitą. Pagrindinė klajonių priežastis yra krituliai ir vešlios ganyklos.
- Tundroje ir miškatundrėje – šalto klimato srityse – auginama šiaurinių elnių. Vasarą, nutirpus sniegui, elnių ganyklų plotai pasistūmėja į šiaurę tundros kryptimi. Atšiauraus klimato sąlygomis klajokline gyvulininkyste šiais laikais verčiasi samiai, komiai, čiukčiai, kitos šiaurės tautos.
- Šiais laikais visiškų klajoklių beveik nelikę. Dalis šeimos lieka gyventi kaime ir verčiasi žemdirbyste, o kita dalis klajoja su bandomis. Klajokliniai gyvuliai teikia įvairiopos naudos. Mėsa ir pienas yra svarbiausias maistas. Kailiai ir vilnos naudojami drabužiams, būstui įrengti, gyvuliai – nešuliams gabenti, žmonėms vežti. Ilgai trunkančiose klajonėse ieškodami tinkamo pašaro ir vandens žmonės troškulį malšina ne tik gyvulių pienu, bet ir krauju.

Ekstensyvioji klajoklinė žemdirbystė

pirminis atogrąžų miškas

antrinis miškas su apleistais pastatais

dabartinė gyvenamoji vieta

nauji dirbamieji laukai

ruošiamas laukas

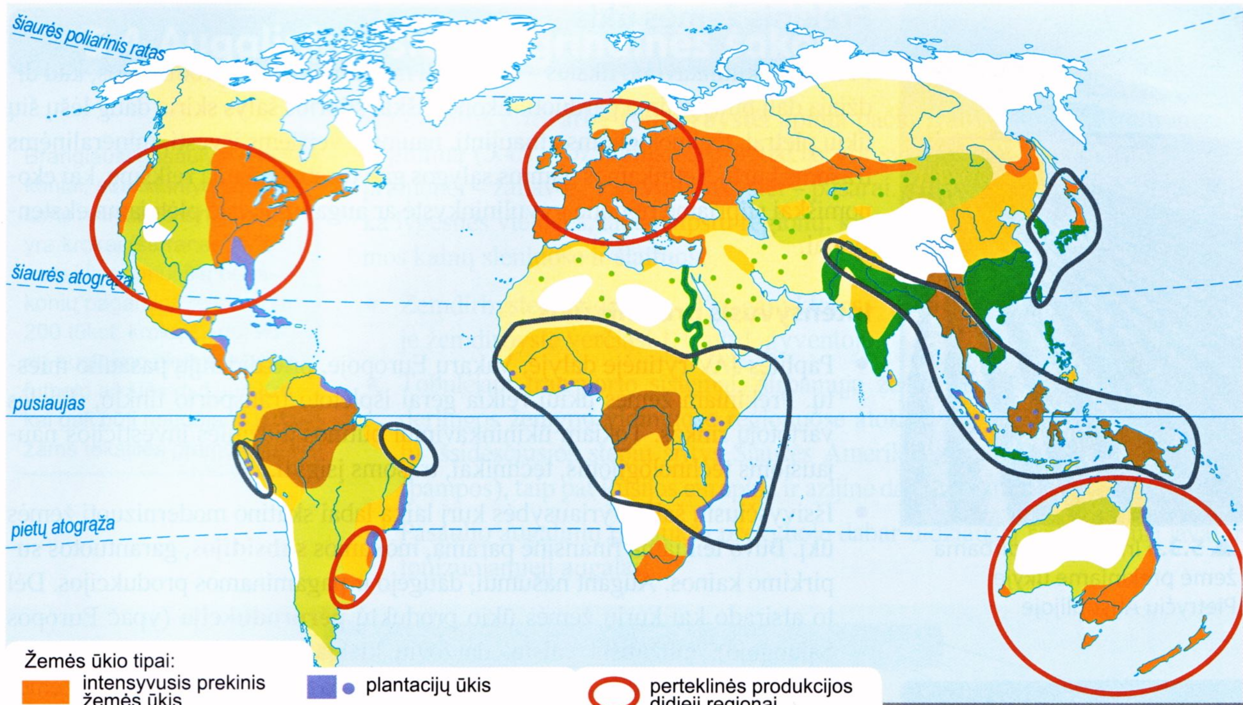
▲ **5.3.2** Lydiminės žemdirbystės schema

- **Klajõklinė žemdirbỹstė** yra bene primityviausia ūkininkavimo forma. Iki šiol ji išlikusi nuošaliuose Amazonės baseino, Afrikos, Malajų salyno atogrąžų miškų regionuose.
- Ūkininkaujama **lydimìnės žemdirbỹstės** metodu. Pasirinktoje vietoje iškertama maždaug 1 ha miško, šakos ir kelmai sudeginami. Pelenais patręštoje dirvoje kurį laiką auginami reikalingi augalai. Kasdienės liūtys šiuos derlingus dirvožemius gana greitai nualina. Skurstant dirvai ir mažėjant derliams, žemdirbiai po truputį apleidžia dirbamą laukelį ir ruošia kitą. Galutinai apleistame plote gana greitai atauga antrinis miškas (5.3.2).
- Iškirstuose ir išdegintuose miškų plotuose auginami krakmolingi manijokai, batatai (saldžiosios bulvės), moliūgai, tabakas.
- Taip ūkininkaujant produktyvumas yra menkas, nes naudojami primityvūs įrankiai, produkcija auginama tik saviems poreikiams. Tokia ekstensyvioji klajoklinė žemdirbystė paprastai nedaro didesnės žalos gamtai.

„**Žalioji revoliucija**“, kuri regione pradėta XX a. 7 dešimtmetį padidino žemės ūkio produktyvumą: sodinama naujų hibridinių augalų veislių, naudojamos trąšos, pesticidai ir herbicidai, vakarietiška žemės ūkio technika.

Intensyvusis natūrinis žemės ūkis

- Būdingas Pietų ir Pietryčių Azijos šalims, kuriose gyventojų tankumas labai didelis, derlingi upių ar kalnų slėnių laukai dirbami nuolat, jų nepaliekama pūdymuoti.
- Kadangi pakanka šilumos, drėgmės, per musonines liūtis laukuose nusėda dumblo, dirbti žemę galima ištisus metus. Lietinguoju laikotarpiu auginama ryžių, sausuoju – vėsiamėgių kviečių, miežių, žirnių, daržovių.
- Didelės darbo jėgos sąnaudos, puikios gamtos sąlygos ir be didesnių kapitalo investicijų garantuoja gana gerą produktyvumą. Šalyse didelis gyventojų skaičius, todėl nedaug produkcijos lieka eksportui. Dėl potvynių ar sausrų neretai dalies derliaus netenkama.

▲ **5.3.3** Žemės ūkio tipai

Prekinis plantacijų ūkis

Prekinių **plantãcijų** ūkių daugiausia yra atogrąžų platumose. Dažniausiai tai **monokultūriniai úkiai**, kuriuose auginama viena žemės ūkio kultūra: bananai, kava, kakava, arbata, cukranendrės ir kt. Didžioji išaugintos produkcijos dalis paprastai skiriama eksportui. Besivystančioms valstybėms tai labai svarbus pajamų šaltinis.

- Plantacijų ūkiai dažniausiai priklauso didelėms tarptautinėms bendrovėms. Daugumos jų savininkai – europiečiai arba amerikiečiai (JAV, Kanadà). Užauginta produkcija per tarpininkus perparduodama dažnai nepagrįstai brangiai.
- Plantacijų ūkio pranašumai: didėja gyventojų užimtumas, kyla gyvenimo lygis, statomi gyvenamieji namai, plėtojamos paslaugos (švietimo, medicinos), plečiama infrastruktūra, naudojamos šiuolaikinės technologijos.
- Plantacijų ūkio trūkumai: didžioji dalis pajamų iškeliauja į ekonomiškai stiprias valstybes, sukuriama darbo vietų, bet mokami labai maži atlyginimai, dažnai įdarbinami vaikai, beatodairiškai kertami miškai, erozija alina dirvožemius. Plečiant plantacijas, mažėja pagrindinių maisto produktų gamyba, juos tenka importuoti iš kitų šalių.

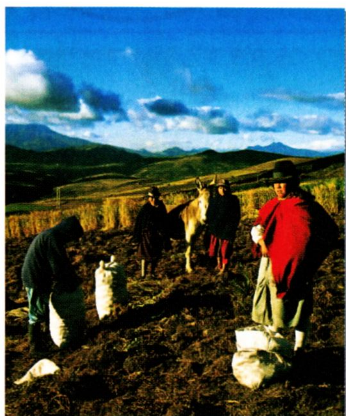
▲ **5.3.4** Plantacijų augalai

▶ **5.3.5** Daugiausia plantacijų augalų auginančios šalys

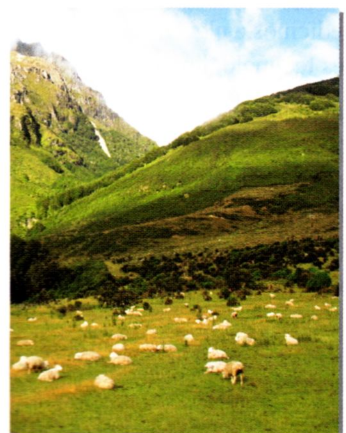
Aliejinės palmės	Bananai	Cukranendrės	Kakavamedžiai	Kavamedžiai	Arbatmedžiai
Indonezija Malaizija	Indija Kinija Filipinai Kosta Rika Ekvadoras	Brazilija Indija Kinija Tailandas Kuba	Dramblio Kaulo Krantas Indonezija Gana	Brazilija Vietnamas Kolumbija Indonezija	Kinija Indija Kenija Šri Lanka

▲ **5.3.6** Intensyviai dirbama žemė prekiniame ūkyje Pietryčių Australijoje

▲ **5.3.7** Kotopachio ugnikalnio papėdėje, 3600 m v.j.l., auginamos bulvės

▲ **5.3.8** Naujojoje Zelandijoje plėtojama ekstensyvioji prekinė gyvulininkystė

Prekinis žemės ūkis

Prekinio ūkininkavimo tikslas – užauginti maksimalų kiekį produkcijos, kad didžiąją dalį būtų galima parduoti. Ekonomiškai stiprios šalys skiria daug lėšų šių ūkių plėtrai, technologijoms atnaujinti, naujoms veislėms išvesti, mineralinėms trąšoms kurti. Netinkamos gamtos sąlygos gali turėti lemiamą reikšmę, kai ekonomiškai stipriame regione gyvulininkystė ar augalininkystė plėtojama ekstensyviai.

Intensyvusis prekinis ūkis

- Paplitęs JAV rytinėje dalyje, Vakarų Europoje, prie didžiųjų pasaulio miestų. Prekiniam žemės ūkiui reikia gerai išplėtoto transporto tinklo, didelės vartotojų rinkos. Tokiam ūkininkavimui būtinos didžiulės investicijos naujausioms technologijoms, technikai, trąšoms įsigyti.
- Išsivysčiusių šalių vyriausybės kurį laiką labai skatino modernizuoti žemės ūkį. Buvo teikiama finansinė parama, mokamos **subsìdijos**, garantuotos supirkimo kainos. Augant našumui, daugėjo ir pagaminamos produkcijos. Dėl to atsirado kai kurių žemės ūkio produktų **pérprodukcija** (ypač Europos Sąjungoje), milžiniški vaisių, daržovių kiekiai atsidurdavo sąvartynuose arba pusvelčiui buvo parduodami „trečiojo pasaulio" šalims. Tokia žemės ūkio politika iškreipė pasaulinę žemės ūkio produkcijos rinką.
- Nuo XX a. paskutinio dešimtmečio ES vykdoma Bendroji žemės ūkio politika, kuria siekiama priartinti ES vidaus kainas prie pasaulinių, optimizuoti produkcijos gamybos kiekius. Tam tikslui dabar nustatomos supirkimo **kvõtos**, ūkininkai skatinami auginti nemaistines kultūras, teikiama finansinė parama su žemės ūkiu nesusijusiems verslams plėtoti.

Ekstensyvioji prekinė augalininkystė

- Ja verčiamasi tada, kai vidutinės ar prastos gamtos sąlygos net ir su didelėmis kapitalo sąnaudomis neduoda didelio produktyvumo. Ne tokiose palankiose ūkininkauti vietovėse produktyvumą gali riboti netinkamas reljefas (kalvotas paviršius), trumpesnis vegetacijos periodas, dažnokai pasitaikančios gamtos nelaimės (viesulai, sausros, liūtys, išpustymai, šalnos, krušos).
- Kanãdos prerijų (stepių), Argentìnos pampų (stepių), Kazãchijos, Ukraìnos stepių milžiniškuose žemės plotuose ekstensyviuoju būdu auginami javai. Šiuose regionuose 1 ha tenkantis produkcijos kiekis yra mažas, bet vienam darbuotojui – didelis.
- Šiais laikais tokiose teritorijose produkcijos kiekis didinamas auginant produktyvesnes veisles, gerinant tręšimą, dirbtinį drėkinimą arba sausinimą.

Ekstensyvioji prekinė gyvulininkystė

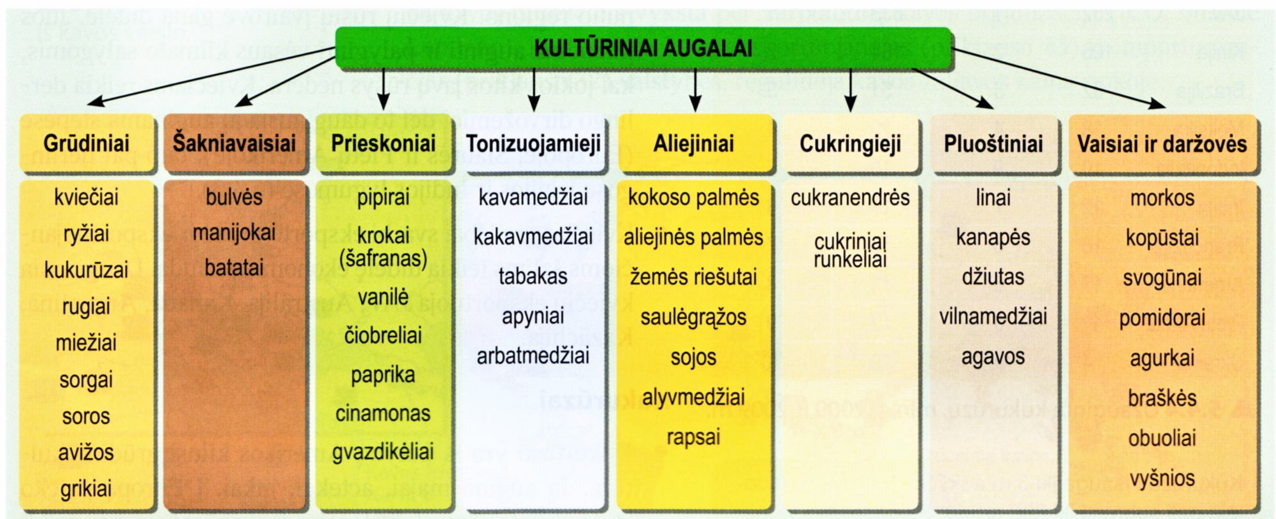
- Ne tokia produktyvi prekinė gyvulininkystė plėtojama gamtos požiūriu nepalankiuose regionuose: pusdykumėse ir dykumose, kalnuotuose rajonuose ar vėsaus klimato sąlygomis. Dažniausiai tai sutampa su retai gyvenamomis sritimis. Sąlygos kitiems verslams čia nepalankios, bet yra didelių gyvuliams auginti tinkamų plotų.
- Ekstensyvioji gyvulininkystė ypač būdinga Pietų Amerikos pampoje (stepėje), Austrãlijos platybėse, Naujõjoje Zelándijoje, Britų salų ir Skandinavijos kalnuotose vietovėse. Aukštėjant žemės paviršiui, mažėjant kritulių kiekiui, mažėja pašarų, todėl ekstensyviąją galvijininkystę keičia ekstensyvioji avininkystė.

5.4 Augalininkystės pagrindinės šakos

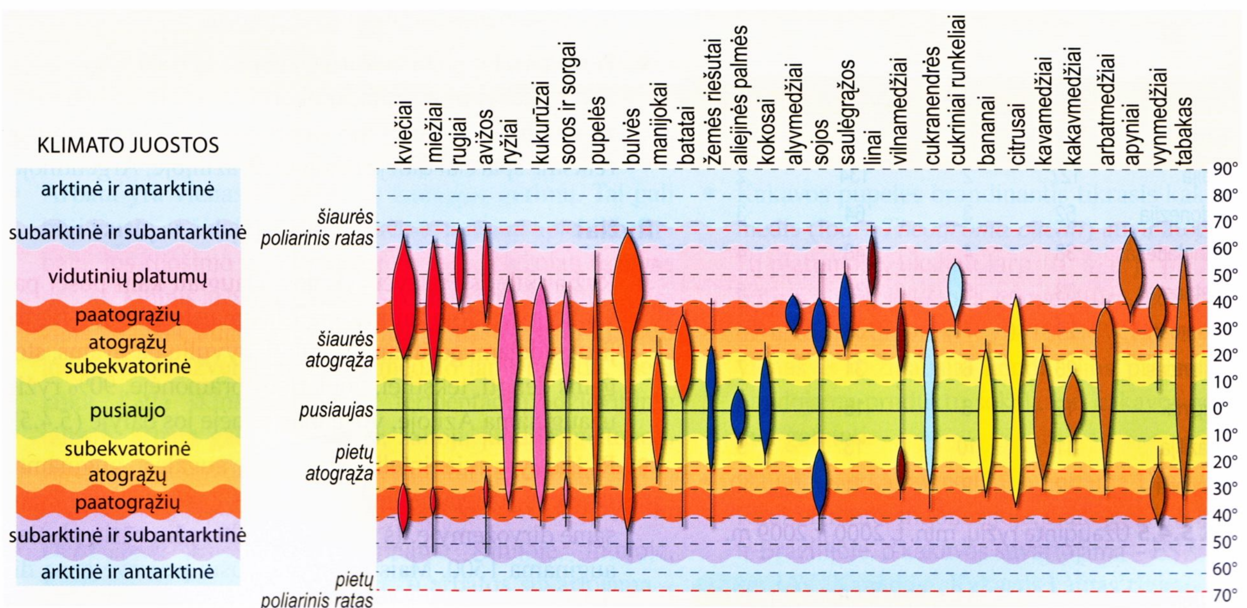
Brangiausi pasaulyje prieskoniai, suteikiantys patiekalams ryškiai geltoną spalvą, yra krokai (šafranas). Vienam kilogramui šių prieskonių pagaminti reikia apie 200 tūkst. krokų žiedų, kurių auginimo plotas prilygtų futbolo aikštės dydžiui. Krokai gali būti naudojami ir dažams tekstilės pramonėje.

Augalininkystė, arba **žemdirbystė**, apima pačių įvairiausių kultūrinių augalų auginimą (5.4.1). Užauginama produkcija yra svarbus žmonijos maisto šaltinis, pramonei – žaliavos, o gyvulininkystei – pašarai. Žemdirbystei plėtoti labiau tinka lygesnės vietovės, tačiau apstu regionų, kuriuose tam tikros kultūros auginamos kalnų slėniuose ir šlaituose.

- Žemdirbystei naudojama 11%, ganykloms – 28% Žemės paviršiaus. Pasaulyje žemdirbyste verčiasi 1,1 mlrd. gyventojų.
- Tobulėjant transporto sistemai, dirbamųjų žemių plotai didėja, įsisavinamos derlingos žemynų vidiniuose regionuose atokiau nuo tankiai gyvenamų vietų išsidėsčiusios stepių sritys Šiaurės Amerikoje (prerijos), Pietų Amerikoje (pampos), taip pat Rùsijos europinė ir azijinė dalis, Austrãlijos derlingieji plotai.
- Pasaulio augalinių produktų prekyboje dabar didžiausią reikšmę turi javai ir tonizuojamieji augalai.

▲ **5.4.1** Maistinės ir pašarinės kultūros

▲ **5.4.2** Pagrindinių žemės ūkio kultūrų auginimo priklausomybė nuo klimato

Valstybė	2000	Vieta pasaulyje	2009 m.	Vieta pasaulyje
Kinija	100	1	115	1
Indija	76	2	81	2
Rusija	34	5	62	3
JAV	61	3	60	4
Prancūzija	37	4	38	5
Kanada	27	6	27	6
Vokietija	22	8	25	7
Pakistanas	21	9	24	8
Australija	22	7	22	9
Ukraina	10	10	21	10

▲ **5.4.3** Užauginta kviečių, mln. t, 2000 ir 2009 m.

Valstybė	2000	Vieta	2009 m.	Vieta
JAV	252	1	333	1
Kinija	106	2	164	2
Brazilija	32	3	51	3
Meksika	18	4	20	4
Indonezija	10	9	18	5
Indija	12	7	17	6
Prancūzija	16	6	15	7
Argentina	17	5	13	8
Pietų Afrika	11	8	12	9
Ukraina	4	10	10	10

▲ **5.4.4** Užauginta kukurūzų, mln. t, 2000 ir 2009 m.

Kukurūzas išauga iki 3 m aukščio. Vienoje burbuolėje gali subręsti iki 800 grūdų, išsidėsčiusių 16 eilių. Kukurūzuose gausu vitaminų B_1, B_2, B_6, kalcio, geležies, kitų mikroelementų.

Valstybė	2000	Vieta	2009 m.	Vieta
Kinija	190	1	197	1
Indija	127	2	134	2
Indonezija	52	3	64	3
Bangladešas	38	4	48	4
Vietnamas	33	5	39	5
Mianmaras	21	7	33	6
Tailandas	26	6	31	7
Filipinai	12	8	16	8
Brazilija	11	10	13	9
Japonija	12	9	11	10

▲ **5.4.5** Užauginta ryžių, mln. t, 2000 ir 2009 m.

Vienas ryžio grūdas išaugina 10–15 stiebų, ant kurių kiekvienoje šluotelėje subręsta iki 100 grūdų.

Javai

Grūdinės kultūros sudaro maždaug pusę pasaulyje parduodamų maisto produktų. Javai yra pagrindinis baltymų, angliavandenių, vitaminų, mineralinių medžiagų šaltinis, dėl to labai svarbus daugelio tautų maistas. Javai auginami taip pat ir gyvulių pašarams, naudojami kaip tekstilės, popieriaus ir celiuliozės pramonės žaliava. Apie 80% auginamų javų jau kurį laiką tradiciškai sudaro trys rūšys: kviečiai, ryžiai ir kukurūzai. Kitos penkios rūšys (miežiai, soros, sorgai, avižos ir rugiai) svarbesnės regioniniu mastu, o kai kuriose šalyse naudojamos tik gyvulių pašarui.

Kviečiai

- Iš trijų pagrindinių javų rūšių kviečių dalis yra mažiausia, bet pasaulio mastu tai labiausiai paplitusi kultūra. Kviečiai kilę iš Pietvakarių Azijos – Derlingojo pusmėnulio regiono. Kviečių rūšių įvairovė gana didelė. Juos įmanoma auginti ir palyginti vėsaus klimato sąlygomis, kai jokios kitos javų rūšys nedera. Kviečiams reikia derlingo dirvožemio, dėl to daugiausia jų auginama stepėse (Europoje, Šiaurės ir Pietų Amerikoje), taip pat derlingose Kìnijos ir Ìndijos lygumose (5.4.3).
- Kviečiai yra labai svarbi eksporto prekė ir eksportuojančioms šalims teikia didelę ekonominę naudą. Daugiausia kviečių eksportuoja JAV, Austrãlija, Kanadà, Argentinà, Kazãchija.

Kukurūzai

- Kukurūzai yra iš Lotynų Amerikos kilusi grūdinė kultūra. Ją augino majai, actekai, inkai. Į Europą pateko Didžiųjų atradimų laikotarpiu. Kukurūzai – gana reikli šilumai kultūra, Lietuvojè dažniau auginama pašarams, nes vėsesnėmis vasaromis nesubręsta.
- Pagal pasėlių plotą kukurūzai užima antrąją vietą po ryžių. Naudojami maistui, biokurui, medicinoje. Kukurūzų auginimo ir vartojimo lyderė yra JAV. Šios kultūros reikšmė sparčiai didėja Kìnijoje, Brazìlijoje, Argentìnoje.

Ryžiai

- Ryžiai kilę iš Pietryčių Azijos. Daugiau kaip pusei pasaulio gyventojų tai svarbiausias maisto šaltinis. Be to, jie naudojami gėrimams gaminti, gyvulių pašarams, stogams dengti, tekstilei, popieriaus pramonėje. 90% ryžių užauginama Azijoje, ypač musoninėje jos dalyje (5.4.5).
- Ryžiai yra vienintelis kultūrinis augalas, auginamas vandens užlietame lauke, nors kai kurios rūšys – sausame dirvožemyje. Iš maždaug 5000 ryžių rūšių plačiau auginama 1500. Maistinių ryžių rūšių įvairovė gana didelė: ryžių grūdų gali būti baltos, gelsvos, pilkos ar net juodos spalvos.

Tonizuojamieji augalai

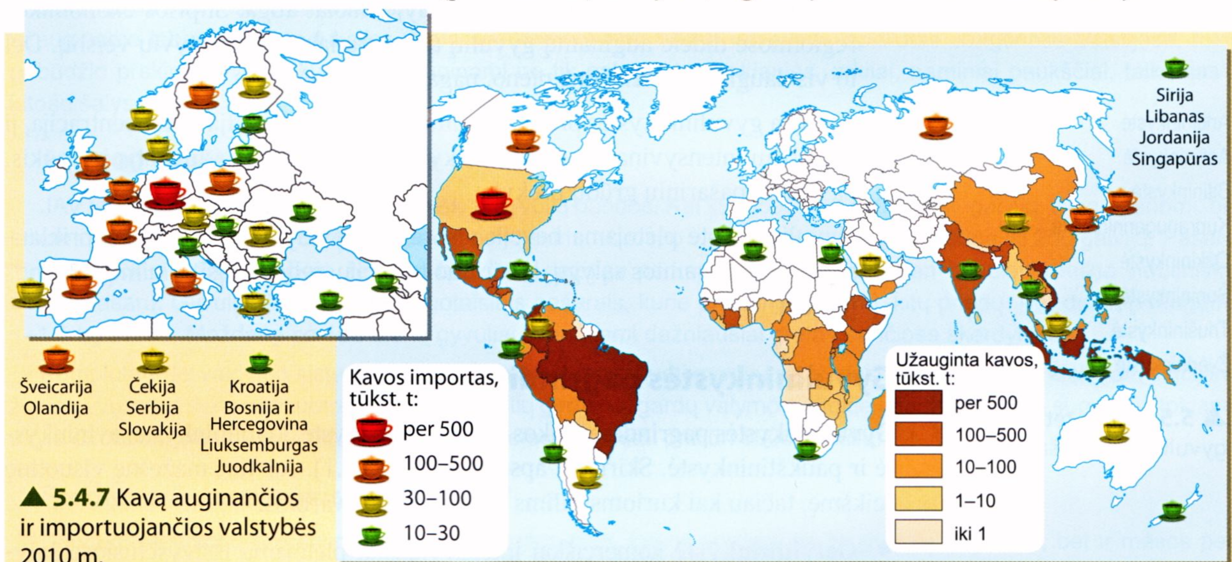

▲ **5.4.6** Kas ir kiek uždirba iš kavos verslo

Kava, kakava ir arbata yra žaliavos, iš kurių visame pasaulyje gaminami labai populiarūs gėrimai. Šios kultūros daugiausia auginamos atogrąžų kraštuose ir paprastai plantacijose, kuriose sunkiai ir dažniausiai už menką atlygį dirba besivystančių šalių gyventojai. Pasaulio biržose tonizuojamaisiais augalais prekiaujantys biržų makleriai – vieni iš daugiausia uždirbančių prekybininkų. Tonizuojamųjų produktų suvartojama kasmet vis daugiau.

Kava

- Kava yra itin populiarus tonizuojamasis gėrimas. Kavos pupelės auginamos atogrąžų platumose daugiau nei 70 pasaulio šalių (Lotynų Amerikoje, Pietų ir Pietryčių Azijoje, Afrikoje). Daugiausia jų užaugina ir eksportuoja Brazìlija (30% visos pasaulio kavos), Vietnãmas, Kolùmbija, Indonèzija, Ìndija, Mèksika (5.4.7).
- Žalios, neskrudintos kavos pupelės yra vienas iš reikšmingiausių pasaulio prekyboje parduodamų augalininkystės produktų. Kai kurių šaltinių duomenimis, pagal pardavimo pelną tai antrasis produktas po naftos žaliavos. Prekyba kavos pupelėmis vyksta per Tarptautinę kavos organizaciją (ICO, būstinė Lòndone), kuri vienija kavą eksportuojančias (priklauso 45) ir importuojančias (priklauso 32) valstybes, reguliuoja kavos žaliavos kainą rinkoje.

▲ **5.4.7** Kavą auginančios ir importuojančios valstybės 2010 m.

Arbata

- Arbata yra vienas iš seniausių žmonijos gėrimų. Tai gali būti vaisių ar žolelių mišinys, tačiau, kalbant apie tikrą arbatą, jos ruošimo ir gėrimo ceremonijas, dažniau turimas omeny kininis arbatmedis (lot. – *Camellia sinensis*) – visžalis augalas, auginamas atogrąžų ir paatogrąžių klimato juostose. Atsižvelgiant į arbatmedžio lapų brandą, metų laiką, kada skinami lapeliai, fermentaciją, džiovinimo laipsnį, arbata gali būti baltoji, žalioji, juodoji, geltonoji, turėti dar daugiau atmainų. Arbata turi gydomųjų savybių: tonizuoja, daro žmogų žvalesnį, mažina kraujospūdį.
- Daugiausia arbatmedžių auginama Kìnijoje, Ìndijoje, Kènijoje, Šri Lánkoje, Tur̃kijoje, o arbatos suvartojama – Tur̃kijoje (2,1 kg 1 gyv. per metus), Aĩrijoje, Jungtìnėje Karalỹstėje, Iranè, Marokè, Tunisè.

Kakava

- Kakavos pupeles brandinantis tikrasis kakavmedis (lot. – *Theobroma cacao*) auga atogrąžų platumose, tiksliau tarp 10° š. ir p. pl. Jam būtina ne tik aukštoka temperatūra, bet ir didžiulis oro drėgnis – 70–100%. Kakava yra vienas iš dažniausiai konditerijos pramonėje naudojamų produktų šokoladui, kakavos gėrimui gaminti.
- Daugiausia kakavmedžių auginama Dram̃blio Káulo Krantè, Indonèzijoje, Gãnoje, Nigèrijoje ir Brazìlijoje, o kakavos suvartojama – ES šalyse, JAV, Kanãdoje. Kakavos kainas rinkoje reguliuoja Tarptautinė kakavos organizacija.

5.5 Gyvulininkystės pagrindinės šakos

„Į baisias sąlygas dėl danų plečiamų kiaulių fermų patekę įvairių Lietuvos provincijų gyventojai prie Seimo surengė protesto akciją. Žmonės pasakojo, kad gyvena negalėdami atsidaryti langų, leidžiama amoniako koncentracija namie normą viršija dvigubai, o geriamasis vanduo šuliniuose užterštas nitratais. Šiuo metu tokių vietų tik keletas, tačiau, anot žaliųjų, jei danams, kaip planuojama, bus leista plėsti fermas, srutomis jie užtvindys visą Lietuvą".

Gyvulininkỹstė – svarbiausia žemės ūkio šaka išsivysčiusiose šalyse. Ji teikia kaloringą, daug baltymų turintį maistą. Gausus jo vartojimas paprastai siejamas su ekonominiu išsivystymu, namų ūkio gerove. Gyvulininkystės produkcijos gamyba ir prekyba pastaraisiais metais patyrė daug sukrėtimų. Vartotojai dėl tam tikrose šalyse ar regionuose išplitusių ligų ir virusų (paukščių gripo, kiaulių maro, karvių kempinligės) vengė pirkti maisto produktų, buvo sustabdyta kai kurių mėsos rūšių tarptautinė prekyba. Mėsa yra žemės ūkio produktas, kuriam pasaulio mastu taikomi didžiausi prekybos apribojimai.

- Gyvulininkystė glaudžiai susijusi su augalininkyste ir maisto pramone. Ji teikia maisto produktus (mėsą, pieną, riebalus, kiaušinius), žaliavas (vilnas, kailius, odą, šerius, kaulus, kraują).
- Daugelyje pasaulio šalių gyvuliai yra svarbi traukiamoji jėga. Visame pasaulyje jie plačiai pritaikomi pramogai, sportui. Gyvuliai taip pat svarbūs ir dėl organinių trąšų, iš gyvulininkystės produktų ir atliekų gaminami pašarai, vaistiniai preparatai.
- Didėjant gyventojų skaičiui, kylant žmonių gerovei, bendras auginamų gyvulių ir naminių paukščių skaičius pasaulyje nuolat auga. Stiprios ekonomikos regionuose didelė auginamų gyvulių dalis yra labai produktyvių veislių. Dėl to vis daugiau primelžiama pieno, pagaminama mėsos.
- Spartėja gyvulininkystės produktų **gamýbos specializãcija** ir koncentracija, ji vis labiau intensyvinama. Gyvulininkystės plėtrą spartina augantis javų ūkis, pasaulinė pašarinių grūdų prekyba.
- Gyvulininkystė plėtojama beveik visose šalyse. Gyvulių auginimas priklauso ne tik nuo gamtos sąlygų, bet ir nuo tradicijų, religinių įsitikinimų, mitybos įpročių.

Arklininkystė
Asilininkystė
Bitininkystė
Kupranugarininkystė
Ožkininkystė
Šunininkystė
Triušininkystė
Žvėrininkystė

▲ **5.5.1** Kitos retesnės gyvulininkystės šakos

Gyvulininkystės pagrindinės šakos

Gyvulininkystės pagrindinės šakos yra galvijininkystė, kiaulininkystė, avininkystė ir paukštininkystė. Skiriama apsčiai ir kitų (5.5.1). Jos turi mažesnę visuotinę reikšmę, tačiau kai kurioms šalims yra ganėtinai svarbios.

- **Galvijininkỹstė** komerciškai intensyviausiai plėtojama išsivysčiusiose šalyse. Tankiau gyvenamose srityse, kur yra didelė vartotojų rinka (daugumoje Europos šalių, JAV), vyrauja **pieninė gyvulininkỹstė**. Mėsai galvijai auginami įvairaus dydžio ir intensyvumo ūkiuose. **Ganỹklinė gyvulininkỹstė** daugiau plėtojama Pietų Amerikoje, Austrãlijoje. „Mėsos fabriko" epitetas prigijo Argentìnos ir Urugvãjaus pampoms. JAV vyrauja intensyvieji gyvulininkystės ūkiai, vadinamieji feedlot'ai. Sparčiai auga braziliškos jautienos paklausa.
- **Kiaulininkỹstė** mažiausiai priklauso nuo gamtos sąlygų, nes kiaulės auginamos dažniausiai tvartuose ar dideliuose kompleksuose. Kaip kiaulių auginimo pardavimui šaka daugiausia plėtojama tankiau gyvenamose vietovėse – arčiau vartotojų rinkos. Bemaž pusė pasaulio kiaulienos pagaminama Kìnijoje. Ji ir ES šalys yra kiaulienos pagrindinės eksportuotojos (5.5.3).
- **Avininkỹstė** yra viena iš seniausių gyvulininkystės šakų. Avims auginti nereikia tokios priežiūros kaip kiaulėms ar galvijams. Daugiau kaip pusė pasaulio avių auginamos kalnuotose vietovėse, stepėse, pusdykumėse (Vidurio ir Pietvakarių Azijos šalyse, Kìnijoje). Tradiciškai daug avių auginama Britų salose, Austrãlijoje, Naujõjoje Zelándijoje (5.5.2), Ìndijoje.

Kiauliena	Jautiena
Vokietija Danija Kinija	JAV Kanada Australija Argentina
Aviena	**Paukštiena**
Australija Naujoji Zelandija	JAV Prancūzija Olandija Tailandas Brazilija

▲ **5.5.2** Šalys, pirmaujančios pagal gyvulininkystės produkcijos eksportą

Valstybė	2000	Vieta pasaulyje	2009 m.	Vieta pasaulyje
Kinija	41	1	50	1
JAV	9	2	10	2
Vokietija	4	3	5	3
Ispanija	3	4	3	4
Brazilija	3	5	3	5
Vietnamas	1	9	3	6
Rusija	2	8	2	7
Prancūzija	2	6	2	8
Kanada	2	7	2	9
Lietuva	0,084	56	0,060	62

▲ **5.5.3** Užauginta kiaulienos, mln. t, 2000 ir 2009 m.

Valstybė	2000	Vieta pasaulyje	2009 m.	Vieta pasaulyje
JAV	14	1	16	1
Kinija	9	2	11	2
Brazilija	6	3	10	3
Meksika	2	4	3	4
Rusija	0,7	9	2	5
Iranas	0,8	8	2	6
Argentina	1	6	2	7
JK	1	5	1	8
Indonezija	0,8	7	1	9
Lietuva	0,025	100	0,067	78

▲ **5.5.4** Užauginta vištienos, mln. t, 2000 ir 2009 m.

Feedlot'as – prekinės gyvulininkystės ūkis

GEO pavyzdys

Iki XX a. vidurio JAV didžiąją dalį jautienos rinkai tiekė dideli šeimyniniai gyvulių ūkiai, skambiai kitados vadinti rančomis. Didėjant gyventojų skaičiui ir sparčiai augant vartojimui, rančų pajėgumų pradėjo nepakakti, dėl to per kelis dešimtmečius pietinėse valstijose atsirado didžiuliai feedlot'ai. Tai ypač intensyvaus gyvulių auginimo ūkiai, kuriuose užauginama labai daug produkcijos. Nors šis ūkininkavimo būdas labiausiai išplėtotas Jungtinėse Valstijose, tokio pobūdžio prekinė gyvulininkystė, kai auginami ne tik galvijai, bet ir kiaulės, arkliai, naminiai paukščiai, taikomas ir kitose šalyse.

100 000 galvijų vienoje vietoje

JAV feedlot'ų ūkiuose laikomos milžiniškos gyvulių bandos. Kai kuriuose – per 100 tūkst. galvijų. Jie ne ganomi, bet laikomi garduose po atviru dangumi. Daugybę jų skiria tvoros, o viename tokiame garde būna iki 250 galvijų. Pašarai auginami ūkiui priklausančioje žemėje, bet daug dažniau perkami. Per dieną dideliam feedlot'ui reikia vidutiniškai 1100 t pašarų. Gyvuliai šeriami kombinuotaisiais pašarais, kurie prisotinti baltymų, kitų priedų. Per dieną priaugama 1–1,5 kg svorio. Maždaug po 150 dienų gyvuliai skerdžiami dažniausiai greta esančiose skerdyklose.

Kompiuterinės valdymo sistemos leidžia fiksuoti ir kontroliuoti gyvulių svorį, apskaičiuoti pašarų kiekį tam tikro amžiaus gyvuliams. Automatizuotos šėryklos, gyvulių girdymo, gardų valymo ir kitokie įrenginiai leidžia sumažinti tokiame ūkyje dirbančių žmonių skaičių. Vienas darbuotojas paprastai prižiūri 5000 gyvulių.

Feedlot'as – žemės ūkis ar pramonė?

Dauguma feedlot'ų priklauso stambioms bendrovėms, kurios verčiasi ne tik gyvulių auginimu, bet ir mėsos perdirbimu. Greta ūkių esančiose skerdyklose mėsa apdorojama, pakuojama ir tiekiama prekybos centrams, maitinimo įstaigoms. Ne visi garduose auginami gyvuliai priklauso tam pačiam ūkiui. Dalis yra investuotojų, tarp kurių paprastai būna kitų ūkio šakų įmonių. Jos nuomoja gardus ir moka už gyvulių priežiūrą.

Nematoma feedlot'ų pusė

Šiuose ūkiuose auginami gyvuliai negauna žaliųjų pašarų, o laikomi sausakimšuose garduose patiria didesnį stresą. Siekiant išvengti ligų, nuolat vartojami įvairūs cheminiai preparatai, o ligų protrūkių atveju naikinamos milžiniškos gyvulių bandos. Didžiausios pašarų tiekėjos pasaulyje – Argentina, JAV ir Brazilija – augina daug genetiškai pakeistų augalų, kuriais šeriami gyvuliai.

5.6 Šiuolaikinio žemės ūkio kryptys ir problemos

Šiuolaikinis žemės ūkis būdingas daugiausia išsivysčiusioms šalims. Didelis kapitalas garantuoja aukštą augalininkystės ir gyvulininkystės produktyvumą. Besivystančių, bet didžiulę pažangą darančių šalių žemės ūkyje taikoma daug naujovių, o produktyvumo lygis ganėtinai aukštas. Šiuolaikiniam žemės ūkiui būdingi bruožai:

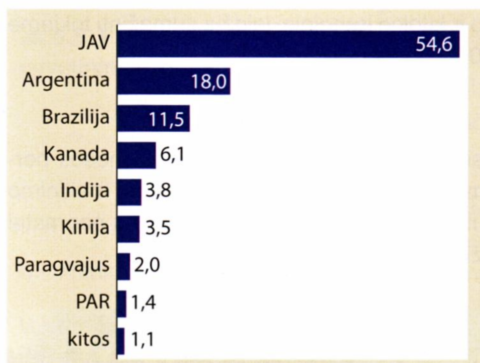
- Naudojama daug ir įvairios technikos, kuri labai didina darbo našumą. Ekonomiškai stiprios šalys apsirūpina maisto produktais, nors žemės ūkyje dirba vos 2–6% darbingo amžiaus žmonių.
- Šiuolaikiniame ūkyje neišsiverčiama be trąšų pasėliams tręšti, herbicidų piktžolėms ir pesticidų kenkėjams bei ligų sukėlėjams naikinti.
- Produktyviausi yra stambieji ūkiai (1000 ha ir didesni). Ūkininkai specializuojasi auginti vienos ar kelių rūšių produkciją. Auginamos produktyviausios augalų rūšys ir gyvulių veislės.
- Šiuolaikiniam ūkiui reikia gausių vandens išteklių. Naudojamos sudėtingos **irigãcinės sistèmos** laukams drėkinti. Plačiai pasitelkiami atsinaujinantieji energijos ištekliai (saulė, vėjas).

Šiuolaikinio ūkininkavimo pranašumai

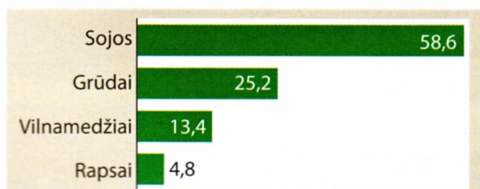
- didelis efektyvumas ir produktyvumas
- mažai rankų darbo
- užauginamas pakankamas ir didesnis produkcijos kiekis, duodantis pelno
- naudojama nemažai atsinaujinančiosios energijos šaltinių

Šiuolaikinio ūkininkavimo trūkumai

- dideli chemikalų kiekiai nualina dirvožemį, blogėja dirvos savybės
- sunaudojama daug vandens ir energijos išteklių
- produkcija užteršiama cheminiais priedais, konservantais
- būdinga perprodukcija, auginami genetiškai pakeisti produktai

▲ **5.6.1** Genetiškai modifikuotų kultūrų pasėlių plotas, mln. ha, 2008 m.

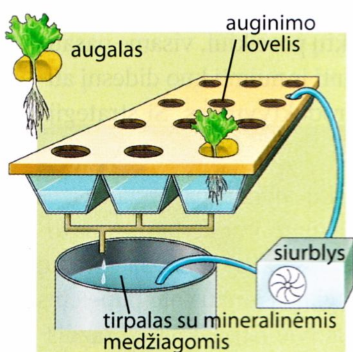
▲ **5.6.2** Kai kurių genetiškai modifikuotų kultūrų pasėliai, mln. ha, 2008 m.

Genų inžinerija, GMO produktai

Gènų inžinèrija – XX a. atsiradusi mokslo kryptis, kurios pasiekimai padeda spręsti nemažai pasaulinių problemų (bado, miškų kirtimo, dirvos nualinimo). Kuriamos genetiškai pakeistos augalų rūšys, kurios atsparios įvairioms ligoms, vabzdžiams arba herbicidams. Augalų, atsparių vabzdžiams, nereikia purkšti pesticidais, nes pats augalas turi nuodo, kuris naikina vabzdžius.

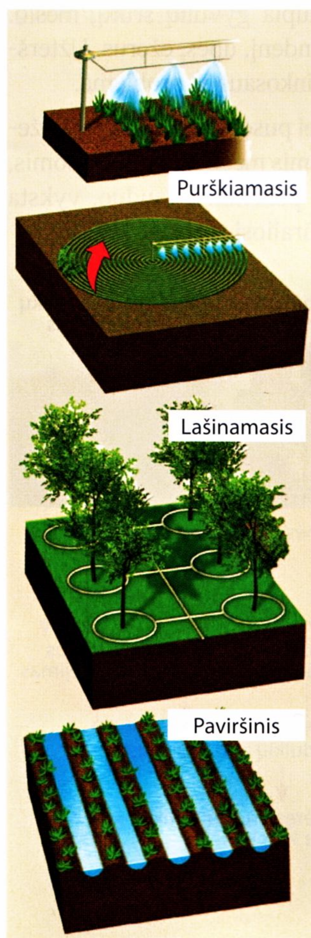
- Genų inžineriją remia Jungtinės Tautos. **Genètiškai modifikúoti organìzmai (GMO)** kuriami į įprastą genotipą įterpiant naują geną. Tada augalas ar gyvūnas įgyja savybių, kurių iki tol neturėjo. Pavyzdžiui, įterpus žuvies geną į braškes, yra sukuriama braškė, geriau išsilaikanti žemoje temperatūroje.
- Lietuvojè GMO augalai neauginami, bet kai kurios pramonės įmonės iš kitų šalių įsiveža, pavyzdžiui, genetiškai modifikuotų cukrinių runkelių. Baiminamasi šių augalų susikryžminimo padarinių.

2011 m. Lietuvoje leista naudoti GMO pašaruose. Europos Komisija pritaria siūlymui leisti gaminti pašarus gyvūnams iš įvežtinių žaliavų, kuriose yra nedideli kiekiai genetiškai pakeistų organizmų. Pašarų gamybai gali būti naudojamos žaliavos, kuriose GMO neviršija 0,1%.

▲ **5.6.3** Hidroponikos principas

▲ **5.6.4** Hidroponikos būdu auginamos salotos

▲ **5.6.5** Plačiausiai taikomi drėkinimo būdai

Hidroponika

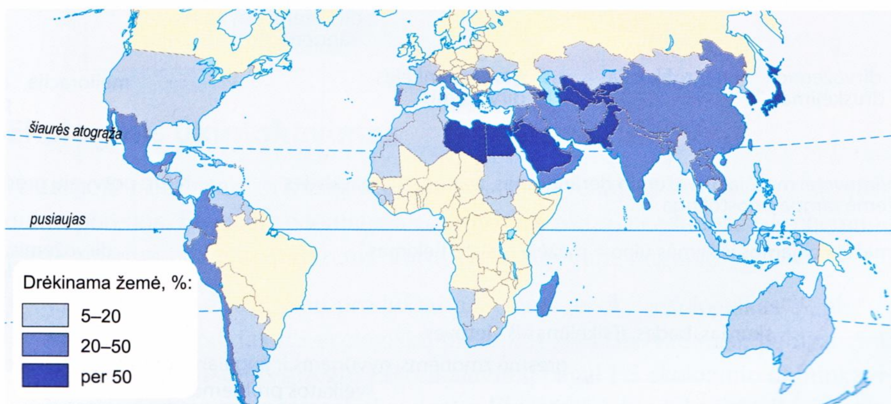
Tose vietose, kur trūksta žemės ūkio naudmenų, taikomas augalų be dirvožemio auginimo būdas, vadinamas **hidropònika**. Augalų šaknys maistingąsias medžiagas ima ne iš dirvožemio, bet iš tirpalo, prisotinto mineralinių medžiagų (5.6.3). Hidroponinis daržovių auginimas įmanomas ekstremaliomis sąlygomis – dykumose ar net Antarktidoje.

- Vietoj dirvožemio gali būti naudojami šiaudai, porėta drėgmės ir oro prisotinta terpė arba tik drėgmės prisotintas oras (**aeropònika**). Alternatyvioji žemdirbystė leidžia auginti kultūras bedirvožemėje terpėje. Hidroponiniu būdu auginama produkcija paprastai būna ekologiška.
- Hidroponinėje sistemoje cirkuliuojantis vanduo gali būti naudojamas kelis ciklus, todėl mažesnės vandens sąnaudos. Būdingas stabilus ir gana aukštas derlingumas. Hidroponiniuose šiltnamiuose steriliomis sąlygomis augančių augalų nepuola kenkėjai – nereikia naudoti pesticidų.
- Didelius daržovių kiekius galima užauginti palyginti nedidelėse patalpose. Augalai auginami keliais aukštais. Hidroponinė žemdirbystė ypač populiari šalia didmiesčių, padeda daržovėmis aprūpinti didelį gyventojų skaičių.
- Trūkumai: drėgmė ir didelis mineralinių trąšų kiekis – terpė kai kurioms bakterijoms daugintis. Reikia atitinkamų brangių techninių įrenginių ir kvalifikacinių įgūdžių, kiekvienai kultūrai auginti būtinas subalansuotas, jai tinkamas mineralinių medžiagų santykis.

Dirbtinio drėkinimo būdai

Pasaulyje nemažą plotą apima aridinės teritorijos, kuriose dėl drėgmės stygiaus plėtoti žemdirbystę sudėtinga. Jau senovės civilizacijų laikais tokiuose regionuose buvo taikomas **dirbtìnis drėkìnimas**. Jis leisdavo padidinti derlius, auginti įvairesnių kultūrų. Tai aktualu ir šiais laikais, kai smarkiai išaugo žmonių skaičius.

- Tūkstančius metų buvo paplitęs paviršinis drėkinimas, kai vanduo kanalų sistema nukreipiamas į tarpuvagius. Toks būdas nėra efektyvus, nes daug vandens susigeria arba išgaruoja.
- Efektyvus ir plačiai taikomas **purškiamàsis drėkìnimas**. Jam naudojamas paviršinis ir požeminis vanduo. Dauguma tokių laistymo sistemų veikia automatiškai.
- Vienas iš efektyviausių, bet ir brangiausių, – **lãšinamasis drėkìnimas**. Taikant jį, vanduo nukreipiamas tiesiai ant augalo arba jo šaknų. Toks drėkinimo būdas labai taupus, nes vanduo beveik neišgaruoja, o augalai jo gauna tiek, kiek reikia.

▲ **5.6.6** Drėkinamų žemių dalis pasaulio šalyse

Didžiausi komerciniai hidroponiniai ūkiai yra JAV – Arizonos valstijoje. Milžiniškuose stiklo šiltnamiuose, kuriuose hidroponiniu būdu užauginami milijonai tonų pomidorų, agurkų ir kitų daržovių, nenaudojama pesticidų. Auginamos specifinių veislių daržovės, kurioms suteikti JAV sertifikatai, tvirtinantys, kad tai geriausio skonio ir sveiki produktai.

Seniausiai ir sėkmingiausiai dar 1930 m. hidroponiniu būdu užauginta daržovių Veiko saloje (Okeanijoje). Čia nėra nei dirvožemio, nei geriamojo vandens. Saloje įsikūrusi oro pajėgų bazė šiuo būdu užaugintomis daržovėmis maitino lėktuvų keleivius.

Sparčiai daugėjant gyventojų ir didėjant maisto produktų poreikiui, visame pasaulyje, kur plėtojamas prekinis ūkis, stengiamasi užauginti ir nuimti kuo didesnį augalų derlių, plečiamos gyvulių bandos, didinamas produktyvumas. Ši strategija kelia daug iššūkių gamtos aplinkai ir pačiai žmonijai.

- Vis daugiau sausumos paviršiaus sunaikintų miškų vietoje paverčiama žemės ūkio naudmenomis. Ši problema ypač opi Brazìlijoje, kur kertami Amazonės baseino drėgnieji atogrąžų, taip pat šalies pietuose augantys paatogrąžių (subtropiniai) miškai. Iškirstų miškų plotuose įrengiama laukų sojų pupelėms auginti, sparčiai plečiami ganyklų plotai, nes pasaulyje labai išaugo braziliškos jautienos paklausa. Dideli miškų plotai iškertami plantacijoms įrengti. Tai ypač būdinga Lotynų Amerikai, Afrikai, Pietryčių Azijai. Dėl visuotinio klimato atšilimo mažinimo kai kurios išsivysčiusios valstybės pasirengusios mokėti besivystančioms šalims, kad šios mažintų kertamų miškų plotus.
- Netinkamas žemės naudojimas skatina dirvožemių eroziją. Prie jos ypač prisideda galingų agrotechnikos priemonių naudojimas (JAV, Kanãdoje). Sahelio srityje, kur gyvena daug žmonių, dirvožemiai nyksta dėl nuganymo. Ši problema yra viena iš komplekso priežasčių, dėl kurių ne tik Sacharos pietinio pakraščio šalyse, bet ir daugelyje kitų Žemės vietų vyksta dykumėjimas.
- Sausringo klimato srityse plačiai taikomas dirbtinis drėkinimas. Dėl to kyla dirvožemių įdruskėjimo pavojus. Druska labai sumažina dirvožemio produktyvumą arba net sunaikina dirvą.
- Išsivysčiusių šalių augalininkystėje naudojama labai daug trąšų, pesticidų, herbicidų. Gyvulininkystės kompleksuose susikaupia gyvulių srutų, mėšlo. Nemažai cheminių medžiagų patenka į gruntinį vandenį, upes, ežerus. Užterštos vandens telkinių ekosistemos tampa didele aplinkosaugos problema.
- Lietuvojè žemės ūkio naudmenos apima daugiau nei pusę šalies ploto, todėl žemės ūkio poveikis aplinkai ypač didelis. Biogeninėmis medžiagomis, trąšomis, pesticidais bei herbicidais teršiamas paviršinis ir požeminis vanduo, vyksta dirvožemio erozija, nyksta augalų bei gyvūnų natūraliosios rūšys.

▲ **5.6.7** Dirvožemio degradacijos priežastys ir padariniai

Darnusis vystymasis ir žemės ūkis

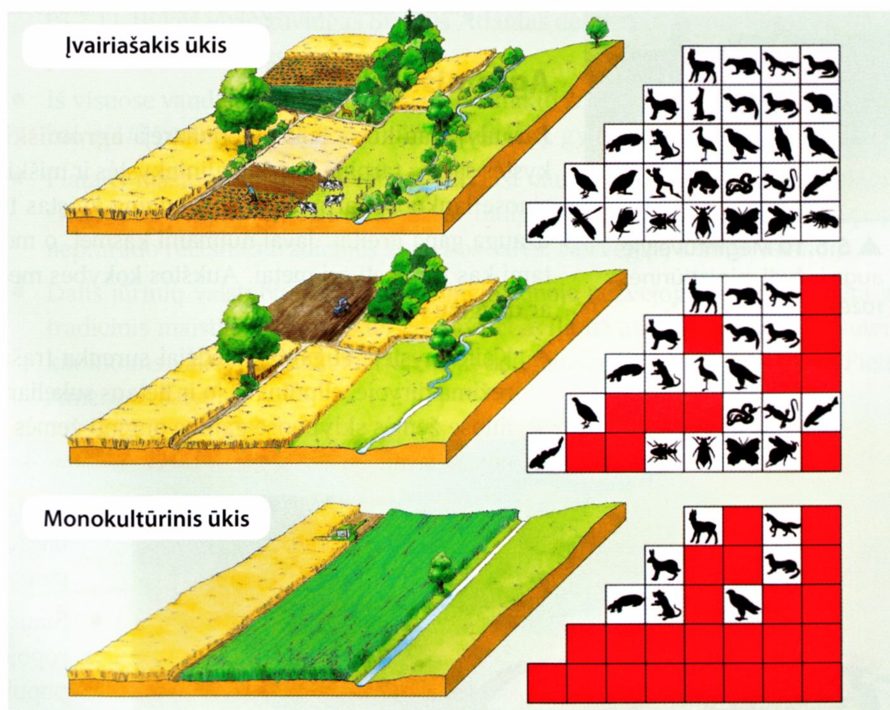

▲ **5.6.8** Modernus ir aplinką tausojantis miškakirtis

Darnùsis výstymasis (angl. – *sustainable development*), kaip iš esmės naujo mąstymo ir veiklos strategija, apima įvairias ūkio sritis, tarp jų ir žemės ūkį. Strateginės kryptys numato ekologiškai subalansuotą ūkininkavimą. Šioms idėjoms taikyti reikia atitinkamų kvalifikacinių įgūdžių, patirties, mąstysenos pokyčių.

Tausójančioji žemdirbỹstė – vienas iš darnaus žemės ūkio plėtojimo būdų. Tai suprantama kaip žemės dirbimas, kai stengiamasi padaryti kuo mažesnę žalą dirvožemiui ir jame gyvenantiems organizmams.

- Dirvožemio paviršius įdirbamas gana negiliai, mulčiuojamas (padengiamas smulkintais šiaudais ar kt.). Taip išsaugoma dirvožemio drėgmė, išvengiama piktžolių. Šio tipo žemdirbystei taikoma dažna sėjomaina, derinamos šalia auginamų kultūrų rūšys. Naudojant mažiau mechanizmų ir sukaupus daugiau organinės anglies, sumažėja paskleidžiamo CO_2 kiekis.
- Dirvožemiams apsaugoti šalia pasėlių sodinamos apsauginės (nuo dirvos erozijos, vėjo, galimų teršalų, gyvulių) juostos: gyvatvorės, žolės ruožai, krūmai, medžiai.
- Sėkmingai naujuoju žemdirbystės būdu dirvožemiai įdirbami Súomijoje, Graĩkijoje (iki 5% dirbamų plotų), Čèkijoje, Slovãkijoje, Ispãnijoje (iki 5%).
- Plėtojant įvairiašakį žemės ūkį, išsaugoma didesnė gyvūnų įvairovė (5.6.9).

▶ **5.6.9** Ūkininkavimo įtaka gyvūnų rūšių įvairovei

Ekologinis ūkininkavimas

Pastaruoju metu sparčiai didėja aukštos kokybės sveikų, ekologiškų maisto produktų poreikis. Europoje populiarėja **ekològiniai ū́kiai**, nenaudojantys cheminių trąšų, sintetinių papildų pašarams, kurie skatina gyvulių augimą.

- Visi ekologiškai užauginti produktai pažymėti „eko“, „ekologiškas“, „bio“ ir ant jų yra nurodytas ES ekologiškų produktų ženklas. Vadinasi, jie užauginti ir pagaminti laikantis griežtų ES reikalavimų pagal ES ekologinio ūkininkavimo standartus mažinant aplinkos taršą. Ekologiškų produktų auginimas mažiau kenkia aplinkai (neteršiamas dirvožemis ir vanduo).

- Genetiškai modifikuotus organizmus naudoti tokiuose ūkiuose griežtai draudžiama. Ekologiniu ūkininkavimu užsiimantys ūkininkai perdirba ar pūdo (kompostuoja) visas organines atliekas. Šie ūkiai nuolat tikrinami, siekiant įsitikinti, kad laikomasi ES ekologinio ūkininkavimo standartų.

Ekologiškai ūkininkaujantys ūkininkai laikosi nustatytų taisyklių.

- Renkasi atsparias kenkėjams, ligoms, piktžolėms augalų rūšis, sėja ir sodina tik geros kokybės, sveikas sėklas ir augalus.
- Saugo dirvožemį ir vandenį, palaiko gerą dirvos struktūrą ir derlingumą.
- Pūdo organines atliekas, žemę tręšia racionaliai, naudoja organines (mėšlą, pūdinius, žaliąsias trąšas, mulčią) bei natūralias mineralines trąšas, nepalieka dirvos pūdymuoti, taiko sėjomainą.
- Augalų apsaugai nuo kenkėjų bei ligų sukėlėjų naudoja biologinius, agrotechninius, mechaninius būdus, vengia sintetinių pesticidų ir herbicidų. Gyvulius augina be vaistų ir chemikalų, kurie naudojami intensyviojoje gyvulininkystėje, gano natūraliose ganyklose.

Lietuvojè gausėja ekologiškai ūkininkaujančių žmonių. Mūsų šalyje užauginama daugiausia varpinių ir ankštinių augalų, bet gausėja ekologinių ūkių, didinančių uogynų ar vaistažolių plotus. Lietuvõs parduotuvėse galima įsigyti ekologiškai užaugintos produkcijos. Tokie produktai yra brangesni už įprastus prekybos centruose parduodamus, bet yra sveikesni ir saugesni.

Agromiškininkystei tinkamų sodinukų galima išauginti iš gyvybingų vegetatyvinių dalių mėgintuvėliuose mikrodauginimo (*in vitro*) būdu. Tokio tipo sodinukus pradėjo auginti Lietuvos miškų instituto Molekulinės genetikos ir technologijos laboratorija. Mėgintuvėliuose daigeliai užauga gerokai greičiau, nei įprastai auginami medžių sodinukai.

▲ **5.6.10** Mėgintuvėlyje auga ir žydi miniatiūrinės rožės

Agromiškininkystė

Pasaulyje jau kuris laikas populiarėja **agromiškininkỹstė**. Tai nauja augalininkystės šaka – tarpinė tarp augalininkystės ir miškininkystės. Ūkininkai dirbamuosiuose laukuose tarp vasarojaus augina juostas trumpos rotacijos medžių, kurie užauga gana greitai. Javai nuimami kasmet, o medžiai, naudojami biokurui, kertami kas treji ketveri metai. Aukštos kokybės mediena taps produktyvi tik po 50 ar daugiau metų.

- Kaimynystėje augantys medžiai surenka trąšų perteklių, reguliuoja drėgmės režimą dirvoje, silpnina vėjo ir lietaus sukeliamus erozinius procesus. Nedideliuose žemės sklypuose galima auginti žemės ūkio kultūras ir augalus medienos žaliavai.
- Tokia mediena paklausi ir vertinga baldų, drožtinės faneros, celiuliozės gamybai ar biokuro gavybai.
- Šiaurės Amerikoje, Austrãlijoje, Europoje šis ūkininkavimo būdas labai populiarus. Kai kur medžių juostos, sodinamos pajūrio zonose (Viduržemio regione, Jungtìnėje Karalỹstėje), apsaugo nuo stiprių vėjų.
- Lietuvojè taip gali būti auginamos tuopos, gluosniai, žilvičiai, drebulės bei kiti greitai augantys medžiai (5.6.11). Agromiškininkystę skatina ir remia ES struktūriniai fondai.

▲ **5.6.11** Energetinių gluosnių pjovimas ir smulkinimas į skiedras, kurios vėliau bus naudojamos kaip kuras šiluminių elektrinių katilinėse

5.7 Žvejyba ir žuvivaisa

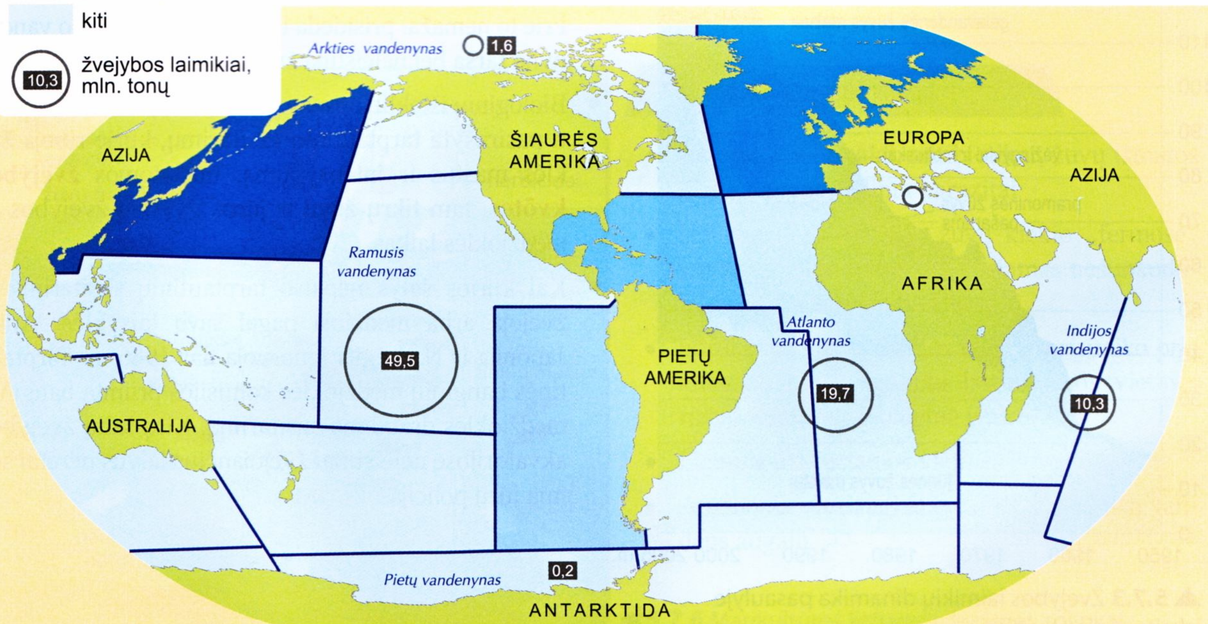
Žvejyba ir žuvivaisa vidaus vandenyse, jūrose ir vandenynuose yra pirmajam ūkio sektoriui priklausanti bioprodukcinio ūkio šaka. Daugeliui šalių tai labai svarbi ekonomikos dalis, teikianti žmonėms maisto ir darbo.

Iš žuvų ir kitų jūros gyvūnų žmonija gauna 15–20% visų gyvulinės kilmės baltymų.

Apvelingo zonos – vietos, kuriose vandens srautai vandenyne juda vertikaliai ir į paviršių kylantis vanduo iš vandenynų dugno prisotina paviršinį vandenį biogeninėmis medžiagomis. Planktonas naudoja biogenus, CO_2 ir saulės energiją, todėl šios sritys tampa ypatingomis jūrų akvatorijomis, kuriose gausu fitoplanktono – maisto smulkioms žuvims. Šiose srityse intensyviai žvejojama.

Žvejybos reikšmė ir žvejybos geografija

- Jūros gėrybės sudaro tik 2% žmonių mitybos produktų, tačiau jų kokybinė vertė didesnė.
- Apie 70% viso žvejybos laimikio sužvejojama jūrose ir vandenynuose, kita dalis užauginama vidaus ar priekrantės telkiniuose.
- Žuvys ir kiti jūros gyvūnai dėl temperatūros, druskingumo, vandens apytakos Pasauliniame vandenyne pasiskirstę netolygiai. Didžiausi žuvų ištekliai ten, kur yra daug maisto žuvims – **planktòno**. Tai mažyčiai gyvieji organizmai, kurie geriausiai tarpsta deguonies prisotintame šaltame vandenyje.
- Per 90% pasaulio žvejybos laimikio sugaunama **šèlfo** akvatorijose, nors jos sudaro tik 8% Pasaulinio vandenyno ploto.
- Pasaulinis vandenynas padalytas į sąlyginius žvejybos plotus – sektorius. Dabar žuvingiausi yra Ramiojo vandenyno šiaurės vakarų ir pietryčių sektoriai (5.7.1). Buvęs ypač žuvingas Šiaurės Atlantas dėl pernelyg didelio išgaudymo prarado kitados vyraujančią padėtį.
- Iš visuose vandenynuose sužvejojamo laimikio 2/3 panaudojami žmonių mitybai, o 1/3 perdirbamas į žuvų miltus paukščių, gyvulių, žuvų pašarams.
- Plataus masto pramonine žvejyba verčiasi daugiausia šalys, turinčios plačią **ekonòminę zòną** (Kìnija, Indonèzija, Ìndija, Perù, Japònija ir kt.). Europoje neprarado reikšmės tradicinės žvejybos šalys: Norvègija, Dãnija, Islándija.
- Dalis jūrinių valstybių savo ekonominėje zonoje nežvejoja, nes žuvys nėra jų tradicinis maistas. Žvejybos teisę kaip **liceñciją** už atitinkamą mokestį suteikia kitoms valstybėms. Tokių licencijų daugiausia parduoda Afrikos ir Pietų Amerikos šalys.

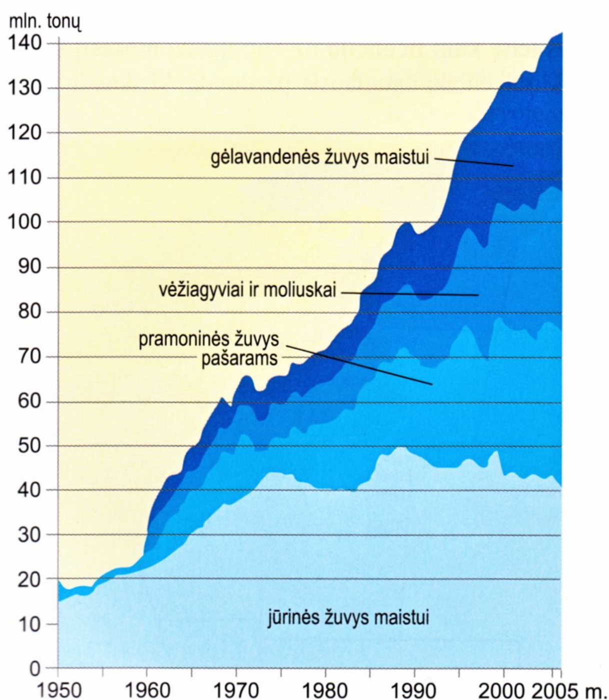

▲ **5.7.1** Žvejybos regionai pasaulyje

▲ **5.7.2** Žvejybos būdai

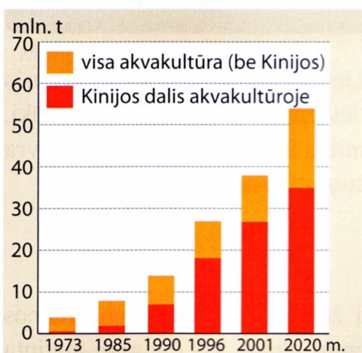
Pavojus Pasaulinio vandenyno biologiniams ištekliams

- Modernėjantys žvejybos metodai, išaugęs žvejybinių laivų skaičius, tobulesni žuvų laikymo ir transportavimo būdai daug metų leido jūrose ir vandenynuose sugauti vis daugiau žuvų (5.7.2, 5.7.3).

▲ **5.7.3** Žvejybos laimikių dinamika pasaulyje įskaitant akvakultūrą

- Dabar kasmet sugaunama apie 100 mln. t jūros gėrybių. Mokslininkai teigia, kad taip išaugusios žvejybos apimtys jau pasiekė leidžiamą ribą. Daugelyje vandenyno regionų verslinės žuvys nebepajėgia atsikurti. Prie to nemažai prisideda ir didėjanti Pasaulinio vandenyno tarša bei neleistina žvejyba – brakonieriavimas.
- Biologinių išteklių apsaugai ir atsinaujinimui užtikrinti pasirašyta tarptautinių susitarimų, kurie riboja žūklės mastus ir intensyvumą: nustatomos **žvejýbos kvõtos**, tam tikrų žuvų ir jūros gyvūnų žvejybos ar medžioklės laikas.
- Kai kurios šalys nepaiso tarptautinių susitarimų ir žvejoja arba medžioja pagal savo taisykles. Antai Japònija ir Norvègija ignoruoja dar 1986 m. Tarptautinės banginių medžioklės komisijos priimtą banginių medžioklės draudimo susitarimą. Kitų šalių žvejybos akvatorijose neleistinai žvejojančius laivus neretai suima jūrų policija.

▲ **5.7.4** Kinijos dalis pasaulio akvakultūroje

Regionas	mln. t	%
Azija	54	91,5
Europa	2,2	3,7
P. Amerika	1,2	2
Š. Amerika	1	1,6
Afrika	0,57	1
Okeanija	0,14	0,2
Pasaulis	**60**	**100**

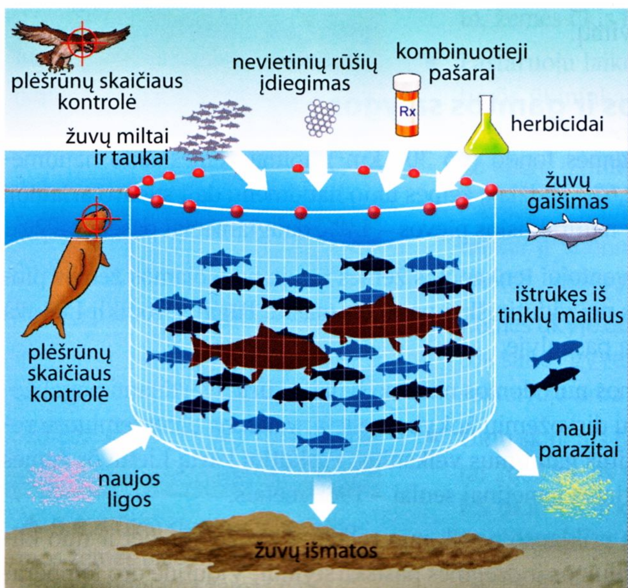
▲ **5.7.5** Akvakultūros apimtys ir reikšmė pasaulio regionuose 2005 m.

Akvakultūra

- Mažėjant žuvų ištekliams Pasauliniame vandenyne, jau kuris laikas plačiai plėtojama **akvakultūrà**. Tai dirbtinis žuvų ir kitų vandens gyvūnų bei augalų veisimas ir auginimas įvairiuose gėlo bei druskingo vandens telkiniuose: tvenkiniuose, ežeruose, jūrų priekrantėje, jūrų lagūnose, vandens talpyklose. Akvakultūra jūros „plantacijose" vadinama **marikultūrà**.
- Specialiose „fermose" auginamos ir įprastos (karpiai, upėtakiai), ir vertingos žuvys (lašišinės, eršketinės). Jūrų priekrantėse veisiami ir auginami moliuskai, krevetės, krabai, austrės, midijos, jūrų dumbliai.
- Akvakultūros dalis pasaulinėje žvejyboje per pastaruosius 15 metų išaugo trigubai, tačiau ir šis augimas neįstengia patenkinti sparčiai didėjančios žuvies produktų paklausos. Akvakultūros produkcijos dalis bendroje žvejybos produkcijoje sparčiai auga – šiuo metu ji sudaro apie 30% visos žvejybos laimikio (apie 65 mln. t per metus).
- Daugiausia akvakultūra plėtojama Azijos šalyse. Vien Kìnijai tenka daugiau kaip pusė pasaulinės akvakultūros produkcijos (5.7.4). Pastaruoju metu šis ūkis vis labiau populiarėja Europoje, JAV, Lotynų Amerikoje.
- Prognozuojama, kad iki 2030 m. daugiau kaip pusę pasaulinio žvejybos laimikio sudarys akvakultūros produkcija. Ši ūkininkavimo forma ir jos mastai leidžia žvejus vadinti jūrų valstiečiais.

Akvakultūros pranašumai

- Mažesnės auginimo išlaidos, palyginti su įprasta žvejyba
- Mažiau žvejojant atviruose vandenyse, tausojami Pasaulinio vandenyno ištekliai
- Mažesnėje akvatorijoje galima auginti didelius kiekius produkcijos
- Galima prognozuoti būsimos produkcijos kiekį, užauginti įvairesnės produkcijos

Akvakultūros trūkumai

- Pašarai, chemikalai, antibiotikai, žuvų išmatos teršia vandenį, plinta parazitai
- Dėl didelio auginamų žuvų kiekio „fermose" vandens telkinių dugnas teršiamas nesunaudotu pašaru, kitomis atliekomis
- Ištrūkęs iš tinklų mailius auga ir prisitaiko prie kitos aplinkos, ilgainiui išstumiamos vietinės rūšys, sumažėja biologinė įvairovė
- Ligomis užkrečiamos vietinės žuvų rūšys
- Auginama vis daugiau genetiškai pakeistų vandens augalų

◀ **5.7.6** Marikultūros keliamos grėsmės aplinkai

5.8 Lietuvos žemės ūkis

Dėl klimato sąlygų, pakankamai derlingų žemių Lietuvà nuo seno yra gilias žemės ūkio tradicijas turintis kraštas. Palankios sąlygos leidžia plėtoti pieno ir mėsos ūkį, sodininkystę ir daržininkystę. Mūsų šalyje pagaminta žemės ūkio produkcija yra aukštos kokybės, vertinama ir pas mus, ir importuojančiose valstybėse.

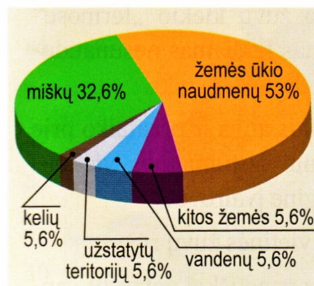
Žemės fondas – visa šalyje esanti žemė. Ji gali būti privati ir valstybinė, su transporto keliais, urbanizuotais plotais, įvairiais statiniais.

Žemės ūkio naudmenas sudaro ariamoji žemė, sodai, pievos, ganyklos, naudojamos arba tinkamos naudoti žemės ūkio produkcijai auginti.

Žemės ūkio raida

- Tarpukario Lietuvojè 77% gyventojų vertėsi žemės ūkiu. Buvo sausinamos pernelyg šlapios žemės, didėjo dirbamųjų žemių plotai, vis daugiau auginta kultūrinių augalų, kilo jų derlingumas, didėjo gyvulių skaičius. Nemažai gyvulininkystės produkcijos eksportuota.
- Sovietinis ūkis buvo grindžiamas **nuosavýbės nacionalizãvimu**. Visa žmonėms priklausanti žemė atimta ir pradėtas **žẽmės ū́kio kolektyvizãvimas**. Ūkininkai dirbo kolektyviniuose arba valstybiniuose (tarybiniuose) ūkiuose.
  - Vykdyti plataus masto melioracijos darbai. Plėtotos tik kai kurios žemės ūkio šakos. Per kelis dešimtmečius buvo sukultūrintas ir smarkiai pakeistas kraštovaizdis.
  - Naudota daug cheminių medžiagų (trąšų, pesticidų) dažnai nekontroliuojant jų mastų ir kiekio.
  - Žemės ūkio produkcijos gamyba orientuota į Sovietų Sąjungos rinką. Didžioji dalis Lietuvojè užaugintų mėsos, grūdų, taip pat pieno ir jo produktų buvo išvežama į sovietines respublikas. Nors Lietuvojè nebuvo maisto produktų pertekliaus, bet iš esmės mūsų šalis buvo neblogai jais apsirūpinusi.
  - Žemės ūkyje dirbo daugiau kaip 20% gyventojų, produktyvumas lenkė Sovietų Sąjungos vidurkį, tačiau gerokai atsiliko nuo Vakarų šalių.
- Po 1990 m. atkurta privati nuosavybė, imta grąžinti žemę, gana greitai likviduoti kolūkiai ir tarybiniai ūkiai. Pastarasis virsmas buvo skubotas ir sukėlė aibę problemų. Laipsniškai kūrėsi žemės ūkio bendrovės, stiprėjo pavieniai ūkiai. Didėjant našumui, mažėjo žemės ūkyje dirbančių žmonių dalis. Lietuvai įstojus į Europos Sąjungą, žemės ūkio sektoriui pradėta teikti labai didelė finansinė parama. Vis daugiau žemės ūkio produkcijos eksportuojama, griežtai laikomasi ES reikalavimų.

Žemės naudmenos ir gamtos sąlygos

▲ **5.8.1** Žemės fondo pasiskirstymas pagal žemės naudmenų plotą

Lietuvojè didžiąją dalį žemės fondo (65 300 km^2) apima žemės ūkio naudmenos – 53% ir miškai – 32,6%. Didžiąją žemės ūkio naudmenų dalį sudaro ariamoji žemė – 84%, ganyklos ir natūraliosios pievos – 14%, daugiamečiai pasėliai – 2%.

- Lietuvojè vienam gyventojui tenkančios žemės ūkyje naudojamos žemės plotas yra daug didesnis nei vidutiniškai pasaulio mastu. Pagal šį rodiklį Lietuvà užima ketvirtąją vietą pasaulyje.
- Žemės ūkio naudmenos nurodomos našumo balais, kurie įvertinami pagal žemės ūkyje naudojamų dirvožemių kokybę, reljefą, vandens dirvožemiuose režimą ir kai kuriuos kitus gamtinius veiksnius. Paskutinį kartą Lietuvõs žemės ūkio naudmenos vertintos ganėtinai seniai – 1989 metais.
- Žemės ūkio našumas priklauso ne tik nuo reljefo, dirvožemio, bet ir nuo klimato, kuris svarbus šilumos ir drėgmės pasiskirstymui. Vidutinė oro tempera-

▶ **5.8.2** Cukrinių runkelių derliaus nuėmimo technika Marijampolės raj.

Šalis	Vidutinis ūkio dydis, ha
JK	67,7
Danija	45,7
Prancūzija	42
Švedija	37,7
Vokietija	36,3
Airija	31,4
Suomija	27,3
Ispanija	20,3
Olandija	20
ES vidurkis	**18,7**
Lietuva	13,6
Portugalija	9,3
Italija	6,1
Graikija	4,4

▲ **5.8.3** Vidutiniai ūkių dydžiai ES šalyse

Intervalas, ha	Ūkių skaičius	ŽŪN plotų suma, ha
0–1	7739	3769
1–3	30 688	64 4179
3–5	20 590	76 1849
5–10	24 387	174 7499
10–20	16 595	229 379
20–30	4708	113 478
30–50	2647	100 231
50–100	988	65 011
100–500	292	48 004
>500	15	28 672

▲ **5.8.4** Ūkių skaičius ir jų valdomos žemės ūkio naudmenos pagal ūkyje naudojamą žemės plotą

tūra Lietuvojè – apie 6 °C, šilumos ir saulės šviesos nepakanka kai kurioms vidutinėse platumose auginamoms kultūroms. Drėgmės dažniausiai gana – kritulių iškrinta 1,5 karto daugiau, nei jų išgaruoja.

- Dauguma Lietuvõs dirvožemių (apie 85%) nusausinta. Mechaninė jų sudėtis, paviršiaus pobūdis turi įtakos derlingumui, žemės ūkio naudmenų našumui, auginamų kultūrų pasirinkimui. Sunkesnės mechaninės sudėties priemolingose lygumose susidarę derlingi dirvožemiai – rudžemiai, kalkžemiai – Vìdurio Lietuvõs žemumojè sąlygoja gausų javų, cukrinių runkelių derlių. Lengvi smėlžemiai pietryčių Lietuvojè nėra derlingi, todėl šiame regione išliko daugiau pušynų, dirbamųjų žemių plotuose gyventojai augina bulvių, grikių. Aukštumose dažniau plėtojama gyvulininkystė, auginamos kultūrinės pievos, plyti natūraliosios ganyklos.
- Dauguma dirvožemių iš prigimties yra rūgštūs, todėl reikia periodiškai kalkinti.

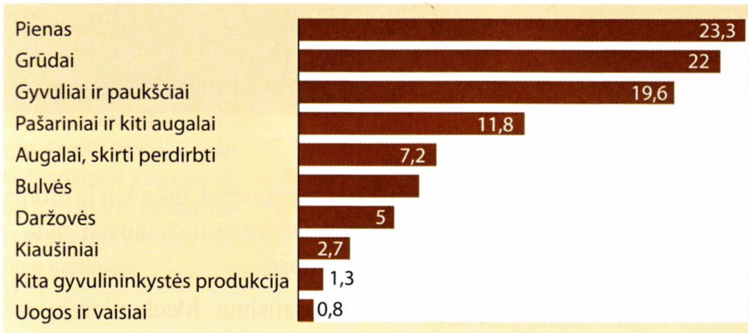
Žemės ūkio raidos tendencijos

- Lietuvojè žemės ūkis sukuria 4,2% šalies BVP (ES vidurkis – 1,7%). Įstojus į ES, žemės ūkio produkcijos apimtys didėja, tačiau šis rodiklis mažėja. Tokia tendencija aiškintina tuo, kad kiti ūkio sektoriai – paslaugų ir pramonės – auga ir sukuria vis didesnę šalies BVP dalį. Nepaisant to, žemės ūkis išlieka labai svarbi ekonomikos dalis.
- Pastaruoju laikotarpiu Lietuvõs žemės ūkyje auga darbo našumas. Lietuvõs ūkininkai iš ES struktūrinių fondų gauna tiesioginę paramą, už kurią perka technikos, atnaujina ūkius, diegia naujas technologijas, ieško naujų ūkininkavimo formų.
- Ūkinėje veikloje dalyvauja dvi didelės žemės ūkio grupės: viena – ūkininkai ir šeimos ūkiai, kitai grupei priklauso žemės ūkio bendrovės ir įmonės, kurių pagrindinė veikla susijusi su žemės ūkiu.
- Žemės ūkyje dirbančių žmonių dalis gerokai sumažėjo. Dabar dirba apie 8% šalies gyventojų. Padaugėjo kaimo gyventojų, kurie dirba paslaugų sektoriuje arba pramonės įmonėse.
- Ūkių skaičius Lietuvojè mažėja, bet pamažu auga vidutinis jų dydis. Antai 2003 m. jis siekė 9,3 ha, o dabar sudaro vidutiniškai 13,6 ha (5.8.3). ES ūkio vidurkis – 18,7 ha. Didesni ūkiai gauna didesnę paramą, gali įdarbinti daugiau žmonių, turi svaresnę ekonominę ir socialinę vertę, sėkmingiau dalyvauja tarptautiniuose projektuose, parodose, prekyboje.

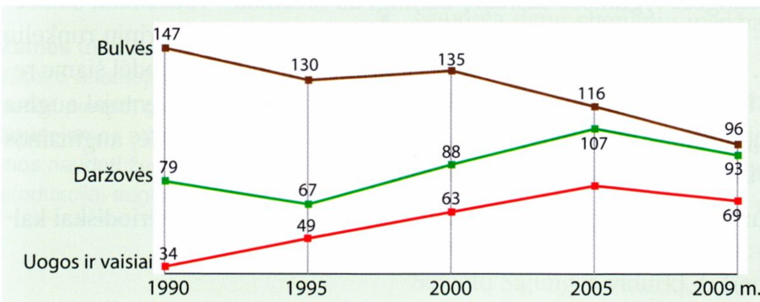
Žemės ūkio produkcijos gamyba

Lietuvõs žemės ūkis pajėgus aprūpinti šalies gyventojus pagrindiniais maisto produktais. Per pastaruosius 20 metų gerokai daugiau imta auginti grūdinių kultūrų. Tiesa, pieno produktų, kiaušinių, bulvių, mėsos gamyba sumažėjo.

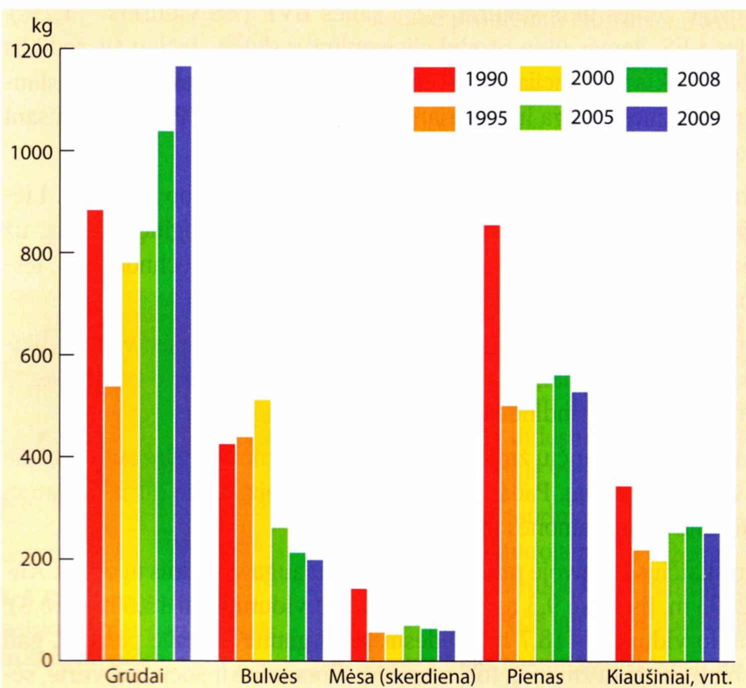
- Žemės ūkis ir maisto pramonė vis sparčiau integruojama į pasaulio rinką. Prekių įvairovė, kokybė, kilmė, išvaizda bei kaina leidžia konkuruoti su vakarietiška produkcija.

▲ **5.8.5** Žemės ūkio produktų gamyba 1 gyventojui, kg

▲ **5.8.6** Lietuvos 1 gyventojo suvalgomi produktai, kg per metus

▲ **5.8.7** Žemės ūkio produktų gamyba 1 gyventojui, kg

- Žemės ūkio produkcijos augintojai ir perdirbėjai priklausomi nuo ES sertifikavimo, standartizacijos, higienos, kokybės reikalavimų. Pastaruoju metu žemės ūkis ima visiškai priklausyti nuo maisto pramonės įmonių. Siekiantys produkciją parduoti ES bendrojoje rinkoje leidimus prekiauti turi beveik visi pieno gamintojai, apie 50% mėsos pramonės įmonių. Sudėtinga arba neįmanoma realizuoti užaugintos produkcijos, jei nesudaryta sutarčių su maisto produktų perdirbėjais. Siekiant išvengti perprodukcijos, įvedamos pardavimų kvotos.
- Nemaža dalis perdirbtos produkcijos (apie 40%) eksportuojama į užsienio šalis (Rùsiją, Lãtviją, Vokietìją, Èstiją, Lénkiją). Tai sudaro apie 20% viso šalies eksporto.
- Lietuvojè yra apie 760 maisto perdirbimo įmonių, kuriose dirba apie 42 tūkst. gyventojų. Jos išdėstytos atsižvelgiant į žaliavų rajonus, jų imlumą, gabenimo kainą.
- Gyvulių skaičius pastaruoju metu mažėja, bet auginamos produktyvesnės jų veislės, todėl bendras gyvulininkystės produktyvumas auga. Daugiau laikoma paukščių, avių, bičių.
- Gyvulininkystės sektoriuje sumažėjo pavienių gyvulių ir nedideles bandas turinčių žmonių. Didėja 20 ir daugiau galvijų auginančių ūkių skaičius. Daugiausia kiaulių auginama kompleksuose – po 5000 ir daugiau. Paukščiai laikomi dideliuose paukštynuose (85%) – 50 tūkst. ir daugiau. Lietuvojè yra 22 dideli paukštynai.

▲ **5.8.8** 2007–2013 m. kaimo plėtros fondo logotipas

▲ **5.8.9** Programa LEADER skirta kaimo plėtrai skatinant vietos iniciatyvas ir įvairių kaimo plėtros dalyvių partnerystę. Programa siekiama padėti kaimo gyventojams kelti jų gyvenamosios vietovės gyvenimo kokybę bei ekonominę gerovę įgyvendinant integruotas kaimo plėtros strategijas, parengtas vadovaujantis teritorijos vientisumo principu.

Pastaraisiais metais geras tendencijas Lietuvos žemės ūkio srityje lėmė du veiksniai – didėjanti žemės ūkio produktų paklausa pasaulyje ir finansinė ES parama Lietuvos žemės ūkiui.

2014–2020 m. Lietuvos žemdirbiai įvairiu pavidalu gaus 18–19 mlrd. Lt ES finansinės paramos.

2020 m. Lietuvoje trūks žemės ūkio specialistų: agronomų, zootechnikų, veislininkystės specialistų, melžėjų ir kt.

- Vidurio Lietuvõs derlinguose dirvožemiuose auginama javų, rapsų, cukrinių runkelių. Labiausiai padidėjo rapsų, javų plotai, daugiau auginama pašarinių žolių, ankštinių kultūrų. Gerokai sumažėjo linų, bulvių, daržovių laukų.
- Javų pasėlių plotai ir jų struktūra kinta atsižvelgiant į paklausą pasaulio, ES ir Lietuvõs rinkose. Didžiausi plotai apsėjami kviečiais ir miežiais. Palankiais metais užauginama vis daugiau grūdų. Bendras javų produktyvumas auga. Prikuliama vidutiniškai 3,37 t/ha javų. Palyginimui: kviečių derlingumu (4,2 t/ha) Lietuvà lenkia Lãtvijos, Veñgrijos, Súomijos javų augintojus, bet smarkiai atsilieka nuo Olándijos (9,62 t/ha), Dãnijos (8,12 t/ha), Vokietìjos (7,81 t/ha) žemdirbių.
- Naftos supirkimo augančios kainos, ekologinės problemos skatina galvoti apie alternatyviąsias energijos rūšis. ES ragina ūkininkus auginti biokuro gamybai tinkamų kultūrų (rapsų, saulėgrąžų). Rapsų pasėlių plotai Lietuvojè kasmet auga. Jų derlingumas siekia 2,17 t/ha. Augintojai gauna paramą iš ES fondų.
- Bulvės – tradicinė žemės ūkio kultūra, bet jų pasėlių plotai kasmet mažėja. Lénkijos bulvių augintojai slopina mūsų žemdirbių iniciatyvą auginti šią kultūrą. Bulvių produktyvumas siekia 14 t/ha, bet tai beveik 3 kartus žemesnis rodiklis nei ES šalyse senbuvėse.

Finansinė parama Lietuvos žemės ūkiui

Žemės ūkį ir iš dalies maisto pramonę Lietuvojè finansuoja ES žemės ūkio garantinis fondas (BŽŪP) bei Kaimo plėtros fondas (5.8.8). 2007–2013 m. žemės ūkio paramai numatyta skirti daugiau nei 3 mlrd. litų.

- Fondų prioritetai:
  - skatinti tausojančiąją žemdirbystę;
  - tvarkyti aplinką ir kraštovaizdį;
  - gerinti kaimo žmonių gyvenimo kokybę;
  - organizuoti mokomuosius seminarus kaimo gyventojams;
  - kelti žemės ūkio darbuotojų kvalifikaciją;
  - skatinti alternatyviuosius verslus, senuosius amatus, gerinti kaimo infrastruktūrą (kelius, šulinius, valymo įrenginius);
  - remti kaimo bendruomenių iniciatyvią veiklą.
- Paramos fondai remia žemės ūkio sritis, kurios skatina konkurencingumą, aplinkosaugą, kaimo plėtrą. Siekiama modernizuoti žemės ūkį, didinti žemės ūkio eksportą išlaikant teigiamą maisto produktų prekybos balansą, gerinti žmonių darbo sąlygas, saugos priemones mažinant skirtumus tarp miesto ir kaimo.
- Ekonominei plėtrai žemės ūkyje trukdo tai, kad kaime žmonių išsimokslinimas yra gerokai žemesnis nei mieste. Aukštąjį ar aukštesnįjį išsimokslinimą turinčių žmonių santykis dukart žemesnis kaime.
- Nemažą paramą šalies žemdirbiai gauna iš Lietuvõs biudžeto – specialios kaimo rėmimo programos. Nacionalinėmis lėšomis kompensuojamos žemdirbių kreditų palūkanos, draudimo įmokos. Iš šių lėšų atlyginami specialistai, konsultuojantys žemės ūkio švietimo klausimais, finansuojami mokslo tyrimai, organizuojamos žemės ūkio mugės ir parodos, žemės ūkio specialistų išvykos į tarptautinius renginius.

5.9 Badas ir pasaulio maisto ištekliai

Kiek žmonių gali išmaitinti Žemė?

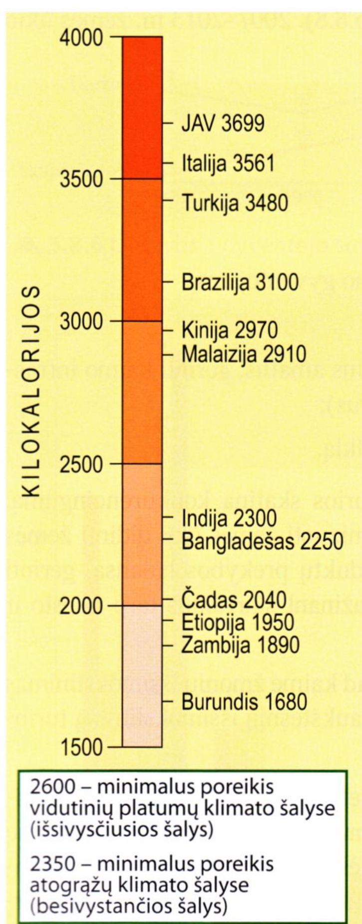
Humanitarinė organizacija *ActionAid* praneša, kad badas besivystančioms šalims kiekvienais metais padaro žalos už 450 mlrd. JAV dolerių.

Daugiau kaip prieš du šimtmečius anglų mokslininkas Tomas Maltusas išreiškė pesimistinį požiūrį dėl mūsų planetos galimybių ateityje aprūpinti maisto ištekliais gausėjančią žmoniją. Tai buvo ne pirmasis mėginimas prognozuoti, kiek žmonių gali išmaitinti mūsų planeta.

- 1679 m., kai Žemėje dar nebuvo 1 mlrd. gyventojų, olandas A. Levenhukas įvardijo 13,4 mlrd. žmonių ribą. 1880 m. britas E.G. Ravensteinas buvo gerokai pesimistiškesnis ir paskelbė, kad Žemės maisto išteklių pakaktų tik 6 mlrd. gyventojų. Vokiečių geografas Albrechtas Penckas pirmasis atsižvelgė į skirtingų pasaulio regionų klimato ypatumus ir moksliškai pagrindė, kad Žemė gali išmaitinti 7,7 mlrd. žmonių.
- Net ir šiais laikais prognozuoti labai sudėtinga, nes būtina turėti galvoje daugybę veiksnių: žemės ūkio technikos pažangą, biogenetinių tyrimų rezultatus, trumpalaikius ir ilgalaikius klimato pokyčius, galimą žmonių pajamų kitimą ir kt.
- Vertinant vien statistiškai maisto išteklių 7 mlrd. dabartinių pasaulio gyventojų pakanka. Nors pasaulyje plačiąja prasme gausėja žemės ūkio produkcijos, tačiau nemažos dalies gyventojų mityba yra nevisavertė, labai daug žmonių badauja.
- Mūsų laikų mokslininkai teigia, kad Žemė be didesnių papildomų pastangų dabar galėtų išmaitinti 10–12 mlrd. žmonių. Deja, tokio pobūdžio skaičiavimai tėra teorinė abstrakcija, nes jai prieštarauja reali maisto išteklių sąžiningo paskirstymo galimybė. Juk vienas iš išsivysčiusių ir besivystančių valstybių skirtumų kaip tik yra apsirūpinimas žemės ūkio produkcija.
- Apskaičiuota, kad išsivysčiusiose šalyse vienas žmogus per parą gauna vidutiniškai 3300 kilokalorijų, o besivystančiose – 2200 kilokalorijų (5.9.2). Pirmuoju atveju žmonių mityba yra perteklinė, antruoju – nepakankama. Taigi kai kuriuose pasaulio regionuose maisto išteklių gerokai per daug, o kai kur juntamas jo stygius.

Metai	Mln. gyv.	Dalis, %
2005–2010	925	13
2000–2002	833	14
1995–1997	788	14
1990–1992	843	16
1979–1981	853	21
1969–1971	878	26

▲ **5.9.1** Badaujančių ir nepakankamai valgančių žmonių skaičiaus ir jo dalies pasaulyje kaita

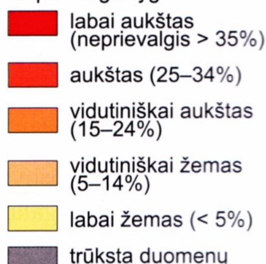

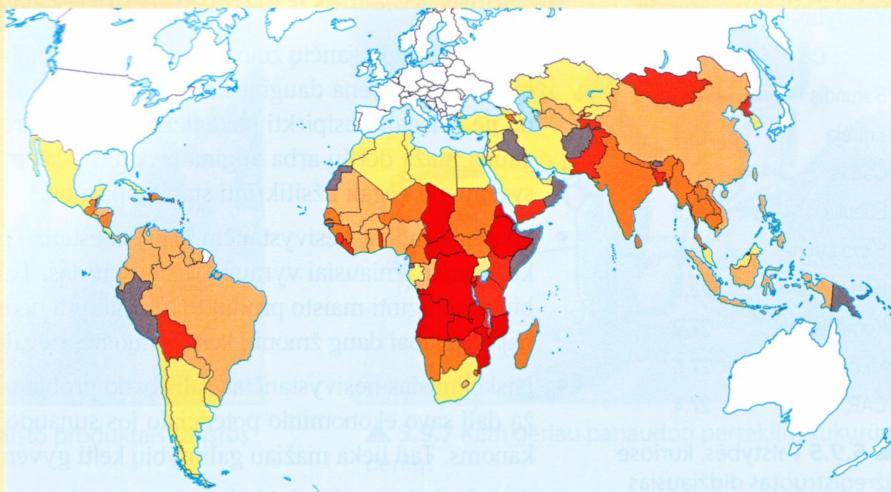
▲ **5.9.2** Kilokalorijų kiekis kai kuriose pasaulio šalyse

Badas ir neprievalgis – pasaulinė problema

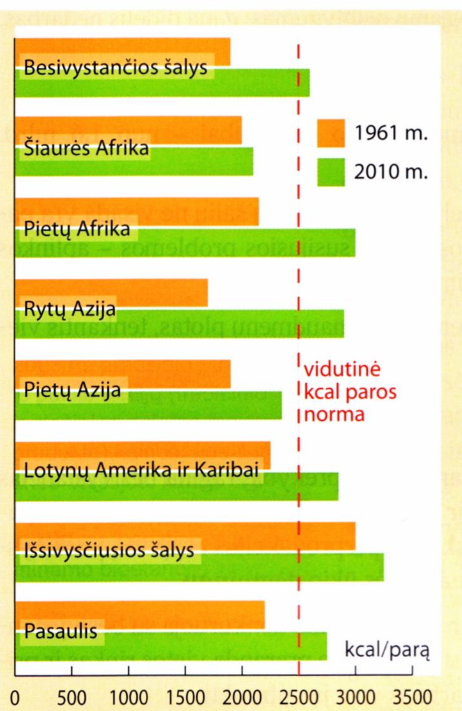
Jungtinių Tautų Maisto ir žemės ūkio organizacija (FAO) skelbia, kad kas septintas mūsų planetos gyventojas neturi pakankamai maisto.

- **Bãdas** suprantamas ne tik kaip neturėjimas ko valgyti. Reikėtų skirti badą, sukeliamą staigių gamtos katastrofų, karų, konfliktų, ir chronišką badą, kuris siejasi su žmonių ilgalaikiu skurdu ir neprievalgiu. **Chròniškas bãdas** yra viena iš rimčiausių žmonijos šiuolaikinių problemų.
- Dėl prastos ir nepakankamos mitybos žmonės nusilpsta, tampa nedarbingi, praranda atsparumą infekcinėms ligoms, sutrinka psichika.
- Moksliškai įrodyta, kad suaugęs žmogus, kurio protinį ir fiziologinį vystymąsi vaikystėje yra paveikęs badas ar neprievalgis, gauna gerokai mažesnes pajamas už vaikystėje nepatyrusį bado. Šios problemos padariniai ypač skaudūs besivystančioms šalims (5.9.3).

▲ **5.9.3** Neprievalgio paplitimas besivystančiose šalyse 2005–2007 m.

▲ **5.9.4** Maisto energinės vertės, kcal 1 gyv. per parą, pokytis pasaulio regionuose

Šalies bado indeksas (GHI) apskaičiuojamas taip: GHI = (PUN + CUW + CM)/3, kur PUN rodo, kiek procentų šalies gyventojų jaučia maisto stygių, CUW – kiek procentų vaikų iki penkerių metų yra nepakankamo svorio, CM – kiek procentų vaikų miršta nesulaukę penkerių metų.

- Nuo bado ir neprievalgio kasmet miršta daugiau žmonių nei dėl ŽIV/AIDS, maliarijos ar tuberkuliozės kartu paėmus. Kasmet badas pareikalauja apie 9 mln. žmonių, daugiausia vaikų, gyvybių.
- Badaujančių žmonių pastaruoju laikotarpiu akivaizdžiai padaugėjo, tačiau šis augimas lėtesnis nei žmonių skaičiaus augimas: 1971 m. buvo apie 878 mln. bado kamuojamų, o 2010 m. – 925 mln. žmonių.
- Tarptautinis maisto politikos tyrimų institutas (*International Food Policy Research Institute*) kasmet skelbia **Pasáulinį bãdo iñdeksą** (*Global Hunger Index*). Remiantis juo, neprievalgio ir bado problema aktualiausia (16% gyventojų) besivystančiose valstybėse.
  - Daugiausia badaujančių žmonių gyvena Azijoje, ypač Kìnijoje ir Ìndijoje (5.9.5). Per pastaruosius kelis dešimtmečius mirtino bado problema šiose šalyse išnyko, tačiau apie 10–20% gyventojų mityba yra nevisavertė, ypač kaimo vietovėse.
  - Didžiausia dalis visų bado kamuojamų gyventojų yra Užsaharės Afrikoje (30%). Kai kuriose valstybėse (Čadè, Kònge, Etiòpijoje) badaujančių dalis siekia daugiau kaip 50% .

Bado ir neprievalgio priežastys

Vieningai sutariama, kad bado ir neprievalgio priežasčių yra daug. Badas retai ištinka vien dėl to, kad trūksta maisto. Nuo įvairių socialinių, politinių ir ekonominių veiksnių priklauso, jog maistas prieinamas ne visiems, kam jo reikia.

Gamtos katastrofos (žemės drebėjimai, sausros, potvyniai), konfliktai, korupcija, skurdas, švaraus geriamojo vandens stygius, prasta žemės ūkio infrastruktūra ir suniokota gamtinė aplinka yra bado ir neprievalgio svarbiausios priežastys. Pastaraisias metais pasaulį užklupusi ekonomikos ir finansų krizė privertė badauti dar daugiau žmonių.

Valstybė	GHI
Kongo DR	41,0
Burundis	38,3
Eritrėja	35,7
Čadas	30,9
Etiopija	29,8
Siera Leonė	28,9
Haitis	28,0
Komorai	27,9
Madagaskaras	27,5
CAR	27,4

▲ **5.9.5** Valstybės, kuriose užregistruotas didžiausias GHI, t.y. daugiausia badaujančių žmonių.

Pagalbos organizacija *New York Food Bank* 2008 m. informavo, kad 3 mln. Niujorko gyventojų, t.y. kas trečias, neturi pakankamai pinigų maisto produktams. 2007 m. 1,3 milijono niujorkiečių kasdien naudojosi nemokamos sriubos vargstantiems paslauga.

Dempingas – prekių į pardavimo ir paslaugų tiekimo užsienio rinkose kaina, kuri gerokai mažesnė už vidaus rinkos kainą arba net už savikainą.

FAO informuoja, kad, norint iki 2015 metų įveikti pasaulyje badą, būtina finansavimą skurdžioms šalims padidinti daugiau kaip 10 kartų.

Socialinės, politinės ir ekonominės priežastys

- Apie 70% badaujančių žmonių sudaro bežemiai valstiečiai ir smulkieji žemdirbiai, kurie gyvena daugiausia iš to, ką patys užsiaugina. Skurdžiai gyvendami jie neišgali nusipirkti pakankamai maisto produktų ir priversti badauti, jei gauna mažą derlių arba augina produktų dar ir pardavimui, tačiau dėl kainų svyravimo negali užsitikrinti stabilių pajamų.
- Sparčiai augant besivystančių šalių miestams, nevaldomai plečiasi lūšnynai, kuriuose dažniausiai vyrauja baisus skurdas. Tokie miestiečiai neturi galimybių užsiauginti maisto produktų, dažnai yra bedarbiai. Neturėdami nuolatinių pajamų, labai daug žmonių kenčia nuo neprievalgio ar menkaverčio maisto.
- Įsiskolinusias besivystančias šalis bado problemos kamuoja dėl to, kad nemažą dalį savo ekonominio potencialo jos sunaudoja paskoloms grąžinti ir palūkanoms. Tad lieka mažiau galimybių kelti gyvenimo lygį ir kovoti skurdu.
- Apie badą ir neprievalgį kaip apie rimtą visuomenės problemą jau kuris laikas diskutuojama išsivysčiusiose valstybėse. Nors šio reiškinio padariniai gerokai švelnesni, bet priežastys panašios: pajamų netolygumas, gana didelis nedarbas.

Gyventojų skaičiaus didėjimas

- Gyventojų skaičius pastarąjį šimtmetį išaugo keturgubai – nuo 1,6 mlrd. 1900 m. iki 7 mlrd. 2011 m.
- Spartus gyventojų gausėjimas daugelyje besivystančių šalių ne visada yra pagrindinė bado priežastis. Didžiausios su tuo susijusios problemos – aplinkos degradacija, gamtos išteklių naudojimas ir nedarbas.
- Dėl gausėjančių gyventojų mažėja žemės ūkio naudmenų plotas, tenkantis vienam gyventojui.

Pasaulio prekybos tvarka

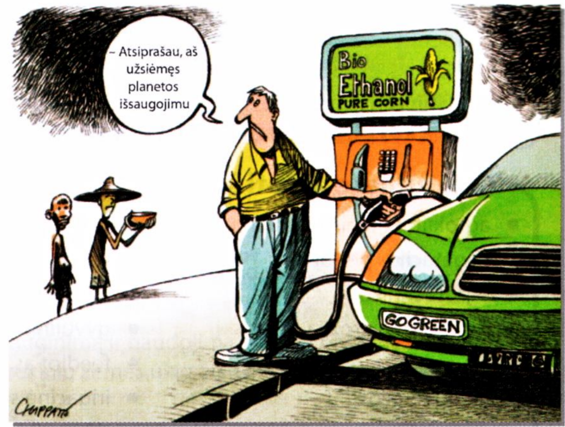
- Išsivysčiusios šalys skatina laisvą tarptautinę prekybą, ragina besivystančias šalis atsisakyti importo apribojimų ir vietos žemės ūkio subsidijavimo. Bet pačios subsidijuoja savo žemės ūkį ir skatina perprodukcijos eksportą į besivystančias šalis. Tokia politika vadinama žemės ūkio **dèmpingu**.
- Šis perteklius dirbtinai žemomis kainomis smarkiai konkuruoja su besivystančių šalių žemės ūkio produkcija. Valstiečiai dėl to praranda vietos rinkas ir priversti mažinti produkcijos gamybą arba iš viso ją nutraukti.
- Dauguma išsivysčiusių šalių prekybos barjerais riboja žemės ūkio produkcijos iš besivystančių šalių importą.

Konkurencija dėl žemės ūkiui tinkamos žemės

- Nuo Antrojo pasaulinio karo pastebima ryškių pokyčių žmonių mityboje. Išsivysčiusiose šalyse labai išaugo mėsos suvartojimas. Ši tendencija jau kurį laiką juntama ir kylančios ekonomikos šalyse.
- Šiais laikais daug gyvulių, auginamų mėsai, šeriami grūdais. Maždaug trečdalis pasaulio grūdų derliaus sunaudojamas gyvulininkystei.
  - Antai Brazìlijoje penktadalis žemės ūkio naudmenų panaudojama gyvulių pašarams auginti. Didžioji dalis mėsos eksportuojama. Kylant jos paklausai, reikia vis daugiau ganyklų, todėl kertami atogrąžų miškai.
- Rimta problema pasaulyje tampa spartėjanti biodegalų gamyba. Plečiant kultūrų, iš kurių gaminami šie degalai, pasėlius, laipsniškai mažėja ploto įprastinėms maistinėms kultūroms.

▲ 5.9.6 Eilė prie paramos maisto produktais sausros nualintoje Sahelio srityje

▲ 5.9.7 Kam geriau panaudoti perteklinį kukurūzų derlių?

Sprendimo būdai

Jungtinės Tautos tūkstantmečių sandūroje užsibrėžė tikslą XXI a. perpus sumažinti badaujančių žmonių skaičių. XX a. 9 dešimtmetyje pavyko pasiekti reikšmingų rezultatų. Tai rodo faktas, kad XX a. 8 dešimtmetyje badą kentė kas trečias, o dabar – tik kas septintas mūsų planetos gyventojas.

Bado problema sprendžiama kompleksiškai. Būtina atsižvelgti į regiono socialinius, politinius, ekonominius, ekologinius ir geografinius ypatumus. Kova su badu ir neprievalgiu tampa ypatingos reikšmės problema.

2007 m. pradžioje Meksikoje pakilo tortilijų (tradicinio ir plačiai vartojamo maisto produkto) kainos, nes Jungtinės Valstijos, kurios eksportavo į Meksiką daug kukurūzų, padidino iš jų gaminamo bioetanolio kiekį.

- Vienas iš sprendimo būdų yra pasaulio prekybos struktūros reforma. Siūloma išsivysčiusioms šalims pertvarkyti milijardų vertės subsidijavimo mechanizmą, kuris sudaro sąlygas atpiginti eksportuojamą žemės ūkio produkcijos perteklių ir didžiulę konkurenciją smulkiųjų ūkininkų produkcijai besivystančiose šalyse.
- Sudaryti sąlygas besivystančių šalių žemės ūkio produkcijai patekti į išsivysčiusių šalių rinkas. Tačiau abejojama, ar didesnės eksporto galimybės padėtų badaujantiesiems, nes didžioji dalis iš eksporto gaunamo pelno tenka stambiesiems žemvaldžiams.
- Veiksminga priemonė yra **žẽmės refòrma**. Daugelyje skurdžių šalių dauguma badaujančiųjų yra bežemiai valstiečiai ir smulkieji ūkininkai. Tokia reforma, skiriant arba sudarant sąlygas pigiai įsigyti žemės, leidžia padidinti žemės ūkio produktų gamybą, auginti kelias kultūras. Dėl didelio stambiųjų žemvaldžių pasipriešinimo kai kur vykdyti tokią reformą labai sunku.
- Mažinti spartų gyventojų skaičiaus didėjimą. Tam tikslui reikia geresnio lytinio švietimo ir šeimos politikos. Ypač svarbu mokyti mergaites ir moteris, tai atveria joms didesnes įsidarbinimo galimybes.
- Pažangesnių technologijų naudojimas. Žemės dirbimo būdų gerinimas, skatinimas naudoti produktyvumą didinančią ir aplinką tausojančią techniką. Panaikinus ar net sumažinus dykumėjimo pavojų, būtų išvengta aplinkos degradacijos.
- Teikti paramą valstiečiams projektų, konsultavimų ir mokymų pavidalu: mokyti kaimo žmones verslumo, užsidirbti pinigų, bendradarbiauti su kaimynais ūkininkais.

XX a. antrojoje pusėje kai kuriose Pietų ir Pietryčių Azijos šalyse (Kinijoje, Indijoje, Indonezijoje, Malaizijoje, Tailande) vykdyta priemonių visuma pavadinta Žaliąja revoliucija. Per kelis dešimtmečius buvo pasiekta gerų rezultatų. Išaugo derliai, nebėra bado pavojaus praūžus gamtos nelaimėms.

5 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- agroklimatiniai veiksniai
- vegetacijos periodas
- agrotechnika
- dirvožemio erozija
- sausra
- kalnų terasos
- genų inžinerija
- agropramoninė įmonė
- dotacija, subsidija
- natūrinis ūkis
- prekinis ūkis
- intensyvusis ūkis
- ekstensyvusis ūkis
- monokultūrinis ūkis
- lydiminė žemdirbystė
- plantacija
- perprodukcija
- augalininkystė (žemdirbystė)
- gyvulininkystė
- feedlot'as
- irigacinė sistema
- darnusis vystymasis
- GMO
- tausojančioji žemdirbystė
- ekologinis ūkininkavimas
- hidroponika
- aeroponika
- agromiškininkystė
- akvakultūra
- marikultūra
- apvelingo zona
- planktonas
- šelfas
- ekonominė zona
- licencija
- žvejybos kvota
- nuosavybės nacionalizavimas
- žemės ūkio kolektyvizavimas
- žemės ūkio naudmenos
- žemės fondas
- badas
- chroniškas badas
- dempingas

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- klajoklinė ir ganyklinė gyvulininkystė;
- natūrinis ir prekinis žemės ūkis;
- ekstensyvusis ir intensyvusis žemės ūkis;
- pesticidai ir herbicidai;
- šiltnamių ūkis ir plantacijų ūkis;
- hidroponika ir aeroponika;
- akvakultūra ir marikultūra;
- žvejybos kvota ir licencija;
- perteklinė ir nepakankama mityba.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- gamtinių ir socialinių bei ekonominių veiksnių įtaką žemės ūkiui;
- pagrindines ūkininkavimo formas, jų geografinio išsidėstymo dėsningumus ir ekonominę naudą;
- ūkininkavimo naudą ir galimą neigiamą įtaką aplinkai;
- ekstensyviojo ir intensyviojo ūkininkavimo ypatumus;
- svarbiausių augalininkystės ir gyvulininkystės šakų plėtojimo arealus;
- žemės ūkio tendencijas, pranašumus ir trūkumus;
- tausojančiosios žemdirbystės ir ekologinio ūkininkavimo prioritetus;
- žvejybos reikšmę žmonijai ir šio verslo keliamą pavojų biologiniams ištekliams;
- žemės ūkio reikšmę Lietuvos ūkiui, vykstančius pokyčius ir raidos tendencijas;
- bado ir neprievalgio priežastis bei šių problemų sprendimo būdus.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- atpažinti iš nuotraukų žemės ūkio kraštovaizdžius, sieti juos su gamtos sąlygomis;
- atpažinti iš nuotraukų pagrindinius kultūrinius augalus ir gyvulių veisles;
- naudoti ir nagrinėti statistikos informaciją;
- naudotis bioprodukcinio ūkio teminiais žemėlapiais ir vertinti juos;
- sieti žemės ūkio kultūrų auginimą su kultūrinėmis gyventojų tradicijomis;
- suprasti darniojo vystymosi idėją.

④ Geografiniai tyrimai

1. Dirbkite poromis ar grupėmis ir parenkite bioprodukcinio ūkio plėtros planą atsižvelgdami į pasirinktą regioną: *Aliaskos pusiasalis, Amazonės žemuma, Sahelio sritis, Arabijos pusiasalis, Vakarų Sibiras, Pietų Italija*. Naudokitės atlasais, internetu.

2. Naudokitės internetu bei *Google Earth* programa ir parenkite įvairių žemės ūkio kraštovaizdžių su žemėlapiais ir nuotraukomis pristatymą.

3. Apsilankykite kuriame nors ekologiniame ūkyje. Išsiaiškinkite tokio ūkininkavimo motyvus, specializaciją, pasidomėkite produkcijos paklausa, ekonomine nauda.

4. Surenkite diskusiją apie genetiškai modifikuotų kultūrų auginimą ir naudojimą gyvulių pašarams bei maisto pramonėje. Pateikite genetinės inžinerijos specialistų, prekinio žemės ūkio atstovų, ekologinio ūkio specialistų, vartotojų, žemės ūkio ministerijos atstovų nuomones.

5. Raskite informacijos apie Lietuvos įmones ar mokslo centrus, kurie dirba bioprodukcinio ūkio šakų inovacijų kryptimis. Kokių laimėjimų pavyko pasiekti Lietuvos mokslininkams? Parenkite apie tai pranešimą arba stendą.

6. Pasidomėkite, kas reguliuoja žvejybos kvotų nustatymą ir licencijų išdavimą. Kurios valstybės daugiausia perka kvotų, o kurios parduoda licencijas?

7. Pasidomėkite, kokią paramą ES yra įsipareigojusi teikti Lietuvos žemės ūkiui. Kokios sąlygos keliamos ūkininkams, norintiems gauti tokią paramą?

8. Naudokitės www.maps.lt arba kitais žemėlapiais, patyrinėkite savo gyvenamosios vietos apylinkes arba pasirinktą regioną ir identifikuokite žemės ūkiui naudojamas teritorijas bei objektus (gyvulininkystės fermos, žemdirbystė, šiltnamių ūkis, žuvivaisa ir kt.). Pasidomėkite jais, jų poveikiu aplinkai.

⑤ Klausimai ir užduotys

5.1 Žemės ūkį lemiantys veiksniai

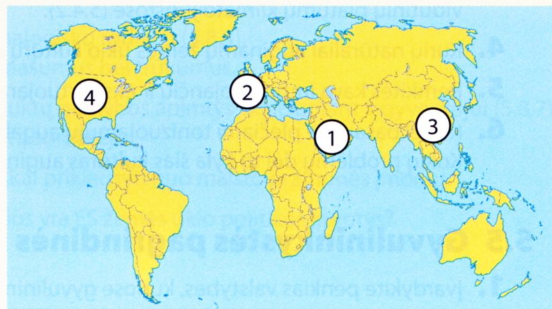
1. Kokią reikšmę žemės ūkio plėtrai turi dirvožemis, oro temperatūra, krituliai? Pateikite kiekvienos iš sąlygų pavyzdžių.

2. Pagrįskite teiginį, kad technologinė pažanga mažina žemės ūkio priklausomybę nuo gamtinių veiksnių.

3. Pateikite pavyzdžių, kaip nuo kapitalo, ūkių dydžio ir darbo jėgos gali priklausyti žemės ūkio veiklos organizavimas.

4. Kokį poveikį žemės ūkio specializacijai gali turėti vyriausybės politika?

5. Atpažinkite šiuos žemės ūkio kraštovaizdžius (A–D). Nustatykite, kurioms Žemės vietoms (1–4) jie būdingi. Pakomentuokite kiekvieną kraštovaizdį.

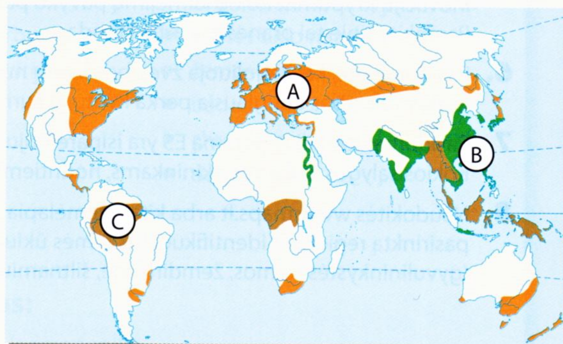

5.2 Žemės ūkio sistema

1. Kokia pagrindinė ūkininkavimo forma būdinga šiuolaikiniam žemės ūkiui? Kodėl?
2. Su kokiomis permainomis visuomenėje susijęs prekinio ūkio atsiradimas?
3. Kuriuose pasaulio regionuose plėtojamas daugiausia intensyvusis, o kuriuose – ekstensyvusis žemės ūkis?
4. Kodėl ekstensyvusis žemės ūkis nėra našus? Kas labiausiai stabdo tokio ūkininkavimo našumą?
5. Kur plėtojamas itin daug darbo sąnaudų reikalaujantis žemės ūkis, bet jam nereikia didelių kapitalo investicijų? Kokios gamtinės ir socialinės sąlygos tai lemia?

5.3 Žemės ūkio tipai ir ūkininkavimo formos

1. Palyginkite natūrinį ūkį Lietuvoje, Afrikoje ir Pietryčių Azijoje. Kuo toks ūkininkavimas panašus ir kuo skiriasi?
2. Pateikite intensyviojo ir ekstensyviojo natūrinio ūkininkavimo pavyzdžių.
3. Naudokitės kartoschema ir atsakykite į klausimus:
   a) kokie žemės ūkio tipai A–C vaizduojami kartoschemoje?
   b) kuo skiriasi intensyvusis žemės ūkis A ir B arealuose?
   c) kuo ypatingas žemės ūkis C areale?

4. Kodėl natūriniame ir plantacijų ūkyje dažnai įdarbinami vaikai? Pasidomėkite, kurios pasaulinės organizacijos ar visuomeniniai judėjimai kovoja prieš vaikų išnaudojimą ir darbą besivystančiose šalyse.
5. Kurios žemės ūkio kultūros dažniausiai auginamos plantacijose? Kokių problemų kelia toks monokultūrinis ūkis?
6. Ar ekstensyvioji gyvulininkystė ir žemdirbystė gali būti plėtojama ekonomiškai stipriose šalyse? Atsakymą pagrįskite.
7. Įvardykite intensyviojo ūkininkavimo pranašumus ir trūkumus.

5.4 Augalininkystės pagrindinės šakos

1. Įvardykite nebioprodukcinio ūkio šakas, kurioms naudojama augalininkystės produkcija.
2. Kurios javų rūšys turi didžiausią reikšmę pasaulyje? Atsakymą pagrįskite.
3. Įvardykite po penkias žemės ūkio kultūras, kurios ypač plačiai auginamos pusiaujo, subekvatorinėje, atogrąžų ir vidutinių platumų klimato juostose (5.4.2).
4. Kurių natūraliai auginamų žemės ūkio kultūrų arealas priartėja prie Šiaurės poliarinio rato ar net peržengia jį?
5. Remkitės kavą importuojančių ir eksportuojančių šalių kartoschema (5.4.6), nurodykite šių ryšių dėsningumus.
6. Kodėl pasaulyje plečiami tonizuojamųjų augalų pasėlių plotai? Kokių problemų dėl to kyla šias kultūras auginančiose šalyse?

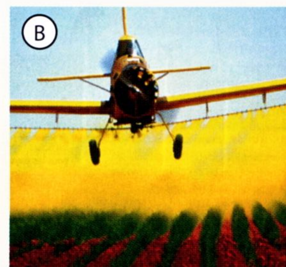
5.5 Gyvulininkystės pagrindinės šakos

1. Įvardykite penkias valstybes, kuriose gyvulininkystė yra ypač svarbi žemės ūkio šaka, ir paaiškinkite kodėl.
2. Paaiškinkite sąvokų „gyvulininkystės specializacija" ir „koncentracija" reikšmę. Kokių diskusijų ir prieštaravimų neretai sukelia tokios gyvulininkystės plėtros tendencijos?
3. Kurios gyvulininkystės šakos labai priklauso nuo gamtinių veiksnių, o kurios beveik arba visai nepriklauso? Atsakymą pagrįskite.
4. Kurias pasaulio valstybes galima laikyti pagrindinėmis gyvulininkystės produkcijos eksportuotojomis?
5. Aptarkite gyvulių auginimo *feedlot'uose* pranašumus ir trūkumus.

5.6 Šiuolaikinio žemės ūkio kryptys ir problemos

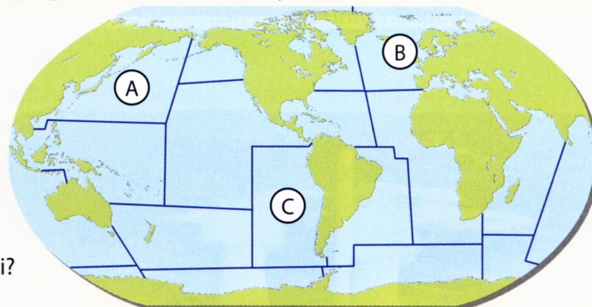
1. Paaiškinkite, kodėl šiuolaikinio žemės ūkio plėtrai būtinos didžiulės investicijos.
2. Kuo galima paaiškinti, kad požiūris į GMO produktus įvairiose šalyse labai skiriasi?
3. Kodėl ekologiški maisto produktai neretai gerokai brangesni už analogiškus įprastinius? Pasiūlykite priemonių, kurios padėtų keisti žmonių vartojimo įpročius.
4. Paaiškinkite, kokią įtaką gyvūnų rūšių įvairovei turi monokultūrinis ir įvairiašakis žemės ūkis (5.6.9). Kokių išvadų galima iš to padaryti?
5. Su kokiomis problemomis susiduria šiuolaikinis žemės ūkis? Kurios iš jų kelia didžiulę grėsmę aplinkai?
6. Paaiškinkite, kodėl pasaulio mastu žemės ūkyje toks svarbus vaidmuo tenka vandens ištekliams. Kokių papildomų rūpesčių dėl to kyla žemdirbiams?
7. Kokios su žemės ūkiu susijusios problemos matomos A ir B nuotraukose? Kokių padarinių jos sukelia?

5.7 Žvejyba ir žuvivaisa

1. Paaiškinkite, kodėl daugiausia žuvų ir kitų jūros gėrybių sugaunama šelfo akvatorijose.
2. Kaip vadinami kartoschemoje A–C pažymėti ypač žuvingi žvejybos sektoriai? Įvardykite ne mažiau kaip tris tokio žuvingumo priežastis.
3. Kurioms pasaulio valstybėms žvejyba yra svarbi ūkio šaka? Atsakymą pagrįskite.
4. Kokiais būdais mėginama apsaugoti Pasaulinio vandenyno biologinius išteklius?
5. Kokie yra akvakultūros plėtros pranašumai ir trūkumai? Kuriose šalyse toks ūkininkavimo būdas yra labiausiai pažengęs?

5.8 Lietuvos žemės ūkis

1. Kokie yra esminiai sovietmečiu Lietuvoje plėtoto žemės ūkio ypatumai?
2. Kodėl per pastaruosius kelis dešimtmečius labai sumažėjo žemės ūkyje dirbančių žmonių? Įvertinkite pokytį.
3. Įvardykite Lietuvos žemės ūkio specializacijos šakas. Kokie veiksniai ar aplinkybės jas lėmė?
4. Palyginkite Lietuvos vidutinio ūkio dydį su kitų ES šalių analogišku rodikliu (5.8.3). Nurodykite ūkininkavimo mažame ir dideliame ūkyje pranašumus bei trūkumus.
5. Kaip per pastaruosius 20 metų pasikeitė žemės ūkio produktų gamybos apimtys skaičiuojant 1 gyventojui (5.8.7)? Paaiškinkite, kodėl vienų produktų apimtys padidėjo, o kitų sumažėjo.
6. Pasvarstykite, kodėl pastaruoju metu žemės ūkis ima visiškai priklausyti nuo maisto pramonės įmonių.
7. Įvertinkite ES paramos Lietuvos žemės ūkiui reikšmę. Kokios yra ES žemės ūkio politikos kryptys?

5.9 Badas ir pasaulio maisto ištekliai

1. Įvertinkite badaujančių ir nepakankamai valgančių žmonių skaičiaus pokytį nuo 1971 iki 2010 m. (5.9.1). Kokių išvadų galima padaryti?
2. Kodėl teigiama, kad chroniškas badas yra viena iš rimčiausių žmonijos problemų? Atsakymą pagrįskite.
3. Kuriuose pasaulio regionuose nepakankamai valgančių žmonių dalis yra didžiausia (5.9.3)?
4. Įvardykite penkias, jūsų manymu, opiausias bado ir neprievalgio Žemėje problemas. Pateikite kiekvieną iš jų pagrindžiančių argumentų.
5. Kokių šios problemos sprendimo būdų siūlo JT? Įvertinkite, kurių iš jų įgyvendinimas labiau priklauso nuo pačių šios problemos kamuojamų valstybių, o kurių – nuo pasaulio bendruomenės.

6 ENERGETIKA IR GAMTOS IŠTEKLIAI

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- apibūdinti energetikos reikšmę pasaulio ūkyje, jos raidą ir vykstančius pokyčius;
- žinoti didžiausią ekonominę reikšmę turinčias kuro išteklių rūšis, jų gavybos regionų pasiskirstymą pasaulyje;
- apibūdinti svarbiausias elektrinių rūšis, įvardyti jų vaidmens reikšmę energetikos struktūroje;
- nurodyti alternatyviosios energetikos rūšis, argumentuoti jų svarbą žmonijos ateičiai, aplinkosaugai;
- apibūdinti Lietuvos energetikos balanso pokyčius, perspektyvas;
- įvardyti gamtos išteklių rūšis, jų pasiskirstymą, būtinumą tausoti, darniojo vystymosi koncepcijos aktualumą.

6.1 Gamtos ištekliai

Bet kuriai ekonominei veiklai reikia išteklių. Jie skiriami į žmogiškuosius ir gamtos išteklius. Prie **žmõgiškųjų ìšteklių** priklauso darbo, technologiniai ir finansiniai (→ Pramonė). Gamtos ištekliai yra turtai, gaunami iš gamtinės aplinkos.

Žmonių ūkinė veikla labai priklauso nuo gamtos išteklių. Atsižvelgiant į kriterijus, skiriama gamtos išteklių klasifikacija pagal gamtos komponentus, panaudojimo būdą ir atsinaujinimą. Taip pat vis dažniau skiriami **rekreãciniai ìštekliai**.

Rekreaciniai ištekliai – gamtinės ir kultūrinės vertybės ar savybės, kurios gali būti ar yra naudojamos rekreacijai.

- Pagal gamtos komponentus skiriami:
  - mineraliniai ištekliai (naudingosios iškasenos);
  - klimatiniai ištekliai;
  - vandens ištekliai (gėlavandeniai ir hidroenergetiniai);
  - žemės ir dirvožemio ištekliai;
  - biologiniai ištekliai (augalija ir gyvūnija).
- Pagal atsinaujinimą ir panaudojimą skiriami:
  - **neišseñkantieji ìštekliai** (Saulės spinduliuotė, vėjo, vandens energija, Žemės gelmių šiluma). Jų kiekis nepriklauso nuo ūkinio naudojimo intensyvumo;
  - **atsinaũjinantieji ìštekliai** (biologiniai, Žemės gelmių). Jų nemažėja tik tuo atveju, jei yra naudojami taupiai;
  - **neatsinaũjinantieji ìštekliai** (mineraliniai). Jų kiekis nuolat mažėja ir galiausiai gali baigtis;
  - antrinės žaliavos.

Gamtos ištekliai – visi gamtos komponentai ir gamtinės jėgos, kurias žmonės naudoja ūkinėje veikloje.

▼ **6.1.1** Gamtos išteklių klasifikacija

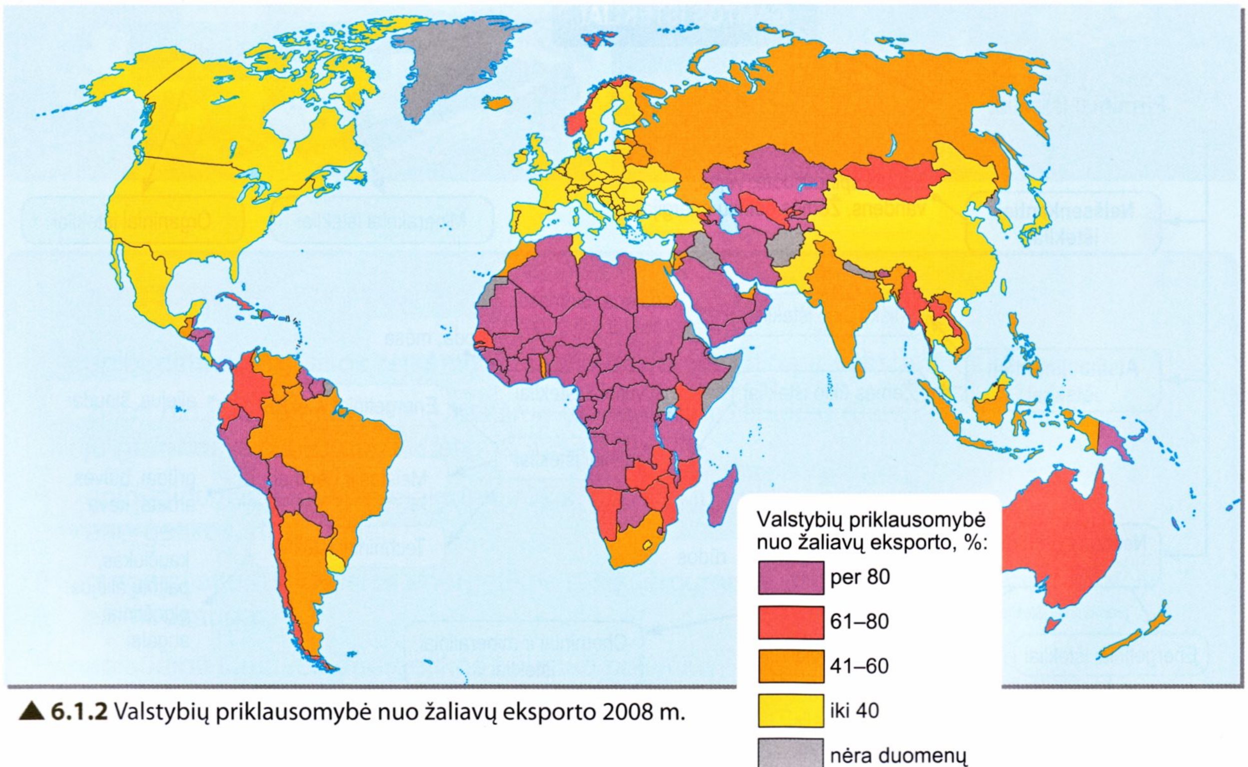

Ūkio priklausomybė nuo gamtos išteklių

Kiekvienos šalies ekonomikos specifika gerokai priklauso nuo gamtos išteklių. Turinti svarbių mineralinių žaliavų (naftos ir dujų, vertingų rūdų, aukso ir brangakmenių) valstybė gauna pajamų. Šių žaliavų gausa gali daryti ir tam tikrą neigiamą įtaką ekonomikai. Šalis tampa pernelyg priklausoma nuo „žaliavų narkotiko“. Ekonomikoje tai vadinama **išteklių prakeiksmu**, arba gausybės paradoksu (angl. – *Paradox of Plenty*).

Išteklių prakeiksmas – ekonomikos reiškinys, kai mineralinių išteklių gausa labiau trukdo nei padeda reikšmingai ir dinamiškai plėtoti šalies ūkį.

- Jei šalis turi daug svarbių naudingųjų iškasenų, gavybos pramonė yra labai pelninga, o tai stabdo kitų ūkio šakų (pvz., apdirbamosios pramonės) plėtrą.
  - Taivãnas ir Pietų̃ Korė́ja neturi svarbių mineralinių žaliavų, bet tai nesutrukdė jų staigiam ekonominiam pakilimui.
  - Persų įlankos šalims naftos gavyba teikia didžiulių pajamų, tačiau jų ekonomika išlieka vienpusė ir nesubalansuota.
  - Rùsija turi milžiniškų gamtos išteklių, bet jos ekonomika yra neefektyvi, šiuolaikinės pramonės šakos plėtojamos nepakankamai.
- Šalių, neturinčių svarbių mineralinių išteklių, ūkis yra įvairesnis nei šalyse, kuriose pernelyg didelį svorį turi gavybos pramonė.
- Šalių, kuriose didžiąją eksporto dalį sudaro **mineralinės žãliavos** (6.1.2), ekonomika tampa labai priklausoma nuo žaliavų kainų svyravimų pasaulio rinkoje.
  - 99,7% Angòlos eksporto sudaro nafta ir deimantai. Šių žaliavų kainų svyravimai neigiamai atsiliepia šalies ekonomikai, sunku planuoti biudžetą.
- Silpnos besivystančios šalys, kurios turi svarbių mineralinių išteklių, dažnai būna autoritarinės ir korumpuotos.
- Svarbių mineralinių išteklių (ypač naftos) koncentracija vienoje ar kitoje šalyje provokuoja besivystančių šalių konfliktus.

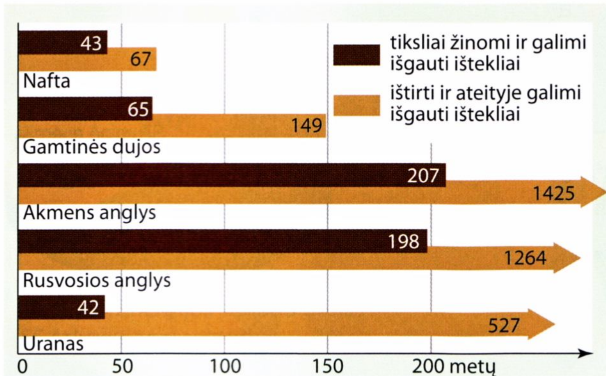

▲ **6.1.2** Valstybių priklausomybė nuo žaliavų eksporto 2008 m.

Gamtos išteklių išsekimo problema

Mineraliniai ištekliai neatsinaujina, todėl jų mažėjimas ar išsekimas yra viena iš rimčiausių žmonijos globaliųjų problemų. Kasmet iš Žemės gelmių išgaunama apie 100 mlrd. tonų mineralinių žaliavų.

- Daug svarbių naudingųjų iškasenų telkinių Žemėje jau išseko (dauguma rūdos telkinių Vakarų ir Vidurio Europoje, Urale), sparčiai senka ir daugelis dabar intensyviai eksploatuojamų telkinių.
- Prognozuojama: jeigu gavybos tempai išliks tokie patys, kai kurių svarbiausių naudingųjų iškasenų atsargos išseks iki XXI a. pabaigos (6.1.3).

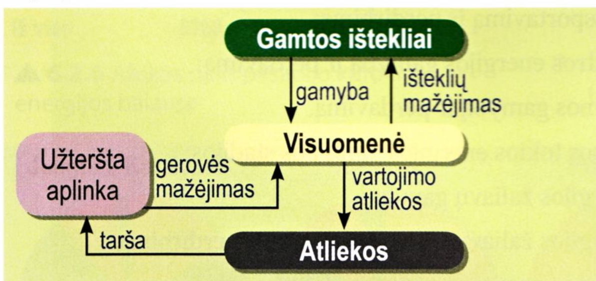
▲ **6.1.3** Kuriam laikui užteks šių iškastinio kuro išteklių skaičiuojant nuo 2000 m.

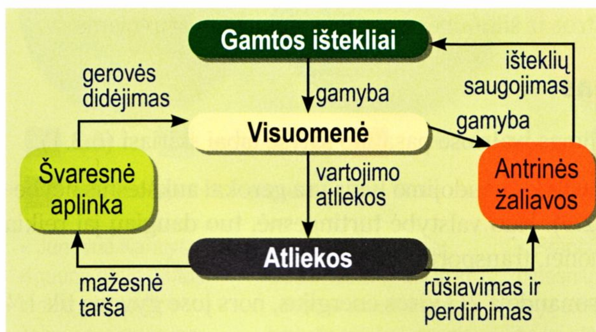
- Dabartinės mineralinių išteklių atsargos mūsų planetoje pasiskirsčiusios labai netolygiai. Vienose šalyse ir regionuose svarbūs naudingųjų iškasenų telkiniai išseks artimiausioje ateityje, kitose jų užteks dar 100–200 metams. Pavyzdžiui, Jungtìnėse Valstìjose ir Šiaurės jūroje naftos atsargų užteks 10–15 metų, o Persų įlankos regione – 70–100 metų. Tai didina geopolitinę įtampą dėl įtakos daug svarbių mineralinių išteklių turinčiuose regionuose.
- Labai aukšto išsivystymo šalys vis daugiau priklauso nuo mineralinių žaliavų importo. Dabar JAV importuoja apie 50%, ES – apie 80%, o Japònija – 90–95% reikalingų mineralinių žaliavų.

Gamtos ištekliai ir darnusis vystymasis

Visame pasaulyje daugelyje ekonomikos sričių visais lygmenimis mėginama laikytis **dar̃niojo výstymosi** koncepcijos. Ji apima visumą metodų, kuriais siekiama užtikrinti vystymąsi, tenkinantį žmonių gerovę dabar, ir nemažinti jos galimybių ateityje. Ši koncepcija ypač svarbi gamtos išteklių gavybai ir naudojimui.

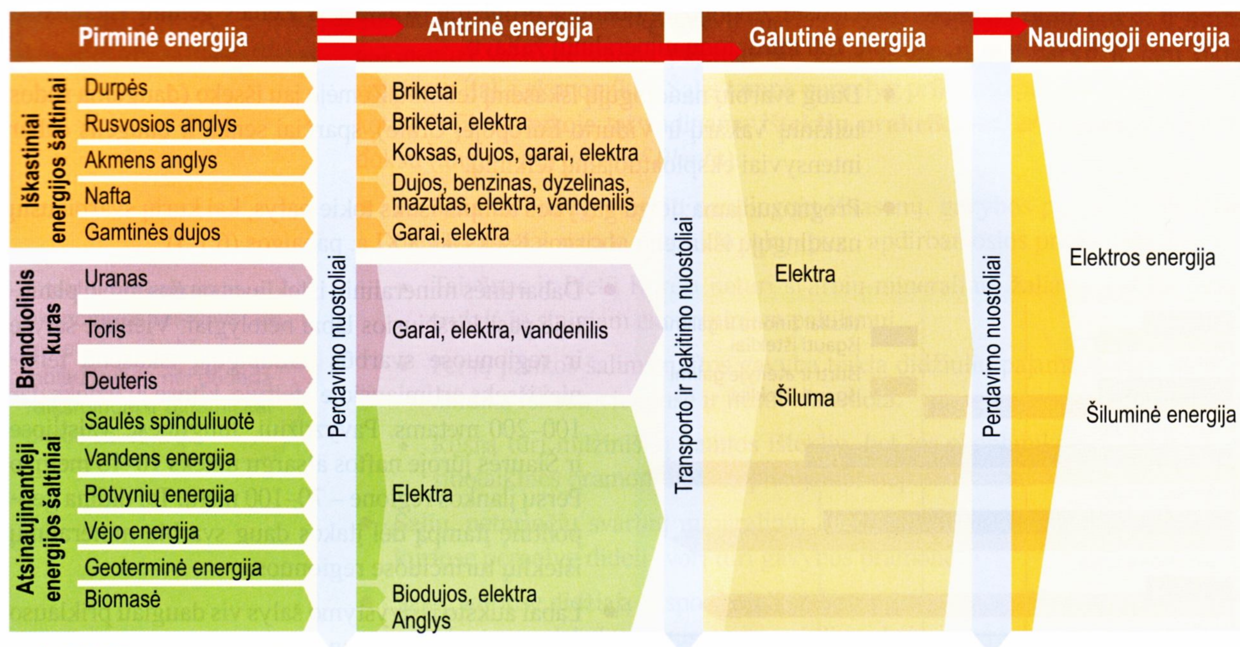
▼ **6.1.4** Gamtos išteklių naudojimas ir darnusis vystymasis

- Racionalus gamtos išteklių naudojimas apima tokius ūkininkavimo būdus, kurie nedaro žalos aplinkai, o gamtos ištekliai naudojami taupiai ir kompleksiškai, atliekos renkamos, rūšiuojamos ir perdirbamos arba utilizuojamos. Žaliavų problemos gali būti sprendžiamos tokiais būdais:
  - diegti energiją taupančias technologijas;
  - taikyti mažaatliekes technologijas;
  - perdirbti bei panaudoti pramonines ir buitines atliekas. Didesnė atliekų dalis tradiciškai išmetama, o tai pažeidžia pagrindinį ekologijos dėsnį – medžiagų apytaką gamtoje;
  - gamyboje vis daugiau naudoti **antrinès žãliavas** (plastiką, metalo laužą, makulatūrą, stiklą). Antriniam žaliavų naudojimui labai reikia rūšiuoti buitines atliekas. Tad visame pasaulyje gyventojai skatinami rūšiuoti šiukšles, statomi konteineriai popieriui, stiklui, metalui, plastikui;
  - siekti, kad atliekos būtų pagrindinės žaliavos, o likusios gamtos atsargos – rezerviniai žaliavų šaltiniai.
- Naudojant antrines žaliavas, neatsinaujinantieji mineraliniai ištekliai iš dalies tampa atsinaujinantieji.

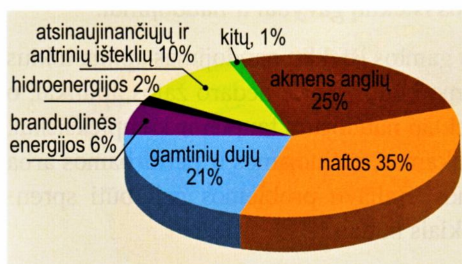
6.2 Energetika – ekonomikos variklis

▲ **6.2.1** Energijos ištekliai ir jų naudojimas

Šiais laikais apie 2 mlrd. žmonių neturi elektros energijos.

Energètika yra viena iš reikšmingiausių ūkio šakų, kuri užtikrina viso ūkio ir žmonių aprūpinimą energija. Skiriama pirminė – gamtinė – energija ir iš jos gaminama antrinė – šiluminė elektros energija. Jei ekonomiką įsivaizduotume kaip organizmą, energetika būtų jo kraujas. Nustojus tiekti energiją, sutriktų praktiškai visa ekonominė veikla. Kadangi energetika tokia svarbi, valstybių vyriausybės stengiasi visų pirma spręsti apsirūpinimo energija klausimus.

▲ **6.2.2** Pirminės energijos sunaudojimas pasaulyje pagal energijos šaltinius

- Energetika apima:
  - energijos žaliavų (iškastinio kuro) gavybą, transportavimą ir perdirbimą;
  - elektros energijos gamybą ir perdavimą;
  - šilumos gamybą ir perdavimą.
- Skiriamos tokios energijos gamybos stadijos:
  - energijos žaliavų gavyba;
  - energijos žaliavų transportavimas ir perdirbimas;
  - antrinės energijos gamyba elektros jėgainėse;
  - elektros ir šiluminės energijos tiekimas vartotojams.

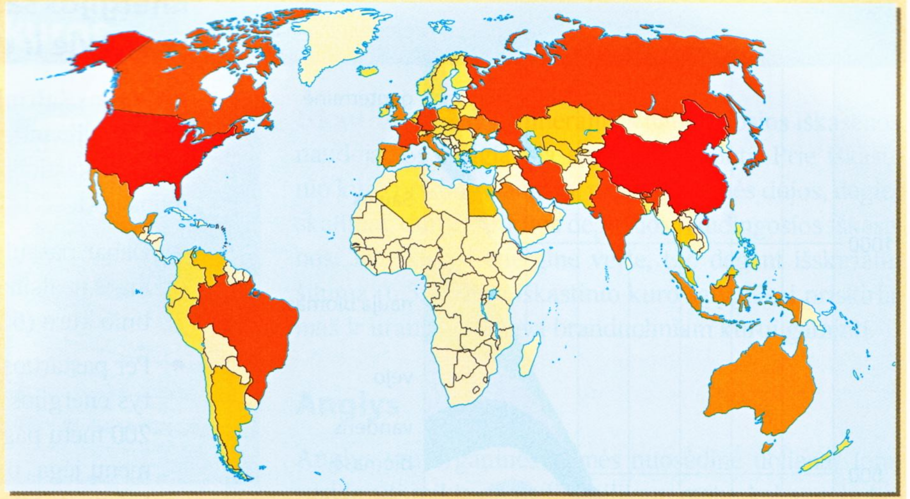
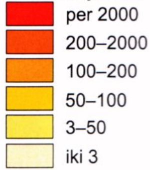
Energijos naudojimas

Energijos gamyba ir naudojimas įvairiose pasaulio šalyse labai skiriasi (6.2.4).

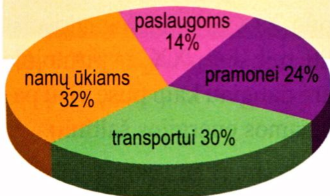
- Išsivysčiusiose šalyse energijos naudojimo lygis yra gerokai aukštesnis nei besivystančiose šalyse (6.2.3). Kuo valstybė turtingesnė, tuo daugiau jai reikia energijos: galingai pramonei, transportui, žmonių poreikiams.
  - Išsivysčiusios šalys sunaudoja 2/3 visos energijos, nors jose gyvena tik 1/4 pasaulio gyventojų.
  - JAV galima vadinti milžinišku energijos siurbliu. Šioje supervalstybėje gyvena vos 4% pasaulio žmonijos, tačiau ji sunaudoja apie 25% visos pasaulyje pagaminamos energijos!

Metai	Išsivysčiusios	Besivystančios
1990	75	25
2000	67	33
2010	62	38

▲ **6.2.3** Energijos sunaudojimas išsivysčiusiose ir besivystančiose šalyse 1990–2010 m., %

▶ **6.2.4** Pirminės energijos sunaudojimas pasaulyje, mln. t naftos ekvivalentų

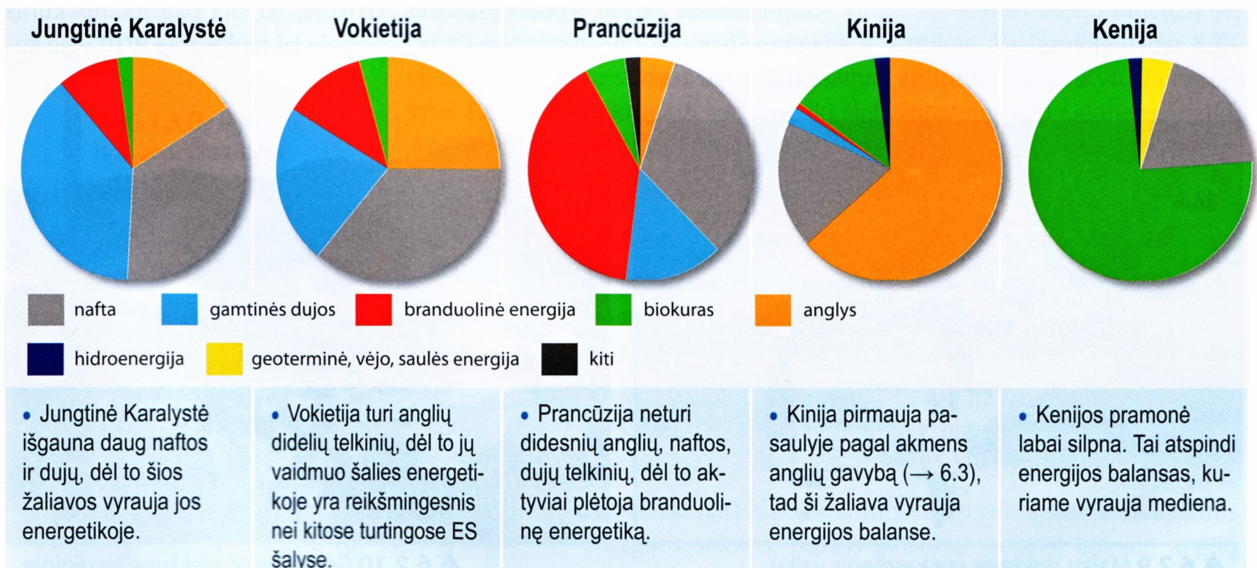

▲ **6.2.5** Energijos sunaudojimas ES šalyse pagal sektorius

Kuras	Pasaulyje, mln. tonų	Afrikoje, mln. tonų	Afrikos dalis, %
Nafta	1610	25	1,6
Gamtinės dujos	2740	85	3,1
Akmens anglys	3180	86	2,7
Hidroenergija	630	14	2,2
Biomasė	600	140	23,4
Iš viso	**8760**	**350**	**4**

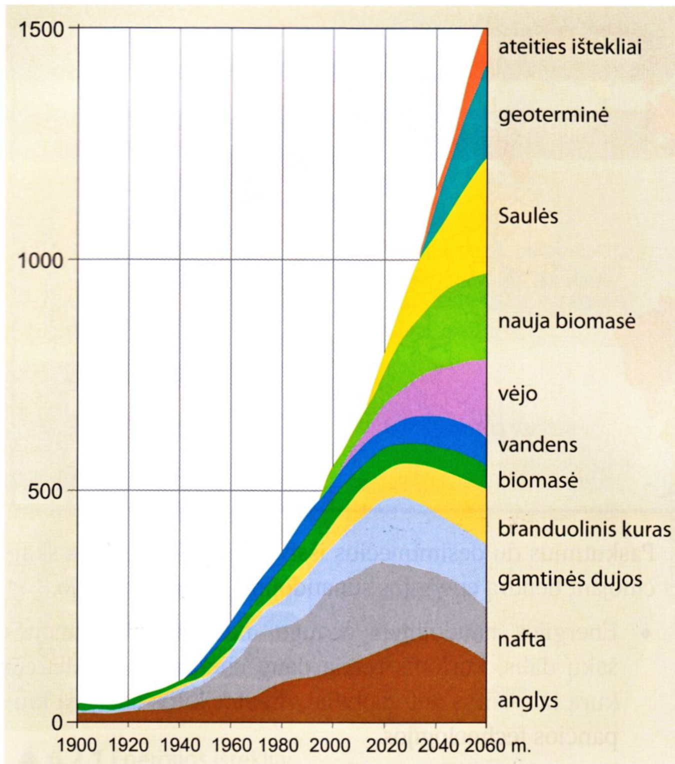
▲ **6.2.6** Afrikos dalis pasaulio kuro ir energijos balanse

- Paskutinius du dešimtmečius išsivysčiusių šalių dalis skaičiuojant bendrą energijos sunaudojimą gerokai mažėjo.
  - Energijos naudojimas neaugo, nes smuko pramonės šakų dalis, kurioms reikia daug energijos, populiarėjo kurą taupantys automobiliai, diegtos kitos energiją taupančios technologijos.
  - Kylančios ekonomikos šalyse energijos reikšmė labai išaugo dėl industrializacijos, gerėjančio gyvenimo.
- Pagrindiniai energijos vartotojai yra:
  - elektros jėgainės, naudojančios pirminę energiją;
  - transporto priemonės;
  - pramonės įmonės;
  - žemės ūkis ir paslaugų sektorius;
  - žmonių būstai.
- Išsivysčiusiose šalyse didžiausi energijos vartotojai yra transportas ir žmonių būstai (6.2.5).

- Jungtinė Karalystė išgauna daug naftos ir dujų, dėl to šios žaliavos vyrauja jos energetikoje.
- Vokietija turi anglių didelių telkinių, dėl to jų vaidmuo šalies energetikoje yra reikšmingesnis nei kitose turtingose ES šalyse.
- Prancūzija neturi didesnių anglių, naftos, dujų telkinių, dėl to aktyviai plėtoja branduolinę energetiką.
- Kinija pirmauja pasaulyje pagal akmens anglių gavybą (→ 6.3), tad ši žaliava vyrauja energijos balanse.
- Kenijos pramonė labai silpna. Tai atspindi energijos balansas, kuriame vyrauja mediena.

▲ **6.2.7** Kuro ir energijos balansas kai kuriose šalyse

▲ **6.2.8** Pasaulio kuro ir energijos balansas

Energijos šaltinių balansas praeityje ir dabar

Enèrgijos šaltìniai gali būti atsinaujinantieji ir neatsinaujinantieji (← 6.1). Prie pastarųjų priklauso iškastinis kuras: anglys, nafta, gamtinės dujos ir kt.

- Dabar pasaulyje apie 90% energijos gaunama iš neatsinaujinančiųjų šaltinių, t.y. iškastinio kuro (6.2.8).
- Per pastaruosius porą šimtų metų vyraujantys energijos šaltiniai ne kartą keitėsi. Prieš 200 metų pagrindiniai buvo mediena ir raumenų jėga, o nuo XIX a. pradžios laipsniškai augo anglių reikšmė. XX a. pirmojoje pusėje jos sudarė daugiau kaip pusę visų pasaulyje sunaudojamos energijos šaltinių.
- Nuo XX a. vidurio smarkiai išaugo naftos ir gamtinių dujų reikšmė. Šios žaliavos iki šiol yra pagrindiniai energijos šaltiniai.
- XX a. paskutiniame ketvirtyje sparčiai didėjo naujo energijos šaltinio – branduolinės energijos – reikšmė. Dėl atominės energetikos keliamo pavojaus šio energijos šaltinio dalis pasaulio energijos balanse pastaruoju metu neauga (↓).
- XXI a. pasaulio energetikoje turėtų įsivyrauti atsinaujinantieji energijos šaltiniai.
- Kiekvienos šalies energetikai būdingas tam tikras **enèrgijos balánsas**. Jis rodo, kuriems energijos šaltiniams teikiama pirmenybė. Šis balansas priklauso nuo turimų energijos išteklių ir šalies išsivystymo lygio.
  - Daugumoje išsivysčiusių šalių vyrauja nafta ir gamtinės dujos, o besivystančiose šalyse, išskyrus turinčias naftos ir dujų didelių atsargų, paprastai vyrauja kiti energijos šaltiniai.
  - Silpniausiose šalyse, ypač Užsaharės Afrikoje, iki šiol pagrindinis kuras yra mediena (6.2.9). Antai Nepalė ir Ugándoje jai tenka apie 9/10 viso sunaudojamo kuro.

▲ **6.2.9** Malkų rinkimas yra kasdienis vaikų ir moterų darbas Afrikoje

▲ **6.2.10** Geoterminė elektrinė Naujojoje Zelandijoje

6.3 Iškastinis kuras

▲ **6.3.1** Anglių kasyklos darbininkai

Iškastìnis kùras – mineralinės naudingosios iškasenos, naudojamos daugiausia energijai gaminti. Prie iškastinio kuro priklauso anglys, nafta, gamtinės dujos, degieji skalūnai, durpės ir kitos degiosios naudingosios iškasenos. Jos skiriasi energine verte, t.y. degant išskiriama šiluma (6.3.2). Prie iškastinio kuro sąlygiškai priskiriamas ir uranas – žaliava branduoliniam kurui gaminti.

Anglys

Anglys yra organinės kilmės nuosėdinė uoliena. Joms susidaryti reikia daugelio milijonų metų, kol augalų liekanos laikui bėgant atsiduria giliai po kitų sąnašų klodais ir veikiamos aukštos temperatūros, didžiulio slėgio netenka vandens, dujų ir sukietėja. Daugiausia anglių susidarė iš karbono periode pelkėse gausiai augusių miškų medienos. Tada, prieš 300–350 mln. metų, klimatas buvo itin drėgnas ir šiltas, didelį plotą apėmė pelkės.

Kuras	Išskiriama šiluma, MJ
Nafta	44
Gamtinės dujos	43,5
Akmens anglys	19,3
Durpės	14,2
Mediena	10,5

▲ **6.3.2** Kuro rūšių energinė vertė, 1 kg sudegusio kuro išskiriama šiluma, MJ

Kuo anglyse daugiau angliavandenilių, tuo didesnė energinė vertė. Pagal tai skiriamos trys pagrindinės grupės:

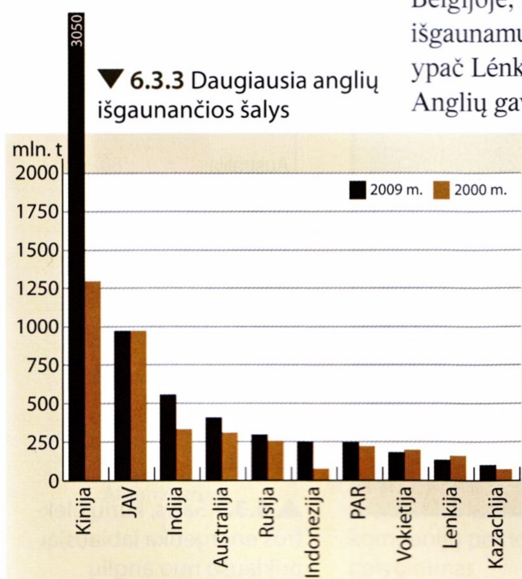
- **rùsvosios añglys**, arba **lignìtas** (60–75% angliavandenilių). Naudojamos iš esmės tik šiluminėse jėgainėse;
- **akmeñs añglys** (75–90% angliavandenilių). Tai karbono periodo anglys ir sudaro pagrindinę visų išgaunamų anglių dalį;
- **antracìtas** (91–97% angliavandenilių) – vertingiausia anglių rūšis.

Anglių reikšmės pokyčiai

Iki XX a. vidurio anglys buvo pagrindinis kuras pramonei, transportui, būstui. Vėliau daugelyje ūkio sričių jį pakeitė geresnių savybių turintis kuras – nafta.

- Nuo XX a. vidurio Europoje prasidėjo anglių pramonės nuosmukis. Laipsniškai uždarytos beveik visos kasyklos Jungtìnėje Karalỹstėje, Prancūzìjoje, Beĩgijoje, labai sumažėjo anglių gavyba Vokietìjoje. Pastarojoje dabar 85% išgaunamų anglių sudaro lignitas, kasamas atviruoju būdu. Rytų Europos, ypač Lénkijos ir Ukraìnos, šachtose iki šiol išgaunama daug akmens anglių. Anglių gavybos nuosmukio Europoje priežastys:
  - beveik neliko lengvai prieinamų klodų;
  - dar neįsisavinti klodai yra per giliai, jų gavyba neatsiperka;
  - giliau slūgsančios anglys turi daugiau priemaišų. Deginant jas, į atmosferą patenka dar didesnis teršalų kiekis, skatinantis rūgščiųjų lietų susidarymą;
  - šachtininkų atlyginimai Europoje yra daug didesni nei kituose pasaulio regionuose, tad auga vietinių anglių savikaina.
- Nepaisant naftos populiarumo, anglys ir dabar lieka svarbus energijos šaltinis. Naftos kainoms sparčiai augant, anglių pramonė atsigavo ir paskutiniais dešimtmečiais šios žaliavos gavyba daugelyje pasaulio šalių pastebimai auga (6.3.3).

▼ **6.3.3** Daugiausia anglių išgaunančios šalys

Valstybė	Mln. t/metus
Japonija	182
Kinija	152
Pietų Korėja	110
Indija	77
Taivanas	65
Vokietija	46
JK	42

▲ **6.3.4** Daugiausia anglių importuojančios šalys 2010 m.

Valstybė	Mln. t/metus
Australija	288,5
Indonezija	261
Rusija	131
Kolumbija	76
Pietų Afrika	74
JAV	60
Kinija	38

▲ **6.3.5** Daugiausia anglių eksportuojančios šalys 2010 m.

Anglių gavyba ir eksportas

- Anglys išgaunamos dviem būdais: **šãchtose** arba atviruoju būdu **karjèruose**. Pastarasis metodas gerokai pigesnis. Gavyba šachtose yra sudėtinga, brangi ir pavojinga (6.3.6).
- 2010 m. pasaulyje išgauta apie 5 mlrd. t anglių, o tai beveik dvigubai daugiau nei prieš 40 metų. Pasaulio lyderė yra Kìnija, kurioje iškasama apie 40% pasaulio anglių (6.3.3). Labai pelninga gavyba Austrãlijoje, nes beveik visos anglys kasamos atviruoju būdu, o Pietų̃ Ãfrikoje – dėl pigios darbo jėgos.
- Didžioji dalis anglių sunaudojama gavybos regionuose ir tik 16% eksportuojama.
- Pastaruoju metu daugiausia anglių eksportuoja Pietų pusrutulio (6.3.5), o importuoja – Rytų Azijos šalys (6.3.4). Šie duomenys rodo sunkiosios pramonės nuosmukį Europoje ir suklestėjimą Azijoje.

Anglių naudojimas

- Didesnę dalį anglių sunaudoja išsivysčiusios šalys, o besivystančios, išskyrus Kìniją, – gana mažai.
- Anglys daugiausia naudojamos šiluminėse jėgainėse ir juodojoje metalurgijoje. Kai kuriose šalyse 80–90% elektros energijos gaunama deginant anglis (6.3.7). Juodajai metalurgijai tenka 13% pasaulyje išgaunamų anglių. Metalams lydyti anglys turi būti paruoštos, t.y. įsodrintos. Tokios anglys vadinamos **koksù**. Deginant anglis pasaulyje išlydoma 70% plieno.

Anglių naudojimo pranašumai

- Anglių atsargos Žemėje yra milžiniškos. Pagal dabartinius gavybos tempus jų pakaks keliems šimtmečiams.
- Didelių atsargų yra visuose pasaulio regionuose, o 70% naftos ir dujų atsargų – Artimuosiuose Rytuose ir Rusijoje.

Anglių naudojimo trūkumai

- Anglių kasyba darko kraštovaizdį, teršia aplinką.
- Darbas šachtose yra pavojingas.
- Anglis brangu transportuoti.
- Deginant anglis, į aplinką patenka daug kenksmingų medžiagų. Dėl jų susidaro rūgščiųjų lietų, skatinamas šiltnamio efektas.

▲ **6.3.6** Anglių gavybos būdai

Šalis	Anglys, %
Lenkija	93
PAR	93
Australija	80
Kinija	78
Izraelis	71
Kazachija	70
Indija	69
Marokas	69
Čekija	59
Graikija	58

▲ **6.3.7** Šalys, kurių elektros energetika labiausiai priklauso nuo anglių

Nafta

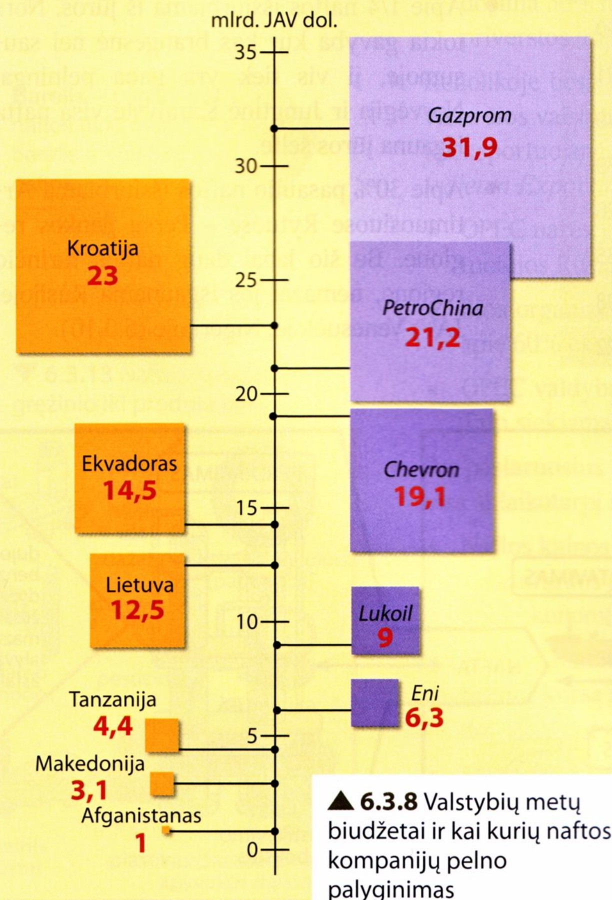
Nafta – gamtinis degusis skystis, sudėtingas organinių ir neorganinių junginių mišinys. Manoma, kad ji susidarė dideliame gylyje ir veikiama aukštos temperatūros iš vandenyje ir dugno nuosėdose esančio planktono bei kitų organizmų likučių. Nafta ir dujos susitelkusios poringose uolienose. Jose nafta slūgso kaip vanduo kempinės porose.

Šiuolaikinės naftos pramonės pradžia laikomi 1859 m., kai Edvinas L. Dreikas, gręždamas šulinį Titusvile (JAV, Pensilvanijos valstija), atsitiktinai rado naftos.

Naftos gavyba ir gabenimas jūrų keliais ekologiškai labai pavojingas – naftos išsiliejimai per tanklaivių, gręžinių ir povandeninių vamzdynų avarijas kelia didžiulę grėsmę jūrų ekosistemoms.

Nafta – svarbiausia žaliava

- Nafta neabejotinai yra svarbiausia ūkio žaliava. Iš jos pagaminti produktai naudojami kaip kuras transportui, šiluminėse jėgainėse ir kaip chemijos pramonės žaliava.
  - Iš naftos gaminamos populiariausios kuro rūšys (benzinas) automobiliams ir kitoms transporto priemonėms, aviacinis kuras. Visuotinai pakeisti šias kuro rūšis neįmanoma.
  - Nafta yra svarbiausia chemijos pramonės žaliava – daugelio sintetinių medžiagų (plastiko, polietileno, gumos) pagrindas. Pakeisti ją chemijos pramonėje dar sunkiau, nei rasti kuro pakaitalą. Nemažai ekonomistų teigia, kad naftą reikėtų taupyti būtent chemijos pramonei.
- Naftą transportuoti lengviau ir pigiau nei kurią kitą mineralinę žaliavą.
- Deginant naftą, į atmosferą patenka mažiau šiltnamio dujų nei deginant anglis.
- Naftos verslas – vienas iš pelningiausių pasaulyje.

▲ **6.3.8** Valstybių metų biudžetai ir kai kurių naftos kompanijų pelno palyginimas

Naftos pramonė

Naftos pramonėje nuo gavybos iki naudojimo skiriami tokie etapai:

- telkinių žvalgyba;
- gavyba. Jei ji vyksta sausumoje, statomi gręžimo bokštai, o jei siurbiama iš jūrų ar vandenynų podugnio uolienų, įrengiamos **nãftos platfòrmos**;
- gabenimas nuo gavybos vietų iki naftos rafinavimo ir perdirbimo įmonių. Gabenama naftotiekiais, traukinių cisternomis, **tánklaiviais**;
- perdirbimas. Gaminami galutiniai naftos produktai: benzinas, dyzelinas, aviacinis kuras, mazutas;
- naftos produktų gabenimas vartotojams.

▲ **6.3.9** 458 m ilgio *Seawise Giant* – vienas iš didžiausių pasaulyje tanklaivių

▼ **6.3.10** Naftos gavyba ir transportavimo kryptys 2010 m.

Daugiausia naftos išgaunantys regionai 2010 m.:
Persų įlanka – 1100 mln. t
Vakarų Sibiras – 350
Meksikos įlanka – 350
Šiaurės Afrika – 250
Gvinėjos įlanka – 250
Šiaurės jūra – 220
Marakaibo įlanka – 125

842,9 325,3 · 97 155,7 · 147,5 · 124,8 · 104,3 · 113,9 · 124,9 494,2 · Iranas 202,4 · 121,8 459,5 · 404,6 189 · 104,3 197,6 · 148,5 · Irakas 121,8 · Kuveitas 121,3

Saudo Arabija 4,9 · Kanada 2,9 · JAV 2,7 · Pietų Korėja 2,1 · Japonija 1,6 · Vokietija 1,4 · Rusija 0,9 · Brazilija 0,5 · Kinija 0,3 · Indija 0,1

Naftos suvartojimas, t 1 gyv., 2010 m.

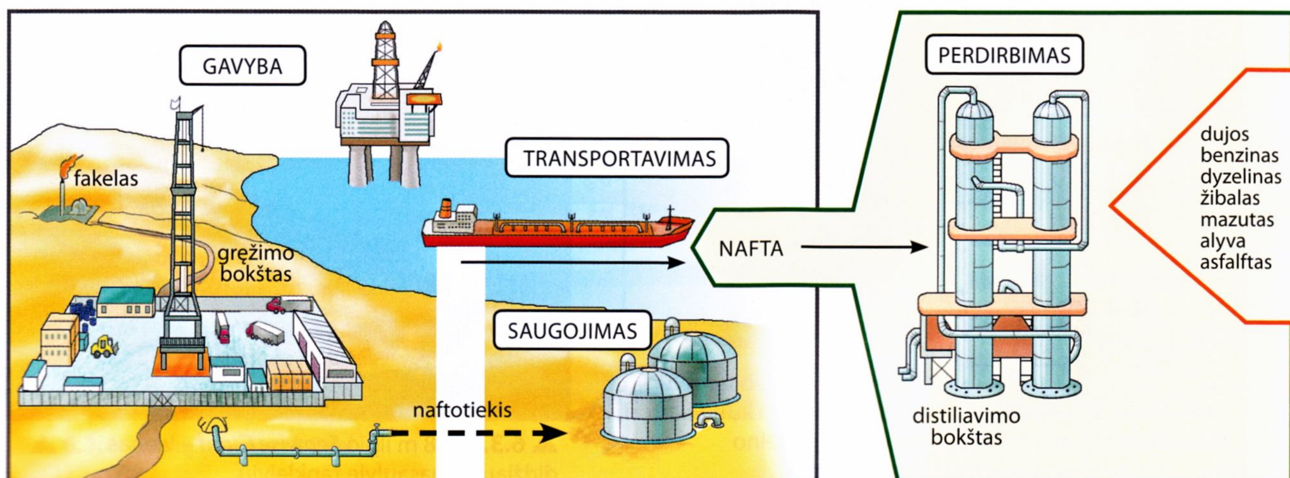
naftos sunaudojimas, mln. t per metus
naftos gavyba, mln. t per metus
pagrindinės transportavimo kryptys

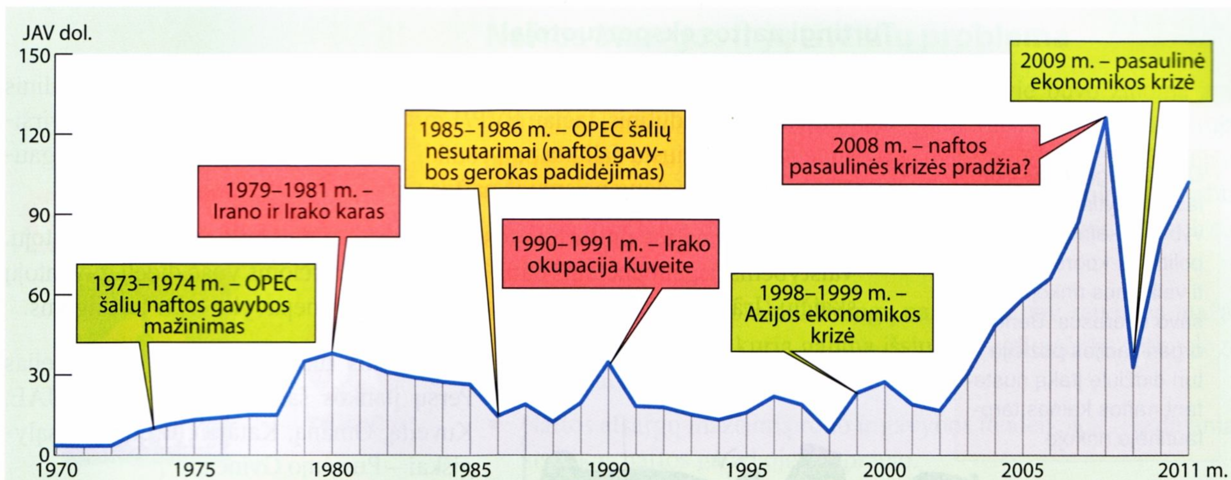
Šalis	Gyv. skaičius, tūkst.	Naftos gavyba, mln. t	Naftos gavyba, 1 gyv. t	BVP 1 gyv., JAV dol.
Kataras	850	60	70,5	88 559
Brunėjus	400	8	20	48 890
JAE	5100	152	30	48 821
Kuveitas	2600	137	53	37 849
Omanas	3000	40	13	25 439
Saudo Arabija	26 100	488	18,5	23 826
Iranas	77 900	209	2,7	10 865
Jemenas	24 100	14	0,6	2598
Nigerija	155 200	110	0,7	2422

▲ **6.3.11** Naftos eksporto šalys ir jų gerovės lygis 2010 m.

Naftos gavyba

- 2005–2010 m. pasaulyje kasmet buvo išgaunama po 3,5–4,0 mlrd. t naftos.
- Apie 1/4 naftos išsiurbiama iš jūros. Nors tokia gavyba kur kas brangesnė nei sausumoje, ji vis tiek yra gana pelninga. Norvègija ir Jungtìnė Karalỹstė visą naftą išgauna jūros šelfe.
- Apie 30% pasaulio naftos išsiurbiama Artimuosiuose Rytuose – Persų įlankos regione. Be šio labai daug naftos turinčio regiono, nemažai jos išgaunama Rùsijoje, JAV, Venesuèloje, Nigèrijoje (6.3.10).

▲ **6.3.12** Naftos kaina nuo 1970 m.

Naftos kainos gali būti politinis įrankis. Antai 1973 m. po pralaimėto karo su Izraeliu arabų šalys, sudarančios daugumą OPEC narių, nusprendė „nubausti“ JAV ir Europos šalis, kurios palaikė Izraelį, ir smarkiai sumažino gavybą, dėl to naftos kaina išaugo kelis kartus.

Barelis – pagrindinis naftos tūrio matas, 1 barelis = 158,988 litro naftos.

▼ **6.3.13** Naftos kelias nuo gręžinio iki produkcijos

Prekyba nafta

Pagrindinė dalis pasaulyje išgaunamos naftos parduodama tarptautinėje rinkoje. Didžiausios eksportuotojos ir importuotojos parodytos žemėlapyje (6.3.10).

- Ne visos naftą išgaunančios šalys yra svarbios eksportuotojos. Antai JAV, Kìnija, Brazìlija išgauna daug, bet neeksportuoja, nes pačios sunaudoja kur kas daugiau.
  - JAV yra naftos sunaudojimo milžinė. Šiai supervalstybei tenka apie ¼ visos pasaulyje išgaunamos naftos. Palyginimui: Europos Sąjungoje, kur gyvena daugiau žmonių, o gyvenimo lygis irgi labai aukštas, sunaudojama 30% mažiau naftos. Tiek daug naudojančios Jungtìnės Valstìjos priverstos importuoti dvigubai daugiau naftos, nei pačios išsiurbia.
- Keliolikoje besivystančių šalių nafta sudaro 80–95% jų eksporto. Beveik visos šios valstybės yra svarbiõs tarptautinės organizacijos – **OPEC** (Naftą eksportuojančių šalių organizacija, angl. – *The Organization of the Petroleum Exporting Countries*) narės.
  - OPEC narės yra 12 valstybi. Joms nepriklauso svar̃bios naftos eksportuotojos Rùsija ir Norvègija, daugelis kitų šalių.
  - Šios organizacijos šalims tenka 35% visos pasaulio naftos gavybos ir apie 60% eksporto.
  - OPEC valdyba visoms organizacijos narėms nustato **gavýbos kvotàs**. Taip siekiama neleisti kristi naftos kainoms.
- Per pastaruosius 40 metų naftos kainos pasaulio rinkoje labai išaugo, nors visą šį laikotarpį smarkiai svyravo (6.3.12).
  - Naftos kainos svyravimai priklauso nuo įvairių ekonominių ir politinių veiksnių. Jos paprastai kyla per karinius konfliktus, o krinta per pasaulines ekonomikos krizes (1998, 2009 m.).
  - 1970 m. naftos kaina tesiekė 3 JAV dol. už **bãrelį** (12 JAV dol. pagal dabartinį kursą), o 2008 m. pirmą kartą peržengė psichologinę 100 JAV dol. ribą, nors tais pačiais metais šoktelėjo net iki 147 dol. už barelį.
  - Manoma, kad naftos kainos smarkus augimas susijęs su naftos pasaulinės krizės pradžia, kai paklausa vis didėja, o gavyba globaliu mastu pradeda mažėti (↓). Prognozuojama, kad per artimiausius 10–20 metų naftos kainos išaugs 4–5 kartus.

Turtingi naftos eksportuotojai

Dabar pasaulyje yra nemažai vadinamųjų besivystančių šalių, kurių socialinis ekonominis lygis vidutinis, tačiau BVP/1 gyv. rodiklis labai aukštas, neretai viršija daugelio išsivysčiusių šalių tą patį rodiklį. Tokios šalys – naftos turtuolės, gaunančios nepaprastai daug pajamų iš naftos verslo.

OPEC pagrindinis tikslas – laikytis naftos gavybos ir kainų bendros politikos, koordinuoti veiksmus rinkoje, ginti savo interesus. Bendra organizacijos pozicija turi didžiulę įtaką nustatant naftos kainas tarptautinėje rinkoje.

- Labiausiai iš naftos praturtėjo tos šalys, kuriose palyginti nedaug gyventojų. Valstybėms, išgaunančioms daug naftos, bet turinčioms ypač didelį gyventojų skaičių (Irãnui, Nigèrijai), iš naftos verslo taip ir nepavyko tapti turtingoms.

▲ **6.3.14** OPEC reikšmė pasaulyje karikatūristo akimis

- Prie naftos turtuolių galima skirti kelias Persų įlankos šalis (Saùdo Arãbiją, JAE, Kuveĩtą, Omãną, Katãrą), Brunéjų ir sąlygiškai – Pusiáujo Gvinéją.
  - Beveik visose šalyse per paskutinius dešimtmečius labai pakilo gyvenimo lygis, nutiesta kokybiškų kelių, pastatyta prabangių dangoraižių.
  - Dauguma šalių dar pernelyg priklauso nuo naftos gavybos. Jų ekonomika vienapusiška, šiuolaikinė apdirbamoji pramonė išplėtota silpnai.
  - Siekdamos sumažinti ūkio priklausomybę nuo naftos kai kurios turtingos eksportuotojos pradėjo vykdyti **ekonòmikos diversifikãciją**, t.y. investuoti lėšų į kitas ūkio sritis.

Naftos perdirbimas

Ekonomikos diversifikacija – lėšų investavimas į skirtingus ūkio subjektus, įvairias ūkio šakas.

Sausumoje ar vandens telkiniuose išgauta nafta vamzdynais, transporto priemonėmis gabenama į naftos perdirbimo įmones (NPĮ), kur vyksta jos **rafinãvimas**, gaminami įvairūs naftos produktai: skirtingos kuro rūšys (benzinas, žibalas, dyzelinas, mazutas), įvairūs tepalai, naftos chemijos žaliava, asfaltas, naftos koksas (6.3.13).

- Didžiulės NPĮ retai kada statomos naftos gavybos vietose. Paprastai didesnė dalis žaliavinės naftos gabenama į tuos regionus, kur plačiausia naftos produktų realizavimo rinka.
  - Daug stambių NPĮ veikia jūrų uostuose arba netoliese, nes žaliavinę naftą patogu atgabenti tanklaiviais. Antai prie jūrų uostų veikia visos Jungtìnės Karalỹstės ir beveik visos Prancūzìjos NPĮ.
  - Atokiau nuo jūros NPĮ statomos tuose miestuose, per kuriuos driekiasi naftotiekiai, pavyzdžiui, Ingolštate (Vokietìjoje), Plocke (Lénkijoje), Novopolocke (Baltarùsijoje), Mažeĩkiuose.
  - Europoje didžiausias naftos perdirbimo centras yra Roterdame (perdirbama 70 mln. t naftos per metus). Šis Olándijos uostamiestis išsidėstęs tankiai gyvenamoje ir ekonomiškai labai išsivysčiusioje Europos srityje, kur yra didelė galutinių naftos produktų paklausa.

Didžiausias pasaulyje naftos perdirbimo centras yra Hiustone (JAV, Tekse), į kurio uostą atgabenama Meksikos įlankoje ir kitose šalyse išgauta nafta. Visose čia veikiančiose NPĮ per metus perdirbama apie 140 mln. t naftos.

- NPĮ dažniausiai priklauso didžiulėms tarptautinėms bendrovėms, pavyzdžiui, *Exxon Mobil* (JAV), *Royal Dutch Shell* (Olándijoje), *British Petroleum* (JK), Total (Prancūzìjoje). Jos priskiriamos prie turtingiausių pasaulio bendrovių, kurių metinė apyvarta siekia kelis šimtus milijardų JAV dolerių (→ 8.2.3).

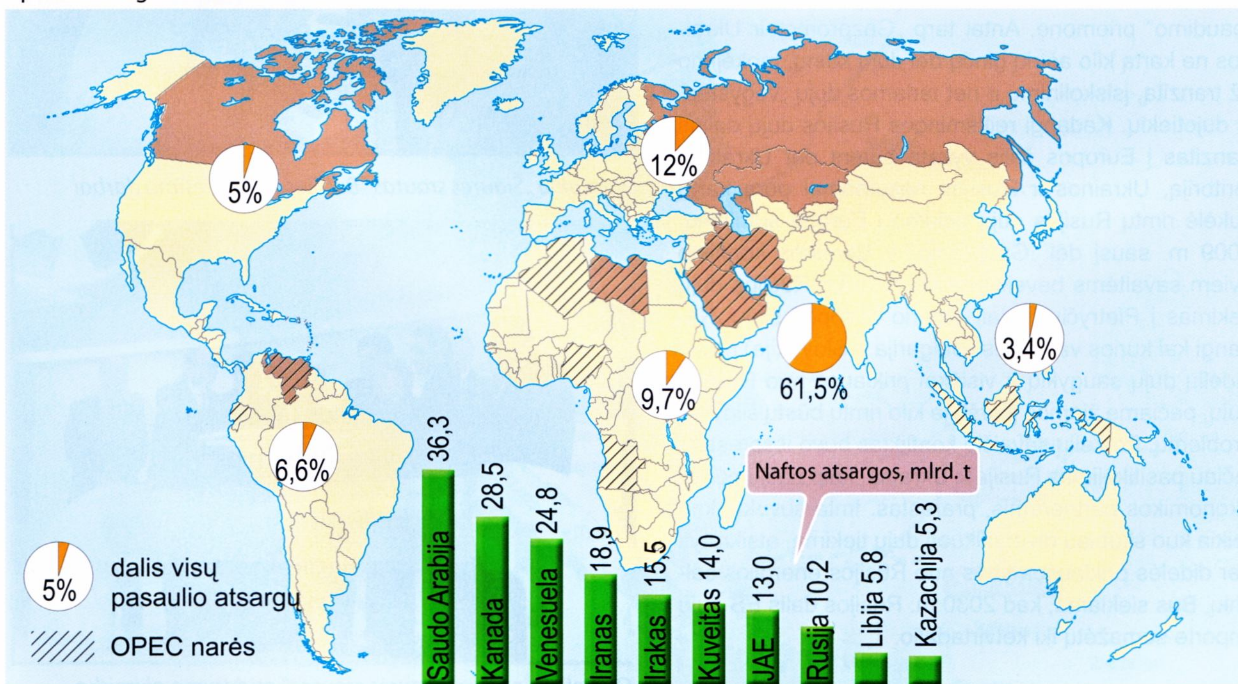
▲ **6.3.15** Naftos perdirbimo bendrovių logotipai

Naftos atsargos ir jų išteklių problema

1970 m. oficialių šaltinių duomenimis, pasaulyje buvo žinoma apie 100 mlrd. t naftos atsargų. Šio mineralinio kuro telkinių nepaliaujamai ieškoma visoje mūsų planetoje, kasmet atrandama naujų. Nepaisant intensyvios gavybos (1970–2010 m. – apie 120 mlrd. t), naftos atsargos visą laiką didėjo. Dabar Žemėje išžvalgyta apie 200 mlrd. t skystos naftos.

- Pastaruoju laikotarpiu reikšmingų naftos telkinių randama mažai, tad skystos naftos, kurią galima išsiurbti tradicinėmis technologijomis, atsargos pradėjo mažėti.
- Naftos atsargų mažėjimą rodo ir gavybos tendencijos – vadinamasis pikas naftos gavyboje jau praėjo.
- Apskaičiuota: jei išliks dabartiniai gavybos tempai, žinomų skystos naftos atsargų pakaks maždaug iki 2050–2070 m.
- Naftos gavybos ir tiekimo problemą aitrina faktas, kad didžiausios jos atsargos yra politiškai nestabiliuose regionuose: Artimuosiuose Rytuose, Afrikoje, Venesuèloje.
- Tradicinės skystos naftos mažėjančios atsargos skatina naudoti „nepatogios naftos“ atsargas. Tokiai naftai skiriami naftingasis smėlis ir bitumas.
    - Naftingajame smėlyje nafta yra labai klampi arba net kieto pavidalo. Išgauti ją sudėtinga ir brangu. Kylant įprastinės naftos kainoms, naftingasis smėlis tampa vis patrauklesnis. Naftos pasaulinės atsargos tokiame smėlyje dvigubai viršija skystos naftos atsargas. Naftingojo smėlio atsargų didžioji dalis yra Kanãdoje (Albertos valstijoje) ir Venesuèloje (Orinoko baseine). 2010 m. iš šio smėlio 40% naftos išsiurbta Kanãdoje ir 15% – Venesuèloje.
- Naftos galima išgauti iš degiųjų skalūnų, tačiau šis būdas beveik netaikomas, nes tokia gavyba smarkiai teršia aplinką.

▼ **6.3.16** Naftos atsargos pasaulio regionuose 2010 m.

Pavyzdys

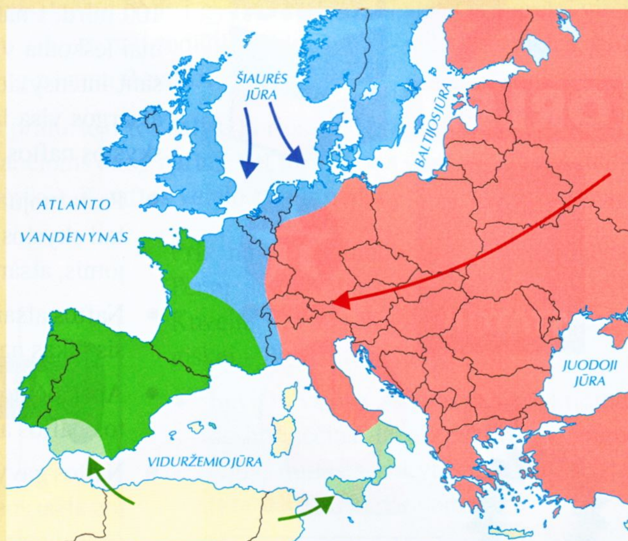
Europos aprūpinimo dujomis problemos ir perspektyvos

Gamtinės dujos yra viena iš pigiausių iškastinio kuro rūšių ir ekologiškai švariausių. Pastaruoju metu jų paklausa ypač auga Europoje, kur šios dujos itin plačiai naudojamos elektros energetikoje, šildymui. Ne mažesnė gamtinių dujų reikšmė politikoje.

Europos aprūpinimas dujomis

Europoje ir ją supančiose jūrose yra nedaug gamtinių dujų išteklių. Didžiausi telkiniai Šiaurės jūroje. Juos eksploatuojančios Norvegija, Olandija ir Jungtinė Karalystė ne tik pačios apsirūpina gamtinėmis dujomis, bet ir daug jų eksportuoja. Kitos Europos šalys, išskyrus Rusiją, savo gamtinių dujų išteklių neturi arba jų per mažai, dėl to priverstos importuoti. Nemažai šio kuro importuojama iš Šiaurės jūros šalių bei Šiaurės Afrikos, tačiau svarbiausia tiekėja, be abejo, išlieka Rusija. Jai tenka apie 2/3 bendro Europos dujų importo. Kai kurioms šalims (Lietuvai, Slovakijai, Bulgarijai) visas dujas tiekia Rusija.

Gamtinės dujos Europoje gabenamos dviem būdais. Antai iš Šiaurės Afrikos reikšminga suskystintųjų dujų dalis gabenama dujovežiais, o iš Rusijos visos dujos tiekiamos galingais dujotiekiais, kurie driekiasi tūkstančius kilometrų iš Vakarų Sibiro šiaurės iki Vidurio Europos.

„Dujų konfliktai“ – Europos nerimas

Gamtines dujas Rusijoje išgauna ir gabena „Gazpromas“ – viena turtingiausių pasaulio bendrovių. Nemažai politinių apžvalgininkų pastebi, kad paskutinį dešimtmetį kainas už tiekiamas dujas Rusijos valdžia naudoja kaip posovietinių valstybių skatinimo arba „baudimo“ priemonę. Antai tarp „Gazpromo“ ir Ukrainos ne kartą kilo aštrių ginčų dėl dujų kainų, mokėjimo už tranzitą, įsiskolinimų ir net tariamos dujų „vagystės“ iš dujotiekių. Kadangi reikšmingos Rusijos dujų dalies tranzitas į Europos šalis vyksta būtent per Ukrainos teritoriją, Ukrainos ir Rusijos nesutarimai porą kartų sukėlė rimtų Rusijos dujų tiekimo į Europą sutrikimų. 2009 m. sausį dėl „Gazpromo“ ir Ukrainos konflikto dviem savaitėms beveik visiškai nutrūko Rusijos dujų tiekimas į Pietryčių ir dalį Vidurio Europos šalių. Kadangi kai kurios valstybės (Bulgarija ir Slovakija) neturi didelių dujų saugyklų ir visiškai priklauso nuo Rusijos dujų, pačiame žiemos įkarštyje kilo rimtų būstų šildymo problemų. Po kelių savaičių konfliktas buvo išspręstas, tačiau pasitikėjimas Rusija ir Ukraina, kaip patikimomis ekonomikos partnerėmis, prarastas. Imta suvokti, kad reikia kuo skubiau diversifikuoti dujų tiekimą, atsikratyti per didelės priklausomybės nuo Rusijos energijos šaltinių. Bus siekiama, kad 2030 m. Rusijos dalis ES dujų importe sumažėtų iki ketvirtadalio.

Dujotakio „Šiaurės srautas“ Baltijos jūroje tiesimo darbai

Oficiali dujotiekio „Šiaurės srautas“ atidarymo akimirka

Projektuojami ir statomi svarbiausi dujotiekiai

Norint sumažinti priklausomybę nuo nepatikimų dujų tiekėjų ir tranzitinių šalių, Europoje projektuojami ir tiesiami nauji strateginiai dujotiekiai.

- **„Nabukas“** (*Nabucco*) – projektuojamas magistralinis dujotiekis, kuris turi nusidriekti beveik 4000 km nuo Azerbaidžano iki Vokietijos. Jis bus tiesiamas per Turkijos ir Pietryčių Europos teritoriją apeinant Rusiją. Bus tiekiamos dujos iš turtingų Azerbaidžano, Turkmėnijos, o gal ir Irano telkinių. Projekto tikslas – sumažinti Europos priklausomybę nuo Rusijos dujų. Dėl pasaulinės ekonomikos krizės šį projektą įgyvendinti kol kas atidėta.
- **„Pietų srautas“** (*South Stream*) – bendras Rusijos ir Vakarų Europos bendrovių dujotiekio projektas. Tiesimo darbai turi prasidėti 2015 m. Šis dujotiekis nuo Rusijos iki Bulgarijos turi būti nutiestas Juodosios jūros dugnu. Projekto tikslas – tiekti dujas į Pietryčių ir Vidurio Europą apeinant Ukrainą kaip nepatikimą partnę, taip pat sudaryti konkurenciją „Nabukui“.
- **„Šiaurės srautas“** (*North Stream*) – beveik 1200 km ilgio magistralinis povandeninis dujotiekis, kuris driekiasi Baltijos jūros dugnu nuo Rusijos (Primorsko) iki Vokietijos (Greifsvaldo). Projekto tikslas – palengvinti Rusijos dujų tiekimą Vokietijai ir Prancūzijai, sumažinti priklausomybę nuo tranzitinių šalių (Baltarusijos, Lenkijos, Lietuvos). Projektas sukėlė daug Baltijos šalių ir Lenkijos kritikos. Buvo pasitelkti tokie argumentai: tiesti dujotiekį jūros dugnu ekonomiškai yra neracionalu, po šiuo projektu slepiami politiniai motyvai, projektas prieštarauja ES šalių solidarumui. Be to, „Šiaurės srautas“ yra ekologiškai pavojingas, nes dujotiekis tiesiamas ir tomis vietomis, kuriose gali būti nuskandintų Antrojo pasaulinio karo laikų cheminių ginklų.

Šalis	Dujų importas iš Rusijos, mlrd. m^3, 2008 m.	Rusijos dalis bendrame šalies dujų importe, %
Vokietija	36	41
Italija	25	33
Prancūzija	8,8	24
Lenkija	7,2	73
Austrija	5,8	72
Slovakija	5,6	100
Suomija	4,5	100
Rumunija	3,5	78
Bulgarija	3,1	100
Lietuva	3,1	100

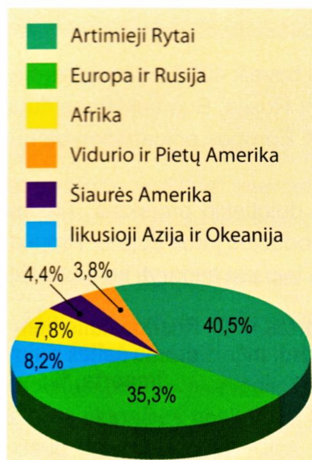
Kai kurių Europos valstybių priklausomybė nuo dujų importo iš Rusijos

Esami ir projektuojami dujotiekiai Europoje

Gamtinės dujos

Gamtinės dujos – natūraliai susidaręs degiųjų dujų mišinys, kuris susikaupė poringose Žemės plutos uolienose. Svarbiausia jų sudedamoji dalis – metanas (80–98%). Gamtinės dujos susidarė anaerobinėmis sąlygomis uolienų kloduose kartu su nafta.

▲ **6.3.17** Gamtinių dujų atsargos pasaulio regionuose

Gamtinių dujų naudojimas

Pradėjus išgauti naftą, gręžiniuose aptiktos gamtinės dujos laikytos netinkamomis naudoti. Tais laikais jas paprastai degino. Nuo XX a. vidurio gamtinės dujos pradėtos naudoti ūkyje.

- Gamtinės dujos naudojamos kaip kuras daugiausia – šiluminėse jėgainėse.
- Gamtinių dujų naudojimo privalumai:
  - pigesnės už bet kurį kitą iškastinį kurą;
  - ekologiškai švariausia iškastinio kuro rūšis. Deginant dujas, į atmosferą patenka kur kas mažiau teršalų nei deginant naftą;
  - dauguma per pastaruosius 10–20 m. pastatytų šiluminių jėgainių yra pritaikytos deginti dujas, o nemažai anglimis kūrenamų pertvarkytos ir naudoja dujas.
- Gamtinių dujų naudojimo trūkumai:
  - nepatogu gabenti, ypač vandens keliais;
  - degiosiomis savybėmis gerokai nusileidžia naftos produktams.

Valstybė	mln. m³
Rusija	179 100
Norvegija	98 850
Kanada	94 670
Alžyras	59 670
Kataras	56 780
Olandija	55 590
Indonezija	33 500
Malaizija	31 030
JAV	30 350
Australija	22 300

▲ **6.3.18** Daugiausia gamtinių dujų eksportuojančios valstybės

Gamtinių dujų atsargos, gavyba ir eksportas

- Išžvalgytos gamtinių dujų atsargos Žemėje sudaro apie 190 trln. m³. Apskaičiuota, kad dabartiniais gavybos tempais jų pakaks maždaug iki 2070–2080 m.
  - Gamtinių dujų telkiniai pasaulyje pasiskirstę tolygiau nei naftos.
  - Didžiausios gamtinių dujų atsargos yra Vakarų Sibire (Rùsijoje) ir Persų įlankoje, labai didelės – Vidurio Azijoje (Turkménijoje) ir Šiaurės Amerikoje (6.3.17).
- 2005–2010 m. buvo išgaunama kasmet vidutiniškai apie 3 trln. m³ dujų.
  - Kitaip nei naftos, gamtinių dujų gavyba pasaulyje paskutinį dešimtmetį sparčiai augo. Jų imta išgauti iš degiųjų skalūnų.
  - 2/3 dujų išgauna išsivysčiusios pasaulio šalys.
  - Pagal gamtinių dujų gavybą pasaulyje pirmauja Rùsija ir JAV .
- 2010 m. apie 20% gamtinių dujų eksporto teko Rùsijai (6.3.18).

▲ **6.3.19** Dujovežis

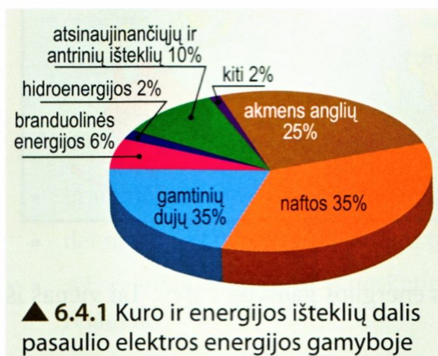
Gamtinių dujų gabenimas

Gamtinės dujos transportuojamos dujotakiais, o suskystintos būsenos – specialiais laivais **dujóvežiais** (6.3.19).

- Dujų skystinimas kainuoja gana brangiai, dėl to gabenimas laivais nėra paplitęs. Taip gabenama tik 15% visų transportuojamų dujų.
- Dujų transportavimo jūra sunkumai šiek tiek stabdo tarpžemyninę prekybą.
- Paskutiniais dešimtmečiais plečiasi transportavimas dujotakiais jūrų dugnu.
- Lietuvà visas ūkiui reikalingas gamtines dujas gauna dujotakiais iš Rùsijos.

6.4 Pasaulio elektros energetika

Elektros energijos gamyba – gyvybiškai svarbi bet kurios valstybės ūkio šaka. Elektros sunaudojimas neblogai parodo valstybės gerovės lygį ir ūkio plėtros galimybes. Gamyba ir sunaudojimas atspindi didžiulius kontrastus tarp turtingų ir silpniausių šalių.

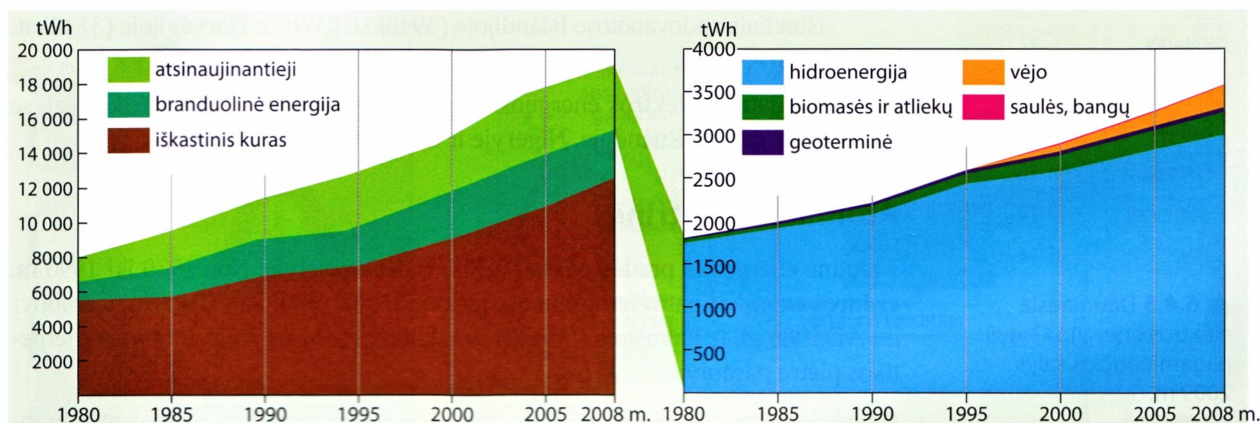

▲ **6.4.1** Kuro ir energijos išteklių dalis pasaulio elektros energijos gamyboje

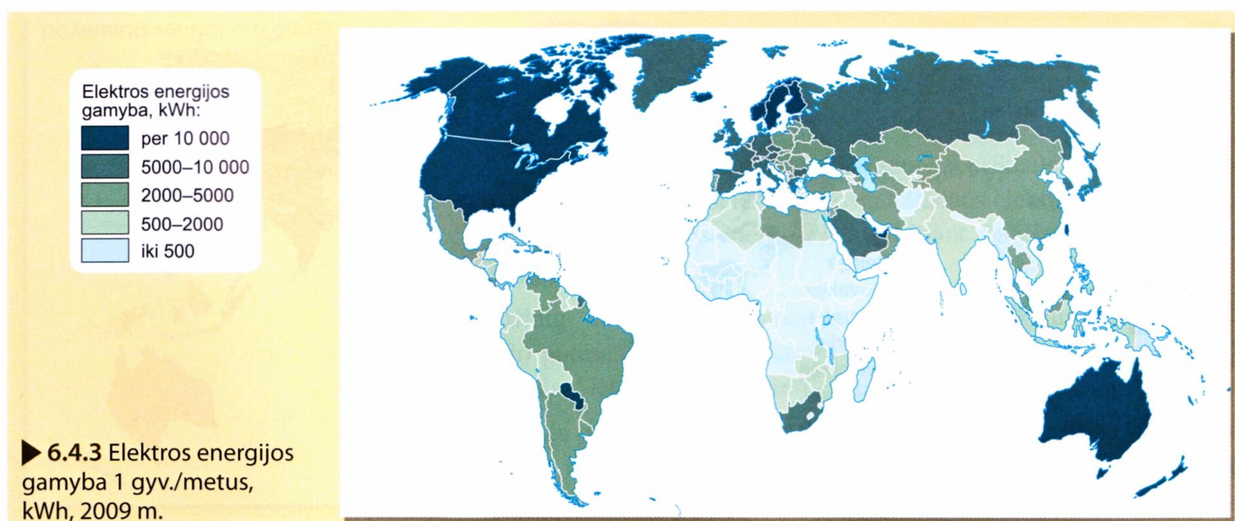
Elektros energijos gamyba

Elektros energijos gamyba sparčiai auga. 1980 m. pasaulyje pagaminta 8 trln. kWh elektros energijos, o 2008 m. – apie 19 trln. kWh.

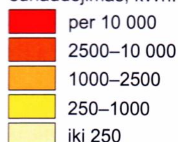
- Daugiausia pagaminama Jungtìnėse Valstìjose, bet jas sparčiai vejasi Kìnija, kuri, ekspertų teigimu, iki 2020 m. pagal šį rodiklį turėtų aplenkti JAV.
- Bemaž 98% elektros energijos pagaminama šiluminėse (ŠE), vandens (HE) ir atominėse elektrinėse (AE).
  - Daugiausia (2/3) pasaulio elektros energijos tenka ŠE.
  - Labai skiriasi valstybių elektros energijos gamybos struktūra (6.4.6). Ji priklauso nuo apsirūpinimo vienokiais ar kitokiais gamtiniais energijos ištekliais.

▲ **6.4.2** Pasaulio energijos ištekliai ir elektros energetikos struktūra 1980–2010 m.

▶ **6.4.3** Elektros energijos gamyba 1 gyv./metus, kWh, 2009 m.

▲ **6.4.4** Elektros energijos sunaudojimas 1 gyv./metus, kWh 2009 m.

Valstybė	tūkst. kWh, 1 gyv.
Islandija	39
Norvegija	31
Kanada	18
Kuveitas	18
Kataras	17
JAE	16
Švedija	16
Suomija	15
Bahreinas	14
JAV	14

▲ **6.4.5** Daugiausia elektros energijos 1 gyv. pagaminančios šalys 2009 m.

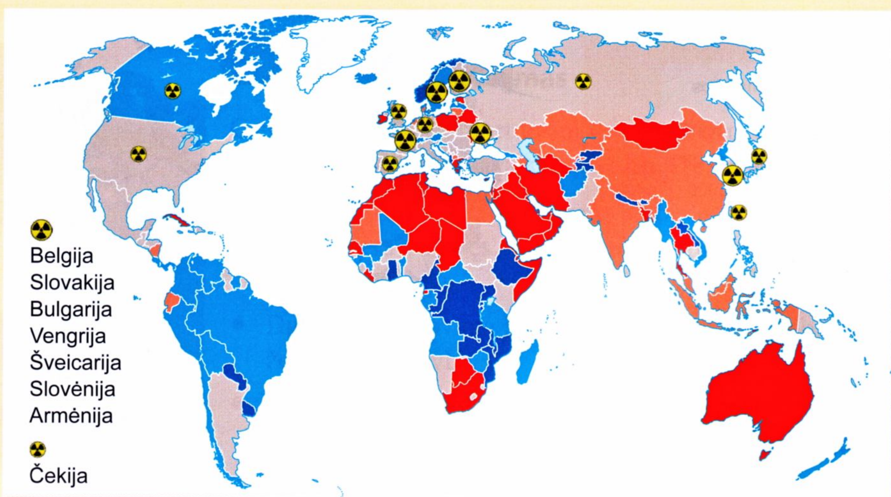
- Šalių elektrifikaciją apibūdina elektros energijos gamyba 1 gyv. Tai vienas iš valstybių lygio indikatorių.
  - Elektros energija geriausiai apsirūpinusiose šalyse 1 gyv. tenka daugiau kaip 10 tūkst. kWh per metus (6.4.3), o prasčiausiai apsirūpinusiose – mažiau kaip 100 kWh.
  - Daugiausia elektros energijos 1 gyv. pagaminama dosniai pigiais gamtos ištekliais apdovanotose Islándijoje (39 tūkst. kWh) ir Norvègijoje (31 tūkst. kWh) (6.4.5).
  - Mažiausiai elektros energijos 1 gyv. tenka skurdžiausiose Afrikos šalyse (Burùndyje, Ruándoje, Nìgeryje ir Čadè – vos 10–12 kWh).

Atominės elektrinės

Atominė energetika pradėta plėtoti XX a. 6 dešimtmetyje. Nuo 1970 iki 1990 m. elektros energijos gamyba atominėse jėgainėse (AE) padidėjo 10 kartų! Černobylio AE 1986 m. ir Fukušimos AE 2011 m. katastrofos pristabdė atominės energetikos plėtrą pasaulyje.

- AE konstrukcija primena ŠE įrengimą, tik vietoj įprastinio naudojamas branduolinis kuras (6.4.8, 6.4.10).

Šalys, kurių elektros energetikos struktūroje vyrauja:
šiluminės elektrinės, %
per 90
80–90
hidroelektrinės, %
per 90
50–90
mišri struktūra
atominės elektrinės, %
per 30
10–30

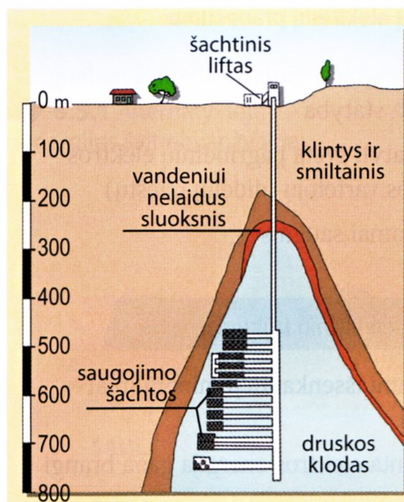

▶ **6.4.6** Elektros energijos gamybos struktūra 2009 m.

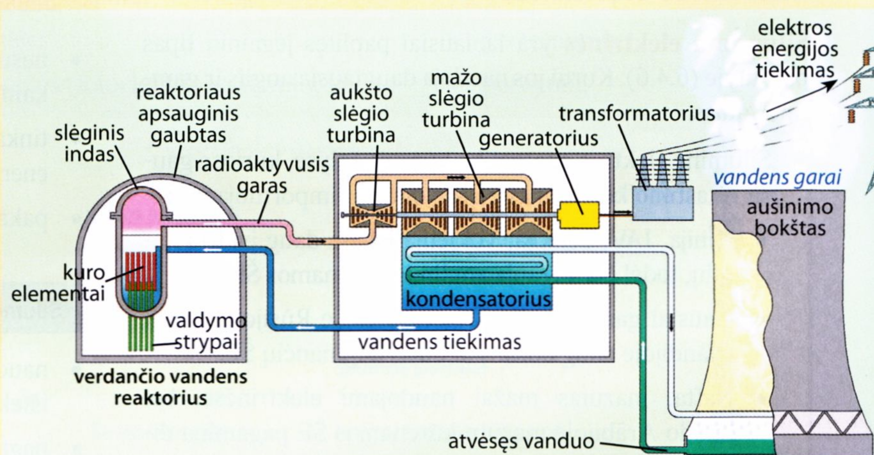
Dar prieš dešimt metų lyderės pozicija pagal branduolinėse elektrinėse pagaminamą elektros energijos dalį teko Lietuvai (80% 2000 m.)

- AE veikia 30 pasaulio šalių (6.4.6). Branduolinės technologijos labai sudėtingos, dėl to reaktorius gamina nedaugelis valstybių. Silpnose besivystančiose šalyse branduolinė energetika kol kas apskritai neplėtojama.
- Branduolinę energetiką plėtoja tos šalys, kurios neturi pakankamai energijos išteklių (Prancūzijà, Japònija, Pietų̃ Korė́ja, Veñgrija). Daugiausia branduolinių reaktorių turi JAV (103), Prancūzijà (59) ir Japònija (53). Prancūzijà yra absoliuti pasaulio lyderė pagal AE pagaminamą elektros energijos dalį (78%).
- Po katastrofos Fukušimos AE kai kurios turtingos Europos šalys (Áustrija, Švėdija, Vokietijà) mėgina atsisakyti atominės energetikos, bet dauguma valstybių pasirengusios ir toliau ją plėtoti.

Atominių elektrinių pranašumai	Atominių elektrinių trūkumai
• branduolinio kuro užtenka labai ilgam • dėl nedidelės masės kurą patogu transportuoti • AE neteršia atmosferos ir neskatina šiltnamio reiškinio • AE gaminama elektros energija yra gerokai pigesnė nei pagaminama ŠE	• AE nėra visiškai saugios. Didelės avarijos gali turėti katastrofiškų padarinių • branduolinio kuro ir radioaktyviųjų atliekų transportavimas kelia tam tikrą pavojų • radioaktyviųjų atliekų saugojimas yra viena iš didžiausių atominės energetikos problemų

▲ **6.4.7** Panaudoto branduolinio kuro požeminis saugojimo būdas

▲ **6.4.8** Atominės elektrinės principinė schema

Hidroelektrinės

Vandens jėgainėms, arba hidroelektrinėms, jau senokai priklauso svarbi vieta pasaulio energetikoje. Tačiau hidroelektrinių pagaminamos elektros dalis, palyginti su visa pagaminama elektros energija, laikui bėgant mažėja (1980 m. – 21%, 2008 – 15%).

- Hidroelektrinių vaidmuo valstybės energetikoje priklauso nuo **hidroenergètinio potenciãlo**. Didžiausias jis kalnuose, srauniai tekančių didžiųjų upių (Jangdzės, Mekongo, Jenisejaus) atkarpose.
- Hidroelektrinės pagrindas – skersai upės įrengta užtvanka. Prieš ją aukščiau upėje susidaro tvenkinys. Lygumų upėse jis užlieja didžiulę teritoriją, kartais siekiančią net tūkstančius kvadratinių kilometrų. Ekonomiškai naudingesnės

Pavadinimas	Valstybė	Įrangimo data	Galia, MW
Trijų tarpeklių užtvanka	Kinija	2008/2011	22 500
Itaipu	Brazilija ir Paragvajus	1984/1991/2003	14 000
Guri *(Simón Bolívar)*	Venesuela	1986	10 200
Tucurui	Brazilija	1984	8370
Grand Kulė *(Grand Coulee)*	JAV	1942/1980	6809
Sajanų Sušenskaja	Rusija	1985/1989/2009	6400
Krasnojarskaja	Rusija	1972	6000

6.4.9 Kai kurios didžiausios pasaulio užtvankos

yra kalnų upių HE, nes jų tvenkiniai apima gerokai mažesnį plotą. Kalnų upių užtvankos gali būti 200–300 m aukščio.

- Hidroenergetika geriausiai išplėtota kalnų valstybėse, kurios turi daug vandeningų upių (Áustrijoje, Norvègijoje, Tadžìkijoje). Kai kuriose šalyse (pvz., Norvègijoje, Paragvãjuje, Zámbijoje, Kònge ir kt.) praktiškai visą elektros energiją pagamina HE (6.4.6).

Hidroelektrinių pranašumai

- naudojami neišsenkantieji energijos šaltiniai
- ekologiškai švari energija
- pigi elektros energijos gamyba
- įrengti tvenkiniai mažina potvynių pavojų

Hidroelektrinių trūkumai

- užtvankos statyba brangi ir ilgai trunka
- negreitai atsiperka
- tvenkiniai užlieja žemės ūkio naudmenų, gyvenviečių
- įrengti tvenkiniai turi neigiamų ekologinių padarinių

Šiluminės elektrinės

Šilumìnės elektrìnės yra labiausiai paplitęs jėgainių tipas pasaulyje (6.4.6). Kurui jos naudoja daugiausia anglis ir gamtines dujas.

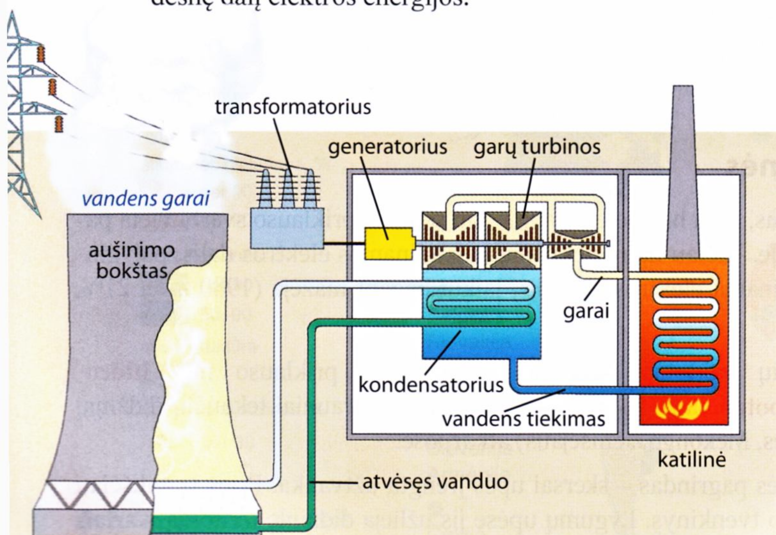
- Šiluminė elektros energetika vyrauja šalyse, kuriose gausu iškastinio kuro atsargų arba daug jo importuojama.
  - Kìnija, JAV, Lénkija, Vokietijà iškasa daug įvairių anglių, todėl čia vyrauja anglimis kūrenamos ŠE.
  - Gausiai gamtinių dujų išgaunančiose Rùsijoje, Iranè, Olándijoje daugiausia yra dujas deginančių ŠE.
  - Nafta, mazutas mažai naudojami elektrinėse, bet Saùdo Arãbijoje mazutu kūrenamos ŠE pagamina didesnę dalį elektros energijos.

Šiluminių elektrinių pranašumai

- nesudėtingi įrenginiai, palyginti nedaug kainuoja statyba
- tinka statyti greta pagrindinių elektros energijos vartotojų (didelių miestų)
- pakankamai saugios

Šiluminių elektrinių trūkumai

- naudojami išsenkantieji mineraliniai ištekliai
- pagaminta elektros energija gana brangi
- į atmosferą patenka daug teršalų, visų pirma – šiltnamio dujų

6.4.10 Šiluminės jėgainės principinė schema

6.4.11 Medžio drožlių iškrovimas prie šiluminės elektrinės

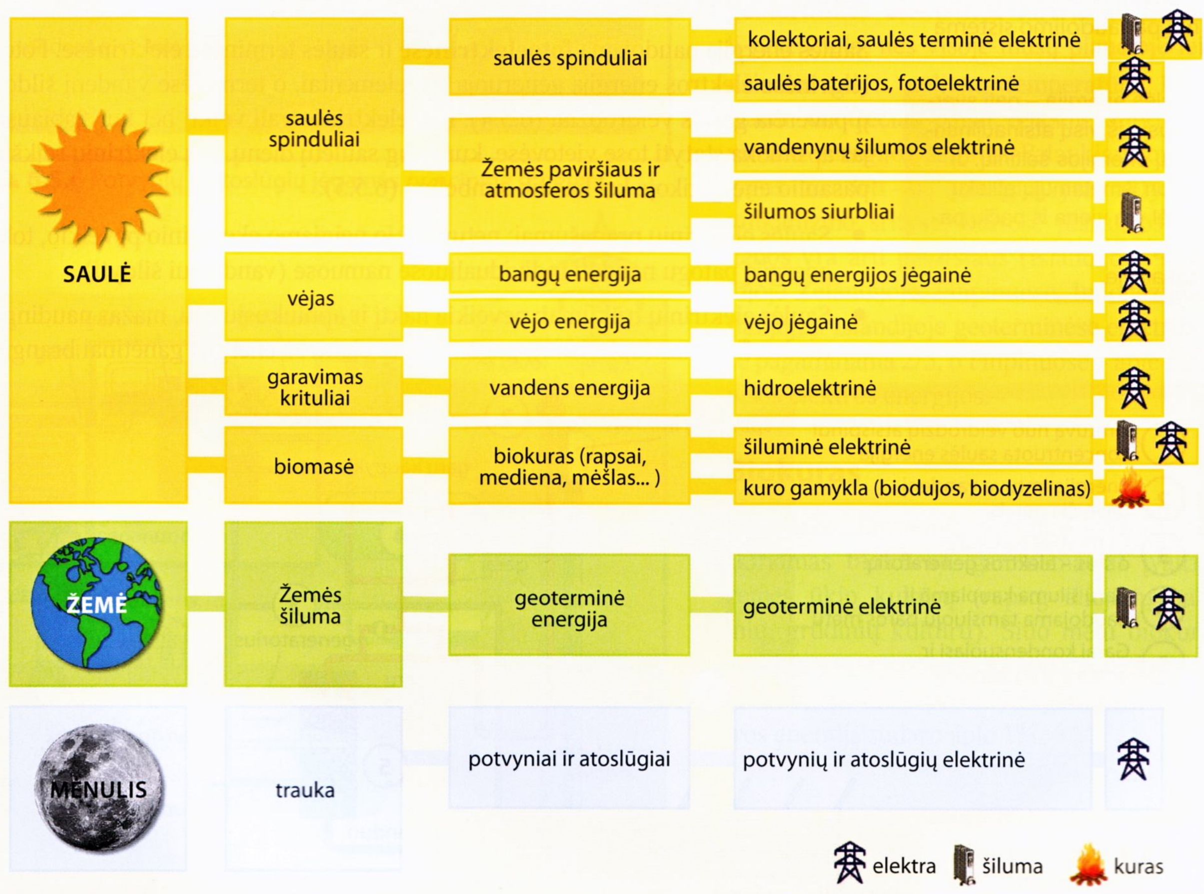
6.5 Alternatyvioji elektros energetika

Švedija – šalis, viena iš pirmųjų raginusi gyventojus mažiau naudoti organinio kuro ir pereiti prie atsinaujinančiųjų energijos šaltinių. Vyriausybė skatino žmones kompensuodama dalį išlaidų gana brangioms sistemoms įsigyti. Švedija stengiasi padėti gyventojams tausoti aplinką reguliuodama mokesčių sistemą, skirdama paramą. Siekiama sukurti sistemą, kuri draugiškumą aplinkai paverstų patrauklia ekonomine prasme, paprasta ir malonia veikla.

Elektros energijos poreikiai pasaulyje nuolat auga, o iškastinio kuro atsargos senka. Šiluminės elektrinės labai teršia atmosferą ir yra vienos iš pagrindinių klimato visuotinio atšilimo kaltininkių. Atominė energetika po katastrofų nėra tokia populiari. Visa tai verčia žmoniją naudoti vadinamuosius alternatyviuosius energijos šaltinius, kurie atsinaujina ir ne taip žaloja aplinką.

- Alternatyviajai energetikai skiriamos naujoviškos jėgainės, naudojančios atsinaujinančiuosius energijos šaltinius: saulę, vėją, Žemės šilumą ir kt. Tradicinės vandens jėgainės (HE) prie alternatyviosios energetikos dažniausiai nepriskiriamos.
- **Alternatyvióji energètika** pradėjo skintis kelią maždaug prieš 30 metų. Iš pradžių jai teko labai nedidelė pasaulio energetikos dalis, bet pamažu augo ir 2008 m. pasiekė 1,5%.
- Didžioji dalis pasaulio šalių alternatyviosios energetikos dar neplėtoja arba jos vaidmuo yra tik simbolinis. Daugėja šalių, kur plėtra vyksta neįtikimai sparčiai. Antai Vokietìjoje 2008 m. tokiais būdais pagaminta 7%, Dãnijoje – 13%, o Islándijoje – beveik 70% visos elektros energijos.
- Dabar pasaulyje daugiausia tokių neišsenkančiuosius energijos šaltinius naudojančių jėgainių:
  - vėjo;
  - saulės (fotoelektrinės, terminės);
  - geoterminių;
  - potvynių.

▼ **6.5.1** Alternatyviųjų energijos šaltinių apžvalga

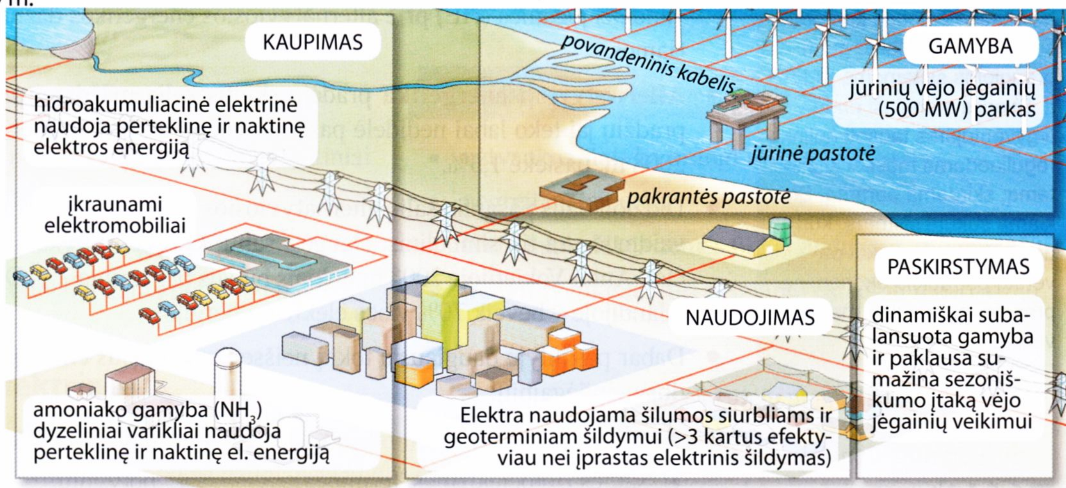
Šalis	Dalis, %
Danija	20
Portugalija	17
Ispanija	16
Airija	7
Vokietija	7
Lietuva	1

▲ **6.5.2** Vėjo energijos dalis bendroje elektros energijos gamyboje, 2009 m.

Vėjo energija

Vėjo energija yra bene populiariausias alternatyviosios energijos šaltinis. Vėjo jėgainėse pagaminama 3/4 visos netradiciniais būdais gaunamos elektros energijos (6.5.5).Tokias jėgaines labiausiai verta statyti vėjuotose vietovėse, pavyzdžiui, jūrų pakrantėse (6.5.3).

- Vėjo jėgainių pranašumai: palyginti pigi elektros energija, patogu naudoti kaimiškose vietovėse, jėgainės poveikis ne toks žalingas aplinkos ekosistemoms.
- Vėjo jėgainių trūkumai: priklauso nuo vėjo ir jo stiprumo, darko kraštovaizdį, skleidžiamas triukšmas trukdo žmonėms.

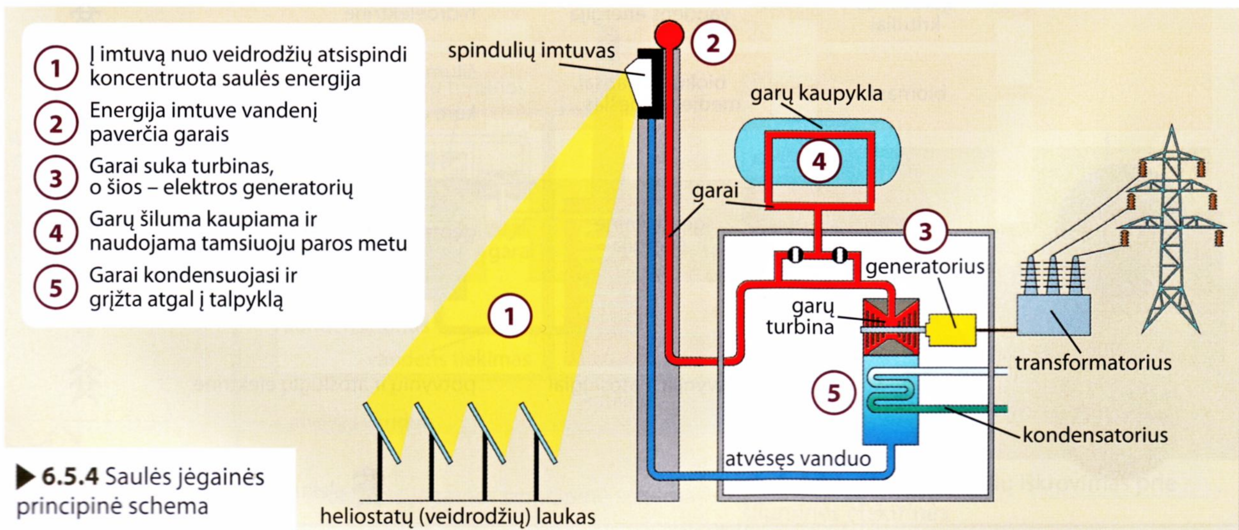
▲ **6.5.3** Jūrinių vėjo jėgainių parko kompleksinio panaudojimo sistema

Saulės energija – pati svarbiausia iš visų atsinaujinančiųjų energijos šaltinių. Ji neturi išmetamųjų atliekų, todėl yra viena iš pačių pažangiausią energijos rūšių pasaulyje.

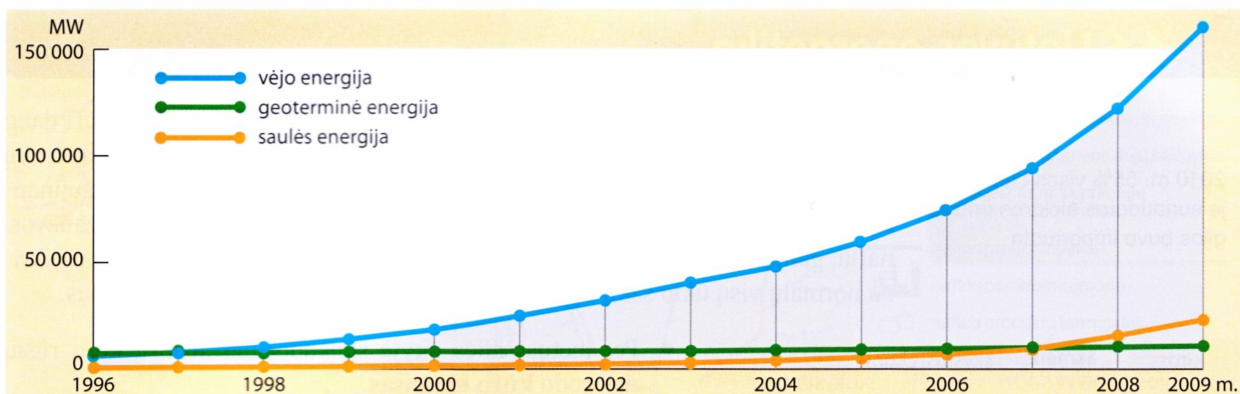
Saulės energija

Saulės energija naudojama **fotoelektrìnėse** ir saulės terminėse elektrinėse. Fotoelektrinėse elektros energiją generuoja fotoelementai, o terminėse vandenį šildo ir jį paverčia garais veidrodžiai (6.5.4). Fotoelektrinės gali veikti bet kur, labiausiai jas apsimoka statyti tose vietovėse, kur daug saulėtų dienų. Šių elektrinių reikšmė pasaulio energetikoje kol kas tik simbolinė (6.5.5).

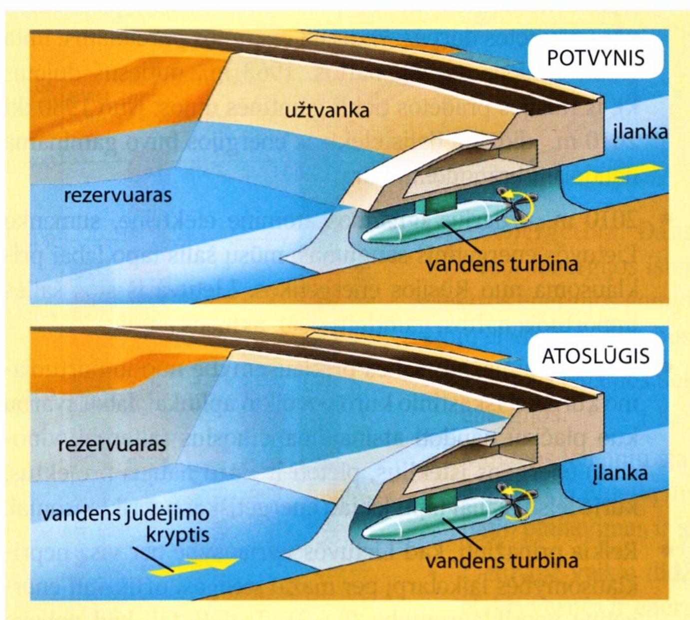
- Saulės elektrinių pranašumai: neturi jokio neigiamo ekologinio poveikio, tokią energiją patogu naudoti individualiuose namuose (vandeniui šildyti).
- Saulės elektrinių trūkumai: neveikia naktį ir apniukusiu oru, mažas naudingumo koeficientas (apie 15%), pagaminama elektros energija ganėtinai brangi.

▶ **6.5.4** Saulės jėgainės principinė schema

▲ **6.5.5** Alternatyviųjų energijos šaltinių reikšmės kaita

▲ **6.5.6** Potvynių ir atoslūgių jėgainės principinė schema

Potvynių ir atoslūgių energija

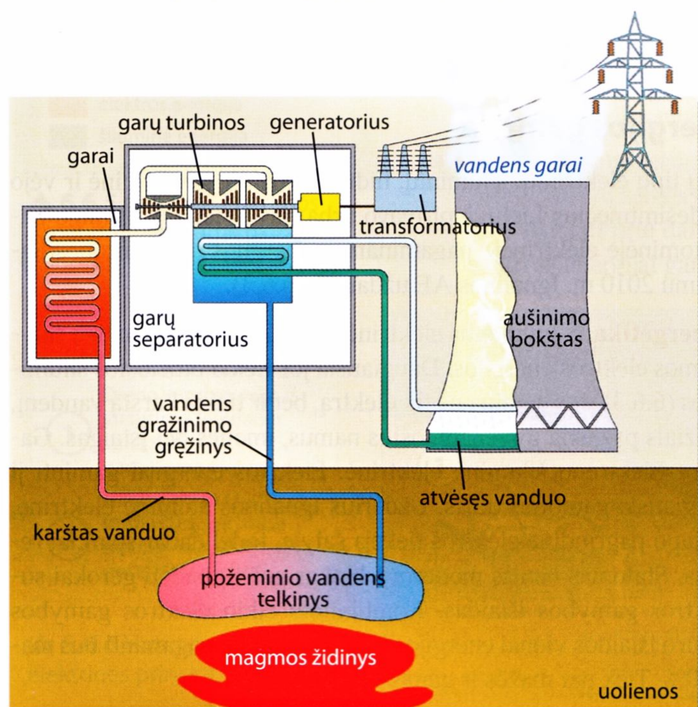
Potvynių energija kol kas naudojama menkai. 2010 m. pasaulyje efektyviai ir nuolatos veikė tik viena potvynių elektrinė (Prancūzìjoje). Mokslininkai ieško būdų, kaip panaudoti kitus neišsenkančiuosius energijos šaltinius (jūrų bangas, jūrų sroves). Taikant dabartines technologijas, tai padaryti bus sudėtinga.

Geoterminė energija

Žemės gelmių šilumą naudojančios **geotèrminės elektrìnės** turi labai didžiulį potencialą, nes visoje mūsų planetoje leidžiantis gilyn uolienų temperatūra kyla. Dabar tai trečias pagal reikšmę alternatyviosios energijos šaltinis. Palankiausios sąlygos naudoti šią energiją yra aktyvaus vulkanizmo srityse, kuriose įkaitusios uolienos yra arti paviršiaus (Islándijoje, Naujõjoje Zelándijoje, Filipìnuose, Indonèzijoje, Itãlijoje). Islándijoje geoterminėse elektrinėse pagaminama 2/3, o Filipìnuose – apie 20% visos elektros energijos.

Biokuras

Prie atsinaujinančiųjų energijos šaltinių priskiriamas **biokùras**, gaminamas iš įvairių žemės ūkio kultūrų (rapsų, aliejinių palmių, grūdinių kultūrų). Šiuo metu biokurą naudoja transportas ir šiluminės elektrinės (6.4.11), jo dalis pasaulyje gaminant elektros energiją sudaro apie 1%.

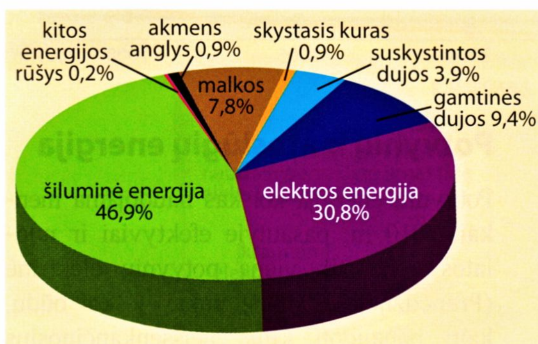

◀ **6.5.7** Geoterminės jėgainės principinė schema

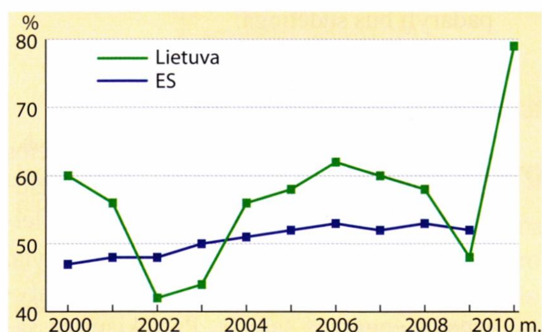
6.6 Lietuvos energetika

2010 m. 55% visos Lietuvoje sunaudotos elektros energijos buvo importuota.

Energetika yra viena iš svarbiausių Lietuvõs ūkio sričių. Mūsų šalis neturi daug kuro ir energijos išteklių. Galima panaudoti negausius naftos išteklius, geoterminį vandenį, upių energiją, medieną, durpes, kitus menkai naudojamus atsinaujinančiuosius išteklius. Lietuvõs energetikos pagrindą sudaro importuojamos žaliavos: nafta, gamtinės dujos, akmens anglys. Jų importas brangiai kainuoja, bet užtikrina normalų visų ūkio šakų funkcionavimą ir patenkina gyventojų poreikius.

▲ **6.6.1** Namų ūkių išlaidos energijai, 2009 m.

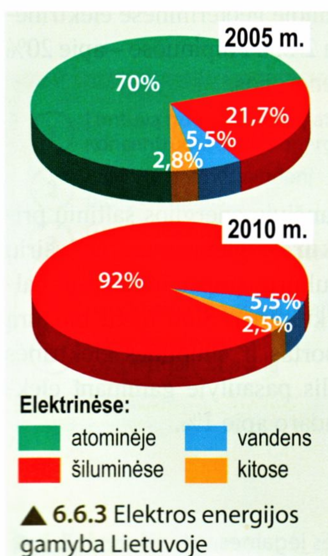
▲ **6.6.2** Lietuvos energetinė priklausomybė nuo užsienio valstybių ir kuro išteklių importo kaita 2000–2010 m.

- Per metus šalies ūkyje sunaudojamų atskirų kuro rūšių dalį rodo **kùro balánsas**.
- Iki 1956 m. Lietuvõs energijos balanse vyravo vietos energijos ištekliai: malkos, durpės, vandens energija. Elektrinėse naudotos durpės. Didėjant energijos poreikiams, imta įvežti akmens anglių, naftos. 1963 m., nutiesus dujotakį, iš Rùsijos pradėtos tiekti gamtinės dujos. Nuo 1980 iki 2010 m. didžioji dalis elektros energijos buvo gaminama naudojant branduolinį kurą.
- 2010 m. uždarius Ignalìnos atominę elektrinę, sumenko Lietuvõs energetinis saugumas, mūsų šalis tapo labai priklausoma nuo Rùsijos energetikos. Lietuvà iš šios šalies importuoja naftos, gamtinių dujų, akmens anglių.
- Siekiant sumažinti šalies priklausomybę nuo importuojamo kuro bei iškastinio kuro poveikio aplinkai, labai svarbu kuo plačiau naudoti atsinaujinančiuosius (alternatyviuosius) energijos išteklius, plėtoti ir kurti naujus projektus, kurie leistų šaliai tapti labiau energetiškai nepriklausomai.
- Reikia pripažinti, kad Lietuvõs vyriausybė per visą nepriklausomybės laikotarpį per mažai stengėsi užtikrinti energetinę nepriklausomybę (6.6.2). Trukdė tai, kad nebuvo sisteminio požiūrio į šio strateginio tikslo įgyvendinimą, taip pat politinės rietenos, monopolinių energetikos įmonių interesai.

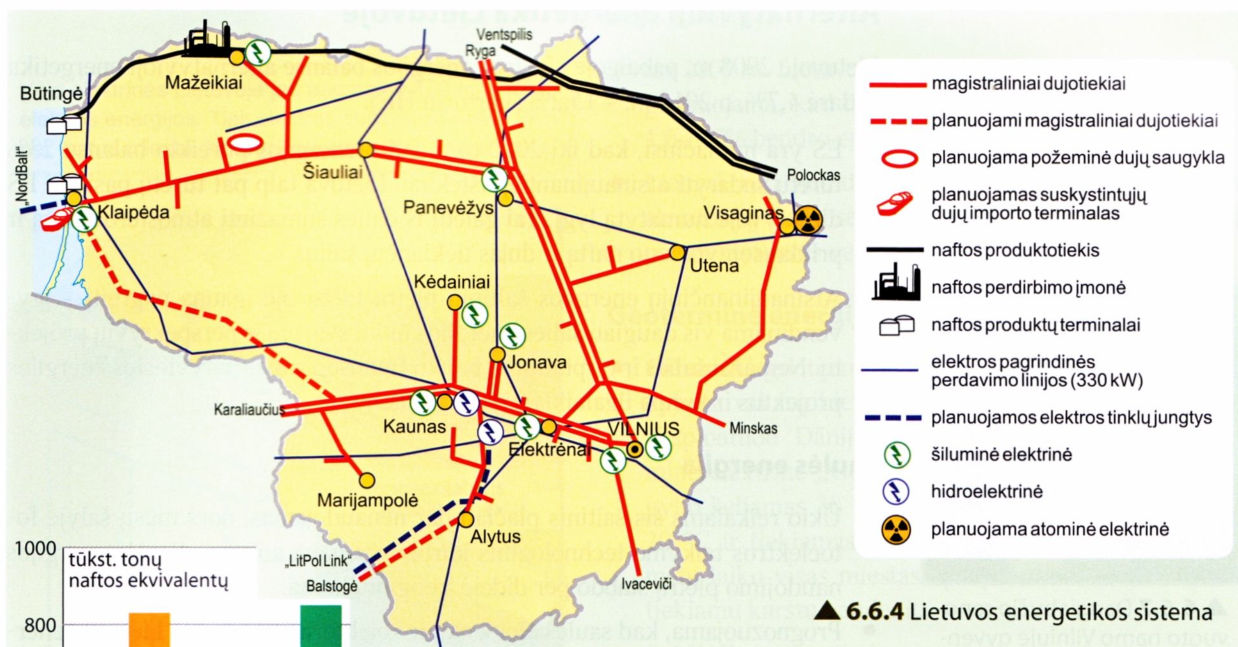
Elektros energijos gamyba

Šalyje veikia šių tipų elektrinių: šiluminių, hidroelektrinių, geoterminė ir vėjo jėgainių. Kelis dešimtmečius Lietuvà pirmavo arba buvo viena iš pirmųjų pasaulyje pagal atominėje elektrinėje pagaminamos energijos dalį. Europos Sąjungos reikalavimu 2010 m. Ignalìnos AE uždaryta (6.6.3).

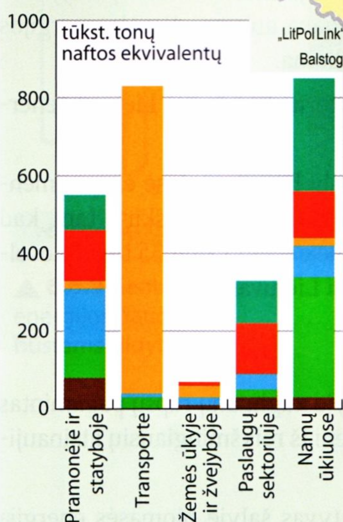
- **Šiluminė energètika**. Šiluminėms elektrinėms tenka apie 92% mūsų šalyje pagaminamos elektros energijos. Daugiausia jos tiekia didžiosios šiluminės elektrinės (6.6.3). Jos gamina ne tik elektrą, bet ir tiekia karštą vandenį, kuris vamzdžiais pasiekia gyvenamuosius namus, įmones bei įstaigas. Galingiausia yra Elektrénų šiluminė elektrinė. Elektros energijai gaminti ji naudoja daugiausia gamtines dujas. Uždarius Ignalìnos atominę elektrinę, ši elektrinė tapo pagrindine elektros tiekėja šalyje, todėl dabar sparčiai rekonstruojama. Statomas naujas modernus blokas galėtų padėti gerokai sumažinti elektros gamybos išlaidas. Kombinuoto ciklo elektros gamybos įrenginyje kuro išlaidos vienai energijos kilovatvalandei pagaminti bus mažesnės net 30%. Tiek pat mažės ir gamtos tarša.

▲ **6.6.3** Elektros energijos gamyba Lietuvoje

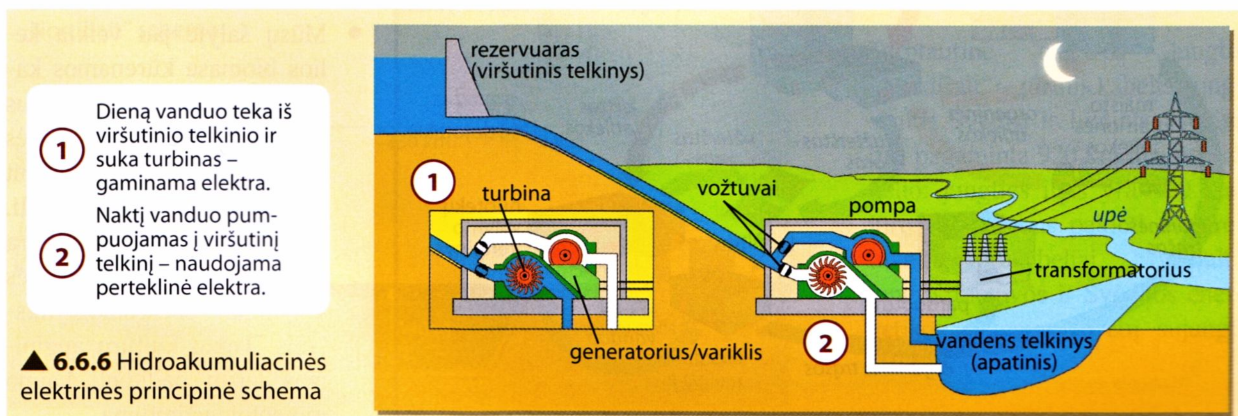

▲ **6.6.4** Lietuvos energetikos sistema

▲ **6.6.5** Galutinis energijos sunaudojimas pagal ūkio sektorius ir kuro rūšis Lietuvoje

- **Hidroenergètika**. Daug upių ir ežerų turinčioje Lietuvojè panaudojama 14% hidroenergijos išteklių. Tai gamtinei aplinkai žalos beveik nedarantis elektros energijos gamybos būdas. Tačiau dažniausiai skiriamas prie tradicinių energijos gamybos būdų.
  - Vandens jėgainės tiekia apie 6% per metus šalyje pagaminamos elektros energijos.
  - Vandens jėgainių statybai keliami labai aukšti aplinkosaugos reikalavimai, reikia didelių investicijų, todėl šių išteklių plėtrai būtinas valstybės lygio planavimas ir skatinimas.
  - Lietuvojè veikia didžiųjų ir mažųjų hidroelektrinių (HE). Ekonomiškai efektyvesnės ir energetiškai reikšmingesnės yra didžiosios HE (Kaũno, Antãlieptės). Galingiausia yra Krúonio **hidroakumuliãcinė elektrìnė** (HAE). Ji viena pagamina daugiau elektros energijos nei visos kitos vandens jėgainės. Svarbi vieta naudojant hidroenergijos išteklius tenka mažosioms hidroelektrinėms (MHE). Nors įrengti palyginti brangu, tačiau jos yra ekonomiškos, maža elektros gamybos savikaina.
  - Bendrame energetikos balanse HE naudojimas greičiausiai nedidės, nes nebėra laisvų žemės plotų, kuriuos užlieja HE užtvankos. Galbūt HE galėtų atsirasti prie dar sovietmečiu įrengtų užtvankų, kurios nenaudotos elektros energijai gaminti.

▲ **6.6.6** Hidroakumuliacinės elektrinės principinė schema

Alternatyvioji energetika Lietuvoje

Lietuva yra tarptautiniu lygmeniu įsipareigojusi mažiau naudoti iškastinio kuro ir daugiau atsinaujinančiųjų išteklių.

Lietuvojè 2008 m. pabaigoje elektros energijos balanse alternatyvioji energetika sudarė 4,7%, o 2010 m. – 15,2% (kartu su HE).

- ES yra numačiusi, kad iki 2020 m. bendro energijos poreikio balanse 23% turėtų sudaryti atsinaujinantieji ištekliai. Lietuvà taip pat turėtų pasiekti ES direktyvoje numatytą lygį. Tai galėtų iš dalies sumažinti atmosferos taršą ir priklausomybę nuo naftą ir dujas tiekiančių šalių.
- Atsinaujinančiųjų energijos šaltinių plėtra Lietuvojè įgauna pagreitį – įgyvendinama vis daugiau šalies energijos ūkiui svarbių ir perspektyvių projektų. Nemažai šalies ir tarptautinių bankų finansuoja alternatyviosios energijos projektus ir tampa ilgalaikiais partneriais.

▲ **6.6.7** Daugiabučio renovuoto namo Vilniuje gyventojų iniciatyva įrengti saulės fotoelementai

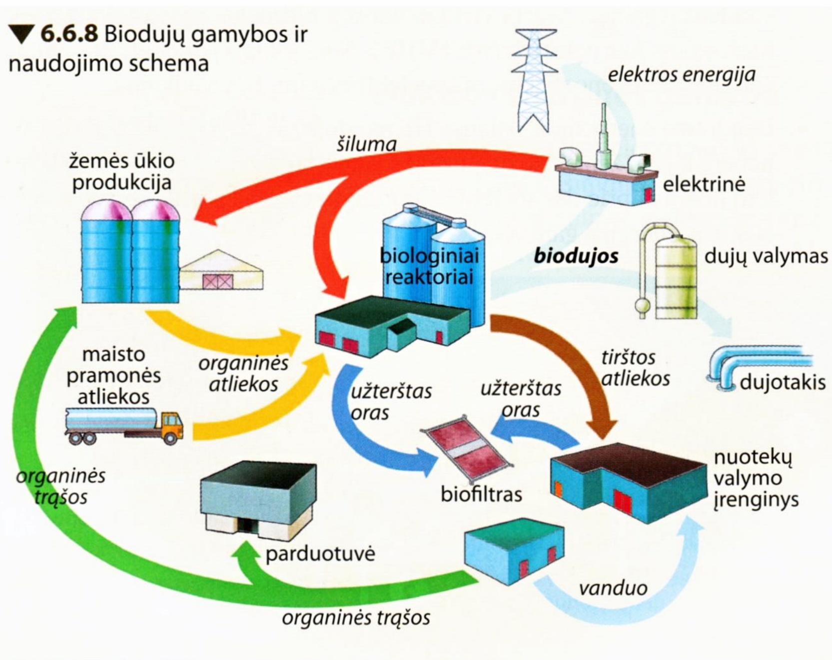
Saulės energija

- Ūkio reikalams šis šaltinis plačiau dar nenaudojamas, nors mūsų šalyje fotoelektros taikymo technologinis įdirbis yra gana aukštas. Saulės energijos naudojimo plėtrą stabdo per didelė įrenginių kaina.
- Prognozuojama, kad saulės elementai ir kolektoriai bendrame Lietuvõs energetikos balanse sudarys apie 1,1%.
- 2011 m. prie Vìlniaus pradėjo veikti didžiausia Báltijos šalysè eksperimentinė saulės jėgainė. 149 kW galios eksperimentinė elektrinė skirta tam, kad būtų pateikta mokslinių išvadų, kurie iš jėgainėje naudojamų 35 tipų fotovoltinių įrenginių ir montavimo būdų tinkamiausi Líetuvai.

Šalyje veikianti įmonė „Precizika" 2011 m. pradėjo gaminti lietuviškus fotoelektrinius elementus. Lietuviški saulės moduliai Vakarų Europos šalyse pardavinėjami su prekės ženklu „Solet Photovoltaic".

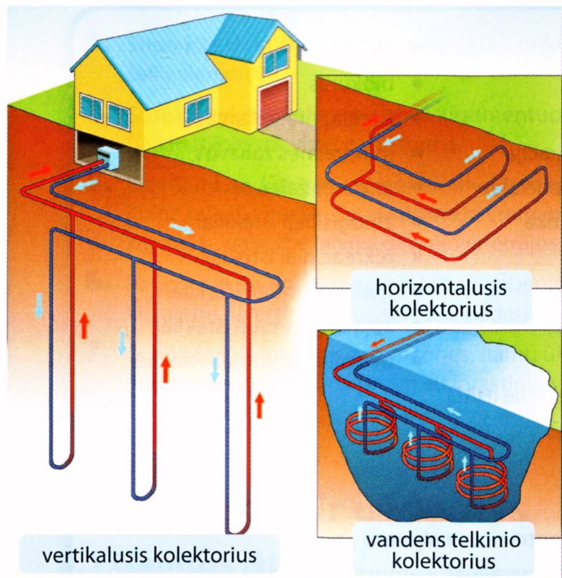
Biomasės energija

- Biomasė (mediena, šiaudai), biokuras (iš šalyje auginamų rapsų pagamintas metanolis), sąvartynų dujos (metanas) yra vieni iš reikšmingiausių atsinaujinančiųjų energijos šaltinių Lietuvojè.
- Numatoma, kad iki 2020 m. pagal ES direktyvas šalyje biomasės energija bendrame energetikos balanse sudarys 13–14%. Namų ūkiuose, būstams šildyti daugiausia naudojama mediena ir jos atliekos.
- Biodegalų gamybą ir naudojimą Lietuvojè skatina tarptautiniai įsipareigojimai, susiję su šiltnamio dujų emisijos mažinimu bei transportui naudojamų biodegalų (Lietuvojè – biodyzelino ir bioetanolio) kiekio didinimu.
- Mūsų šalyje jau veikia kelios biomase kūrenamos katilinės. Šio kuro išteklius galima papildyti dalį žemės ūkio naudmenų naudojant ne maisto kultūroms auginti. Viena iš tokių galimybių yra žemės ūkio kultūrų ir žolės auginimas energetikos tikslams. Tokių kultūrų auginimas leistų padidinti kaimo gyventojų užimtumą.

▼ **6.6.8** Biodujų gamybos ir naudojimo schema

Vėjo elektrinės Lietuvoje jau pagamino 430 mln. kWh elektros energijos. Tiek elektros sunaudoja namų ūkiai per metus mieste, kuriame gyvena 560 tūkst. žmonių.

▲ **6.6.9** Geoterminės energijos naudojimo būstams šildyti būdai

Vėjo energija

- Iki 2009 m. Lietuvojè veikė apie 50 vėjo jėgainių. Prognozuojama, kad iki 2020 m. vėjo energija patenkins 1,6–1,7% bendro energijos poreikio.
- Lietuvà turi nedidelę pajūrio zoną ir Báltijos jū́ros akvatoriją, kuriose vėjo energijos yra pakankamai perspektyvioms vėjo jėgainėms statyti.

Geoterminė energija

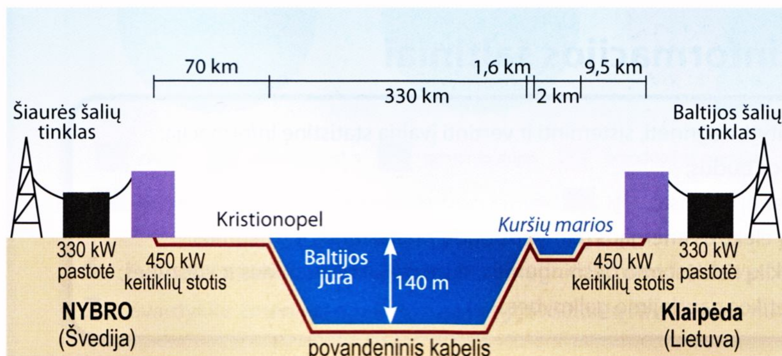
- **Gilumìnė geotèrminė enèrgija** jau kuris laikas naudojama vakarų Lietuvojè. Klaĩpėdoje 2001 m. pradėta eksploatuoti Dãnijos specialistų projektuota geoterminė elektrinė „Geoterma". Joje siurbliais iš 1135 m gylio keliamas 38 °C vanduo, kuris pakaitinamas iki 70 °C ir tiekiamas į miesto šilumos tinklus. Šiltuoju metų laiku visas miestas aprūpinamas šios elektrinės tiekiamu karštu vandeniu.
- **Seklióji geotèrminė enèrgija** randa vis platesnį pritaikymą Lietuvojè. Ši geoterminė energija daugiausia naudojama individualiems namams šildyti (6.6.9).

Lietuvos energetikos projektai

2010 m. uždarius Ignalìnos AE, Lietuvà tapo visiškai priklausoma nuo įvežtinių kuro ir energijos išteklių. Nacionalinėje energetikos strategijoje numatyti prioritetai: elektros energijos sektoriuje – nutiesti elektros jungtis su Švèdija ir Lénkija, kuro energetikos sektoriuje – daugiau naudoti biomasės ir statyti suskystintųjų dujų terminalą, į kurį būtų galima gabenti dujas iš atokiausių pasaulio regionų.

- Lietuvõs ir Lénkijos energijos jungtis „LitPol Link" – aukštosios įtampos elektros perdavimo linija. Ją sudarys apie 150 km aukštosios įtampos aukštuminė 400 kW linija nuo Elko (Lénkija) iki Alytaũs. Planuojama 500–1000 MW galios Lietuvõs ir Lénkijos jungtį pradėti eksploatuoti 2015 m.
- Lietuvà jau kuris laikas įgyvendina suskystintųjų gamtinių dujų terminalo statybos (SGD terminalas) Klaĩpėdos uoste projektą. Tai turėtų tapti alternatyva „Gazprom" iš Rùsijos tiekiamoms dujoms. Suskystintosios dujos gali būti gabenamos iš kelių tiekėjų: Norvègijos, JAV, Persų įlankos šalių. Apskaičiuota, kad per SGD terminalą importuojamos dujos būtų apie 30% pigesnės, nei parduoda Rùsija. Terminalas pradėtų veikti 2014 m.
- Tarptautinė elektros jungtis „NordBalt" – jūrinis kabelis, jungsiantis Švèdiją ir Lietuvą. Iš viso bus pagaminta 920 km jūrinio kabelio: jungties ilgis yra 450 km, jūros dugne bus pakloti du greta einantys kabeliai. „NordBalt" jungtis Lietuvõs ir Švèdijos energetikos sistemas turėtų sujungti 2015 m. (6.6.10).

▼ **6.6.10** Jūrinio kabelio „NordBalt" schema

6 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- energetika
- energijos balansas
- kuro balansas
- antracitas
- šachta
- karjeras
- naftos platforma
- energijos šaltiniai
- gamtos ištekliai
- OPEC
- gavybos kvota
- ekonomikos diversifikacija
- naftos rafinavimas
- tanklaivis
- dujovežis
- ekonomikos diversifikacija
- hidroenergetinis potencialas
- alternatyvioji energetika
- šiluminė energetika
- hidroenergetika
- šiluminė elektrinė (ŠE)
- hidroelektrinė (HE)
- hidroakumuliacinė elektrinė (HAE)
- atominė elektrinė (AE)
- elektrinė
- biokuras
- išteklių prakeiksmas
- mineralinės žaliavos
- antrinės žaliavos
- žmogiškieji ištekliai
- rekreaciniai ištekliai
- neišsenkantieji ištekliai
- atsinaujinantieji ištekliai
- neatsinaujinantieji ištekliai

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- energijos ir kuro balansas;
- žmogiškieji ir gamtos ištekliai;
- neišsenkantieji ištekliai ir atsinaujinantieji ištekliai;
- antracitas ir akmens anglys;
- mineralinės ir antrinės žaliavos;
- hidroelektrinė ir hirdoakumuliacinė elektrinė.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- gamtos išteklių skirstymą pagal įvairius kriterijus;
- vertinti ūkio priklausomybę nuo gamtos išteklių;
- gamtos išteklių naudojimo ryšį su darniojo vystymosi koncepcija;
- energetikos svarbą šiuolaikiniame ūkyje ir kasdieniame žmonių gyvenime;
- kuro ir energijos balansą lemiančius veiksnius, galimas ateities tendencijas;
- svarbiausias elektrinių rūšis, jų veikimo principus, reikšmę tam tikroms šalims arba regionams;
- svarbiausias iškastinio kuro rūšis, jų pasiskirstymą pasaulyje, gavybos būdus, naudojimo pokyčius;
- alternatyviosios energetikos plėtros svarbą ir galimybes;
- Lietuvos energetikos ypatumus, apsirūpinimo kuro ištekliais priklausomybę nuo importo;
- Lietuvos energetinės nepriklausomybės poreikį ir užtikrinimo galimybes;
- gamtos išteklių skirstymą pagal įvairius kriterijus;
- Lietuvos energetikos projektus ir jų reikšmę mūsų valstybei.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- naudotis teminiais žemėlapiais, skaityti, nagrinėti, sisteminti ir vertinti įvairią statistinę informaciją;
- lyginti ir vertinti kuro išteklių gavybos būdus;
- vertinti pasirinktos valstybės energetinį balansą;
- kritiškai ir objektyviai vertinti įvairių elektros energijos gamybos būdų pranašumus ir trūkumus;
- nurodyti žemėlapiuose gamtos išteklių išsidėstymo dėsningumus, skirti pagal tai regionus ir valstybes;
- komentuoti alternatyviosios energetikos naudojimo galimybes.

④ Geografiniai tyrimai

1. Išsiaiškinkite, kada ir kur pastaruoju laikotarpiu įvyko avarijų akmens anglių šachtose. Kokių padarinių jos turėjo? Dėl kokių priežasčių šios avarijos įvyko?
2. Pasidomėkite naftingojo smėlio ištekliais Kanadoje. Kur jų randama, kokios atsargos, kokie gavybos būdai taikomi, koks poveikis gamtinei aplinkai?
3. Surenkite diskusiją tema „Europos šalių priklausomybė nuo gamtinių dujų importo ir rusiškų dujų įtaka Europos šalių vienybei".
4. Susiskirstykite į kelias grupes ir argumentuotai padiskutuokite apie greta Lietuvos dviejų elektrinių Rusijoje ir Baltarusijoje statybos pagrįstumą.
5. Išsiaiškinkite, kur gaminamos Lietuvoje veikiančios vėjo jėgainės. Kiek tokia vidutinio dydžio jėgainė gali kainuoti? Kokie reikalavimai keliami jai įrengti Lietuvoje? Per kiek laiko vidutiniškai tokia jėgainė gali atsipirkti? Kokios politikos mūsų valstybė laikosi dėl vėjo energijos panaudojimo?
6. Pasidomėkite, kodėl nutrūko naftos gabenimas naftotiekiu į perdirbimo gamyklą Mažeikiuose. Kokia šio naftotiekio ateitis? Įvertinkite susidariusią padėtį ekonominiu ir politiniu atžvilgiu.
7. Surinkite informacijos apie įmones, namų ūkius, kurie naudoja alternatyviuosius energijos šaltinius. Pasidomėkite jų ekonomine nauda lyginant su įprastiniais energijos šaltiniais?

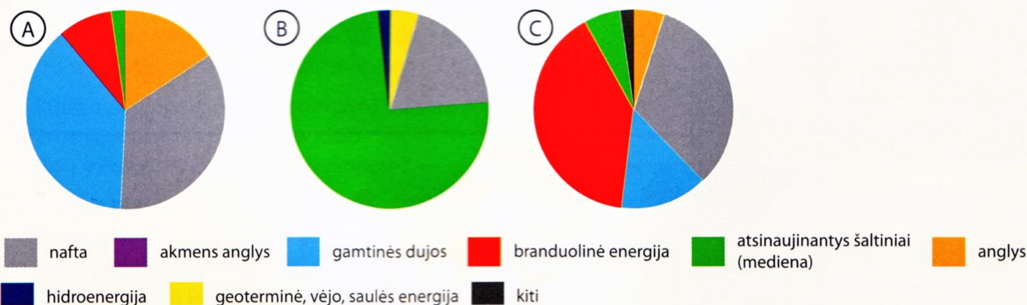
⑤ Klausimai ir užduotys

6.1 Gamtos ištekliai

1. Kokiais kriterijais remiantis klasifikuojami gamtos ištekliai?
2. Paaiškinkite, kodėl kai kurios pasaulio šalys turi daug gamtos išteklių, tačiau gyvenimo lygis jose nėra aukštas.
3. Pateikite argumentų, kodėl priklausomybė nuo gamtos išteklių eksporto trukdo ūkio plėtrai.
4. Kokiais būdais pasaulio mastu mėginama spręsti gamtos išteklių išsekimo problemą? Kodėl ji tokia aktuali?
5. Kokia darniojo vystymosi koncepcijos reikšmė išgaunant ir naudojant gamtos išteklius? Pateikite argumentų.

6.2 Energetika – ekonomikos variklis

1. Kokias ūkio sritis apima energetikos ūkis?
2. Kuriuose ūkio sektoriuose sunaudojama daugiausia elektros energijos? Paaiškinkite kodėl.
3. Koks ryšys tarp energijos sunaudojimo ir valstybių išsivystymo lygio (6.2.4)?
4. Įvertinkite Afrikos dalį pasaulio kuro ir energijos balanse (6.2.6). Prognozuokite, kaip galėtų keistis kuro ir energijos rūšių naudojimas ateityje.
5. Nustatykite kurių šalių (Prancūzijos, Jungtinės Karalystės, Kenijos) kuro ir energijos balansą atitinka A–C diagramos. Nurodykite aplinkybes, dėl kurių jis yra būtent toks.

6. Kuo galima paaiškinti, kad per pastaruosius du dešimtmečius išsivysčiusios šalys gerokai mažiau sunaudojo energijos?
7. Išvardykite žmonijos naudojamų energijos šaltinių rūšis iš eilės nuo seniausių laikų iki šių dienų.

6.3 Iškastinis kuras

1. Kuriose ūkio šakose anglių sunaudojama daugiausia? Kokie šio kuro pranašumai ir trūkumai?

2. Nurodykite kelis argumentus, įrodančius nepaprastai didelę naftos reikšmę šių dienų pasaulyje.

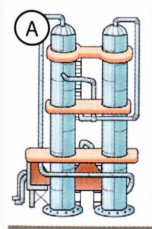
3. Įvardykite pasaulio regionus, kuriuose išgaunama daugiausia naftos (6.3.10).

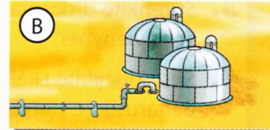
4. Naudokitės žiniasklaidos pranešimais ir įvertinkite OPEC organizacijos svarbą naftos pramonėje.

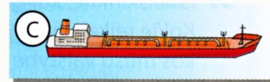
5. Paveikslėliai A–D vaizduoja naftos kelią nuo gavybos platformos iki chemijos pramonės gamyklos.

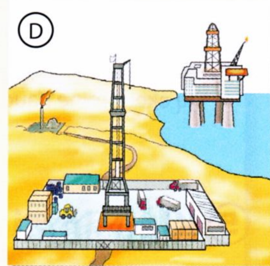
a) Įvardykite kiekvieną iš šių etapų.

b) Kokių pavojų aplinkai kyla kiekviename iš šių etapų?

6. Nuo kokių priežasčių gali priklausyti naftos kainos svyravimai pasaulio rinkoje (6.3.12)?

7. Kodėl dalis naftos eksportuotojų jau kurį laiką vykdo ekonomikos diversifikaciją?

8. Įvardykite regionus, kuriuose yra didžiausios naftos atsargos (6.3.16). Koks šių regionų vaidmuo pasaulio ekonomikoje?

9. Kokie yra pagrindiniai gamtinių dujų naudojimo pranašumai lyginant su akmens anglių ir naftos naudojimu?

10. Kodėl Rusijai, kaip gamtinių dujų eksportuotojai, tenka ypatingas vaidmuo?

6.4 Pasaulio elektros energetika

1. Kuris elektros gamybos jėgainių tipas labiausiai paplitęs pasaulyje? Atsakymą pagrįskite.

2. Kurių pasaulio šalių elektros energijos gamybos struktūroje daugiau kaip 30% elektros energijos pagaminama atominėse elektrinėse (6.4.6)? Nurodykite kelias priežastis, kurios tai lėmė.

3. Kokios atominės energetikos plėtros tendencijos?
Padiskutuokite apie atominių elektrinių pranašumus ir trūkumus.

4. Pasiūlykite būdų, kaip galima būtų sumažinti šiluminių jėgainių daromą žalą aplinkai.

5. Naudokitės žemiau pateiktomis kartoschemomis ir atsakykite į klausimus:

a) kurios kartoschemos (A–C) vaizduoja elektros energijos gamybą atominėse elektrinėse, hidroelektrinėse ir tradicinio kuro (medienos) naudojimą energetikoje?

b) kurios pasaulio valstybės turi didžiausią hidroenergijos potencialą? Paaiškinkite kodėl.

c) kodėl tradicinio kuro naudojimas Šiaurės Europoje paplitęs gana plačiai, o Kinijoje gerokai mažiau?

6.5 Alternatyvioji elektros energetika

1. Dėl kokių priežasčių per pastaruosius kelis dešimtmečius taip smarkiai išaugo alternatyviosios energetikos reikšmė?

2. Pasvarstykite, kodėl nemažai gyventojų priešinasi vėjo energetikos plėtrai. Įvardykite galimus tokios nuomonės argumentus. Kaip į juos reikėtų reaguoti?

3. Kuriuose pasaulio regionuose ir kodėl siūlytumėte labiau plėtoti geoterminę ir saulės energetiką?

4. Kaip galima paaiškinti, kad nemažai atogrąžų platumų šalių turi didžiulį saulės energijos potencialą, bet tokio tipo elektrinių jose beveik nėra?

5. Kokias jūrų ir vandenynų energijos rūšis galima panaudoti? Kodėl tokio tipo elektrinių dar nėra daug?

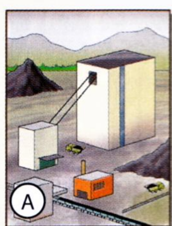
6. Remkitės 6.5.3 ir pakomentuokite elektros energijos gamybos dideliame vėjo jėgainių parke atviroje jūroje ypatumus.

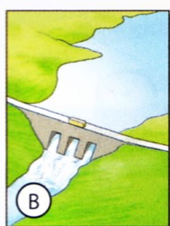
7. Naudokitės paveikslėliais ir atsakykite į klausimus:

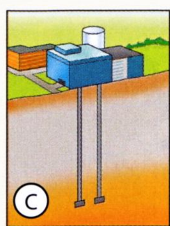
a) kokie energijos šaltiniai (A–F) arba elektros energijos gavybos būdai pavaizduoti?

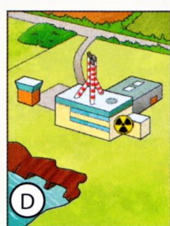
b) kuriuos energijos šaltinius vadiname alternatyviaisiais?

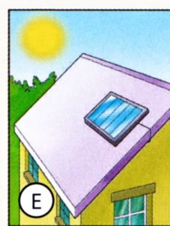
c) įvardykite kitus čia nepavaizduotus energijos šaltinius.

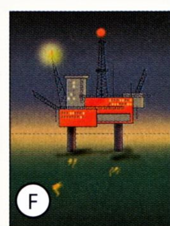

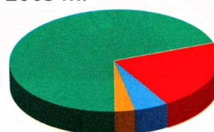

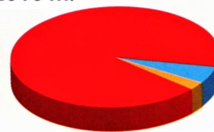

6.6 Lietuvos energetika

2005 m.

2010 m.

– AE
– HE
– ŠE
– kitose

1. Naudokitės elektros energijos gamybos 2005 ir 2010 m. Lietuvoje skritulinėmis diagramomis:

a) kokių pokyčių per šį laikotarpį įvyko Lietuvos energetikoje?

b) kaip šie pokyčiai atsiliepė Lietuvos ūkiui ir gyventojams?

2. Kaip vertinate naujos atominės elektrinės statybos Lietuvoje pagrįstumą? Pasidomėkite, ar Lietuva pajėgi apsirūpinti reikalinga elektros energija kitais būdais.

3. Iš kur Lietuva importuoja trūkstamą elektros energijos dalį? Kaip reikėtų vertinti tokią priklausomybę nuo importuojamos elektros energijos?

4. Kurio tipo elektrinės Lietuvoje pastaruoju metu pagamina daugiausia elektros energijos (6.6.3)? Kokių išvadų galima padaryti dėl šio elektrinių tipo vyravimo mūsų šalyje?

5. Kurios alternatyviosios energetikos rūšys turi didžiausių perspektyvų Lietuvoje? Pateikite pavyzdžių.

6. Kurie atsinaujinančiosios energijos šaltiniai jau naudojami arba juos būtų racionalu naudoti jūsų gyvenamosios vietos apylinkėse?

7. Kokiais būdais Lietuvos vyriausybė stengiasi mažinti priklausomybę nuo Rusijos kuro ir energijos išteklių? Kurie plėtojami energetikos projektai galėtų pakeisti esamą padėtį?

8. Kurios Lietuvos elektrinės matomos (A–B) nuotraukose? Kuriam elektrinių tipui kiekviena priklauso?

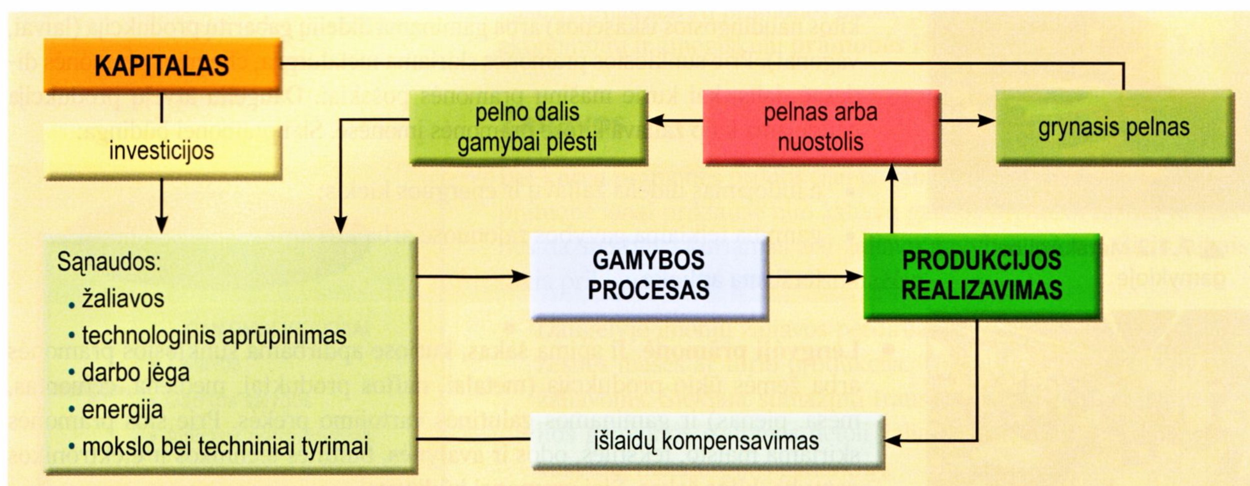

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- skirti pramonės sektorių į šakas ir pošakius;
- komentuoti pramonės įmonių ryšius, vertinti gamybos kooperacijos naudą;
- žinoti pramonės išdėstymo veiksnius ir pagal juos vertinti pramonės įmonių geografinį išdėstymą;
- įvardyti ir komentuoti svarbiausius pramonės raidos etapus;
- paaiškinti pramonės raidos skirtumus aukšto išsivystymo ir silpnose besivystančiose šalyse;
- žinoti svarbiausius šiuolaikinės pramoninės gamybos ypatumus, geografinį pasiskirstymą ir reikšmę pasaulio ūkyje;
- įvardyti didžiausią ekonominę reikšmę turinčias pramonines šalis, apibūdinti jų pramonės specializaciją;
- apibūdinti pramonės šakas pagal jų reikšmę pasaulio ūkiui;
- vertinti pramonės įtaką augančiam išteklių naudojimui ir aplinkos taršai;
- apibūdinti svarbiausias Lietuvos pramonės šakas, vertinti pastarojo meto pokyčius pramonėje, plėtros perspektyvas.

7.1 Pramonės struktūra

▲ **7.1.1** Pramonės gamybos schema

Prãmonė – gamybos įmonių (kasyklų, elektrinių, gamyklų, fabrikų, dirbtuvių) veiklos visuma. Kartu su žemės ūkiu pramonė sudaro ekonomikos **gamýbos sfèrą**. Dabar joje pramonei tenka svarbiausias vaidmuo.

- Nėra vientisos su pramone susijusių veiklų bei pramonės šakų klasifikacijos, vadovėlyje ši ūkinė veikla skaidoma taip:
  - **gavýbos prãmonė** – mineralinių žaliavų gavyba kasyklose ir gręžiniuose. Ši ūkinė veikla skiriama pirmajam, visos kitos – antrajam ūkio sektoriui;
  - **energètika**;
  - **apdirbamóji prãmonė** – antrinių žaliavų perdirbimas ir gatavos produkcijos gamyba;
  - **statýbos prãmonė** – neretai ši veikla skiriama paslaugų, arba trečiajam, sektoriui.
- Šiame vadovėlio skyriuje daugiausia dėmesio skiriama apdirbamajai pramonei, kurią paprastumo dėlei toliau vadiname pramone.
- Pramoninę gamybą sudaro trys pagrindiniai etapai: gamybos aprūpinimas (kapitalo investicijos), gamybos procesas ir produkcijos realizavimas (7.1.1).

Pramonės šakos

Pagal produkcijos pobūdį ir gamybos specifiką pramonė skirstoma į keliolika stambesnių šakų, kurios savo ruožtu skaidomos į smulkesnius pošakius. Dažniausiai skiriamos šios pramonės šakos:

- maisto pramonė;
- tekstilės pramonė;
- medienos apdirbimo ir baldų pramonė;
- popieriaus pramonė;
- kuro pramonė;
- chemijos pramonė;
- statybinių medžiagų ir nemetalinių dirbinių gamyba;
- metalurgija;
- mašinų ir metalų apdirbimo pramonė;
- specifinės pramonės šakos.

▲ **7.1.2** Metalurgijos gamykloje

▲ **7.1.3** Tekstilės pramonės įmonė Kinijoje

Pramonės šakų grupės

Pagal esminius gamybos ypatumus skiriami du pagrindiniai pramonės tipai.

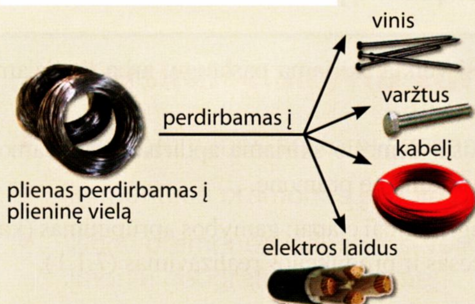
- **Sunkióji prãmonė**. Perdirbamos pirminės mineralinės žaliavos (rūdos, nafta ir kitos naudingosios iškasenos) arba gaminama didelių gabaritų produkcija (laivai, vagonai). Prie sunkiosios pramonės skiriama metalurgija, chemijos pramonės didesnė dalis, kai kurie mašinų pramonės pošakiai. Daugeliu atvejų produkcija naudojama kaip žaliava kitose pramonės įmonėse. Šiai pramonei būdinga:
  - naudojamas didelis žaliavų ir energijos kiekis;
  - gamyba telkiama gavybos rajonuose arba arti jų;
  - teršiama aplinka.
- **Lengvóji prãmonė**. Ji apima šakas, kuriose apdirbama sunkiosios pramonės arba žemės ūkio produkcija (metalai, naftos produktai, mediena, cementas, mėsa, pienas) ir gaminamos galutinės vartojimo prekės. Prie šios pramonės skiriama maisto, tekstilės, odos ir avalynės, buitinės technikos ir elektronikos gamyba, kitos šakos. Šiai pramonei būdinga:
  - naudojama nedaug žaliavų ir energijos;
  - gamyba mažai teršia aplinką;
  - gamyba telkiama vartojimo rajonuose.

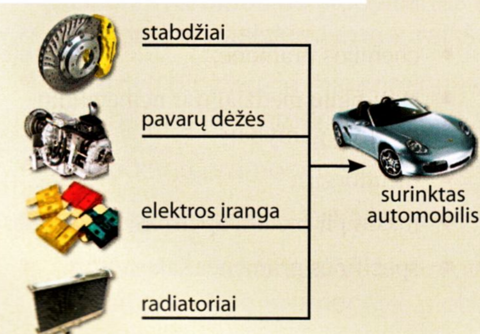
Pramonės įmonių ryšiai

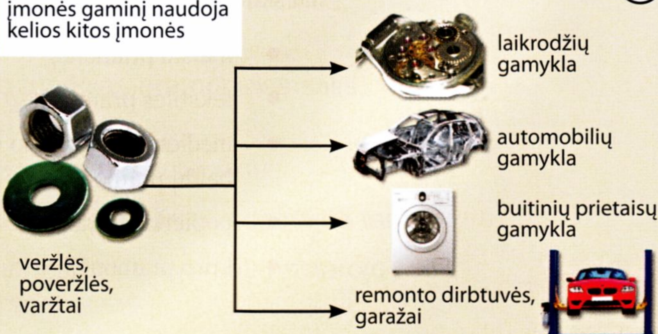
Gamindamos ir realizuodamos produkciją pramonės įmonės glaudžiai bendradarbiauja. Vienos tiekia žaliavas arba reikalingas detales, kitos – surenka gatavą produkciją. Išsivysčiusiose šalyse tokia **gamýbos kooperãcija** yra neatsiejama šiuolaikinės pramonės dalis. Silpnose valstybėse menkai išplėtota. Skiriami keli pramonės įmonių ryšių tipai (7.1.4):

- technologiniai nuoseklieji ryšiai (7.1.4 a) – vienos įmonės kitų produkciją naudoja kaip žaliavas;
- ryšiai su įvairiais žaliavų tiekėjais (7.1.4 b) – kelių skirtingų įmonių produkcija yra kitoje įmonėje gaminamos produkcijos sudedamosios dalys;
- ryšiai su skirtingais produkcijos vartotojais (7.1.4 c) – įmonės produkcija naudojama keliose kitose įmonėse kaip gaminių sudedamosios dalys.

▼ **7.1.4** Pramonės įmonių ryšių tipai

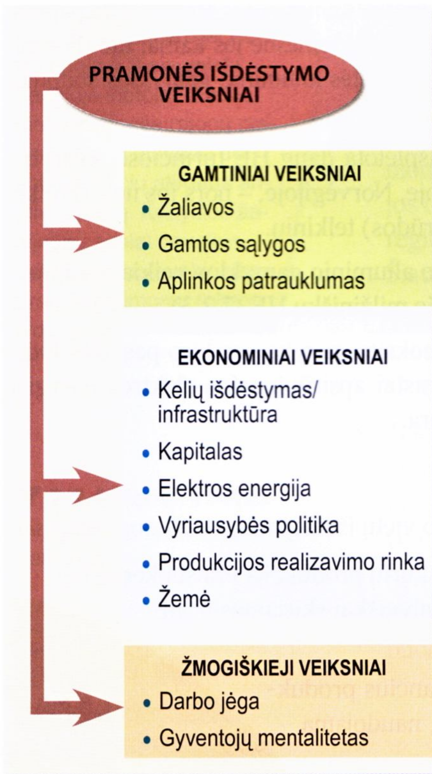

7.2 Pramonės išdėstymo veiksniai

Pramonės įmonės tam tikroje vietoje kuriamos neatsitiktinai. Vietos pasirinkimas statyti pramonės įmonę priklauso nuo įvairių gamtinių, ekonominių ir žmogiškųjų **prãmonės išdė́stymo veiksnių̃** (7.2.1).

▲ **7.2.1** Pramonės išdėstymo veiksniai

Žaliavos

Bet kuriai pramonės produkcijai pagaminti būtinos **žãliavos**. XIX a. pramonė labai priklausė nuo žaliavų gausos ir įvairovės, dėl to įmonės dažnai buvo kuriamos arti žaliavų gavybos rajonų. Šiais laikais tokia priklausomybė gerokai sumažėjo.

- Daugelyje įmonių žaliavos perdirbamos ir gaunama gerokai mažesnės masės ar tūrio produkcija. Tokia gamyba vadinama imli žaliavoms. Siekiant sumažinti transporto išlaidas, žaliavoms imlios gamyklos statomos netoli žaliavų tiekėjų (anglių arba rūdų kasyklų, metalurgijos gamyklų).
- Labai daug žaliavų reikia metalurgijai, statybinių medžiagų gamybai, sunkiajai mašinų pramonei, kai kurioms chemijos pramonės įmonėms.
  - Plienui išlydyti sunaudojama daug akmens anglių (kokso) ir geležies rūdos, todėl tokia gamyba išdėstoma prie žaliavų telkinių arba netoli jų. Daug juodosios metalurgijos įmonių yra Rytų Ukraìnoje (7.2.2).
  - Norint pagaminti 1 t cemento, reikia kelių tonų klinčių. Šiaurės Lietuvojè greta klinčių telkinių praktiškai tuščioje vietoje buvo pastatyta didelė cemento gamykla. Ilgainiui aplink ją išaugo naujas miestas – Naujóji Akmẽnė.
- Netoli žaliavų šaltinių paprastai statomos greitai gendančias žaliavas naudojančios įmonės. Tobulėjant transportui, tokia priklausomybė mažėja.
- Kai kurios pramonės šakos (elektronikos prekių, vaistų gamyba, siuvimo pramonė) mažai priklauso nuo žaliavų gavybos vietų. Pastaraisiais dešimtmečiais pasaulyje sparčiai kuriantis aukštųjų technologijų įmonių, žaliavoms imlių įmonių dalis pramonėje gerokai sumažėjo.

▼ **7.2.2** Donecko–Dnepro pramonės sritis

▲ **7.2.3** Hidroelektrinių ir aliuminio gamyklų išdėstymas Pietų Sibire

Elektros energija

Visoms pramonės įmonėms reikia tam tikro elektros energijos kiekio, kuris priklauso nuo technologinio proceso ypatumų.

- Dabar elektros energiją be didesnių nuostolių galima perduoti 1500 km atstumu. Vadinasi, dauguma įmonių praktiškai nepriklauso nuo energijos šaltinio vietos.
- Kai kurią produkciją gaminančioms įmonėms elektros energijos tiekimas yra gyvybiškai svarbus. Antai aliuminio gamybai reikia nepaprastai daug elektros energijos, dėl to kuo žemesnė jos kaina, tuo didesnis gaunamas pelnas. Neatsitiktinai didelės aliuminio gamyklos statomos šalia galingų vandens jėgainių (HE).
  - Aliuminio gamyba gerai išplėtota daug HE turinčiose valstybėse – Rùsijoje, JAV, Kanãdoje, Norvègijoje, – nors jos neturi reikšmingų boksitų (aliuminio rūdos) telkinių.
  - Bene didžiausios pasaulyje aliuminio gamyklos veikia Rùsijoje – Bratske ir Krasnojarske prie milžiniškų HE (7.2.3).
  - Gvinė́ja ir Jamáika pagal boksitų gavybą yra tarp pasaulio lyderių. Kadangi šios šalys prastai apsirūpinusios elektros energija, aliuminio gamyklų jose nėra.

Produkcijos realizavimo rinka

Daugeliui pramonės įmonių gana svarbus produkcijos realizavimo vietų išdėstymas.

- Arčiau realizavimo rinkos vietų paprastai kuriamos įmonės, kurių produkcija yra sunkesnė nei žaliavos (pvz., duonos, alaus gamybos). Prie tokių įmonių sąlygiškai skiriamos ir automobilių surinkimo gamyklos.
- Netoli realizavimo rinkos dažniausiai statomos greitai gendančius produktus gaminančios įmonės (pieno, mėsos, konditerijos). Tiesa, naudojama moderni šaldymo įranga mažina šio veiksnio įtaką.
- Gana dažnai vienos įmonės gamina ir parduoda produkciją kitoms. Pasaulyje plačiai paplitusi tendencija tokias įmones kurti netoli viena kitos. Taip laipsniškai atsiranda pramonės regionų (→209 psl.).

Kelių išdėstymas

Statant naują gamyklą, būtina atsižvelgti į kelių išdėstymą, jų kokybę. Kartais tiesiama naujų kelių arba gerinami esami.

- Įmonės transporto vidutinės išlaidos sudaro 2–3% visų išlaidų.
- Vietovės, kuriose gerai išplėtota **transpòrto infrastruktūrà**, yra patrauklesnės naujoms pramonės įmonėms kurti. Tuo atveju, jei įmonė statoma atokesnėje nuo svarbių kelių vietoje, transporto išlaidos neišvengiamai auga.
- Žaliavoms imlias ir didelės masės ar tūrio produkciją gaminančias įmones apsimoka statyti jūrų uostuose, prie laivybinių upių, nes gabenti krovinius vandens keliais yra gerokai pigiau nei sausuma. Antai Japònijoje beveik visos didelės pramonės įmonės išdėstytos jūros pakrantėje.
- Naftos perdirbimo įmonės statomos jūrų uostuose, kur naftą atgabena tanklaiviai, arba prie naftotiekių.

Kapitalas

Reikšmingoms pramonės įmonėms kurti reikia didelių kapitalo investicijų. Jeigu kurioje nors šalyje arba šalies rajone sąlygos pramonės plėtrai yra nepatikimos, verslininkai paprastai nerizikuoja ten investuoti kapitalo. Bet kartais daug priklauso ir nuo konkrečių investuotojų požiūrio į verslo riziką.

Pramonės inercija – reiškinys, kai anksčiau vienos ar kitos įmonės išdėstymą lėmę veiksniai laikui bėgant gali smarkiai pasikeisti. Tačiau pramonės įmonės į tokius pokyčius dažniausiai nereaguoja ir tęsia veiklą senojoje vietoje. Sunkiosios pramonės rajonų pietų Belgijoje atsirado dėl šalia esančių akmens anglių telkinių. Kasyklos šalyje jau seniai neveikia, bet dauguma sunkiosios pramonės įmonių (plieno lydymo) tęsia veiklą.

Darbo jėga

Pramonės įmonių išdėstymui didelę reikšmę turi darbo jėgos ištekliai, darbuotojų kvalifikacija, patirtis, darbo jėgos kaina.

- Darbo jėgos kaina ES sudaro vidutiniškai 10–40% visų gamybos išlaidų.
- Elektronikos ir optikos pramonei, mašinų įrenginių gamybai, farmacijos pramonei ir kai kurioms kitoms pramonės šakoms reikia labai aukštos kvalifikacijos darbo jėgos. Todėl šios pramonės šãkos geriausiai išplėtotos tuose pasaulio regionuose, kur yra pakankamai aukštos kvalifikacijos darbuotojų: Europoje, Šiaurės Amerikoje ir Rytų Azijoje.
  - Nemažai aukštųjų technologijų įmonių darbuotojų yra mokslininkai, todėl tokios įmonės dažniausiai kuriamos šalia svarbių universitetinių miestų (→ 7.6).
- Tekstilės, statybinių medžiagų pramonei, elektros prietaisų gamybai paprastai pasitelkiami mažiau apmokami ir žemesnės kvalifikacijos darbuotojai. Dėl to šios pramonės šakos intensyviai plėtojamos silpnose besivystančiose šalyse (Pietų Azijoje).
- Senuosiuose pramonės rajonuose dažnai vyksta darbuotojų streikų, kurie atbaido verslininkus kurti naujas įmones. Stiprios profesinės sąjungos gina darbuotojų interesus, tačiau tai gali neigiamai paveikti tolesnę pramonės plėtrą.

▼ **7.2.4** Kietieji ir minkštieji pramonės išdėstymo veiksniai

Vyriausybės politika

Daugelyje valstybių svarbų vaidmenį plėtojant pramonę, kuriant naujas įmones atlieka vyriausybės. Tai vykdoma tokiais būdais:

- imamasi priemonių pramonės plėtrą perkelti iš senų pramonės rajonų į naujai kuriamus. Antai Brazìlijos vyriausybė jau kuris laikas mėgina dalį ekonomikos perkelti iš tankiai gyvenamo pietryčių regiono (San Paulu, Rio di Žaneiru) į mažiau apgyventus šalies vidinius rajonus;
- ekologiniais sumetimais skatinama pramonės įmones perkelti iš miestų vidinių rajonų į pakraščius;
- plėtojama šalies infrastruktūra, o tai suteikia naujų galimybių pramonės plėtrai;
- įvairiomis lengvatomis verslininkai skatinami kurti įmones šalies rajonuose ir miestuose, kuriuose yra didžiulis nedarbas.

Žemė

Žemės sklypo pasirinkimas naujai įmonei statyti priklauso nuo:

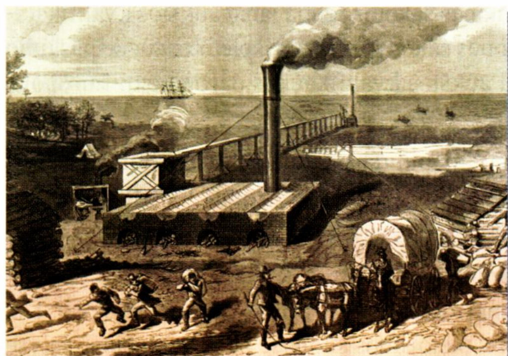
- sklypo paviršiaus, kuris turi būti kuo lygesnis;
- sklypo kainos, kuri turėtų būti kuo mažesnė. Neatsitiktinai naujos įmonės dažniausiai kuriamos miestų pakraščiuose;
- sklypo aplinkos. Jeigu greta gyvena daug žmonių, galima tikėtis didelio gyventojų pasipriešinimo naujos pramonės įmonės statybai.

7.3 Pramonės raida

Daugelį amžių žmonių poreikius tenkinantys daiktai buvo gaminami rankomis. XVIII a. antrojoje pusėje Ánglijoje padaryta svarbių technikos išradimų: sukonstruotas garo variklis, pradėtos naudoti verpimo mašinos, mechaninės audimo staklės. Mašinų naudojimas gamyboje pasirodė toks efektyvus, jog sukėlė tikrą **prãmonės pérversmą**, kuris laikomas pramoninės gamybos pradžia.

Pramonės raidos etapai

Pramonės istorijoje dažniausiai skiriami keturi pagrindiniai raidos etapai. Visuose iš jų pramonės raidą lėmė **mókslo ir tèchnikos pažangà**.

▲ **7.3.1** Žuvies perdirbimo fabrikas Anglijoje XIX a. pradžioje

▲ **7.3.2** Automobilių *Ford T* serijinė gamyba Detroite 1924 m.

▲ **7.3.3** Japonų gamybos personalinis kompiuteris, XX a. 9 dešimtmetis

- **I etãpas**. Prasidėjo nuo pramonės perversmo Ánglijoje (XVIII a. pab.) ir truko maždaug šimtmetį. Įdiegus mašinas į gamybą, šalys galėjo gaminti daugiau prekių, atpigo produkcija. Iki 1830 m. mašininė gamyba plėtota tik Ánglijoje, bet XIX a. viduryje ji greitai paplito ir kitose pažangiose Europos šalyse (Prancūzìjoje, Vokietìjoje), taip pat JAV, kiek vėliau – Rùsijoje ir Japònijoje. Pirmajam pramonės raidos etapui būdinga:
  - naudojamos garo ir hidraulinės mašinos gamybos procese;
  - suklesti tekstilės pramonė;
  - sparčiai plėtojama sunkioji pramonė;
  - plėtojamas garlaivių ir garvežių transportas.
- **II etãpas** (nuo XIX a. pab. iki XX a. vid.). Prasidėjo dėl naujo technikos perversmo pramonės gamyboje. Jį sukėlė vidaus degimo variklio ir elektros variklio išradimas. Tuo metu atsirado naujoviškų ir iki šiol populiarių transporto priemonių: automobilių, lėktuvų. Šiam pramonės raidos etapui būdinga:
  - nuo XX a. pradžios pramonėje imta naudoti elektros energiją;
  - ekonomiškai stipriose pasaulio valstybėse įsigali sunkioji pramonė;
  - sparčiai plėtojama automobilių ir aviacijos pramonė;
  - pramonėje diegiamas konvejerinis gamybos būdas (7.3.2);
  - pramonės raidą skatino pasauliniai karai – būtinybė kurti galingesnę karo techniką.
- **III etãpas** (1950–1990 m.). Susijęs su mokslo ir technikos revoliucija. Tuo laikotarpiu pradėjo sparčiai plėtotis elektronika, imti naudoti kompiuterių pirmtakai – elektroninės skaičiavimo mašinos (ESM), pritaikoma branduolinė energija, išrasta naujų medžiagų. Šio etapo svarbiausi bruožai:
  - plačiai automatizuojama gamyba, diegiami pramoniniai robotai;
  - ištinka sunkiosios ir tekstilės pramonės krizė;
  - sparčiai plėtojama elektronikos ir farmacijos pramonė;
  - didėja sintetinių medžiagų gamybos reikšmė;
  - plėtojamos aukštųjų technologijų įmonės;
  - atsiranda bei plėtojami mokslo ir technologijų parkai.

▲ **7.3.4** Automobilių surinkimo konvejeris *Hyundai* gamykloje Pietų Korėjoje

- **IV etãpas** (nuo XX a. paskutinio dešimtmečio iki šiol). Susijęs su informacijos revoliucija, kuri suprantama kaip neįtikimai sparti kompiuterinių technologijų raida. Pastaruoju metu šios technologijos įsiskverbė į visas gyvenimo sritis. IV etapo bruožai:
  - visuotinai skverbiasi informacinės technologijos;
  - įsiviešpatauja elektronikos gaminiai;
  - paplinta elektroninės ryšio priemonės;
  - kompleksiškai automatizuojama gamyba (pramoninių robotų gamyba kasmet didėja 10%);
  - pramonėje (farmacijos, chemijos) diegiamos biotechnologijos;
  - kuriamos naujos konstrukcinės medžiagos;
  - pramonei taikomi griežti ekologiniai reikalavimai, laikomasi darniojo vystymosi principų.

Kondratjevo ciklai

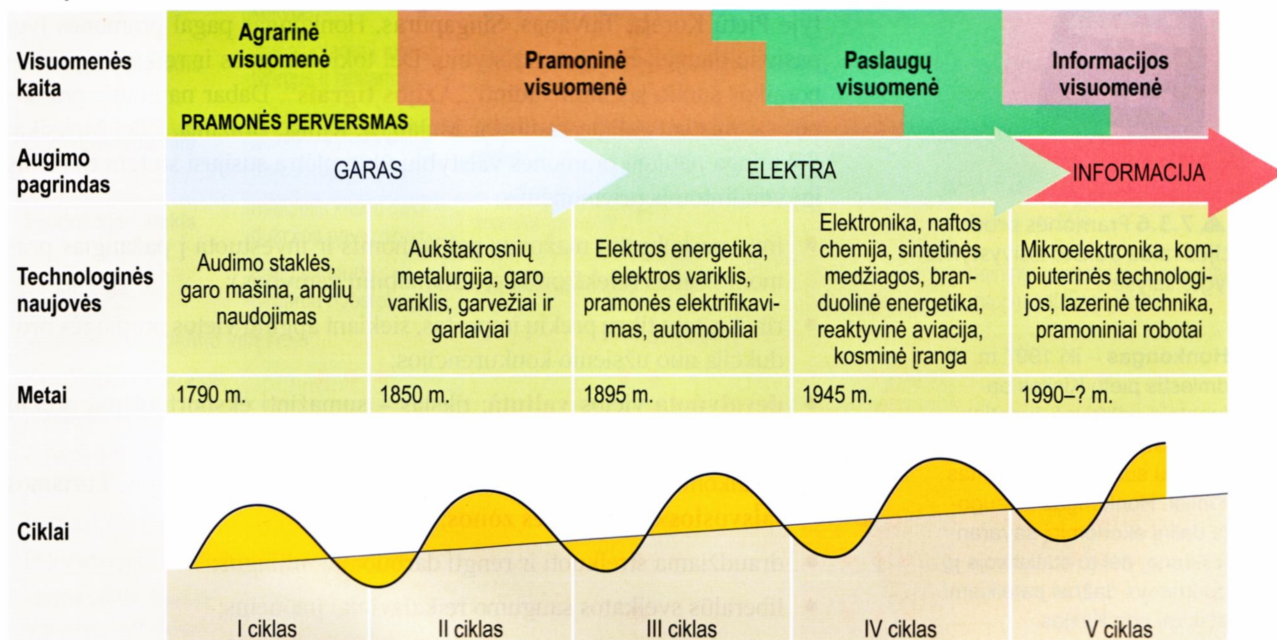
Rusų mokslininkas N. Kondratjevas (1892–1938), išnagrinėjęs daugelio ekonominių rodiklių dinamiką per pastaruosius 100–150 m., atkreipė dėmesį, kad ekonomikos augimas laikui bėgant patiria periodinių pakilimų ir nuosmukių. Remdamasis šiais dėsningumais jis sukūrė ekonomikos raidos ilgųjų bangų teoriją. Mokslininko garbei šios pakilimo ir nuosmukio bangos buvo pavadintos **Kondrãtjevo cìklais**.

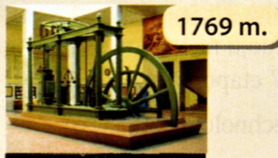
ESM (elektroninės skaičiavimo mašinos) – pirmieji didelių gabaritų (spintos ar net kambario dydžio) kompiuteriai, naudoti daugiausia tik skaičiuoti.

Kondratjevo ciklai atspindi pasaulio ūkio modernizavimo etapus. Kiekvieno tokio ciklo trukmė apima maždaug 40–60 metų. Bangos paaukštėjimas rodo ekonomikos pakilimą: naujovių diegimą, naujų pramonės šakų atsiradimą. Taigi banga atspindi naują technologinį ciklą. Bangos pažemėjimas rodo kitados vykusį ekonomikos nuosmukį. Tokiai bangai leidžiantis arba jos žemiausiame taške atsirasdavo reikšmingų naujovių, naujos kartos technologijų. Šių naujovių diegimas į ekonomiką tampa naujos bangos pakilimo pagrindu ir lemia naujų technologijų suklestėjimą.

Nuo pramonės perversmo laikų skiriami penki Kondratjevo ciklai (7.3.5). Dalis ekonomistų nepripažįsta tokių bangų egzistavimo.

▼ **7.3.5** Kondratjevo ciklų modelis

▲ **7.3.6** Pramonės produkcijos raida aukšto išsivystymo lygio šalyse

Honkongas – iki 1997 m. didmiestis pietų Kinijos pakrantėje priklausė Jungtinei Karalystei, tačiau tais metais dvišaliu susitarimu grąžintas Kinijai. Honkongas išsaugojo dalinį ekonominį savarankiškumą, dėl to statistikoje jo duomenys dažnai pateikiami atskirai nuo Kinijos.

Pramonės raida aukšto išsivystymo lygio šalyse

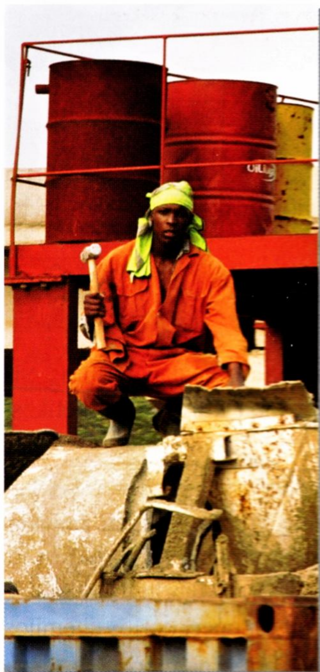
Per pastaruosius kelis dešimtmečius ypač aukšto išsivystymo lygio šalių pramonėje įvyko nemažai esminių pokyčių:

- sumažėjo apdirbamosios pramonės vaidmuo ūkio struktūroje;
- įvyko senųjų pramonės šakų, ypač juodosios metalurgijos, sunkiosios mašinų gamybos ir tekstilės pramonės, nuosmukis. Jo priežastys:
  - baigėsi vietinės žaliavos;
  - sumažėjo paklausa;
  - besivystančių šalių konkurencija – ten darbo jėga daug pigesnė (dėl to labiausiai nukentėjo tekstilės pramonė);
  - sunkiosios pramonės šakų įmonės smarkiai teršia aplinką, o ekologiniai reikalavimai išsivysčiusiose šalyse labai griežti;
  - investicijos į pramonę greičiau atsiperka perkėlus gamybą į besivystančias šalis.
- Bendroje pramonės gamyboje labai išaugo su aukštosiomis technologijomis susijusių pramonės šakų dalis.
- Daugelis senų pramonės įmonių pakeitė gaminamos produkcijos profilį.
- Dėl pramonės struktūrinių pokyčių ir plataus gamybos automatizavimo reikšmingai sumažėjo pramonės sektoriuje dirbančių žmonių dalis. Prieš 40–50 metų labai išsivysčiusių šalių šiame sektoriuje dirbo 30–40% visų darbuotojų, o dabar – tik 20–25%.
- Naũjos pramonės įmonės vis mažiau priklauso nuo vietos gamtos išteklių.
- Vyksta visapusiška **gamýbos specializãcija**. Daugelis įmonių gamina tam tikras detales, o jos surenkamos kitose įmonėse.

Naujosios pramoninės šalys

Per kelis pastaruosius dešimtmečius ypač sparčiai pramoninė gamyba augo kai kuriose Azijos ir Lotynų Amerikos šalyse. XX a. 9 dešimtmetyje Pietũ Korė́ja, Taivãnas, Singapũras, Honkòngas pagal pramonės lygį pasivijo daugelį Europos valstybių. Dėl tokio staigaus ir reikšmingo ekonomikos šuolio jas imta vadinti **„Ãzijos tìgrais“**. Dabar naujomis pramonės šalimis jau galima vadinti ir Maláiziją, Kìniją, Brazìliją, Čìlę, Mèksiką. Sėkminga naujųjų pramonės valstybių ūkio plėtra susijusi su tam tikromis įgyvendintomis priemonėmis:

- imta paskolų itin mažomis palūkanomis ir investuota į pažangias pramonės šakas (elektronikos, automobilių gamybos);
- ribotas tam tikrų prekių importas, siekiant apginti vietos pramonės produkciją nuo užsienio konkurencijos;
- **devalvúota** vietos **valiutà**; tikslas – sumažinti eksportuojamų prekių kainą;
- netaikomi mokestiniai reikalavimai užsienio investuotojams, kuriamos **laĩsvosios ekonòminės zònos**;
- draudžiama streikuoti ir rengti darbuotojų mitingus;
- liberalūs sveikatos saugumo reikalavimai įmonėms;
- daug dėmesio švietimui, aukštos kvalifikacijos darbuotojų rengimui.

▲ **7.3.7** Darbininkas statybinių medžiagų gamykloje, Tanzanija

Pramonės plėtra besivystančiose šalyse

Daugelyje itin silpnų pasaulio valstybių pramonė išplėtota menkai. Nors dedama pastangų, per pastaruosius dešimtmečius pasiekti pastebimos pažangos daugumai tokių šalių nepavyko.

- Sėkmingai pramonės plėtrai trukdo daugybė priežasčių:
  - nepakankamas užsienio investuotojų aktyvumas dėl didelės rizikos;
  - vietos kapitalo stygius;
  - prasta transporto infrastruktūra, elektros energijos stygius;
  - žemas švietimo lygis, kvalifikuotų darbuotojų stygius;
  - ribota vietos rinka dėl gyventojų menkų pajamų;
  - nestabili, dažnai korumpuota valdžia;
  - lygiavertei prekybai su išsivysčiusiomis šalimis trukdo daugelyje jų įvestos importo kvotos.
- Siūlomos priemonės spartesnei pramonės plėtrai silpnose šalyse:
  - pagerinti infrastruktūrą, kad prekės galėtų lengviau pasiekti vartotojus;
  - daugiau rūpintis švietimu, kvalifikuotų darbuotojų rengimu;
  - padėti regionams, turintiems reikšmingų išteklių, kurti perdirbimo įmones, neparduoti žaliavų kitoms šalims;
  - skatinti turtingas šalis nurašyti silpnų valstybių skolas;
  - drąsiau investuoti į silpnų šalių pramonę. Naudotis pigia darbo jėga – steigti tokias įmones, kurioms reikia daug darbo jėgos.

▼ **7.3.8** Produkto ciklas

sąnaudos
pajamos
nuostolis
pelnas

pajamos/sąnaudos
laikas

	Įgyvendinimo ir plėtros etapas	Augimo etapas	Brandos etapas	Nuosmukio etapas
Veiklos tikslas	pagaminti naują produktą, tobulinti jo kokybę	mažinti gamybos sąnaudas		
Investicijų pobūdis	investuojama į mokslo tyrimus ir reklamą	investuojama į darbo priemonių, metodų ir organizavimo gerinimą (racionalizacija)		
Gamybos pobūdis	dirba nedaug, bet aukštos kvalifikacijos darbuotojų	naudojamos brangiai kainuojančios efektyvios gamybos priemonės arba dirba daug žemos kvalifikacijos darbuotojų		
Produkcijos kiekis	nedidelis kiekis (produkcijos pavyzdžiai)	masinė gamyba		kiekiai mažėja
Verslo eiga	daug sąnaudų, dirbama nuostolingai	dirbama pelningai	dirbama pelningai	pelningumas mažėja, pereinama į nuostolingą veiklą
Vietovės pasirinkimo veiksniai				
Kvalifikuota darbo jėga	●●●	●●	●	●
Išvystyta infrastruktūra	●●●	●●	●	●
Aglomeracija kaip privalumas	●●	●●●	●	●
Vartotojų gausa	●●	●●●	●●	●
Pigi darbo jėga	●	●	●●●	●●●
Mažos verslo išlaidos (pigi žemė, maži mokesčiai)	●	●	●●●	●●●

●●● labai svarbu ●● svarbu ● mažai svarbu

7.4 Pramonės geografija

Šalis	BVP dalis, %
Tailandas	35
Kinija	34
Malaizija	31
Pietų Korėja	25
Japonija	21
Vokietija	21
Lietuva	19
Italija	17
JAV	14
Jemenas	4
Etiopija	4
Nigerija	4
Malis	3

▲ **7.4.1** Apdirbamosios pramonės reikšmė kai kuriose pasaulio šalyse, % BVP

▲ **7.4.2** Pasenusios gamyklos vietoje įkurtas modernus pramoninis parkas Vokietijoje

Pramonės sutelkimas

Prãmonės regiònas – tai teritorija, kurioje sutelkta daugybė glaudžiai susijusių pramonės įmonių. Globalizacijos laikais pramonės regionams tenka svarbus vaidmuo pasaulio ekonomikoje.

Pramonės sutelkimas viename ar kitame regione priklauso nuo tam tikrų priežasčių. Pagal tai galima skirti kelis pramonės regionų tipus.

- **Žãliavų**. Susiformavo prie naudingųjų iškasenų telkinių (Apalačai, Rūras, Silezija, Doneckas, Uralas). Be kasybos, juose plėtojama kuro ir energetikos, chemijos pramonė, metalurgija, mašinų gamyba.
- **Transpòrto**. Susiformavo patogiose komunikacijų vietose. Susikertantys keliai ir aukšto lygio infrastruktūra sudaro galimybių greitai pervežti žaliavas ir pusgaminius į gamybos vietas bei pristatyti gatavą produkciją vartotojams. Šiuose regionuose (Didžiųjų ežerų, Hamburgo, Roterdamo, Perlų upės deltos, Nagojos, Osakos) plėtojamos metalurgijos, mašinų pramonės, naftos chemijos šakos.
- **Aglomerãcijų**. Čia sutelktos tokios pramonės šakos, kurios susijusios su dideliais darbo jėgos ištekliais ir vartotojų rinka. Būdingos pramonės šakos, kurioms nereikia daug žaliavų: elektronikos, elektrotechnikos, tekstilės pramonės, farmacijos (Kalifornija, Niujorkas, San Paulu–Rio di Žaneiru, Milanas–Turinas, Šanhajus, Pekìnas, Mumbajus, Tòkijas–Jokohama).
- **Technològijų párkų**. Tai pažangiųjų technologijų regionai, kuriuose atliekami mokslo tyrimai, dirba labai aukštos kvalifikacijos darbuotojai. Dažniausiai tai mažos, taškinio pobūdžio vietos (Silicio slėnis, B4 koridorius Jungtìnėje Karalỹstėje).
- **Laisvũjų ekonòminių zònų**. Dažniausiai jos apima pajūrio miestus ir tas ekonomines zonas, kurioms, skatinant ekonomikos aktyvumą, suteikta didesnių savarankiškumo teisių ir lengvatų. Itin plėtojamos informacinių technologijų kūrimo, elektronikos, automobilių gamybos, farmacijos ir kitos pramonės šakos.

Pramonės regionų specializacija labai priklauso nuo pasaulinių tendencijų.

- Išsivysčiusiose šalyse mažėja prie žaliavų telkinių susidariusių pramonės regionų (Rūro, Lotaringijos) vaidmuo. Juose jau kuris laikas vyksta **restruktūrizãcija**. Pasenusias technologijas naudojančios kasyklos ir metalurgijos įmonės uždarytos, todėl kai kurie iš šių regionų ar jų dalių per kelis dešimtmečius virto moderniais paslaugoms ir žmonių poilsiui bei laisvalaikiui skirtais centrais.
- Išsivysčiusios šalys, kuriose darbo jėga labai brangi, mažą pridėtinę vertę kuriančias pramonės šakas perkelia į kitus pasaulio regionus, kur darbo jėga yra gerokai pigesnė.
- Restruktūrizacijos procesus labai veikia didėjantis aplinkos užterštumas ir su tuo susiję nauji aplinkosaugos reikalavimai įmonėms, ypač sunkiosios pramonės. Išsivysčiusiose šalyse reikalavimai modernizuoti įmones ne visada ekonomiškai naudingi, todėl gamyba perkeliama į šalis, kurios netaiko tokių reikalavimų.

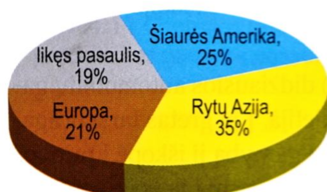
▲ **7.4.3** Pramonės rajonas miesto pakraštyje

Pramonės regionas

Pasaulyje per ilgą laiką susiformavo trys pagrindiniai pramonės regionai: Šiaurės Amerika, Europa ir Rytų Azija. Juose pagaminama apie 80% visos pasaulio apdirbamosios pramonės produkcijos (7.4.4). Daugiau nei pusė jos tenka trims didžiausioms gamintojoms: JAV, Japònijai ir Kìnijai.

Apdirbamoji pramonė sudaro apie penktadalį viso pasaulio BVP, tačiau jos reikšmė skirtingose šalyse ir regionuose labai nevienoda (7.4.1).

- Didžiausią reikšmę šalies ūkyje (25–35% BVP) apdirbamoji pramonė turi naujosiose pramonės šalyse: Tailánde, Kìnijoje, Maláizijoje, Pietų̃ Korė́joje.
- Aukšto išsivystymo valstybėse (JAV, Japònijoje, Vokietìjoje) apdirbamajai pramonei tenka kiek mažesnis vaidmuo (12–21% BVP) nei pažangiose besivystančiose šalyse.
- Daugelyje silpnų Afrikos ir Azijos šalių (Mãlyje, Jèmene) apdirbamoji pramonė sudaro vos kelis procentus šalies BVP.

▲ **7.4.4** Apdirbamosios pramonės apimtis pagal regionus

Šalis	Tekstilės pramonės dalis, %
Pakistanas	35
Šri Lanka	33
Iranas	30
Indija	24
Lietuva	15
Prancūzija	13
JK	11
Danija	6
Šveicarija	3

▲ **7.4.5** Tekstilės pramonės dalis kai kurių šalių pramonėje

Pramonės šakų apžvalga

Skirtingų pramonės šakų geografija priklauso nuo įvairių veiksnių. Nemažą reikšmę turi konkrečios šakos pažangumas, t.y. kiek ji perspektyvi. Antai **tekstìlės prãmonė** arba juodoji metalurgija dabar laikomos nepažangiomis pramonės šakomis, o elektronikos, optikos, farmacijos ir bioinžinerijos pramonė – labai pažangiomis.

Tekstilės pramonė

Tai viena iš seniausių pramonės šakų. Ji apima įvairių audinių (medvilninių, vilnonių, šilkinių, sintetinių) ir drabužių gamybą.

- Tekstilės pramonės plėtrai labai reikšmingas darbo jėgos veiksnys, nes masinei drabužių gamybai reikia daug pigios darbo jėgos, ne tokia svarbi darbuotojų kvalifikacija.
- Per pastaruosius dešimtmečius labai pasikeitė tekstilės pramonės geografija. Prieš pusę amžiaus svarbiausi centrai buvo JAV ir Europoje – Ánglijoje (Mančesterio rajone), Prancūzìjoje (Lione ir Lilyje), Lénkijoje (Lodzėje) ir kitose šalyse. Vėliau tekstilės pramonė, negalėdama konkuruoti su Pietų ir Pietryčių Azijos valstybėse pagaminta produkcija, minėtuose regionuose išgyveno nuosmukį.
- Dabar tekstilės pramonės produkcijos didžiausios gamintojos pasaulyje yra Kìnija ir Ìndija. Daugelyje Azijos ir Afrikos šalių ši pramonė yra ypač svarbi ir sudaro 20–30% visos pramoninės gamybos. Daugumoje Europos šalių tekstilės pramonei tenka nereikšminga dalis (3–12%) (7.4.5).

◀ **7.4.6** Tekstilės pramonės įmonė Šri Lankoje

Bendrovė	Automobilių skaičius
	8 560 000
GM	8 476 000
	7 341 000
	5 765 000
Ford	4 988 000
NISSAN	3 982 000
	3 643 000
PEUGEOT CITROËN	3 606 000
SUZUKI	2 893 000
RENAULT	2 716 000

▲ **7.4.7** Didžiausios automobilių gamybos bendrovės 2010 m.

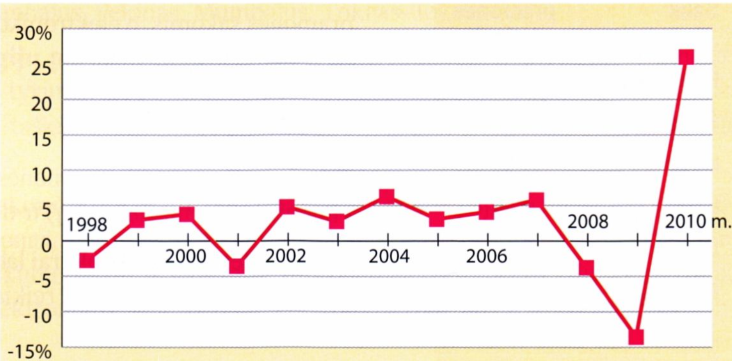
Automobilių pramonė

Automobilių pramonei būdinga plataus masto **gamybos kooperãcija**. Dešimtyse pasaulio valstybių gaminama tūkstančiai automobilių detalių, kurios punktualiai tiekiamos į konvejerines automobilių surinkimo įmones.

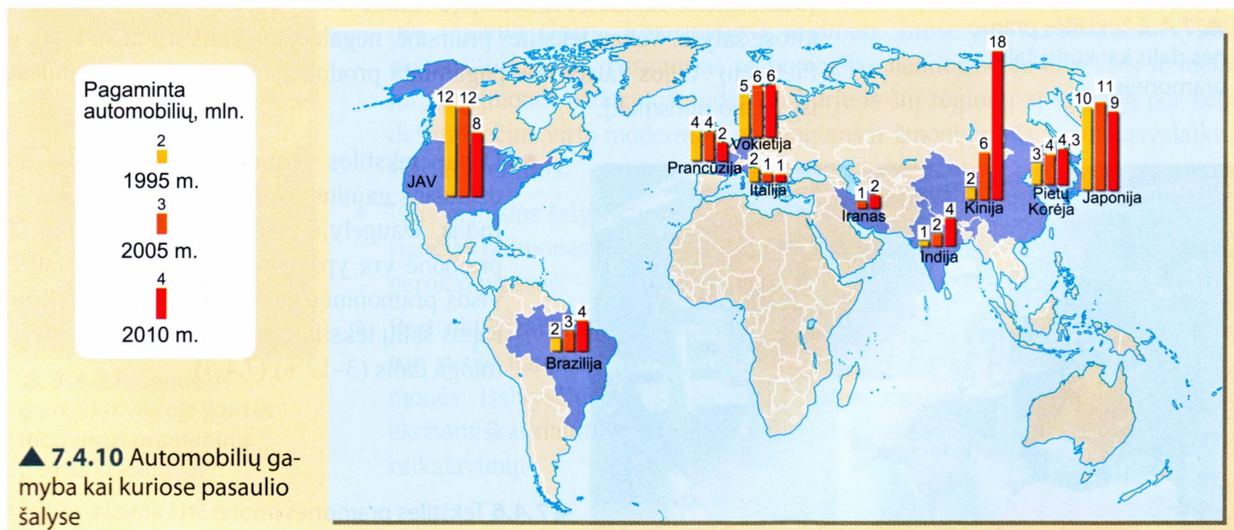
- Automobilių gamyba pasaulyje nuolat auga, tačiau 2008–2009 m. dėl ekonomikos krizės ji labai smuko (7.4.9). Automobilių pramonės krizę patiria išsivysčiusios šalys, o besivystančiose automobilių gamyba net tokiomis sąlygomis nenustojo augti (7.4.10).
- Automobilių pramonės dabartinė plėtra priklauso ne tiek nuo žaliavų ar energijos šaltinių, kiek nuo realizavimo rinkos. Dėl to dauguma naujų automobilių gamyklų statomos tose šalyse, kuriose yra didžiulė automobilių paklausa ir pigesnė darbo jėga (Kìnijoje, Brazìlijoje, Mèksikoje, Tur̃kijoje, Lénkijoje).
- Beveik keturis dešimtmečius (1970–2005 m.) didžiausios automobilių gamintojos pasaulyje buvo Japònija, JAV ir Vokietijà. Į jų gretas tarsi uraganas įsiveržė Kìnija. 2009 m. pagal automobilių gamybą ji iškopė į pirmąją vietą pasaulyje (7.4.10). Dabar šioje šalyje pagaminama beveik ketvirtadalis automobilių pasaulyje. Beveik visi jie realizuojami vidaus rinkoje.
- Nors besivystančiose šalyse automobilių gamyba sparčiai auga, didžiąją jų dalį pagamina turtingų šalių bendrovės. Pastebima tendencija, kad jos savo veiklą linkusios plėsti besivystančiose pasaulio šalyse.

▲ **7.4.8** Automobilių gamyba

▲ **7.4.9** Automobilių gamybos pokytis pasaulyje 1998–2010 m.

▲ **7.4.10** Automobilių gamyba kai kuriose pasaulio šalyse

Šalys ir jų grupės	Produkcijos dalis, %
Išsivysčiusios šalys	69
JAV	19
Japonija	8
Vokietija	7
Prancūzija	4
Besivystančios šalys (be Kinijos)	31
Kinija	15

▲ **7.4.11** Chemijos pramonės produkcijos gamyba pasaulyje

Chemijos pramonė

Tai sunkiosios pramonės šaka, kurioje produkcija gaminama žaliavas perdirbant cheminiu būdu. Chemijos pramonę sudaro įvairūs pošakiai. Šiais laikais tai viena iš moderniausių pramonės šakų. Joje taikomi naujausi mokslo išradimai ir novatoriškiausios gamybos technologijos.

- Tradicinei chemijos pramonei skiriama neorganinių medžiagų (sodos, rūgščių), trąšų gamyba.
- Pažangiai chemijos pramonei skiriama polimerinių medžiagų (sintetinių pluoštų, plastiko) gamyba, parfumerija bei kosmetika, farmacijos pramonė.
- Viena iš svarbiausia šakų – naftos chemijos pramonė. Nafta, jos produktai ir gamtinės dujos perdirbamos į sintetines medžiagas (degalus, dažus, lakus, skiediklius).
- Šiai pramonės šakai paprastai reikia didelių finansinių sąnaudų, aukštos mokslo ir techninės bazės, todėl labiausiai ji išplėtota išsivysčiusiose šalyse (7.4.11).

Biotechnologija	Taikymo sritis
Žalioji	žemės ūkis
Raudonoji	medicina, farmacija
Mėlynoji	jūros produktai
Baltoji	nauji gaminiai, pramonės procesas
Pilkoji	antrinės žaliavos
Rudoji	aplinkosauga
Geltonoji	maisto gamyba

▲ **7.4.12** Spalvotųjų biotechnologijų sritys

Biotechnologijos – modernus ūkio sektorius

Per pastaruosius kelis dešimtmečius tradicinė chemijos pramonė ekonomiškai stipriose valstybėse patyrė geroką nuosmukį, o dalis gamybos perkelta į silpnesnės ekonomikos šalis. Tuo tarpu jau kuris laikas sparčiai auga biotechnologijų sektorius. Jam reikia didelių investicijų, bet šis sektorius teikia didžiulę pridėtinę vertę ir siejamas su pažangiausiomis technologijomis.

- **Biotechnològijos** taikomos daugelyje sričių, kurios tradiciškai siejamos su konkrečia spalva (7.4.12).
- Tarsi užprogramuotas šio sektoriaus augimas susijęs ne tik su gyventojų skaičiaus didėjimu, mokslo lygiu ir technologine pažanga, bet ir su žmonių perkamosios galios augimu, kai kurių labai sunkių ligų (širdies, vėžio, diabeto) išplitimu aukšto gyvenimo lygio šalyse.
- Įvairiose valstybėse jau veikia specializuoti biotechnologijų parkai. Vienas iš didžiausių yra *Medicon valley* (Eresuno regione – Švèdijoje ir Dãnijoje).

Šalis	Išlydyta plieno, mln. t		
	1997	2007	2010 m.
Japonija	105	120	110
JAV	99	98	81
Vokietija	45	48	44
Prancūzija	20	19	15
JK	19	14	10
Kinija	107	495	627
Indija	24	53	67
Brazilija	26	34	33
Turkija	14	26	29

▲ **7.4.13** Plieno lydymo dinamika kai kuriose pasaulio šalyse 1997, 2007 ir 2010 m.

Juodoji metalurgija

Juodosios metalurgijos gamyklų išdėstymas labai priklauso nuo žaliavų – geležies rūdos ir akmens anglių.

- Lydymui akmens anglių naudojama daugiau nei geležies rūdos, dėl to plieno gamyklos paprastai statomos arčiau eksploatuojamų akmens anglių telkinių.
- Nors pastaruoju metu plienas ir kiti juodieji metalai vis dažniau keičiami kitomis medžiagomis (aliuminiu, plastikais), plieno gamyba pasaulyje vis tiek po truputį auga.
- Per pastaruosius dešimtmečius plieno lydymas Europoje beveik neauga, o kai kuriose šalyse net sumažėjo (7.4.13). Juodosios metalurgijos nuosmukis Europoje ir JAV yra susijęs su bendra sunkiosios pramonės krize šiuose regionuose.
- Plieno lydymas sparčiai auga kai kuriose besivystančiose šalyse (Ìndijoje, Brazìlijoje, Tur̃kijoje). Neįtikimai spartus augimas Kìnijoje: per 20 metų (1990–2010 m.) plieno gamyba išaugo beveik 10 kartų! 2010 m. šalyje išlydyta net 45% pasaulio plieno!

Pavyzdys

Juodoji metalurgija Japonijoje

Japonijoje labai gerai išplėtota juodoji metalurgija. Pagal išlydomo plieno kiekį šalis pasaulio mastu nusileidžia tik Kinijai. Dalis pagaminto plieno eksportuojama, tačiau diduma parduodama vidaus rinkoje, kurioje pagrindiniai plieno vartotojai yra mašinų pramonės įmonės. Paskutiniu metu dėl kitų šalių daromos konkurencijos (pvz., Kinijos) Japonijoje imta lydyti specifinę plieno rūšį. Dauguma metalurgijos gamyklų sutelktos dviejuose pramonės rajonuose – aplink Tokiją ir Osaką, kur beveik visos gamyklos išdėstytos pakrantėje. Japonijos juodosios metalurgijos plėtrai įtakos turi įvairūs veiksniai.

Nepalankūs veiksniai

• Japonija beveik neturi savų žaliavų juodajai metalurgijai – geležies rūdos ir akmens anglių. Pagrindinė šių žaliavų dalis importuojama iš Australijos ir JAV.

• Japonijoje labai mažai laisvos žemės lygiu paviršiumi, dėl to metalurgijos gamyklos pastatytos pakrantės žemumose, kur žemė itin brangi.

Palankūs veiksniai

• Japonai turi didžiulę patirtį priekrantės seklumose kurti dirbtinius sausumos plotus. Jie dažnai panaudojami plečiant metalurgijos gamyklas.

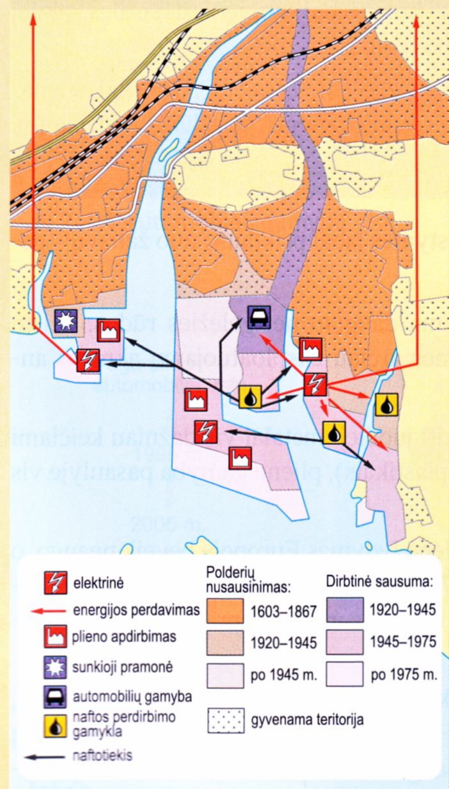
• Metalurgijos gamyklos paprastai išdėstytos arti jūrų uostų. Dėl to pakrantėje lengviau atgabenti žaliavas ir išvežti pagamintą produkciją. Taip sutaupoma lėšų.

• Daugelis metalurgijos gamyklų produkcijos vartotojų (automobilių gamyklos) irgi pastatytos šalies pakrantėje.

• Plienui lydyti reikia daug elektros energijos. Galingos šiluminės elektrinės dažniausiai pastatytos netoli metalurgijos gamyklų.

• Japonijos metalurgijos gamyklos patenka į milžiniškas aglomeracijas, todėl čia nestokojama kvalifikuotos darbo jėgos.

• Juodosios metalurgijos įmonėms reikia didžiulių investicijų, kurias garantuoja stiprūs šalies bankai.

Pramonės įmonių išdėstymas Mizušimos uoste Japonijoje

Juodosios metalurgijos ištekliai

• Žaliavos: geležies rūda, akmens anglys, klintis, metalo laužas, vanduo; manganas, chromas, volframas ir vanadis
• Pakrantės žemumos sklypai, dirbtinės sausumos plotai
• Kvalifikuota darbo jėga (pakrančių sričių gyventojai)
• Elektros energija (šiluminės elektrinės)
• Uostai
• Kapitalas

Gamybos procesas

1) Geležies rūda kartu su akmens anglimis (koksu) ir klintimi lydoma aukštakrosnėse 1000 °C temperatūroje. Rezultatas – pagaminamas pirminis ketus
2) Pirminis ketus kartu su metalo laužu lydomas deguonies arba elektros krosnyse ir virsta plienu
3) Plieno luitai valcuojami į plieno lakštus

Produkcija

• Vamzdžiai
• Lakštai
• Valcuotieji gaminiai*
• Strypai
• Laidai

Valcuotieji gaminiai – plieno lakštai, susukti į ritinius

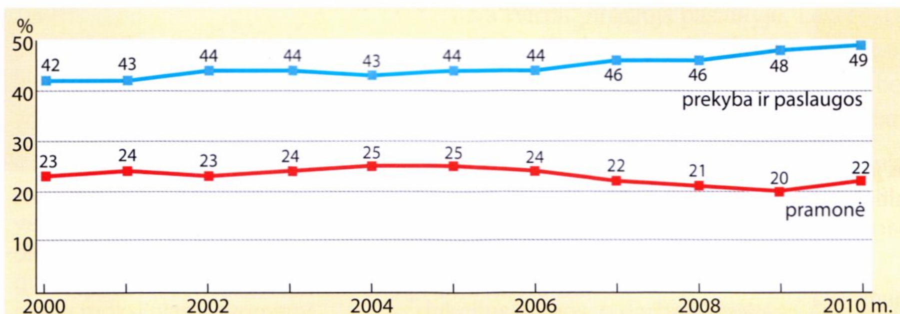
7.5 Lietuvos pramonė

Pramonės raida ir reikšmė

„Ekspla" įkūrė savo atstovybę Kinijoje. Jos vadovas Raimondas Kondrotas pabrėžia: „Kinija siekia išplėtoti savo pramonę į aukštos pridėtinės vertės sektorių, todėl mūsų kuriami lazeriai čia randa vis didesnį pritaikymą šiuolaikinėje mikroelektronikos, saulės baterijų pramonėje. Būdami vietoje galime lengviau bendradarbiauti su lazerių komponentų gamintojais, kurie tiekia patrauklios kokybės ir kainos gaminius".

Pramonės sektorius yra antrasis pagal reikšmę Lietuvõs ekonomikoje. 2010 m. jame buvo sukuriama maždaug 22% BVP ir dirbo 35% visų darbuotojų.

- Iki 1990 m. mūsų šalies pramonė buvo kuriama remiantis ne laisvosios rinkos, o sovietinės komandinės ekonomikos principais. Dėl to, atkūrus nepriklausomybę, Lietuvõs pramonė patyrė didžiulį nuosmukį. Jo priežastys buvo tai, kad:
  - Lietuvà nepalaikė tiesioginių prekybos ryšių su demokratinėmis valstybėmis;
  - didžioji dalis žaliavų buvo įvežamos iš buvusios Sovĩetų Sąjungos;
  - ankstesnė pramonė sukurta nepaisant realių Lietuvõs galimybių;
  - pramonės įmonių technologijos ir techniškai, ir moraliai buvo pasenusios.
- Li̇́etuvai įsijungus į pasaulinę rinką ir įtvirtinus rinkos ekonomiką, pamažu pramonė prisitaikė prie naujų sąlygų ir tapo modernia ūkio sritimi. Prie to svariai prisidėjo užsienio investicijos, didėjantis eksportas, augantis vartojimas, pažangiųjų technologijų diegimas.

▲ **7.5.1** Pramonės vaidmuo ekonomikoje, BVP % (be statybų, kasybos ir žemės ūkio)

- Pastaruoju metu pramonės gamybos pajėgumai auga, bet jų dalis sukuriamame šalies BVP mažėja. Tokia tendencija aiškintina stiprėjančiu paslaugų sektoriumi ir yra būdinga visoms kylančios ekonomikos šalims.

Lietuvos pramonės svarbiausios šakos

„Lietuvoje kasmet renkami „Populiariausios prekės" produktai. 2010 m. dauguma populiariausių (66%) buvo lietuviškos prekės. Kai kurių tiekėjų prekės, gaminiai užėmė net po kelias nugalėtojų vietas skirtingose kategorijose. Tai UAB „Rokiškio pienas", UAB „Eugesta", AB „Kraft Foods Lietuva".

Dalis Lietuvõs pramonės šakų sukurta dar tarpukariu, dalis atsirado sovietų laikais. Tradiciškai šalyje plėtojamos šios pramonės šakos: maisto ir gėrimų, chemijos, medienos ir baldų, tekstilės, statybinių medžiagų, mašinų ir prietaisų gamybos, naftos produktų. Prognozuojama, kad jos nepraras reikšmės ir artimiausiu laikotarpiu.

Ekonomikos ekspertų teigimu, Lietuvõs pramonei būdinga tai, kad visos gamybos sritys orientuotos į eksportą. Įmonės išveža apie 60% pagaminamos produkcijos, kai kurios dar daugiau ar net visą. Gamybą siekiama nuolat atnaujinti konkuruojant su užsienio gamintojais.

Chemijos pramonė

Didžiausia ekologinė tarša būdinga sritims, kuriose sutelkta dauguma tokių pramonės įmonių: trikampis arealas Vilnius–Kaunas–Kėdainiai ir Mažeikių regionas.

- Pagal chemijos pramonės lyginamąjį svorį ekonomikoje Lietuvà atitinka ES vidurkį. Mūsų šalyje gaminami įvairių rūšių degalai, trąšos, vaistai, medicininiai preparatai, dirbtinis pluoštas, buitinės chemijos gaminiai.
- Sovietmečiu Kėdáiniuose ir Jonavojè pastatyti dideli mineralinių trąšų kombinatai, kuriuose gaminamos fosforo ir azoto trąšos tenkino Sovĩetų Sąjungos žemės ūkio poreikius. Dabar šios iš esmės modernizuotos įmonės didžiąją dalį produkcijos gamina eksportui.
- Chemijos pramonė yra viena iš labiausiai aplinką teršiančių pramonės šakų.

▲ **7.5.2** Naftos perdirbimo įmonė Mažeikiuose

- Mažeĩkiuose veikia naftos perdirbimo įmonė „ORLEN Lietuva“ (7.5.2). Ji priklauso akcininkui *Polski Koncern Naftowy Orlen S.A.* ir valdo vienintelę Báltijos šalysè naftos produktų gamyklą, naftotiekių tinklą bei jūrinį naftos terminalą.
  - AB „ORLEN Lietuva“ yra didžiausia šalyje mokesčių mokėtoja, didžiausia Lietuvõs bendrovė pagal pajamas ir viena iš didžiausių šalies eksportuotojų. 2010 m. pagrindinėje ir antrinėse jos įmonėse dirbo 2640 darbuotojų.
  - Bendrovė – benzino ir dyzelino tiekėja Lietuvojè, Lãtvijoje ir Èstijoje. Savo aukštos kokybės produkciją ji taip pat eksportuoja į Vakarų Europą, JAV, Ukraìną ir kitas šalis. 2010 m. įmonėje perdirbta 9,3 mln. t žaliavos, eksportuota 8,6 mln. t produkcijos.
  - 99% žaliavinės naftos bendrovė importuoja per Būtingės terminalą iš Primorsko (Leningrado sritis). Lietuviška nafta sudaro 1% žaliavos.

Mašinų ir prietaisų gamyba

- Nors sudėtinga konkuruoti su užsienio gamintojais, bet lietuviška produkcija vis dažniau realizuojama užsienio rinkose.
- Gaminama dviračių, šaldytuvų, medienos ir metalų apdirbimo staklių, LCD (skystųjų kristalų monitorių) ir LED (šviesos diodų) televizorių, kompiuterių, optikos prietaisų.

Viena iš didžiausių Lietuvos baldų įmonių – „Vilniaus baldai“, eksportuojanti visą produkciją (pagrindinis pirkėjas – Švedijos IKEA).

▼ **7.5.3** Vertingiausios Lietuvos įmonės valstybei ir gyventojams (šaltinis: Veidas, 2011 m. rinkimai vyko pagal 13 kriterijų)

	Darbuotojų skaičius	Sumokėta mokesčių, mln. Lt (be akcizo) 2010 m.	Atlyginimų vidurkis (Lt) neatskaičius mokesčių
ACHEMA	1426	29,9	3600
MAXIMA	15 667	404,4	n.d
TEVA	150	n.d.	4700
Kauno Grūdai	476	8,6	2611
Lietuvos geležinkeliai	10 561	n.d	2808
linas agro	104	66,6	6235
NORFA	3268	48,2	1863
teo	2066	94,9	3500
ORLEN	2640	667	4598
LYTAGRA	726	65,6	2289

Medienos ir baldų pramonė

- Tai tradicinė, bet perspektyvi pramonės šaka. Jai plėtoti Lietuvà turi pakankamai medienos išteklių.
- Mūsų šalyje pagaminti baldai yra vertinami, daug jų eksportuojama. Deja, mokesčių dydis lietuvių gamintojams nepalankus, dėl to lietuviško kapitalo baldų gamybos įmonių jau veikia Karaliáučiaus srityje, Baltarùsijoje, kur palankesnės sąlygos verslui plėtoti.

Maisto pramonė

- Lietuviški maisto produktai gerai žinomi ir labai vertinami. Ypač daug jų eksportuojama į Rùsiją, ES, JAV. Vis didesnę paklausą įgyja lietuviški ekologiški produktai.
- Šios pramonės perspektyvos labai priklauso nuo įmonių gebėjimo prisitaikyti prie ES, Rùsijos reikalavimų.
- Per pastarąjį laikotarpį Lietuvojè sukurta didžiulių maisto pramonės įmonių.
  - Viena iš didžiausių yra įmonių grupė „Vičiūnai“, prekiaujanti šaldytais maisto produktais.
  - Sėkmingai veikia kompleksinė pramonės įmonių grupė ARVI, „Vilniaus duona“, pieno produktų gamybos milžinė „Rokiškio pienas“, mėsos gamintojai „Biovela“, „Utenos mėsa“, didieji alaus gamintojai ir kitos įmonės.

Viena iš sėkmingiausiai biotechnologijų sektoriuje veikiančių įmonių – „Teva“ padalinys „Sicor Biotech“. Joje sukurti unikalūs ir ES, Šveicarijoje, Rusijoje, Izraelyje bei Brazilijoje įregistruoti vaistai nuo vėžio. Bendrovė daugelį metų pagal pažangiausias mokslo ir gamybos technologijas kuria ir gamina biofarmacinius preparatus, užkariaujančius vis naujų rinkų.

Pažangiųjų technologijų plėtra

Lietuvà neturi gausių gamtos išteklių, tad pažangiųjų technologijų plėtra – galimybė didinti šalies BVP, nes tokios pramonės šakos pasižymi didžiausiu produktyvumu. Į mokslo tyrimus orientuota pažangiųjų technologijų pramonė sudaro nedidelę dalį mūsų šalies pramonės struktūroje.

Biotechnologijos

- Jos remiasi daugelio mokslų – biochemijos, mikrobiologijos, genetikos ir chemijos – kuriamomis žiniomis.
- Biotechnologiniai tyrimai talkina biofarmacininkams, aplinkosaugininkams, miškininkams, pramonininkams.
- Biotechnologijų srityje sėkmingai dirba „Fermentas“, „Biocentras“ – mokslinės gamybinės įmonės, vykdančios mokslo tyrimus ir eksperimentus, plėtojančios naujas technologijas, taikančios darbe naujas informacines technologijas.

▲ **7.5.4** Lietuviškos bendrovės „Ekspla“ sukurtas lazeris „NT200“ pripažintas pažangiausiu pasaulyje 2010 m. gaminiu moksliniams tyrimams skirtų lazerių kategorijoje.

Lazerių pramonė

- **Lazerìnės technològijos** – viena iš aukštųjų technologijų sričių, kuriose Lietuvà tvirtai pirmauja pasaulyje. Lazerių pramonė daugiausia orientuojasi į įrenginių ir prietaisų mokslo tyrimams gamybą. Lietuviški lazeriai vis plačiau naudojami ne tik mokslo tyrimams, bet ir pramonėje, medicinoje. Jie didina gamybos procesų efektyvumą ir spartą.
- Jokia kita Lietuvõs pramonės šaka nevyrauja pasaulinėse rinkose, o štai lietuvių kuriami kai kurie lazeriniai prietaisai sudaro net apie 80% visos pasaulinės rinkos.
- Lazerių sektoriuje kuriama pridėtinė vertė sudaro net du trečdalius produkcijos kainos, o darbo našumas Lietuvõs lazerių pramonėje daugiau kaip dvigubai lenkia šalies ūkio našumą. Būtent dėl tokio efektyvumo galime sėkmingai konkuruoti pasaulinėje rinkoje.
- Metinės šios produkcijos pardavimo sumos jau priartėjo prie 100 mln. litų. Vidutiniškai per metus sektorius auga apie 20%, o per pastaruosius penkerius metus pardavimas padidėjo 2,4 karto.
- Lietuvõs lazerių pramonė eksportuoja 86% produkcijos ir didžioji jos dalis parduodama Europoje ir Šiaurės Amerikoje. Be to, sparčiai augant Azijos ekonomikai, vis daugiau lazerių parduodama šiame regione – Azijai ir Okeanijai dabar atitenka per 20% viso eksporto.

Lietuvoje yra daugiau nei 15 lazerių technologijas kuriančių ir diegiančių bendrovių. Nemažai jų įsikūrusios prie mokslo įstaigų, kad mokslas ir verslas bendradarbiautų tiesiogiai. Didžiausios įmonės yra „Ekspla“, „Eksma“, „Optolita“, „Šviesos konversija“, „Altechna“.

Informacinės technologijos

- **Informãcinės technològijos (IT)** – šiuolaikinės ekonomikos varomoji jėga. IT kuria duomenų bazių valdymo sistemas, kurios plačiai naudojamos bankinėse, finansinėse ir mokslinėse sistemose duomenims saugoti, apdoroti ir nagrinėti.
- IT kuriančių įmonių pagrindiniai klientai – valstybinės įstaigos ir finansų, telekomunikacijų, energetikos sektorių įmonės.
- Didžiausios lietuviškos IT įmonės yra „Alna Group“ ir „Elsis“.
- Tai, kad Lietuvõs IT bendrovių kvalifikacija atitinka aukščiausius keliamus reikalavimus, įrodo didžiausių užsakovų vardai – pavyzdžiui „Deutsche-Bank“, kuriam programavimo paslaugas teikia „Alna Software“.

Pirmąją vietą Baltijos šalyse 2010 m. pagal IT paslaugų pardavimus užėmė „Alna Group“.

7.6 Verslo organizavimo tobulinimas

Aukštųjų technologijų įmonė – pramonės įmonė, kurioje naudojamos naujausios ir pažangiausios technologijos, o reikšminga sąnaudų dalis tenka mokslo tyrimams. Aukštosioms technologijoms skiriama lėktuvų ir kosminės įrangos gamyba, branduolinė bei saulės energetika, telekomunikacijos, mikroelektronika, kompiuterinės ir medicininės įrangos, robotų, vaistų gamyba ir kt.

Garsiajame Silicio slėnyje Lietuva turi savo atstovybę. Ji organizuoja mūsų šalies pristatymus Silicio slėnio ir kitų JAV regionų verslininkams, formuoja Lietuvos, kaip investicijoms palankios šalies, įvaizdį.

Verslo plėtojimas įmonių savininkams susijęs su nuolatinių sprendimų priėmimu, nuo kurių priklauso įmonės valdymas, veiklos efektyvumas, pelno dalis. Šiems tikslams siekti taikoma reklama, technologinės naujovės, kitos priemonės. Savininkas turi sukurti strategiją, kuri padėtų įmonei išlikti konkurencingai ir įsitvirtinti rinkoje.

Per pastarąjį laikotarpį pramonėje buvo įdiegta nemažai naujų gamybos organizavimo formų, kurios pagerino gamybos našumą, patobulino įmonių veiklą, jų tarpusavio ryšius. Didelę reikšmę įgijo tokios gamybos organizavimo formos kaip mokslo ir technologijų parkai, *Just in time*, *Lean production* ir kt.

Mokslo ir technologijų parkai

Paskutiniais dešimtmečiais stiprios ekonomikos labai plačiai paplito pažangi ekonominės integracijos forma – aukštųjų technologijų įmonių telkimas aplink stambų universitetą arba mokslo tyrimų centrą. Tokia susijusių ir viena kitą palaikančių mokslo įstaigų ir pramonės įmonių visuma vadinama **mókslo ir technològijų párku (MTP)**. Pagrindinis tokio parko tikslas – paspartinti mokslo sukurtų naujų technologijų taikymą pramonėje ir galutinių produktų gamybą. Vis dažniau toks tarpusavyje ekonomiškai susijęs mokslo ir pramonės įmonių junginys apibūdinamas kaip **klãsteris** (angl. – *cluster*).

Silicio slėnis – pirmasis MTP pasaulyje

Mokslo ir technologijų parkus kurti pradėjo JAV XX a. 6 dešimtmetyje. Vienas iš pirmųjų pasaulinio lygio naujų technologijų parkų atsirado Kalifornijoje, nedideliame slėnyje į pietus nuo San Fransisko. Jo branduoliu tapo garsus Stanfordo universitetas Palo Alto miestelyje. Per 10–20 metų šiame slėnyje kaip grybai po lietaus išdygo daug pramonės įmonių, kurios dirbo su naujausiomis technologijomis. Silicio slėnyje sukurta dešimtys naujų bendrovių, kurių dalis ilgainiui tapo didžiulėmis tarptautinėmis bendrovėmis (*Hewlett-Packard*). Slėnis išgarsėjo visų pirma puslaidininkių integrinių grandynų (svarbiausių mikroelektronikos detalių) gamyba, todėl jį imta vadinti Silicio slėniu (silicis – pagrindinė puslaidininkių medžiaga).

- Dabar Silicio slėnis yra didžiausias aukštųjų technologijų pramonės centras pasaulyje. Slėnyje ir jo apylinkėse veikia keli tūkstančiai aukštųjų technologijų įmonių, kuriose dirba beveik 400 tūkst. žmonių.

◀ **7.6.1** Reklaminis Silicio slėnio vaizdas

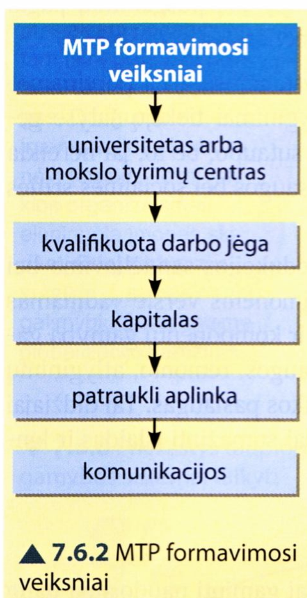
Garsesni MTP:
Kembridžo MTP (JK)
„Sofija-Antipolis“ (Prancūzija)
„Indijos silicio slėnis“ Bengalūru
„Taivano silicio slėnis“ Hsinchu

- Silicio slėnyje aukštųjų technologijų įmonių darbuotojai sudaro apie 30% visų dirbančių privačiame sektoriuje (aukščiausias rodiklis pasaulyje).
- Aukštųjų technologijų įmonių darbuotojų vidutinis atlyginimas čia sudaro apie 12 tūkst. JAV dolerių per mėnesį (aukščiausias rodiklis tarp visų MTP).
- Slėnyje savo būstines turi pasaulinio garso bendrovės: *Apple, Hewlett-Packard, Intel, Xerox, Google, Yahoo!, Facebook*.

MTP geografija

Netrukus po to, kai atsirado Silicio slėnis, panašių MTP pradėjo formuotis kituose JAV regionuose. Antai aplink garsųjį Masačusetso technologijos institutą susiformavo didelis *Route 128*, o aplink Tekso universitetą (Ostine) – „Silicio kalvos“. Itin stambus *Research Triangle* mokslo ir technologijų parkas remiasi iš karto trimis Šiaurės Karolinos valstijos universitetais. Nuo XX a. 8 dešimtmečio MTP pradėjo kurtis Vakarų Europoje, vėliau paplito ir kituose pasaulio regionuose.

Šiuo metu pasaulyje gyvuoja tūkstančiai įvairių sričių MTP, kuriuose gaminama didžioji aukštųjų technologijų produkcijos dalis.

▲ **7.6.2** MTP formavimosi veiksniai

Mokslo ir technologijų parkų bruožai

- Mokslo ir technologijų parkas apima nemažą teritoriją (7.6.3). Jai taikomi reikalavimai turi atitikti mokslo tyrimams vykdyti, įmonėms veikti ir žmonėms gyventi būtinas sąlygas (mokslininkai ir dalies įmonių darbuotojai paprastai gyvena parko teritorijoje). Tokie parkai veikia dažniausiai šiek tiek nuošalesnėje, bet lengvai pasiekiamoje vietoje, kuriai būdingas patrauklus kraštovaizdis, palankios klimato sąlygos.
- MTP įmonėms būdingi tokie bruožai:
  - labai aukštos kvalifikacijos personalas, reikšmingą jo dalį sudaro mokslininkai ir inžinieriai;
  - sparti techninių inovacijų kaita;
  - didelės sąnaudos mokslo tyrimų darbams;
  - nemaža produkcijos dalis eksportuojama.

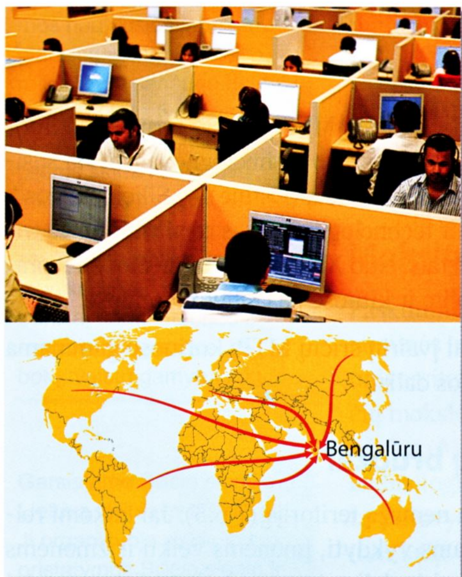

▶ **7.6.3** Kembridžo mokslo ir technologijų parkas

Kiti pramonės organizavimo principai

Daugeliui pramonės įmonių vienas iš svarbiausių uždavinių yra mažinti gamybos proceso apimtį. Tai suprantama kaip pačioje įmonėje gaminamų detalių ir komponentų dalį. Antai automobilių pramonėje prieš kelis dešimtmečius ji sudarė apie 80%, o dabar nukrito iki 30%.

▲ **7.6.4** Informacijos centras Bengalūru mieste, Indijoje, priima užsakymus iš viso pasaulio

- Anksčiau dauguma įmonių stengėsi gaminti visas detales: nuo smulkiausios iki gatavos produkcijos. Tokia gamyba labai brangi, nes reikia nuolat tobulinti visose srityse, o tai šiais laikais užtikrinti jau beveik neįmanoma. Taigi dabar pagrindinė įmonė ribojasi svarbiausiomis sritimis, o didžiąją dalį pusgaminių pagal užsakymus jai gamina ir tiekia kitos įmonės.
- Tiekimo įmonės paprastai yra besivystančiose arba pereinamosios ekonomikos šalyse. Kadangi atlyginimai tiekėjų šalyse gerokai mažesni, užsakanti įmonė daug sutaupo, be to, jai nereikia paisyti savo šalyje galiojančių aplinkosaugos bei socialinės srities reikalavimų.
- Atskirų dalių gamybos ir gatavos produkcijos sandėliavimo bei kitų paslaugų perdavimas tretinėms įmonėms versle vadinamas ***Outsourcing***. Jis apima ne tik detalių ir komponentų gamybą galutinei produkcijai gaminti, bet ir apsaugos, remonto, atlyginimų apskaičiavimo, pastatų valymo, logistikos paslaugas. Tai didžiajai pramonės įmonei paprastai leidžia labai sumažinti išlaidas ir lengviau konkuruoti pasaulio rinkoje.

Just in time

Šiuolaikinė gamyba, ypač konvejerinė, kur produkcijai gaminti naudojama daug detalių ir komponentų, susijusi su plačia tiekimo įmonių veiklos kooperacija ir tiksliai apskaičiuota logistika.

- Anksčiau įmonės sandėliuodavo daug galutiniam produktui pagaminti skirtų detalių (automobilių pramonėje – padangų, sėdynių, prietaisų), o dabar tiekėjai sutartimis įsipareigoja pristatyti reikalingas detales ar komponentus tiksliai nurodytu laiku į gamybos vietą. Ši efektyvumo sistema vadinama ***Just in time*** (tiksliai laiku).
- Gamintojai, tiekiantys atskiras detales ir komponentus, gamina tik tai, ko reikia ir sutartyse numatytus kiekius.

▼ **7.6.5** *Just in time* karikatūristo akimis

- Surinkimo vietoje sandėliuojama tiek dalių, kiek būtina konkrečiam produkcijos kiekiui pagaminti. Dėl to pas galutinius gamintojus prie konvejerio iš esmės nesusidaro perteklinių detalių.
- *Just in time* principo tikslai nėra vien sutrumpinti sandėliavimo laiką. Dabar pramonės prekės nekaupiamos ir ilgai nesandėliuojamos – šią funkciją perėmė greitkeliai, kur visi kroviniai nenutrūkstamai juda „sandėliuose ant ratų“.

- Toks sandėliavimo principas susijęs ne tik su padidėjusia aplinkos tarša ir intensyviu eismu, bet ir su didesne tiekimo įmonių rizika. Mat šios privalo mokėti didžiules baudas, jei dėl spūsčių ar streikų nepristato krovinio sutartu laiku.

Lean productions

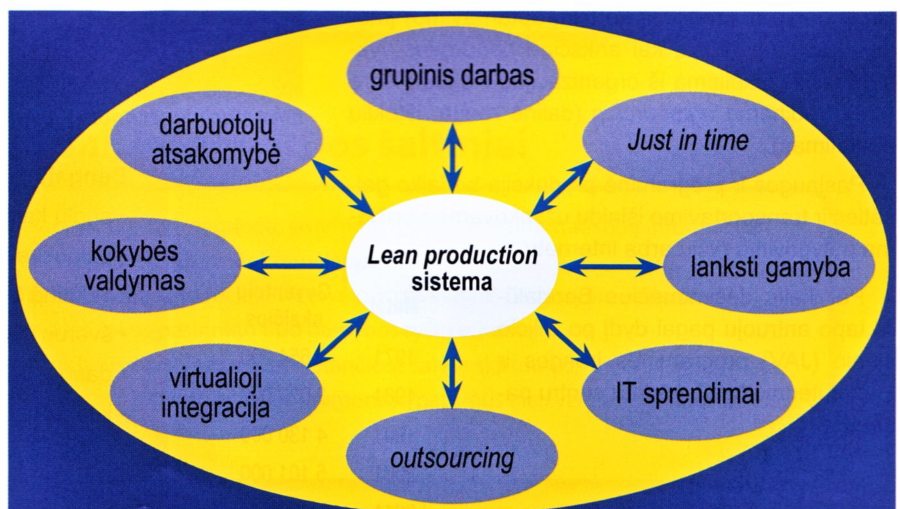
Virtualioji įmonė – savita ūkinės veiklos forma. Tai suprantama kaip įvairių savarankiškų įmonių laikina veiklos kooperacija, siekiant pagaminti tam tikrą produktą arba teikti tam tikras paslaugas. Dauguma virtualių įmonių veikia elektroninėje terpėje. Toks veiklos organizavimas eliminuoja įmones skiriantį fizinį atstumą ir suteikia iš esmės naujų galimybių dabartiniame globalizacijos amžiuje.

Siekiant išsilaikyti konkurencinėje kovoje bei išlikti sudėtingomis ekonominėmis sąlygomis, taikoma įvairių gamybos organizavimo sistemų. ***Lean production*** (taupioji gamyba) yra viena iš tokių sistemų. Ji pradėta taikyti Japonijoje po Antrojo pasaulinio karo ir labai prisidėjo prie šios šalies ekonomikos „stebuklo".

- *Lean production* sistema grindžiama švaistymo šalinimo filosofija ir leidžia sutrumpinti gamybos laiką, didinti gamybos efektyvumą nuosekliai mažinant nebūtinas išlaidas bei šalinant nuostolius, lanksčiai prisitaikyti prie paklausos pokyčių, kitaip sakant, mažinti sąnaudas ir suteikti visai veiklai lankstumo.
- Tokią sistemą taikančios įmonės gamina ne tik kokybišką produkciją priimtinomis kainomis, bet ir geba per kuo trumpesnį laiką patenkinti įvairius užsakovų pageidavimus.
- *Lean production* susijusi ne tik su gamybos procesu, ji pritaikoma ir daugelyje kitų įmonių veiklos sričių – nuo pirkimo ir produkto tobulinimo iki administravimo (*Lean Administration*) ir vadybos (*Lean Management*).
- Terminas *Lean* yra tapęs bendriniu. Jis gali būti taikomas bet kuriam procesui arba organizacijai ir suprantamas kaip aukšto efektyvumo lygio sinonimas.

▼ **7.6.6** Priežastys taupiosios gamybos sistemai taikyti

▶ **7.6.7** *Lean production* sistema

Bengalūru – Indijos silicio slėnis

Aukštųjų technologijų centras

Pietų Indijos valstijos Karnatakos sostinė Bengalūru jau kuris laikas garsėja ir šalyje, ir pasaulyje neįtikėtinais programinės įrangos gamybos ir informacinių technologijų paslaugų augimo tempais. Čia įsikūrusiuose šiuolaikiniuose technologijų parkuose dirba tūkstančiai inžinierių ir programinės įrangos specialistų. Daugelis jų yra mieste veikiančių universitetų ir Indijos technologijų instituto absolventai. Mieste greta programinės įrangos kūrimo įmonių veikia pasaulinio garso farmacijos ir biotechnologijų įmonės. Be to, Bengalūras pirmauja Indijoje ir kuriant kosmines bei nanotechnologijas. Čia veikia Indijos kosminių tyrimų centras. Savo būstines turi dauguma stambiausių Indijos bendrovių.

Spartus ekonomikos augimas traukia į miestą tūkstančius žmonių, jų skaičius per pastaruosius kelis dešimtmečius labai išaugo.

IT paslaugos pasauliui

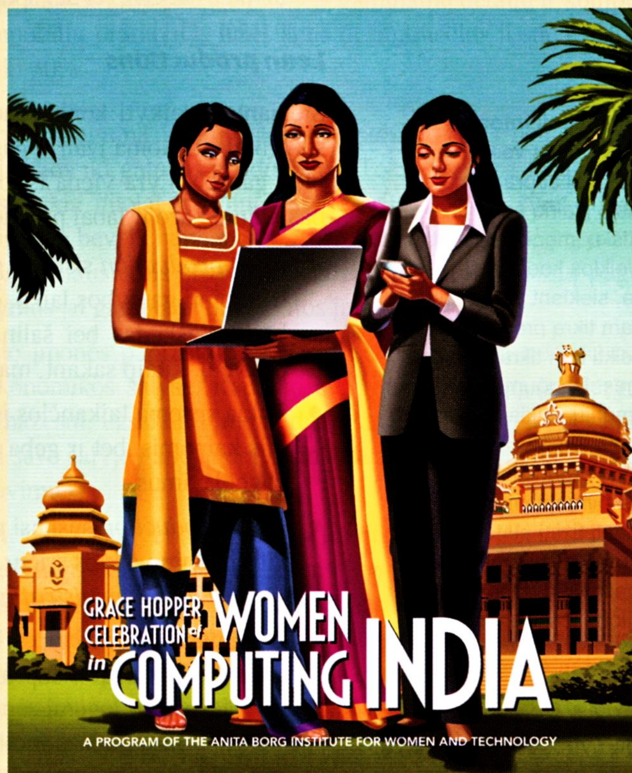
Bengalūras yra garsiausias ir didžiausias Indijos IT kūrimo ir aptarnavimo centras. Šiame mieste veikia apie 2000 IT įmonių, kuriose dirba apie 250 tūkst. specialistų. Tokia didžiulė šios veiklos įmonių koncentracija susijusi su ypač palankiais vietos veiksniais: kvalifikuota darbo jėga ir palyginti neaukštais darbuotojų atlyginimais. Didžiulis privalumas yra tai, kad čia mokslus baigę specialistai puikiai šneka angliškai. Tai tarsi magnetas traukia tarptautines bendroves, kurios čia steigia savus tyrimų centrus ir glaudžiai bendradarbiauja su aukštos kvalifikacijos vietos specialistais.

Dėl palankių verslo sąlygų filialus Bengalūre yra įsteigusios dauguma tarptautinių programinės įrangos kūrimo bendrovių. Čia veikia daug informacinių technologijų paslaugų (atlyginimų apskaitos, sutarčių sudarymo, kreditinių kortelių aptarnavimo) įmonių. Pastaroji veikla, kai anksčiau bendrovės vykdyta veikla iškeliama iš organizacijos vidaus į išorę (*out*), vadinama *outsourcing* (dalinė ranga, išteklių perkėlimas).

Paslaugos ir programinė produkcija be laiko gaišaties ir transportavimo išlaidų užsakovams siunčiama palydoviniu ryšiu arba internetu.

Per kelis dešimtmečius Bengalūru tapo antruoju pagal dydį po Silicio slėnio (JAV) programinės įrangos ir kompiuterinių luistų kūrimo centru pasaulyje.

Metai	Gyventojų skaičius
1971	1 654 000
1981	2 922 000
1991	4 130 000
2001	5 101 000
2011	8 425 970

Informacinių technologijų įmonės Bengalūru mieste

Bengalūru traukos veiksniai:

- anglų kalbos vartojimas
- palankus klimatas 900 m v.j.l.
- vidutinė 20 °C t ir negausūs krituliai
- švarus miestas su daugybe parkų
- daug aukštojo mokslo įstaigų
- kvalifikuota darbo jėga
- milžiniška vidaus rinka
- naujas tarptautinis oro uostas

7 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- pramonė
- gavybos pramonė
- sunkioji pramonė
- tekstilės pramonė
- apdirbamoji pramonė
- gamybos specializacija
- gamybos kooperacija
- pramonės išdėstymo veiksniai
- žaliavos
- Kondratjevo ciklai
- pramonės restruktūrizacija
- pramonės inercija
- pramonės regionas
- laisvoji ekonominė zona
- pramonės perversmas
- tekstilės pramonė
- mokslo ir technikos pažanga
- mokslo ir technologijų parkas
- aukštųjų technologijų įmonė
- biotechnologijos
- klasteris
- logistika
- *Outsourcing*
- *Just in time*
- *Lean production*
- virtualioji įmonė
- „Azijos tigrai"

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- sunkioji ir lengvoji pramonė;
- tradicinė ir pažangioji pramonės šaka;
- mokslo bei techninė revoliucija ir informacinė revoliucija;
- juodoji ir spalvotoji metalurgija;
- laisvoji ekonominė zona ir technologijų parkas;
- gamybos specializacija ir gamybos kooperacija;
- *Just in time* ir *Lean production*;
- logistika ir *Outsourcing*.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- pramonės indėlį į šiuolaikinę ūkio struktūrą;
- pramonės įmonių ryšius ir gamybos kooperacijos naudą;
- pramonės išdėstymą lemiančius veiksnius;
- pagrindinius pramonės raidos etapus ir esminius jų bruožus;
- svarbiausias pramonės šakas, jų centrų išdėstymo ir plėtros ypatumus;
- integracijos ir specializacijos įtaką pramonės įmonių išdėstymui pasaulyje;
- šiuolaikines pasaulio pramonės tendencijas;
- Lietuvos pramonės ypatumus ir vykstančius pokyčius;
- mokslo ir technologijų parkų veiklos bei kitų efektyvių verslo organizavimo principų taikymo reikšmę.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- naudotis teminiais žemėlapiais, skaityti, nagrinėti, sisteminti ir vertinti įvairią statistinę informaciją;
- remiantis statistikos informacija, sudaryti teminį žemėlapį;
- vertinti pramonės įmonių išdėstymą konkrečioje vietovėje atsižvelgiant į išdėstymo veiksnius;
- sudaryti kurios nors pramonės šakos pasirinkto tipo gamybos ryšių schemą;
- lyginti pramonės plėtros aukšto išsivystymo ir besivystančiose šalyse skirtumus;
- pagal pateiktą informaciją vertinti regiono ar šalies pramonės ypatumus atsižvelgiant į žmogiškuosius išteklius ir gamybos tendencijas.

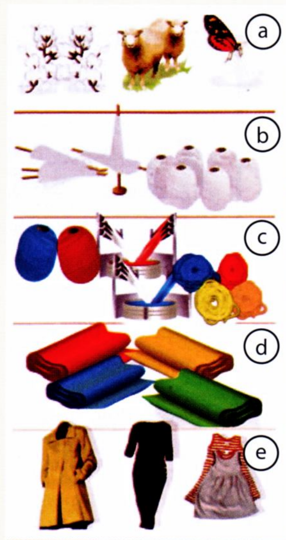
④ Geografiniai tyrimai

1. Aptarkite idėjas ir pasiūlykite, kokio profilio pramonės įmonė galėtų atsirasti netoli jūsų mokyklos. Nuo kokių veiksnių tai priklauso?
2. Susiskirstykite į grupes, pasirinkite po vieną priežastį, trukdančią pramonės plėtrai ekonomiškai silpnose šalyse, ir pasiūlykite strategiją šiai problemai spręsti. Pateikite visas strategijas klasei.
3. Įsivaizduokite, kad esate verslininkai ir sumanėte gaminti naują produktą. Remkitės 7.3.8 ir pakomentuokite galimą sumanytos veiklos eigą. Kuriuose etapuose daromi sprendimai ypač svarbūs?
4. Pasidomėkite biotechnologijų plėtra pasaulyje. Išsiaiškinkite, kokia produkcija gaminama, kuriomis kryptimis einama kiekvienoje iš jos sričių.
5. Įsivaizduokite, kad esate darbuotojų profesinių sąjungų, Lietuvos verslo darbdavių konfederacijos, Lietuvos pramonininkų konfederacijos atstovai, dalyvaujantys konferencijoje pramonės plėtros klausimais. Parenkite siūlymų sąrašą, ką galėtų padaryti Lietuvos vyriausybė mėgindama paskatinti pramonės plėtrą.
6. Panaršykite internete ir raskite informacijos, susijusios su lietuviškų lazerių pasiūla, naudojimu, kokybės įvertinimu.
7. Raskite informacijos apie pasaulinio garso mokslo ir technologijų parkus. Pasirinkite norimą ir pasidomėkite juo plačiau: *įkūrimo priežastys, išdėstymo veiksniai, tyrimų kryptys, gaminama produkcija, garsiausios įmonės*.
8. Pasidomėkite *Outsourcing* paslaugas teikiančia kuria nors Lietuvos ar užsienio įmone: *teikiamos paslaugos, klientai, efektyvumas ir veiksmingumas*.
9. Paklausinėkite mokinių, mokytojų, tėvų ir įvertinkite savo mokyklos administracijos ir ūkio dalies darbo efektyvumą. Įvardykite sritis, kurioms galima būtų pritaikyti *Lean production* principą. Prognozuokite, kuo siūlomi pokyčiai galėtų būti naudingi mokyklai.
10. Surinkite informacijos apie vieną iš didžiausių Lietuvos maisto pramonės įmonių: *geografinė padėtis, darbo jėga, gaminama produkcija, prekyba ir eksportas, plėtros perspektyvos ir kt.*

⑤ Klausimai ir užduotys

7.1 Pramonės struktūra

1. Pakomentuokite pramonės gamybos schemą (7.1.1). Pritaikykite ją pelningai ir nuostolingai dirbančiai bendrovei.
2. Paveikslėlyje vaizduojami tekstilės pramonės technologiniai nuoseklieji ryšiai.
   a) Pakomentuokite a–e nuosekliuosius etapus.
   b) Kokios yra tradiciškai svarbiausios tekstilės pramonės žaliavos?
   c) Kokios žaliavos vis dažniau naudojamos šiuolaikinėje tekstilės pramonėje?
3. Pateikite pavyzdžių, kaip pramoninė gamyba siejasi su kitomis ūkio šakomis.
4. Remkitės gyvenimiškais pavyzdžiais ir paaiškinkite, kodėl šių laikų pramonei būdinga gamybos kooperacija.
5. Išvardytus gaminius priskirkite juos gaminančiai pramonės šakai: *švarkas, sąsiuvinis, suolas, automobilis, kvepalai, ausinukas, iPad, knyga, sidabrinė apyrankė, batai, CD, skalbiamoji priemonė, pica*.

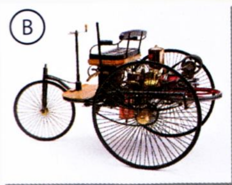
7.2 Pramonės išdėstymo veiksniai

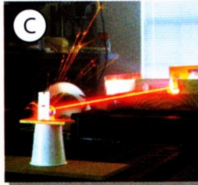
1. Pateikite pavyzdžių, kaip pramonės įmonių išdėstymas susijęs su žaliavomis.
2. Nuo kokių išdėstymo veiksnių daugiausia priklauso spalvotosios metalurgijos įmonių veikla? Naudokitės atlasu, kitais šaltiniais ir įvardykite kelis tokius pasaulio regionus.
3. Į kokius veiksnius būtina atsižvelgti statant greitai gendančius produktus gaminančią įmonę?
4. Kuriai produkcijai gaminti ypač svarbus gerai išvystytas transporto tinklas ir darbo jėga?
5. Remkitės Lietuvos pavyzdžiais ir paaiškinkite, kaip nuo vyriausybės politikos gali priklausyti pramonės plėtra.

7.3 Pramonės raida

1. Kokios priežastys paskatino vadinamąjį pramonės perversmą? Kodėl ši epocha tokia svarbi žmonijos istorijoje?
2. Kuo remdamiesi mokslininkai skiria svarbiausius pramonės raidos etapus? Kodėl mažėja jų trukmė?
3. Pakomentuokite Kondratjevo ciklų modelį (7.3.5). Ką reiškia bangomis pavaizduoti ciklai?
4. Surikiuokite A–D pramonės raidą vaizduojančias nuotraukas chronologine tvarka.

5. Kokių pokyčių per pastaruosius kelis dešimtmečius įvyko aukšto išsivystymo lygio šalių pramonėje? Kas juos lėmė?
6. Dėl kokių priežasčių kai kuriose Azijos ir Lotynų Amerikos šalyse kelis pastaruosius dešimtmečius ypač sparčiai augo pramoninė gamyba?

7.4 Pramonės geografija

1. Naudokitės atlasu ir įvardykite svarbiausius pasaulio pramonės regionus. Kuriam tipui ar keliems tipams jie priklauso?
2. Dėl kokių priežasčių kitados ypač plačiai Vakarų Europoje plėtota tekstilės pramonė patyrė nuosmukį ir perkeliama į Azijos valstybes?
3. Kodėl automobilių gamybai tokia svarbi gamybos kooperacija?
4. Kuriose pasaulio valstybėse pagaminama daugiausia automobilių? Kaip pastaruoju laikotarpiu pasikeitė gamybos lyderiai?
5. Kodėl šiuolaikinė chemijos pramonė plėtojama daugiausia išsivysčiusiose šalyse?
6. Kuo galima paaiškinti, kad pastaruosius dešimtmečius plieno lydymas Europoje beveik neauga, o kai kuriose šalyse net mažėjo?
7. Naudokitės 212 p. ir apibūdinkite Japonijos juodosios metalurgijos įmonių išdėstymo ypatumus.

7.5 Lietuvos pramonė

1. Kaip reikėtų vertinti tai, kad pastaruoju metu Lietuvos pramonės gamybos pajėgumai auga, bet jų dalis sukuriamame šalies BVP beveik nekinta?
2. Remkitės žiniasklaidos pranešimais, savo žiniomis ir išvardykite didžiausią atgarsį turinčias Lietuvos pramonės įmones. Kokią produkciją jos gamina? Įvertinkite jų kokybę.
3. Kodėl kai kurie mūsų verslininkai, užuot kūrę Lietuvoje naujų darbo vietų, vis dažniau maisto, baldų gamybos įmones steigia Karaliaučiaus srityje ir Baltarusijoje?
4. Kokios sąlygos Lietuvoje sudarytos pažangiųjų technologijų pramonei? Pateikite gerosios patirties pavyzdžių.

7.6 Verslo organizavimo tobulinimas

1. Kokios priežastys lėmė, kad Kalifornijoje (JAV) įkurtas vienas iš pirmųjų mokslo ir technologijų parkas – Silicio slėnis?
2. Kodėl aukštųjų technologijų pramonė dažniausiai siejama su mokslo ir technologijų parkais?
3. Naudokitės Kembridžo pavyzdžiu (7.6.3), apibūdinkite mokslo ir technologijų parkams būdingus išdėstymo veiksnius.
4. Įvardykite teigiamus ir neigiamus *Just in time* principo aspektus.
5. Kodėl *Lean production* sistema siejama su aukšto efektyvumo veikla (7.6.6, 7.6.7)?
6. Įvertinkite Bengalūru aukštųjų technologijų centro reikšmę Indijai ir pasauliui (220 p.).

8 GLOBALIZACIJA

Perskaitę skyrių turėtumėte:

- vertinti globalizacijos įtaką ekonomikai, politikai ir kultūrai;
- įvardyti svarbiausius globalizacijos pranašumus ir trūkumus;
- apibūdinti tarptautinių bendrovių veiklos naudą išsivysčiusioms ir besivystančioms šalims;
- nurodyti pagrindines tarptautinės prekybos kryptis, aiškinti augimo tendencijų priežastis;
- žinoti daugiausia prekių ir paslaugų eksportuojančias pasaulio valstybes;
- skirti regionines integracijos formas;
- įvardyti įtakingiausius pasaulyje tarptautinius susivienijimus, vertinti jų reikšmę globaliąja prasme;
- žinoti tarptautinius susivienijimus, kuriems priklauso Lietuva, vertinti narystės įtaką mūsų šalies politiniam ir ekonominiam saugumui, gyventojams;
- įvardyti sparčią turizmo plėtrą skatinančius veiksnius ir šio paslaugų sektoriaus reikšmę;
- žinoti turizmo rūšis, nusakyti, kodėl būtina propaguoti ekologinį turizmą;
- nurodyti pagrindinius pasaulio turizmo regionus ir jų traukiamuosius veiksnius;
- vertinti turizmo reikšmę Lietuvos ekonomikai ir plėtros perspektyvas.

8.1 Globalizacijos bruožai

Globalizãcija – visuotinė politinė, ekonominė ir kultūros integracija bei **unifikacija**. Šiam procesui galima skirti bet kurį pokytį, vykstantį socialinėje plotmėje ir pasireiškiantį pasaulio mastu. Teigiama, kad globalizacija apima mūsų dėvimus drabužius, valgomą maistą, muziką, kurios klausomės, dirbamą darbą ir gyvenamąją aplinką. Globalizacijos terminas yra palyginti naujas, bet pats procesas daug senesnis. Nesutariama, nuo kurio laiko galima kalbėti apie globalizacijos reiškinį. Dažniausiai pasitelkiami šie trys atskaitos taškai.

- Globalizacija yra labai senas reiškinys, kurio integracijos procesas toks pat senas kaip ir žmonija. Senuosius prekybos kelius (pvz., Didįjį šilko kelią), didžiųjų imperijų kūrimąsi – visa tai galima pavadinti pirmaisiais žingsniais globalizacijos link. Antai Aleksandro Makedoniečio imperijos laikais plito helenizmo kultūra didžiulėje teritorijoje nuo Egìpto iki Ìndijos, tad daugelis tautų, nors ir neilgam, šiek tiek supanašėjo. Vėliau tokių reiškinių vyko Ròmos impèrijoje, Arãbų kalifatė. Iki K. Kolumbo kelionių visi integraciniai procesai apėmė tik tą Žemės rutulio dalį, kurią dabar vadiname Senuoju pasauliu.
- Globalizacijos pradžia susijusi su Didžiaisiais geografiniais atradimais (XV–XVI a.), kai prasidėjo europiečių ekspansija visame pasaulyje. Šio žemyno gyventojai užmezgė prekybos ryšius su tolimiausiais pasaulio kraštais, laipsniškai kolonizavo žemes visuose gyvenamuose žemynuose. Europiečių išpažįstamą krikščionybę, kai kuriuos kultūros bruožus (pvz., drabužius, architektūrą) pamažu perėmė vis daugiau pasaulio tautų. Integracija ypač sustiprėjo po pramonės perversmo, kai pradėjo formuotis pasaulinė rinka.
- Globalizacija – visiškai naujas fenomenas, kuris atsirado bei įgijo pagreitį po Antrojo pasaulinio karo. Šiuolaikinė globalizacija iš esmės skiriasi nuo ankstesnės, nes dabar integracija ir unifikacija apima beveik visą žmoniją, praktiškai visas gyvenimo sritis ir labai sparčiai stiprėja.

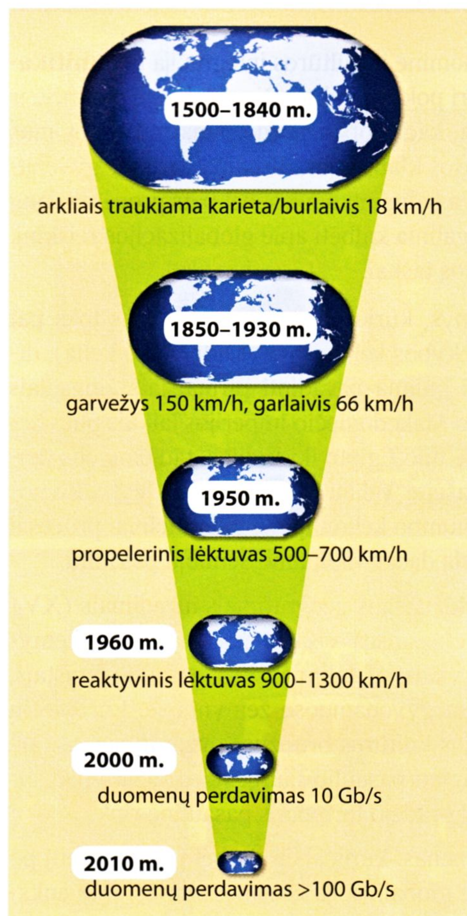
▼ **8.1.1** Globalizacijos bruožai

Globalizaciją skatinantys veiksniai

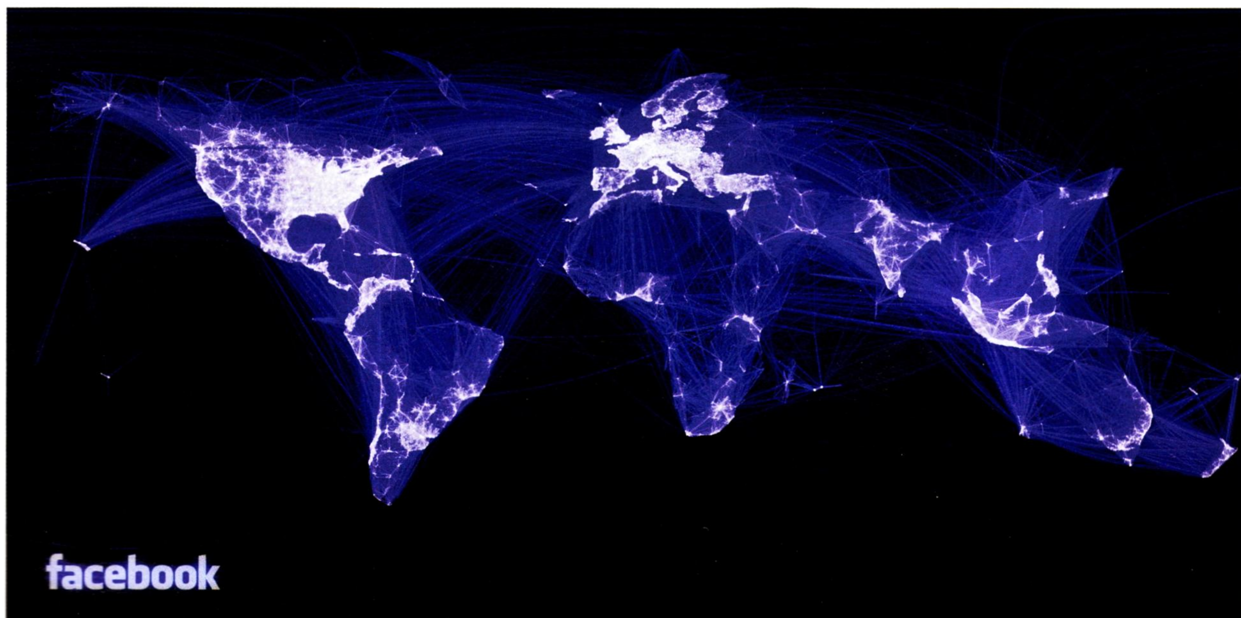
Globalizaciją spartina daugybė veiksnių. Čia pateikiami svarbiausi iš jų.

- **Ūkio integrãcija**. Dabartinė veiksminga ūkio plėtra įmanoma glaudžiai bendradarbiaujant valstybėms. Su pasauline rinka susieta veikla teikia gerokai daugiau pelno, nei orientavimasis tik į vidaus rinką. Skirtingų šalių gamtos ir žmogiškųjų išteklių panaudojimas suteikia bendrovėms kur kas daugiau galimybių.
- **Transpòrto plėtrà**. Šiuolaikinėmis transporto priemonėmis galima lengvai ir greitai pasiekti tolimas pasaulio vietas. Daugelyje šalių gerai išplėtotas kelių tinklas palengvina įvairių prekių ir krovinių judėjimą. Dėl šiuolaikinio transporto pasaulis tapo ne toks didelis, neretai vadinamas globaliu kaimu (8.1.2).
- **Polìtiniai motỹvai**. Pasaulyje nemažėja įvairių lokalinių konfliktų, padidėjo tarptautinio terorizmo pavojus. Kai kurie iš jų (pvz., Persų įlankoje) skaudžiai atsiliepia visai pasaulio ekonomikai. Šie įvykiai skatina daugelio valstybių politikus telkti pastangas kovai su šiais pavojingais reiškiniais.
- **Globãliosios problèmos**. Tokias opias problemas, kaip visuotinį atšilimą, atmosferos ir Pasaulinio vandenyno taršą, badą bei skurdą daugelyje besivystančių šalių, gamtos išteklių mažėjimą ir kai kurias kitas, įmanoma spręsti tik bendromis viso pasaulio šalių pastangomis.
- **Informãcinė „revoliùcija"** apima šiuolaikinių ryšio priemonių, interneto, palydovinės televizijos plitimą. Dabar milijardai žmonių turi galimybių neribotai naudotis informacija. Visame pasaulyje galima per televiziją, internetu tiesiogiai stebėti garsius pasaulio įvykius: teroristų išpuolius, politinius perversmus, gamtos katastrofas, reikšmingiausias sporto varžybas ir kt. Sparčiai intensyvėja tarptautinis žmonių bendravimas internetu naudojantis *Skype*, *Twitter*, *Facebook* ir kitomis programomis.

▲ **8.1.2** Besitraukiantis pasaulis

▼ **8.1.3** Socialinio tinklo *Facebook* vartotojų ryšiai puikiai atspindi virtualų žmonių bendravimą

Globalizacijos sritys

Paprastai skiriamos trys globalizacijos sritys: ekonomikos, politikos ir kultūros.

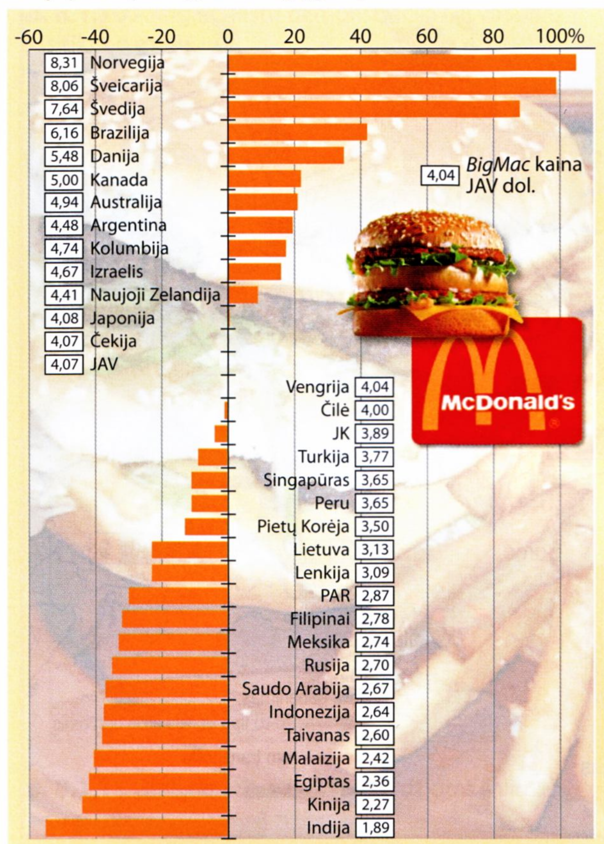
- **Ekonòmikos globalizãcija** – seniausia ir bene svarbiausia globalizacijos sritis. Jos apraiškų atsirado prieš daugelį amžių, kai prasidėjo tarptautinė prekyba. Pasaulio šalių ūkiai tapo labai priklausomi vienas nuo kito ir nuo pasaulio ūkyje vykstančių procesų. Intensyviai integruojasi išsivysčiusių ir besivystančių šalių ūkis. Ekonomikos globalizacijos pavyzdžių apstu kasdienėje aplinkoje, pavyzdžiui, prekybos centruose aibė maisto produktų iš viso pasaulio, jų paprastai yra daugiau nei vietinių (tarkime, vaisių ir daržovių).
- **Poli̇̀tikos globalizãcija** reiškiasi tam tikru valstybių, ypač mažesnių ir silpnesnių, suvereniteto silpnėjimu. To priežastys:
  - šiuolaikinės valstybės vis daugiau įgaliojimų perduoda įtakingoms tarptautinėms organizacijoms (Jungtinėms Tautoms, NATO, Pasaulio prekybos organizacijai, Tarptautiniam valiutos fondui, Pasaulio bankui) ir dažniausiai priverstos paklusti jų sprendimams;
  - šalys, tapusios ES narėmis, savanoriškai „paaukojo“ savo suvereniteto dalį dėl bendros naudos, vienybės ir pažangos;
  - viena vertus, mažėja valdžios kišimosi į ekonomiką, kita vertus, auga didelių tarptautinių bendrovių politinė įtaka;
  - dėl palengvėjusios tarptautinės žmonių migracijos mažėja valdžios įtaka piliečiams;
  - globaliosios politikos problemas paprastai svarsto ir sprendimus daro išrinktųjų valstybių klubai: **Didỹsis aštuõnetas** arba **Didỹsis dvidešimtùkas**. Pirmojo klubo įtaka yra gerokai didesnė nei antrojo.
- **Kultū̃ros globalizãcija** – skirtingų pasaulio šalių kultūrų suartėjimas, tarptautinio bendradarbiavimo kultūros srityje augimas. Ji reiškiasi įvairiomis formomis:
  - naujausi kino filmai beveik vienu metu pradedami rodyti daugelyje pasaulio šalių, nemažai knygų verčiama į kitas kalbas, šiuolaikinės muzikos atlikėjai turi gerbėjų visame pasaulyje;
  - daugelyje Europos futbolo ir krepšinio klubų nemažai žaidėjų yra užsieniečiai – vadinamieji legionieriai;
  - kultūros globalizaciją spartina visuotinis interneto paplitimas, ypač socialiniai tinklai;
  - vis labiau pasaulyje įsigali unifikuotos drabužių mados, dizaino tendencijos;
  - vienas iš ryškiausių kultūros globalizacijos aspektų yra vadinamoji **amerikanizãcija**. Pavyzdžiui, dauguma pasaulio kino ekranuose pasirodančių filmų sukurti Holivude, o *Coca Cola*, *Pepsi*, *McDonald's* jau seniai tapo globalizacijos simboliais;
  - viena vertus, dėl kultūros globalizacijos vyksta tam tikrų nacionalinių kultūrų elementų populiarinimas visame pasaulyje, kita vertus, masinės kultūros paplitimas išstumia kai kurias nacionalinės kultūros rūšis.

▲ **8.1.4** Globaliojoje ekonomikoje politika nepageidaujama

▲ **8.1.5** *McDonald's* restoranų tinklas JAV

▼ **8.1.6** Lygindamas *BigMac* kainas skirtingose šalyse įtakingas žurnalas *The Economist* daro išvadų apie šių šalių perkamąją galią

Ekonomikos globalizacijos sektoriai

Skiriami trys pagrindiniai ekonomikos globalizacijos sektoriai: finansų, gamybos ir tarptautinės prekybos. Žemiau pateikiami visų šių sektorių globalizacijos požymiai.

- **Finánsų sèktorius**
  - Beveik visi dideli pasaulio bankai šiuo metu turi filialų užsienyje. Didžiausių bankų kapitalas viršija trilijoną ar net du trilijonus JAV dolerių.
  - Po Antrojo pasaulinio karo pradėjo veikti ir milžinišką įtaką įgijo svarbiausios pasaulio finansinės organizacijos: Pasaulio bankas ir Tarptautinis valiutos fondas (TVF).
  - Dauguma pasaulio valstybių biudžetų asignavimams didinti iš bankų, investicinių kompanijų, kitų finansinių institucijų bei fizinių asmenų įvairiam laikotarpiui skolinasi pinigų, dėl to kai kurios valstybės (JAV, Aĩrija, Graĩkija, Portugãlija, nemažai besivystančių šalių) įklimpo į skolas.
  - Keliolika ES šalių vietoj nacionalinių valiutų įsivedė eurą.
- **Gamýbos sèktorius**
  - Pastaruosius dešimtmečius labai išaugo tarptautinių bendrovių dalis pasaulio pramonės gamyboje.
  - Daugelyje šalių sparčiai auga įmonių, priklausančių užsienio bendrovėms, skaičius.
  - Vis dažniau pramonės produkcijai gaminti kooperuojasi kelios, keliolika ar net keliasdešimt valstybių (8.1.8).

▲ **8.1.7** TVF vėliava ir būstinė Vašingtone

▼ **8.1.8** Lėktuvo *Airbus 380* gamybos sistema – ES valstybių glaudžios gamybos kooperacijos pavyzdys

▲ **8.1.9** Didžioji dalis produkcijos pastaruoju metu gabenama milžiniškais konteineriniais laivais

- **Tarptautìnės prekýbos sèktorius**
  - Tarptautinės prekybos apimtys, lyginant su vidaus prekyba, nuolat didėja.
  - Šiuo metu nacionalinės rinkos praktiškai susiliejo į vientisą pasaulio rinką, vyksta nuolatiniai žaliavų, pusgaminių ir gatavos produkcijos mainai.
  - Tarptautinės prekybos augimo tempai smarkiai lenkia ir pasaulio, ir atskirų šalių BVP augimo tempus.

Antiglobalizacija

Globalizacija vis dažniau sulaukia aršios kritikos. Susidarė įvairių politinių organizacijų (marksistai, nacionalistai, „žalieji“, pacifistai), kurios viešai oponuoja tam tikriems globalizacijos aspektams. Šioms politinėms grupuotėms priklausantys žmonės vadinami antiglobalistais, o pats procesas – **antiglobalizãcija**. Jie pasisako prieš įtakingų tarptautinių bendrovių vyravimą, prieš visuotinės prekybos kontrolės institucijas (PPO, TVF). Antiglobalistai reguliariai vykdo įvairias protesto akcijas, pavyzdžiui, per Didžiojo aštuoneto šalių lyderių susitikimus (8.1.10).

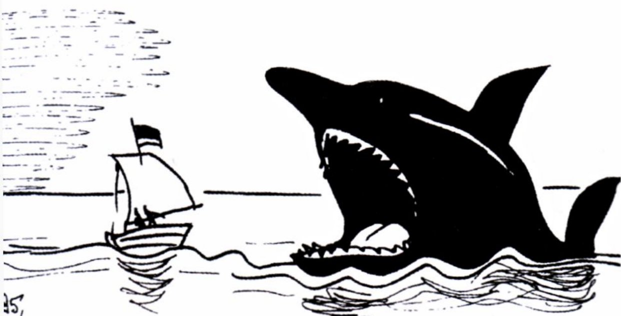
▲ **8.1.10** Antiglobalistų demonstracija G8 viršūnių susitikimo metu

- Tarp įvairių globalizacijos neigiamų aspektų dažniausiai minimi šie:
  - supanašėja kultūros – įsigali masinė popkultūra, nyksta tautinis savitumas, vyksta „protų standartizacija“;
  - vyrauja galingos valstybės ir didelės tarptautinės bendrovės. Jos primeta savo valią mažesnėms ir silpnesnėms valstybėms;
  - auga pajamų, vartojimo, sveikatos priežiūros bei švietimo lygio atotrūkis tarp išsivysčiusių („**auksì-nio milijárdo**“) ir besivystančių šalių;
  - didėja **gamýbos monopolizãcija** ir pelno generavimas bei perskirstymas nedidelės žmonių grupės naudai;
  - įsigali grobuoniškas požiūris į gamtą, menkinamos ekologinės problemos, ekologiškai žalinga gamyba perkeliama į besivystančias šalis;
  - JAV ir kai kurios kitos didžiosios šalys globalizaciją panaudoja egoistiniams geopolitiniams ir ekonominiams tikslams;
  - daugėja blogų reiškinių, pavyzdžiui, narkotikų gamyba ir prekyba, prekyba žmonėmis ir pan.

▲ **8.1.11** Globalizacijos nauda skurdžioms šalims

8.2 Tarptautinės bendrovės

▲ **8.2.1** Tarptautinių bendrovių galia karikatūristo akimis

Svarbų vaidmenį dabartiniame pasaulio ūkyje turi **tarptautìnės bendróvės**, vadinamosios **TNK** (transnacionalinės korporacijos), arba pasauliniai žaidėjai (angl. – ***Global players***). Bendrovę galima laikyti tarptautine, jeigu ji turi skyrių tinklą užsienyje, o jos parduodamos produkcijos arba paslaugų vertė viršija kelis milijardus JAV dolerių per metus. Tarptautinių bendrovių pavyzdžiai yra *Ford Motor, IBM, Coca Cola, Apple, Erricsson, Sony* ir kt. TNK dažniausiai priklauso aukšto išsivystymo lygio šalims. Šios bendrovės kontroliuoja didžiąją pasaulio gamybos ir prekybos dalį, daugiausia lemia mokslo bei technikos pažangą.

Tarptautinių bendrovių bruožai

- TNK įmonėse sukuriama didesnioji pasaulio pramonės produkcijos dalis. Didžiausių TNK **mẽtinė apývarta** yra didesnė nei daugelio šalių BVP (8.2.2).
- Tokiose bendrovėse visame pasaulyje dirba neretai šimtai tūkstančių žmonių.
- TNK tikslas – gauti kuo didesnį pelną. Investuojant lėšas į naujų įmonių kūrimą kitose šalyse, yra numatoma, kad pelno atsiras tik po kurio laiko.
- TNK būstinės paprastai išdėstytos išsivysčiusiose šalyse, kur jos buvo įkurtos ir kur sutelktas valdymas.

Bendrovė	Apyvarta, mlrd. JAV dol.	Būstinė	Produkcija
Toyota	203	Japonija	Automobiliai
Volkswagen	168	Vokietija	Automobiliai
General Electric	150	JAV	Įvairi technika
General Motors	136	JAV	Automobiliai
Samsung	134	P. Korėja	Elektronika
Daimler	131	Vokietija	Automobiliai
Ford Motor	129	JAV	Automobiliai
Hewlett-Packard	127	JAV	Informacinės technologijos
E.ON	125	Vokietija	Energetika
Nestle	112	Šveicarija	Maisto gaminiai

◀ **8.2.2** Ne naftos sektoriaus didžiausios pramoninės TNK

- Neretai TNK turi keletą arba keliolika antrinių bendrovių, t.y. mažesnių specializuotų bendrovių, kurios priklauso pagrindinei ir kurių būstinės gali būti kitose šalyse. Didžiausios TNK yra sukūrusios šimtus įmonių dešimtyse pasaulio valstybių.

- TNK turi daug motyvų plėsti veiklą įvairiose šalyse:
  - taupomos transporto sąnaudos;
  - įsiskverbiama į vietos rinką;
  - naudojamos vietos žaliavos ir energija;
  - pasitelkiama vietos darbo jėga;
  - panaudojama vietos mokslo ir technikos bazė;
  - taikoma palankesnė vietos mokesčių sistema;
  - pasinaudojama mokesčių lengvatomis.

Tarptautinių bendrovių įvairovė

- Tarptautinių bendrovių yra labai įvairių. Pagal veiklos pobūdį skiriamos pramoninės ir gamybinės TNK.
  - TNK – įvairių paslaugų tiekėjos (oro bendrovės, telefono ryšio bendrovės, viešbučių, parduotuvių, restoranų tinklai);
  - finansinės TNK (dideli bankai, draudimo kompanijos, investicijas teikiančios bendrovės).

Bendrovė	Apyvarta 2010 m., mlrd. JAV dol.	Būstinė	Produkcija
Royal Dutch Shell	369	Olandija	Naftos produktai
Exxon Mobil	342	JAV	Naftos produktai
British Petroleum	297	JK	Naftos produktai
Sinopec-China Petroleum	285	Kinija	Naftos produktai
PetroChina	222	Kinija	Naftos produktai
Toyota	203	Japonija	Automobiliai
Total	188	Prancūzija	Naftos produktai
ConocoPhillips	176	JAV	Naftos produktai
Volkswagen	168	Vokietija	Automobiliai
General Electric	150	JAV	Įvairi technika

▲ **8.2.3** Didžiausios pramoninės TNK pasaulyje

Metinė apyvarta – parduotos produkcijos arba paslaugų vertė JAV doleriais. Jos nereikia painioti su pelnu, kuris gaunamas iš pardavimų vertės atėmus sąnaudas. Jeigu sąnaudos viršija pardavimų vertę, pelnas bus minusinis, o tai reiškia nuostolį.

- Dauguma didžiausių gamybinių TNK susijusios su naftos ir dujų verslu. Didžiulė ir automobilių gamybos bendrovių apyvarta (8.2.3).
- Pastaruoju metu vis daugiau tarptautinių bendrovių nesiriboja viena kuria veikla. Atsiranda vadinamųjų diversifikacinių TNK, kurioms būdinga veiklos rūšių įvairovė.
  - *General Electric*, įkurta XIX a., iš pradžių gamino tik elektros prietaisus. Dabar ši milžiniška TNK gamina labai įvairią produkciją: lokomotyvus, energetinę įrangą, lėktuvų variklius, medicininę įrangą, apšvietimo prietaisus, plastiką ir kt. Be to, bendrovė turi savo banką, jai priklauso viena iš didžiausių televizijos kompanijų – *NBC*.

Besivystančių šalių nauda TNK veiklai

- Besivystančios šalys geriau apsirūpinusios reikalingomis žaliavomis pramonės produkcijai gaminti (anglimis, rūda, medvilne).
- Šalių vyriausybės TNK veiklai neretai taiko mažesnius mokesčius, įvairių lengvatų.
- Apstu pigios darbo jėgos.
- Lengviau įsiskverbti ir plėsti vietos rinką.
- Profesinės sąjungos, kurių veikla išsivysčiusiose valstybėse mažina TNK pelną, besivystančiose šalyse yra silpnos, neįtakingos arba jų apskritai nėra.
- Sveikatos priežiūros ir darbų saugos reikalavimai besivystančiose šalyse paprastai nebūna griežti.

TNK nauda besivystančioms šalims

- Sukuriama nemažai naujų darbo vietų.
- Atlyginimai TNK priklausančiose įmonėse paprastai gerokai didesni nei vietos įmonėse.
- TNK sumokėtus mokesčius vyriausybė gali panaudoti švietimui arba sveikatos priežiūrai (neretai šie pinigai skiriami kariuomenės reikmėms).
- Šalis gauna nemažai konvertuojamos tarptautinės valiutos.
- Diegiamos naujos technologijos, keliama darbuotojų kvalifikacija.
- Modernizuojamas ūkis, gerinami keliai.
- Didėja galimybės plėsti ryšius su kitomis šalimis.

TNK veiklos galimi neigiami padariniai

- TNK, turėdama lobistinių tikslų, gali vyriausybės sprendimus pakreipti savo, o ne šalies labui.
- Didesnė pelno dalis grįžta į turtingas išsivysčiusias šalis.
- TNK siūlomos darbo vietos paprastai skirtos žemos kvalifikacijos darbuotojams, sudaromos prastos darbo sąlygos (ilga darbo diena, nesilaikoma saugumo reikalavimų).
- Nemažai TNK įmonėse gaminamos produkcijos per brangi vietos gyventojams.
- Įmonių veikla neretai žaloja gamtinę aplinką.
- Pasikeitus aplinkybėms, TNK gali nutraukti veiklą ir perkelti gamybą į kitą šalį.

8.3 Tarptautinė prekyba

Tarptautinė prekyba yra viena iš seniausių valstybių bendradarbiavimo formų. Iki Didžiųjų geografinių atradimų dauguma prekių įvairiose pasaulio šalyse buvo gaminamos vietoje. Didelio masto tarptautinė prekyba, prasidėjusi XVI–XVIII a., vadinama **pasáulio rinkà**. Prekybos mastai ypač suintensyvėjo po Antrojo pasaulinio karo. Įsivyravusi taika ir didesnis šalių bendradarbiavimas tapo svarbiausiais šio reiškinio veiksniais.

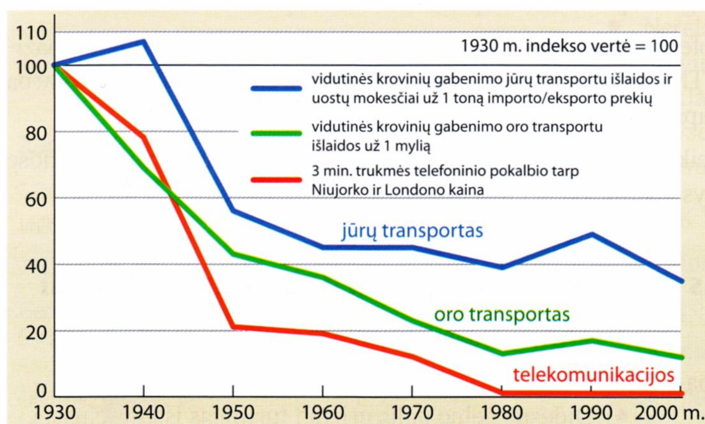
▲ **8.3.1** Rytų šalių prieskoniai buvo viena iš svarbiausių prekių viduramžiais.

- Statistikos duomenimis, tarptautinė prekyba nuo 1950 iki 2010 m. išaugo 30 kartų, nors prekių gamyba per tą laikotarpį padidėjo 9 kartus. Iš to galima daryti išvadą, kad tarptautinė prekyba auga gerokai sparčiau nei pati ekonomika (BVP). Tai vienas iš ryškiausių globalizacijos pavyzdžių.
- Spartų tarptautinės prekybos augimą lėmė šie pagrindiniai veiksniai:
  - didėjanti tarptautinės veiklos pasidalijimo reikšmė;
  - mokslo ir technikos pažanga;
  - tarptautinių bendrovių veikla.

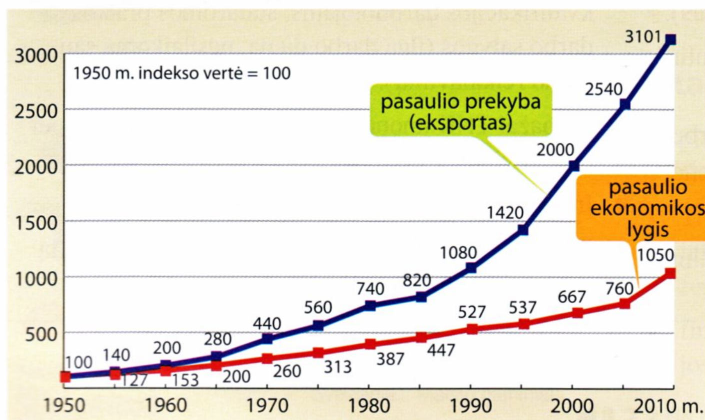
Prekių konkurencingumas

Pasaulio rinkoje veikia permainingi pasiūlos ir paklausos dėsniai. Vienas iš svarbiausių yra prekių **konkurencingùmas**.

▼ **8.3.2** Išlaidų kaita pasaulio prekyboje 1930–2000 m.

▼ **8.3.3** Prekybos raida ir prekybos lygis globalizuotame pasaulyje

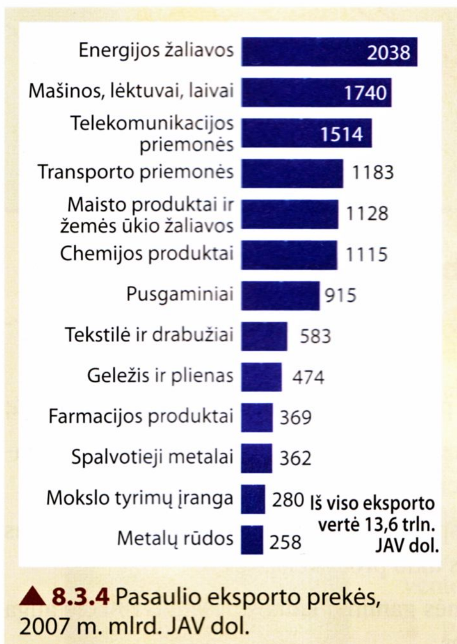
- Valstybė gali eksportuoti tik tas prekes, kurios turi paklausą pasaulio rinkoje ir yra konkurencingos lyginant su kitų šalių panašiomis prekėmis. Jų gamybos savikaina turi būti žemesnė nei pasaulinės kainos.
- Mažõs, arba konkurencingos, prekės kainos ir kokybės derinys padeda šalims įsiskverbti į pasaulio rinką. XX a. 7–8 dešimtmetyje tarsi cunamis pasaulį užplūdo japoniškos prekės, 9 dešimtmetyje – iš Pietų̃ Korė́jos ir Taivãno, dar vėliau – iš Maláizijos ir Indonèzijos.
- Palankus kainos ir kokybės derinys šalies ekonomikos raidoje paprastai nebūna ilgalaikis. Kylant atlyginimams, didėja ir prekių kaina, kartu lėtėja eksporto augimas.

Eksportas ir importas

Šalies užsienio prekybai priklauso **ekspòrtas** (prekių pardavimas) ir **impòrtas** (kitų šalių prekių pirkimas). 2010 m. pasaulio eksportas sudarė apie 15 trln. JAV dolerių. Penktadalis eksporto vertės teko paslaugų sektoriui.

- Eksporto ir importo sudėtis atspindi šalies ūkio specializaciją. Itin didelę reikšmę turi eksporto sudėtis ir dydis. Tai tarsi valstybės vizitinė kortelė, rodanti jos vietą pasaulio rinkoje.

- Eksporto dydis liudija šalies ūkio atvirumą. Atviros ekonomikos valstybėse eksportas sudaro apie 2/3, o sąlygiškai uždarose – apie 1/10 BVP.
- Gerai išplėtotas eksportas teikia valstybei daug naudos:
  - augantis eksportas didina užimtumą;
  - tarptautinė konkurencija skatina tobulinti gamybą;
  - pelnas iš eksporto naudojamas tolesnei ūkio plėtrai.
- Įvairių šalių svoris pasaulio rinkoje labai skiriasi, pavyzdžiui:
  - nedidelės Afrikos valstybės Burùndžio eksporte pagrindinę dalį (93%) sudaro kava. Tačiau pasaulio rinkoje čia išauginta kava sudaro labai menką dalį;
  - daugiausia kavos į pasaulio rinką patenka iš Brazìlijos. Tačiau šios didelės valstybės eksporte kava sudaro vos kelis procentus (1960 m. – 60%, dabar – tik 2–3%).

▲ **8.3.4** Pasaulio eksporto prekės, 2007 m. mlrd. JAV dol.

Šalis	Eksportas	Importas	Užsienio prekybos balansas
Kinija	1506	1307	199
Vokietija	1337	1120	217
JAV	1270	1903	-633
Japonija	765	637	128
Prancūzija	509	578	-69
P. Korėja	466	418	48
Italija	458	460	-2
Olandija	451	408	43
Kanada	407	406	1
JK	406	547	-141
Rusija	377	237	140
...Lietuva	*19,3*	*20,3*	*-1*

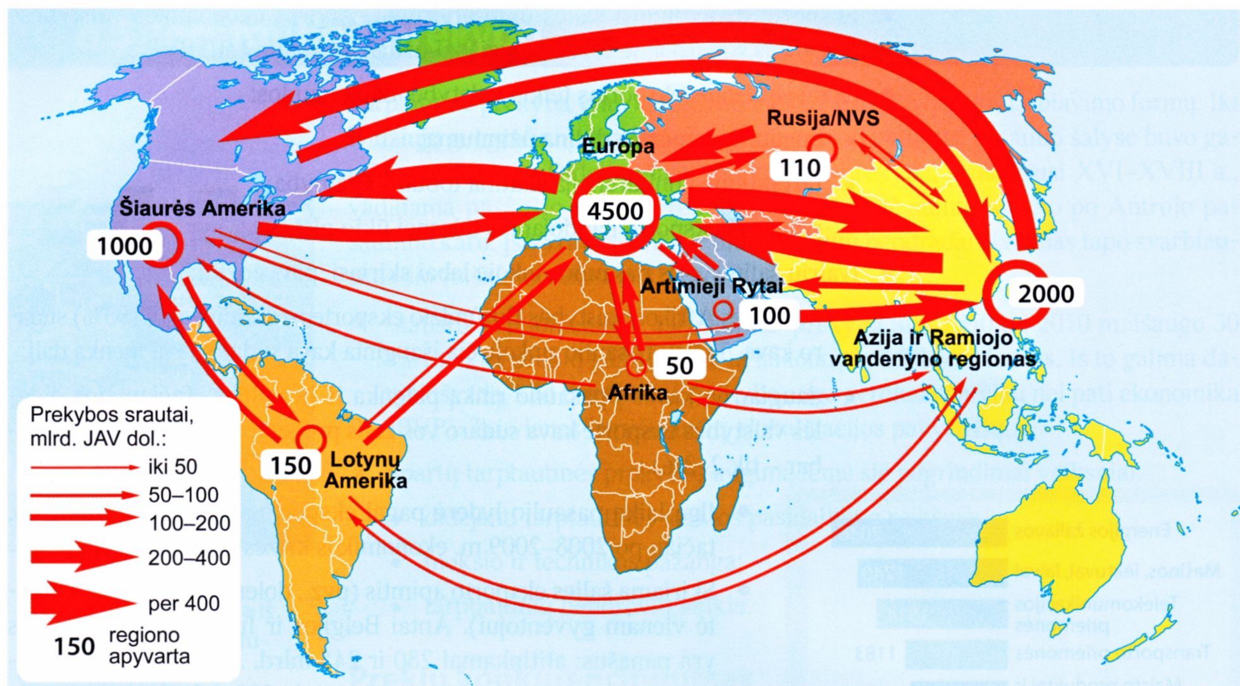
▲ **8.3.5** Šalys, pirmaujančios pagal užsienio prekybos dydį 2010 m., mlrd. JAV dol.

- Ilgą laiką pasaulio lyderė pagal eksporto apimtį buvo Vokietijà, tačiau po 2008–2009 m. ekonomikos krizės ją aplenkė Kìnija.
- Skiriama šalies eksporto apimtis (pvz., doleriais) ir santykis (vertė vienam gyventojui). Antai Bel̃gijos ir Ìndijos eksporto dydis yra panašus: atitinkamai 280 ir 245 mlrd. JAV dol. Ìndijoje vienam gyventojui tenka vidutiniškai apie 200 dol. eksporto vertės per metus, o Bel̃gijoje – net 27 tūkst. dolerių. Pažymėtina, kad Ìndijos eksportas sudaro tik 13%, o Bel̃gijos – 60% BVP.
- Pagal importo dydį neabejotina pasaulio lyderė ilgą laiką yra JAV.
- Vienas iš svarbiausių šalies ekonomikos rodiklių yra **užsienio prekýbos balánsas** – eksporto ir importo skirtumas. Šis rodiklis atspindi šalies sėkmę tarptautinėje prekyboje (8.3.5). Jeigu prekybos balansas teigiamas, šalis turtėja, jeigu neigiamas – priversta skolintis pinigų.
  - Didžiausias teigiamas užsienio prekybos balansas yra Vokietìjos, Kìnijos, Rùsijos.
  - Milžiniškas neigiamas prekybos balansas yra JAV, gana didelis – Jungtìnės Karalỹstės, Prancūzìjos ir Ispãnijos.

Regionų vaidmuo tarptautinėje prekyboje

Daug dešimtmečių pasaulyje vyravo trys pagrindinės prekybos partnerės: Šiaurės Amerika, Europos Sąjunga ir Japònija. Per pastarąjį dešimtmetį labai išaugo Rytų ir Pietryčių Azijos, kitų šalių vaidmuo. Dabar tarptautinėje prekyboje pastebimos tokios tendencijos (8.3.6):

- didžiausias svoris tenka Europos Sąjungai. Didžiąją eksporto dalį sudaro prekyba tarp šios organizacijos narių;
- Šiaurės Amerikos prekybos balanse importas gerokai viršija eksportą. Šiaurės Amerikos, ES ir Japònijos didžiąją eksporto dalį sudaro pramonės produkcija, o importo – žaliavos. Į Šiaurės Ameriką importuojama labai daug pramonės produkcijos iš ES ir Japònijos;
- Pietų Amerikos, Afrikos ir NVS/Rùsijos vaidmuo pasaulio prekyboje yra nedidelis. Beveik visa iš šių regionų eksportuojama produkcija – žaliavos.

▲ **8.3.6** Pasaulio regionų prekybos srautai, mlrd. JAV dol.

Prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių

Pastaraisiais dešimtmečiais prekyba tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių sparčiai didėjo.

- Išsivysčiusioms šalims tenka apie 3/4 pasaulio eksporto, o besivystančioms – ¼;
- išsivysčiusios šalys daugiausia eksportuoja technikos, chemijos pramonės gaminių, aukštųjų technologijų produkcijos;
- dauguma besivystančių valstybių eksportuoja žaliavas: mineralines medžiagas (naftą, dujas, rūdas), medieną, žemės ūkio produkciją;
- besivystančių šalių nenaudai pramonės gaminių kainos pasaulio rinkoje auga sparčiau nei daugumos žaliavų kainos.

Prekybos tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių pranašumai

- besivystančios šalys iš eksporto gauna užsienio valiutos;
- išsivysčiusios valstybės išplečia pramonės produkcijos eksporto rinką, importuoja pigias žaliavas ir pigesnę pramonės produkciją;
- besivystančioms šalims atsiveria rinka prekių eksportui, kartu plėtojama vietos rinka, gyventojai pradeda gauti daugiau pajamų;
- prekiaudamos su išsivysčiusiomis šalimis besivystančios valstybės gali sulaukti ilgalaikės jų paramos.

Prekybos tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių trūkumai

- besivystančios šalys tampa pernelyg priklausomos nuo importo;
- pigios prekės iš besivystančių šalių užplūsta išsivysčiusių valstybių rinką, dėl to gali bankrutuoti vietos įmonės;
- nemažai besivystančių šalių tampa priklausomos nuo vienos arba kelių labai išsivysčiusių valstybių, kurioms tenka didžioji dalis eksporto;
- galingos išsivysčiusios šalys gali iškelti sąlygas besivystančių valstybių vyriausybėms, o jeigu jos nebus vykdomos, neprekiaus su šiomis valstybėmis;
- daugelio besivystančių šalių eksportą sudaro viena ar kelios produkcijos rūšys. Svyruojant kainoms pasaulio rinkoje, tokia priklausomybė neigiamai veikia besivystančių valstybių ekonomiką.

	Prekybos tipas	Eksporto dalis pasaulyje	Prekybos balansas
Besivystančios šalys	Neturtingos šalys... daugiausia eksportuoja žaliavas, turinčias mažą vertę, uždirba mažai, ir išlieka neturtingos.	25%	prekybos vertė; importo kaina; eksporto vertė; neigiamas balansas; laikas
Išsivysčiusios šalys	Turtingos šalys... daugiausia eksportuoja gaminius, turinčius didelę vertę, uždirba daug, ir toliau turtėja.	75%	prekybos vertė; eksporto vertė; importo kaina; teigiamas balansas; laikas

▲ **8.3.7** Išsivysčiusių ir besivystančių šalių prekybos palyginimas

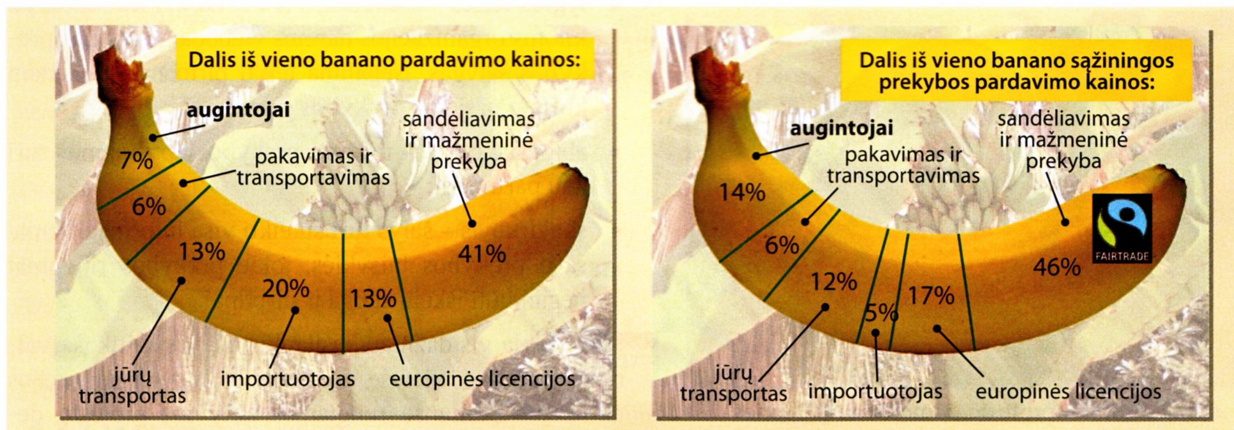

▲ **8.3.8** *Fair trade* logotipas

Sąžininga prekyba

Diduma išsivysčiusių valstybių žaliavas iš besivystančių šalių perka labai pigiai, o savo prekes parduoda gana brangiai. Lėtai didėjanti skurdžių šalių gyventojų perkamoji galia neleidžia daugumai žmonių išbristi iš skurdo.

- Pastaruoju metu vis daugiau išsivysčiusių šalių organizacijų suvokia šią neteisybę ir laikosi **sąžiningos prekybos** (angl. – ***Fair trade***) principų.
- *Fair trade* ženklu žymima „trečiojo pasaulio" šalių produkcija (ekologiški maisto produktai: kava, arbata, prieskoniai, kakava; amatininkų dirbiniai).
- Paprastai šios prekės brangesnės už kitas, tačiau tai reiškia, kad gamintojai gavo padorų atlygį už produkciją (8.3.9).

▲ **8.3.9** Kas ir kiek uždirba iš bananų verslo? Palyginimas su verslu pagal sąžiningos prekybos principą

Protekcionizmas ir prekybos laisvė

Daugelis šalių arba jų susivienijimų (pvz., ES, NAFTA) stengiasi apsaugoti savo vidaus rinką nuo pernelyg didelio importuojamų prekių kiekio. Ši ekonomikos politika vadinama **protekcionizmù**, o ją vykdančios šalys imasi tokių priemonių:

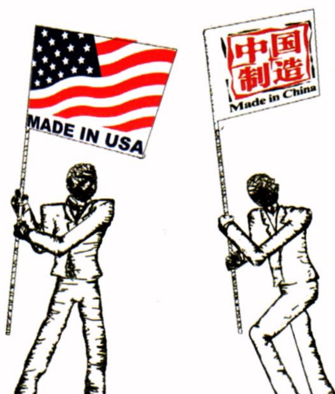
- įvedami **muĩtai** – eksportuotojas privalo sumokėti tam tikrą prekės vertės dalį valstybei. Taip siekiama padidinti įvežamų prekių kainą vietos rinkoje, o tai mažina jų konkurencingumą su vietos analogiškomis prekėmis;
- įvedamos **kvòtos** tam tikroms įvežamų prekių grupėms – eksportuotojas negali įvežti daugiau prekių, nei yra nustačiusi valstybė. Šiomis taisyklėmis turtingos išsivysčiusios šalys mėgina sumažinti pigių prekių antplūdį iš besivystančių šalių;
- teikiamos piniginės subsidijos arba taikomos mokesčių lengvatos vietos gamintojams (žemdirbiams, metalurgijos, tekstilės įmonėms). Tai padeda sumažinti vietos prekių kainą ir padidinti jų konkurencingumą su importuojamomis prekėmis.

Tarptautinės prekybos klausimus sprendžia **Pasáulio prekýbos organizãcija** (PPO, angl. – *World trade organization*, *WTO*). Ji buvo sukurta tam, kad pasaulio prekyba taptų laisvesnė.

- PPO nustato tarptautinės prekybos taisykles ir sprendžia prekybos konfliktus tarp įstojusių šalių. Vienas iš pagrindinių tikslų – kovoti su protekcionizmu.
- 2010 m. PPO narės buvo 153 šalys. Lietuvà yra jos narė nuo 2001 m. 2011 m. tarp šios organizacijos narių nebuvo Rùsijos, kuri 17 metų stengėsi tapti nare, bet niekaip negalėjo atitikti visų reikalavimų.
- Prieš 10–15 metų Europos Sąjunga, Japònija ir JAV susitarė sumažinti muitus daugumai prekių, panaikinti kvotas.
- PPO veikla remiasi tokiais pagrindiniais principais:
  - lygios teisės – visos šalys (PPO narės) turi sudaryti kitoms organizacijos narėms vienodai palankias prekybos sąlygas. Negalima teikti pirmenybės vienam kuriam užsienio prekybos partneriui;
  - abipusiškumas – mažinti prekybos apribojimus turi abu partneriai;
  - skaidrumas – šalys turi suteikti visą informaciją apie savo prekybos taisykles, jokie prekybos ribojimai negali būti iškelti staiga ir dirbtinai.
- PPO veikla vis dažniau susilaukia aštrios kritikos. Įvairiose pasaulio vietose vykstančių šios organizacijos narių susitikimuose rengiamos aktyvios protesto demonstracijos (8.3.13).

▲ **8.3.10** Europos Sąjungos mėginimas priešintis globalizacijai karikatūristo akimis

▲ **8.3.11** Dauguma didžiųjų valstybių vykdo akivaizdžią protekcionistinę politiką

▲ **8.3.12** Pasaulio prekybos organizacijos logotipas

▲ **8.3.13** Kinas protesto demonstracijoje prieš PPO vykdomą veiklą

Lietuvos užsienio prekyba

EUROSTAT duomenimis, 2005 m. mūsų šalis pirmavo tarp ES šalių pagal prekių ir paslaugų eksporto metinį pokytį, kuris sudarė 25% (2004 m. buvo tik 12%).

Lietuvai tapus ES nare, užsienio prekyba labai suaktyvėjo. Prekių ir paslaugų eksportas pastaraisiais metais didėja (↓), ypač auga vartojimo prekių importas.

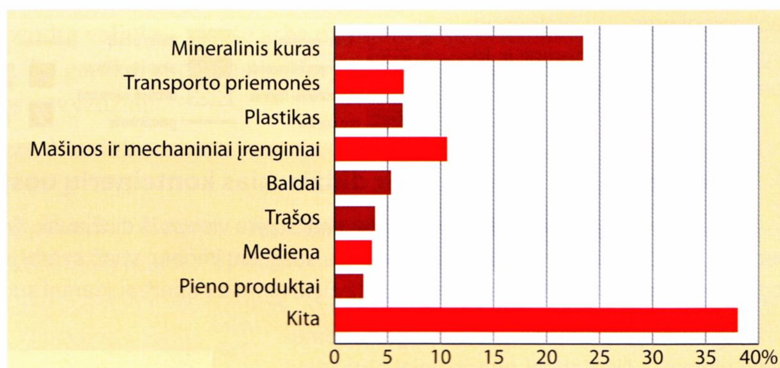
- Didžiausią įtaką ekonomikos augimui daro eksportas į ES valstybes. Jis per kelerius metus gerokai padidėjo ir viršijo iki ekonomikos nuosmukio buvusį lygį. Prekyba su Baltijos jūros regiono valstybėmis sudaro beveik 70% prekybos balanso. Sparčiai auga eksportas į Rùsiją ir Baltarùsiją (8.3.14).
- Daugiausia eksportuojama mineralinių produktų („ORLEN Lietuva"), trąšų („Achema", „Lifosa"), plastiko (8.3.16). Lietuviškos kilmės eksportą taip pat didina prekyba žemės ūkio ir maisto produktais. Auga medienos gaminių, ypač baldų, eksportas.
- Lietuvõs ekonomikos augimui turi įtakos nelietuviškų prekių eksportas, arba **reekspòrtas**. Reeksportuojama mašinų ir įrenginių. Keleri metai dėl kitose šalyse taikomų importo muitų mažėja panaudotų automobilių reeksportas.
- Eksporto šalių geografija turėtų plėstis naujų rinkų, gerą perkamąją galią turinčių šalių link: į Šiaurės Afrikos šalis, Izraèlį, Kazãchiją, Kaukazo valstybes.
- Eksporto produkcija gali pasipildyti ekologiškų produktų pardavimais, aukštųjų technologijų ir biotechnologijų produkcija.
- Lietuvõs užsienio prekybos balansas yra neigiamas, t.y. importuojama daugiau nei eksportuojama (8.3.17).
- Daugiausia importuojama mineralinių produktų, mašinų ir mechaninių įrenginių, elektros prekių, transporto priemonių, maisto produktų ir kt.

Eksporto partneriai	1996	2005	2010 m.
Rusija	24,0	10,4	16,1
Latvija	9,2	10,3	9,7
Vokietija	12,8	9,4	9,4
Lenkija	3,2	5,5	7,2
Baltarusija	10,2	3,2	6,5
Estija	2,5	5,9	6,2
Olandija	3,3	3,1	5,6
JK	2,8	4,7	4,4
Prancūzija	1,6	7,0	4,0
JAV	0,8	4,7	3,4

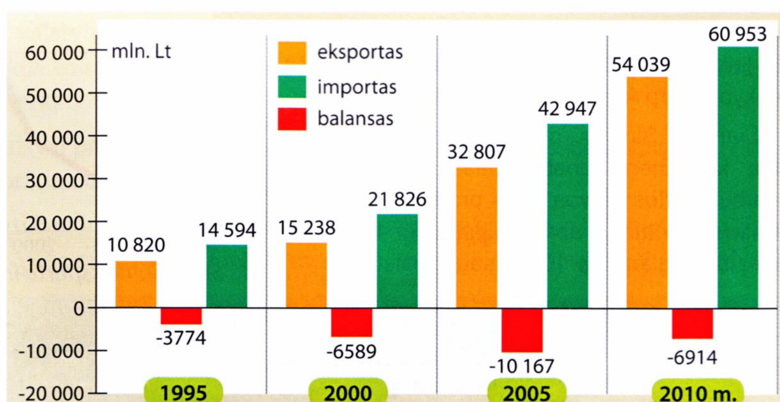
▲ **8.3.14** Pagrindiniai Lietuvos eksporto partneriai, %

Importo partneriai	1996	2005	2010 m.
Rusija	29,0	27,8	32,6
Vokietija	15,4	15,2	9,9
Lenkija	4,4	8,3	9,0
Latvija	1,7	4,0	6,4
Olandija	2,0	3,7	5,0
Švedija	3,1	3,4	3,5
Belgija	1,4	2,2	3,2
Italija	3,8	3,0	3,2
Estija	1,3	2,8	2,8
Prancūzija	2,1	2,8	2,8

▲ **8.3.15** Pagrindiniai Lietuvos importo partneriai, %

▲ **8.3.16** Prekių eksporto struktūra 2010 m.

▲ **8.3.17** Lietuvos užsienio prekybos kitimas

Geo pavyzdys

Singapūras – tarptautinis prekybos ir finansų centras

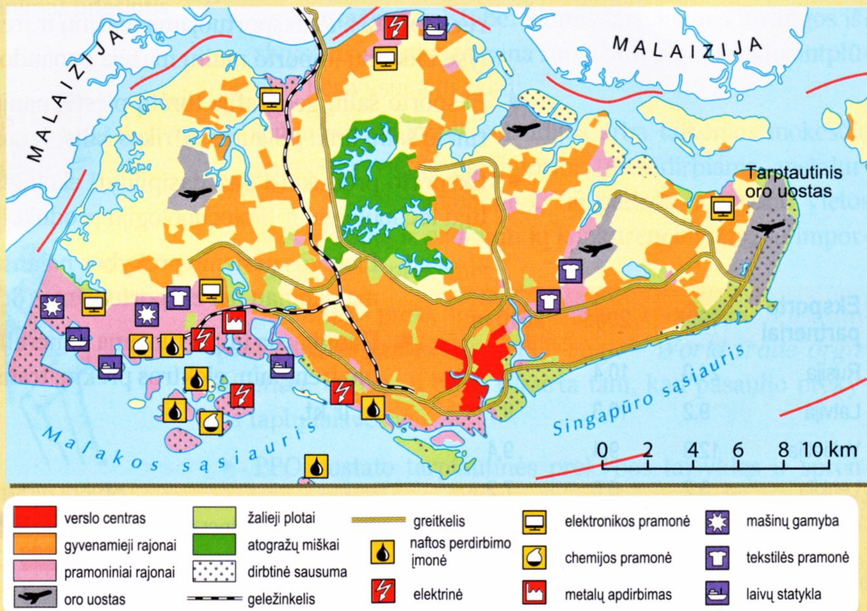
Singapūras yra mikrovalstybė Azijos pietryčiuose. Trijų Lietuvos didmiesčių ploto valstybėlė yra viena iš mažiausių ir tankiausiai gyvenamų pasaulyje. Iki 1965 m. Singapūras buvo Didžiosios Britanijos kolonija. Nepaisant visų iššūkių, per laikotarpį iki mūsų dienų šis Azijos nykštukas tapo vienu iš svarbiausių finansų ir prekybos centrų pasaulyje.

Vargana pradžia – išmanūs sprendimai

Tapęs savarankiškas Singapūras buvo ypač skurdi valstybėlė, kuri iš kaimynės Malaizijos importavo net gėlą vandenį ir smėlį statyboms. Šalies valdžia greitai sumojo, kad savo pastangų ekonomikai pakelti nepakaks, dėl to ėmėsi investicijų pritraukimo. Tarptautinės bendrovės buvo viliojamos mažais tais laikais darbuotojų atlyginimais. Valdžia tiesiog nėrėsi iš kailio norėdama pagelbėti investuotojams čia įsikurti ir pradėti gamybą. Iš pradžių Singapūre buvo gaminama daug tekstilės produkcijos, vėliau ėmė kurtis elektronikos prietaisų gamintojai. Per kelis dešimtmečius daugiausia amerikiečių tarptautinės bendrovės padėjo plataus masto aukštųjų technologijų pramonės pagrindą Singapūre.

Kurį laiką Singapūrą vargino Azijos šalims būdinga korupcija. Siekdama tai pažaboti vyriausybė XX a. 9 dešimtmetyje drastiškai padidino atlyginimus. Per trumpą laiką iš šalies išsikėlė daug mažą pridėtinę vertę kuriančių įmonių, tačiau liko dauguma elektronikos ir biotechnologijų srities produkcijos gamintojų.

Singapūro vyriausybė daug dėmesio skiria švietimui ir mokslo tyrimams skatinti. Čia rengiami specialistai ateities technologijoms – biotechnologijoms, genų inžinerijai ir kitoms sritims – kurti.

Tarptautinis finansų centras ir didžiausias konteinerių uostas pasaulyje

Singapūras pagal jame įsikūrusių bankų skaičių yra vienas iš didžiausių finansų centrų pasaulyje. Be bankų, draudimo bendrovių ir kitų su finansinėmis paslaugomis susijusių įmonių, ypač svarbi jo biržos vieta Pietryčių Azijoje. Dėl šalies patogios geografinės padėties laiko juostų atžvilgiu galima nepertraukiamai sudarinėti sandorius Japonijoje, Europoje, JAV.

Singapūro jūrų uostas yra strategiškai patogioje vietoje – čia kertasi pagrindiniai jūrų laivybos keliai. Kasdien Malakos sąsiauriu, jungiančiu Indijos ir Ramųjį vandenynus, praplaukia apie 2000 laivų. Šis uostas dar britų viešpatavimo laikais buvo vienas iš svarbiausių pasaulinės prekybos tarp Azijos, Europos ir JAV mazgų.

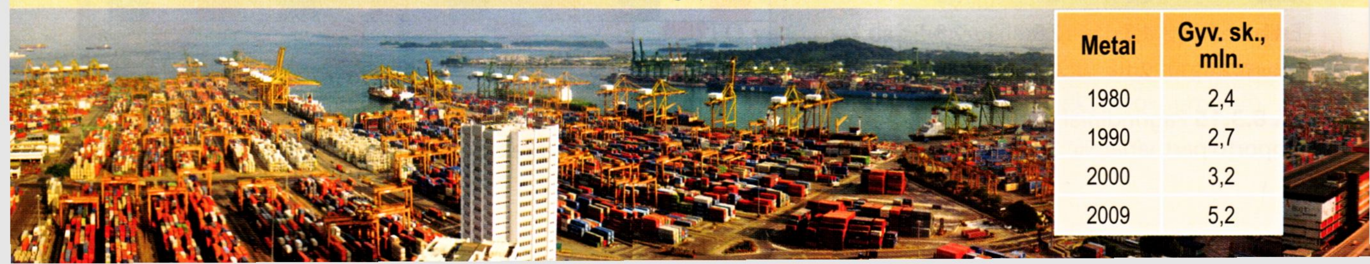
Šiandien Singapūro jūrų uostas yra didžiausias konteinerių uostas pasaulyje, taip pat svarbus naftos krovos ir jos produktų gamybos centras. Per metus aptarnaujama per 130 tūkst. laivų iš daugiau kaip 100 pasaulio valstybių.

Singapūro eksporto ir importo raida

Metai	BVP 1 gyv. PPG, JAV dol.
1980	10 465
1990	21 916
2000	39 340
2005	42 197
2010	60 194

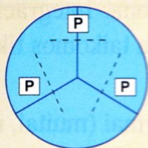
Singapūro ekonomikos augimas

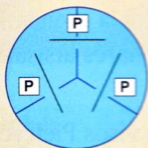
Metai	Gyv. sk., mln.
1980	2,4
1990	2,7
2000	3,2
2009	5,2

8.4 Tarptautiniai susivienijimai

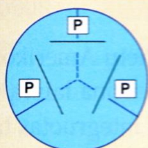
BENDRA PREKYBOS ZONA
muitų mažinimas pasirinktoms prekėms tarp šalių narių

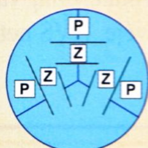
LAISVOSIOS PREKYBOS ZONA
laisva prekyba (akcizų mažinimas tarifinių prekių grupėms) tarp šalių narių

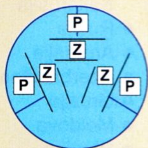
MUITŲ SĄJUNGA
laisva prekyba tarpusavyje ir bendra prekybos tvarka trečiosioms šalims

BENDROJI RINKA
laisva prekyba ir laisvas darbo, kapitalo, žinių judėjimas

EKONOMINĖ SĄJUNGA
laisva prekyba, laisvas judėjimas ir bendra ekonominė politika

P – prekyba
Z – darbo, kapitalo, žinių judėjimas

▲ **8.4.1** Tarptautinės integracijos lygio pavyzdžiai

Daugelis valstybių, norėdamos supaprastinti tarpusavio prekybą, sudaro prekybos sutartis. Jų pagrindu kuriami šalių prekybos susivienijimai, kurie gali jungti kelias kaimynes ar keliolika tam tikrų pasaulio valstybių. Ilgainiui jie gali virsti ekonominiais susivienijimais (Europos Sąjunga), kuriems būdinga dar didesnė valstybių ūkio integracija. Dabar pasaulyje susikūrę apie 30 įvairių prekybos susivienijimų. Jie skiriasi integracijos forma, valstybių bendradarbiavimo mastu. Tam pačiam susivienijimui priklausančios šalys dažniausiai būna panašaus išsivystymo lygio, geografiškai arti viena kitos.

Prekybos susivienijimų atsiradimas atspindi pasaulyje vykstančią regioninę integraciją, kuri dar vadinama **regionalizãcija**. Viena vertus, šis procesas yra globalizacijos požymis, kita vertus, jį galima laikyti globalizacijos alternatyva.

Regioninės integracijos formos

Ekonominiai susitarimai tarp valstybių susivienijimų narių gali būti labai įvairūs. Vienuose valstybių integracijos lygis yra menkas, pavyzdžiui, susitariama šiek tiek sumažinti muitus. Kituose – itin aukštas, valstybės turi bendrų valdžios institucijų. Skiriamos šios regioninės integracijos formos (nuo žemesnės iki aukštesnės):

- taikyti mažesnius muitus;
- panaikinti muitus ir kvotas – susivienijimo narės gali laisvai prekiauti tarpusavyje;
- laikytis bendros prekybos politikos su susivienijimui nepriklausančiomis valstybėmis – susitarimai dėl susivienijimo vidaus rinkos apsaugojimo (kolektyvinis protekcionizmas);
- įvesti bendrą valiutą – visose arba daugumoje susivienijimo šalių galioja viena valiuta. Tai gerokai supaprastina tarpusavio piniginius atsiskaitymus. Bendros valiutos pavyzdžiai:
  - euras. Naudojamas euro zonoje, kurią sudaro 17 ES priklausančių valstybių (2011 m.);
  - rytų Karibų doleris. Naudojamas kai kuriose Karibų sandraugos (CARICOM) šalyse;
  - Vakarų Afrikos CFA frankas. Naudojamas 14-oje Vakarų Afrikos sandraugos (UEMOA) šalių;
- taikyti bevizį režimą – galioja keliolikoje tarptautinių susivienijimų;
- panaikinti sienos kontrolę. Be Europos Sąjungos Šengeno zonos, tokią ypač aukštą valstybių integracijos formą yra įsivedusios keturios SICA (Centrinės Amerikos valstybių organizacijos) šalys: Gvatemalà, Hondũras, Salvadòras ir Nikaragvà;
- leisti laisvai prekėms, žmonėms, paslaugoms ir pinigams judėti tarp susivienijimui priklausančių valstybių;
- parengti bendrą gynybos sistemą. Didžiausia iš jų yra NATO. Gynybinių sąjungų taip pat yra Afrikoje, Pietų Amerikoje, buvusioje Sovietų Sąjungos erdvėje;
- taikyti politinę integraciją. Tai aukščiausia regioninės integracijos forma, kuri reiškia, kad valstybės integruojasi ne tik ekonomiškai, bet ir politiškai – sudaro bendras valdžios institucijas. Iki šiol tokią integracijos formą pavyko pasiekti tik Europos Sąjungai.

Tarptautinių susivienijimų tipai

Pagal integracijos lygį skiriami keli tarptautinių susivienijimų tipai.

Lengvãtinė zonà. Supaprastinama prekyba tam tikroms prekių grupėms sumažinus muitus.

- **ALADI** (Lotynų Amerikos integracijos asociacija), kurią sudaro beveik visos Pietų Amerikos šalys, Mèksika ir Kubà. Organizacijos tikslas – visą Lotynų Amerikos regioną ilgainiui paversti laisvąja prekybos zona. Integracija tarp Pietų ir Vidurio Amerikos kol kas vyksta lėtai, daugiausia taikomos tik muitų lengvatos.

Laisvóji prekýbos zonà. Panaikinami visi prekybos suvaržymai (muitai, rinkliavos ir kvotos) visoms toje bendrijoje gaminamoms prekėms.

- **NAFTA** (Šiaurės Amerikos laisvosios prekybos sutartis, pasirašyta 1992 m.). Jos narės yra JAV, Kanadà ir Mèksika. Tai didžiausias pagal bendrą BVP tarptautinis susivienijimas pasaulyje. NAFTA šalys siekia laipsniškai naikinti tarifus ir kvotas pramoninėms prekėms bei žemės ūkio produkcijai, sudaryti palankias sąlygas laisvai teikti paslaugas. Tačiau sudaryti tokią ekonominę erdvę kaip Europos Sąjungoje NAFTA kol kas neketina. Jos narės atsisakė įvesti bendrą valiutą ir koordinuoti užsienio politiką.

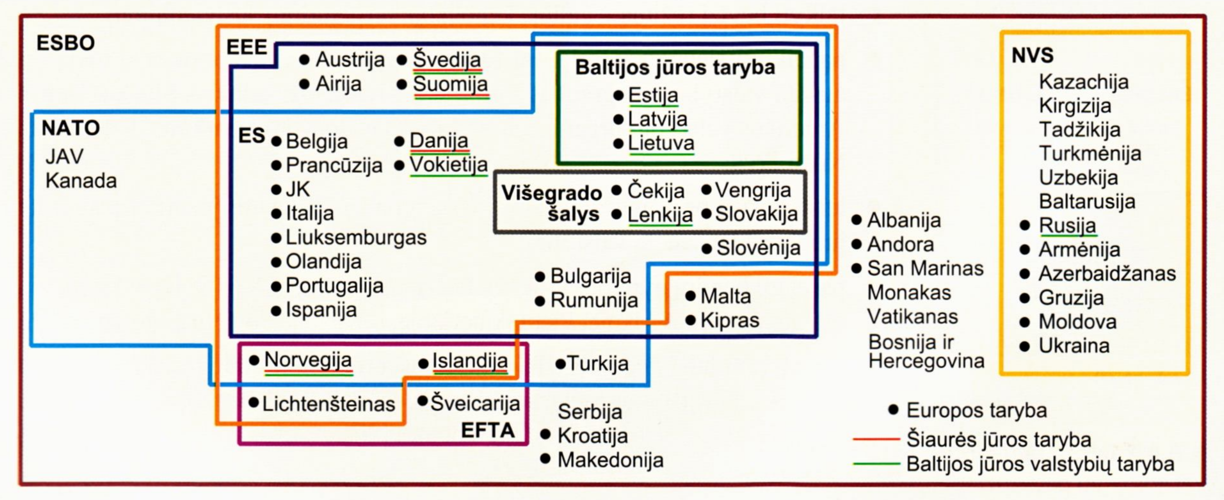
- **ASEAN** (Pietryčių Azijos valstybių asociacija). Ją sudaro visos Pietryčių Azijos regiono šalys. Pagrindiniai organizacijos tikslai – spartinti ekonominę, socialinę ir kultūrinę regiono šalių raidą, įtvirtinti taiką ir stabilumą. Planuojama sukurti bendrą rinką.

Muĩtų sąjunga. Laisva prekyba tarp šalių ir bendra muitų taikymo trečiosioms šalims tvarka (kolektyvinis protekcionizmas).

- **MERCOSUR** (Pietų bendroji rinka). Ją sudaro keturios Pietų Amerikos šalys: Brazìlija, Argentinà, Urugvãjus ir Paragvãjus. Sąjunga įtvirtina laisvą prekių, žmonių ir valiutos judėjimą sutarties šalyse. Tai labiausiai integruotas tarptautinis susivienijimas Lotynų Amerikoje.
- **EurAsEC** (Eurazijos ekonominė bendrija). Ją sudaro penkios buvusios Soviẽtų Sąjungos šalys (Rùsija, Baltarùsija, Kazãchija, Kirgìzija ir Tadžìkija). Jos derina tarpusavio prekybos ir muitų klausimus, taip pat siekia bendros užsienio ekonominės politikos. Visos šios šalys priklauso ir **NVS** (Nepriklaũsomų Valstýbių Sándraugai) – organizacijai, sukurtai Soviẽtų Sąjungos erdvėje. NVS neturi aiškaus statuso ir greičiausiai laipsniškai išnyks.

▼ **8.4.2** Valstybių narystė kai kuriose politinėse ir ekonominėse organizacijose 2011 m.

Bendróji rinkà. Liberalizuojama prekyba ir laisvas darbo, kapitalo bei mokslo žinių judėjimas.

- **EFTA** (Europos laisvosios prekybos asociacija). Ją sudaro keturios turtingos Europos šalys: Šveicãrija, Lìchtenšteinas, Norvègija ir Islándija (pastaroji 2009 m. pareiškė norą įstoti į ES). Prekyba tarp šios organizacijos narių yra maksimaliai liberalizuota. EFTA šalys palaiko glaudžius ryšius su Europos Sąjunga.

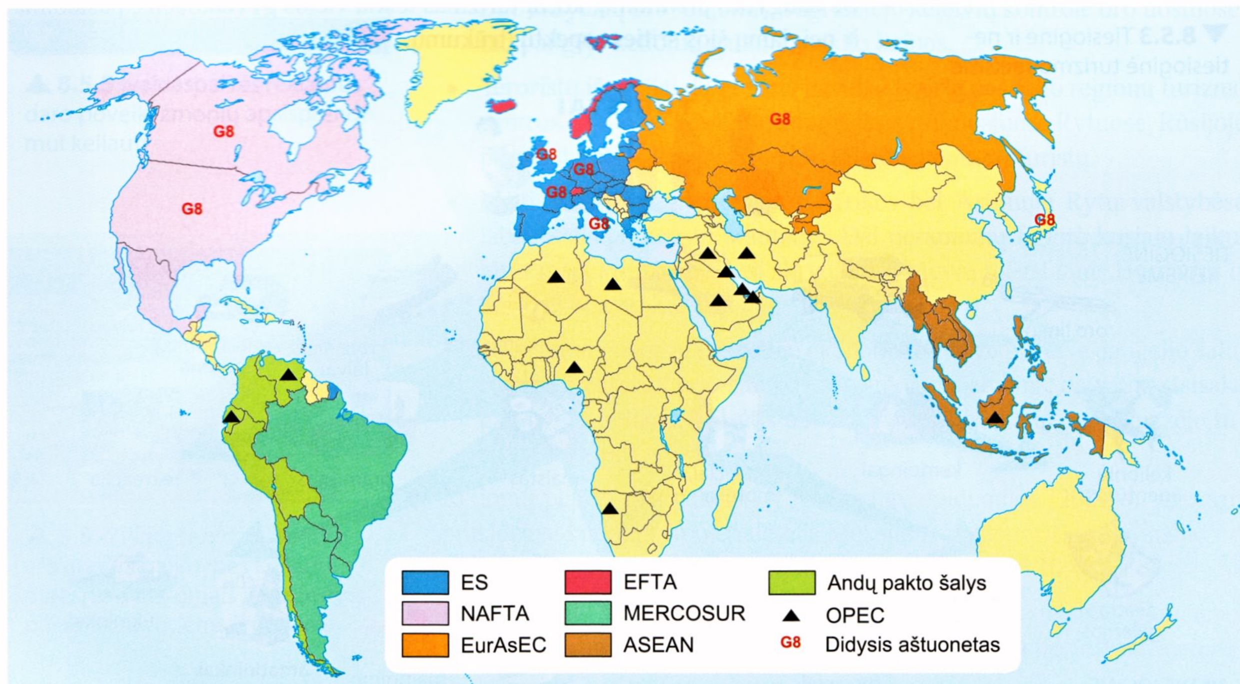
Ekonòminė sąjunga. Laisva prekyba, laisvas paslaugų, kapitalo ir asmenų judėjimas tarp sąjungos valstybių. Sprendimus dėl finansų, regioninės ir socialinės politikos priima sąjungos institucijos.

- **Euròpos Sąjunga**. 2011 m. ją sudarė 27 valstybės. Artimiausiu metu narių skaičius turėtų didėti. Tai labiausiai integruotas tarptautinis susivienijimas pasaulyje. Organizacija turi kai kurių valstybės bruožų, pavyzdžiui, Konstituciją, bendrų valdymo institucijų.
- **CARICOM** (Karibų sandrauga). Ją sudaro keliolika nedidelių Karibų jūros valstybių. Pagal integracijos lygį sandrauga panaši į Europos Sąjungą, tačiau šios organizacijos vaidmuo pasaulio politiniame ir ekonominiame gyvenime nėra itin reikšmingas.

Tarptautinis susivienijimas	Laisvoji prekybos zona	Muitų sąjunga	Bendroji rinka	Bendra valiuta	Bevizis režimas	Panaikinta sienos kontrolė	Politinė integracija
Europos Sąjunga	+	+	+	+	+	+	+
EFTA	+	+	+	-	+	+	-
CARICOM	+	+	+	+	+	-	-
MERCOSUR	+	+	-	-	+	-	-
EurAsEC	+	+	-	-	+	-	-
ASEAN	+	-	-	-	+	-	-
NAFTA	+	-	-	-	-	-	-

▲ **8.4.3** Kai kurių tarptautinių susivienijimų palyginimas

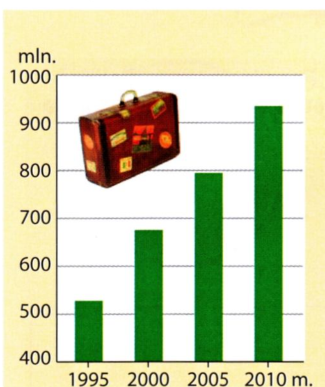

▲ **8.4.4** Kai kurios politinės ir ekonominės organizacijos 2011 m.

8.5 Turizmas pasaulyje

Valstybė	BVP dalis, %
Seišeliai	70
Antigva ir Barbuda	60
Bahamos	60
Kroatija	26
Malta	23
Estija	20
Graikija	17
Ispanija	17
Prancūzija	11
Lietuva	6

▲ **8.5.1** Turizmo dalis kai kurių valstybių BVP

▲ **8.5.2** Turistų skaičiaus kaita pasaulyje

Turizmas yra viena iš sparčiausiai augančių ir daugiausia pajamų teikiančių paslaugų sferos šakų. Ši ūkio sritis ekonomiškai labai svarbi ir išsivysčiusioms, ir besivystančioms valstybėms. Turistiniai maršrutai apraizgė visą pasaulį. Turizmas tapo tikru globalizacijos reiškiniu, kuris skatina kultūrų suartėjimą, toleranciją, bet kartu kelia nemažai iššūkių, susijusių su saugumu, aplinkosauga, kitomis socialinėmis ir ekonominėmis sritimis.

Turizmo reikšmė

Turizmo verslui tenka svarbi dalis daugelio turtingų šalių ekonomikoje. Pasaulyje šioje srityje dirba per 250 mln. žmonių, o bendros visų šalių pajamos iš turizmo artėja prie 1 trln. JAV dolerių. Metinė viso sektoriaus apyvarta – 3,4 trln. JAV dolerių ir tai sudarė net 11% viso pasaulio BVP (2008 m.). Šiais laikais turizmas įgyja vis didesnę reikšmę ir besivystančiose pasaulio šalyse, kurioms teikia galimybių gauti pajamų užsienio valiuta, sukurti darbo vietų bei pakelti vietos gyventojų gyvenimo lygį.

- Ekonominė turizmo reikšmė šalims priklauso nuo išsivystymo lygio. Turtingose šalyse pajamos iš turizmo sudaro apie 2–3% BVP, o besivystančiose šalyse, tokiose kaip Karibų jūros regiono valstybės, gali siekti 30% BVP ir daugiau (8.5.1).
- Turizmas duoda ne tik tiesioginių pajamų (išlaidos nakvynei, transportui, maitinimuisi, mokamiems objektams, suvenyrams, aptarnaujančiam personalui) iš atvykstančių turistų. Iš šio sektoriaus gali pelnytis ir kitos verslo sritys (ūkininkai, statybos įmonės, bankai, nekilnojamojo turto agentūros) (8.5.3).
- Turizmas suteikia nemažai darbo vietų vietos gyventojams. Dirbama gidais, vairuotojais, maitinimo ir apgyvendinimo įstaigose, turizmo agentūrose.
- Akivaizdi turizmo socialinė ir kultūrinė reikšmė: skatinami kultūriniai mainai, tolerancija, švietimas, raginama išsaugoti gamtos ir kultūros vertybes.
- Be daugybės privalumų, kurių turizmas teikia vietos gyventojams, pastebima ir neigiamų šios srities aspektų, trūkumų.

▼ **8.5.3** Tiesioginė ir netiesioginė turizmo reikšmė

Turizmo plėtros veiksniai

Turizmas kaip masinis reiškinys prasidėjo XIX a. turtingose Vakarų Europos (Didžiojoje Britanijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje) ir Šiaurės Amerikos (JAV, Kanadoje) pramoninėse valstybėse.

- Pastaruosius 60 metų turizmo sektorius plėtėsi itin sparčiai. Daugiausia įtakos tam turėjo globalizacija, suprantama kaip laisvas žmonių judėjimas po pasaulį, ir daugelis kitų socialinių bei ekonominių turizmo plėtrą skatinančių veiksnių:
  - aukštesnis pragyvenimo lygis. Stipresnės ekonomikos šalyse žmonės gyvena turtingiau nei praeityje, tad vis daugiau pinigų gali skirti atostogoms, laisvalaikio pramogoms;
  - ilgesnės atostogos, daugiau dėmesio laisvalaikiui. Žmonės dirba trumpesnę darbo savaitę ir turi daugiau mokamų atostogų;
  - ilgesnė gyvenimo trukmė. Pensinio amžiaus žmonės stipresnės ekonomikos šalyse turi daugiau santaupų, laikosi sveikos gyvensenos ir yra gana aktyvūs keliautojai (8.5.4);
  - transporto pažanga ir plėtra. Dėl gausėjančio automobilių skaičiaus, gerėjančios kelių infrastruktūros keliauti galima trumpiau, greičiau ir pigiau. Daugėja užsakomųjų skrydžių, kurie išplečia keliavimo galimybes, gerokai atpigina keliones;
  - paslaugų paketų pasiūla. Atsiranda vis pigesnių paslaugų paketų, į kuriuos įtraukiama kelionė, nakvynė, maitinimas bei kitos paslaugos (*all including*);
  - gerėjanti rinkodara. Gausi reklama spaudos leidiniuose, internete siūlo naujų maršrutų, pigių paslaugų (8.5.5);
  - technologijų pažanga. Perkėlus kelionių užsakymus ir pardavimus į internetinę erdvę, paslaugų teikėjai gali sumažinti sąnaudas ir drauge pasiūlyti pigesnių kelionių paketų bei lengviau juos parduoti.
- Turizmui neigiamos įtakos gali turėti įvairūs politiniai, kariniai neramumai, ekonomikos krizės.
  - Po 2001 m. rugsėjo 11 d. teroristų atakų Jungtìnėse Valstìjose sumažėjo skrydžių oro linijomis, sugriežtėjo keleivių kontrolė oro uostuose, tad pailgėjo kelionių trukmė, pakilo kainos.
  - Teroristų išpuoliai, jų grėsmė paveikė įvairių pasaulio regionų turizmo centrus. Išpuoliai Lòndone, Madridè, Artimuosiuose Rytuose, Rùsijoje pirmaisiais mėnesiais po įvykių atbaidė nemažai turistų.
  - Politiniai neramumai Šiaurės Afrikos bei Artimųjų Rytų valstybėse labai atsiliepė turistų srautams. Dėl neramumų Egiptè kuriam laikui buvo atšaukti užsakomieji skrydžiai į lietuvių mėgstamus Hurgados ir Šarm el Šeicho kurortus.
  - 2008 m. prasidėjusi pasaulinė ekonomikos krizė paveikė daugelio šalių turizmo sektorių, nes, smukus gyventojų pajamoms, daugelis atsisakė galimybės keliauti ir ilsėtis užsienio valstybėse, taip pat sumažėjo turistų išlaidos.
- Kelionių planus gali pakeisti ir įvairių ligų epidemijos (2009 m. pavasarį prasidėjusi kiaulių gripo epidemija Mèksikoje katastrofiškai sumažino turistų skaičių, sostinės viešbučių užimtumas smuko iki 10%).
- Prie neigiamų veiksnių prisideda ir gaivalinės gamtos nelaimės (uraganai, ugnikalnių išsiveržimai, kurie paralyžiuoja oro erdvę, stiprūs žemės drebėjimai).

▲ **8.5.4** Ilgėjant gyvenimo trukmei, daug keliautojų yra pensinio amžiaus žmonės

▲ **8.5.5** Įvairiaspalvės reklamos daro poveikį žmonių apsisprendimui keliauti

▲ **8.5.6** Pigių skrydžių bendrovės atveria galimybes keliauti didesniais atstumais ir mažesnes pajamas turintiems žmonėms

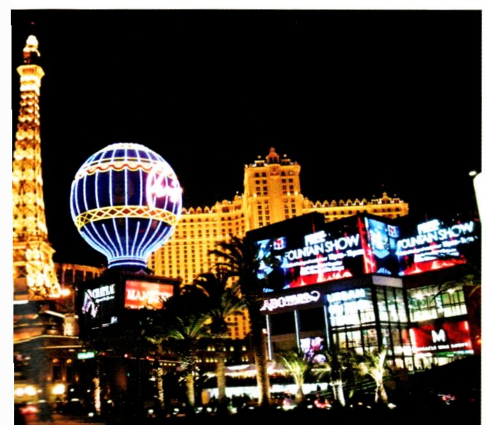
▲ **8.5.7** Turistai Rio di Žaneiru

▲ **8.5.8** Benidormo kurorto panorama

▲ **8.5.9** Ištaigingas kruizinis laivas

▲ **8.5.10** Pramogų sostinė Las Vegas

Turizmo rūšys

Turizmo sąvoka oficialiai apibūdinama kaip savanoriškas gyvenamosios vietos pakeitimas ne trumpiau kaip vienai parai. Dėl to turistinėmis kelionėmis laikomos ne tik pažintinės ar poilsinės kelionės, bet ir keliavimas darbo tikslais, aktyvaus poilsio išvykos. Pagal kelionės tikslą ir trukmę skiriamos įvairios turizmo rūšys.

- **Pažintìnės keliõnės**. Keliaujama norint susipažinti su savo ar kitos šalies gamta bei kultūros paveldu. Tai viena iš populiariausių turizmo rūšių, kuriai tinkamų išteklių turi dauguma valstybių.
- **Poilsìnės keliõnės**. Į jas vyksta turistai, norintys atgauti jėgas, pailsėti po sunkaus ar įtempto darbo. Šioms kelionėms dažniausiai pasirenkami pakrančių kurortai, ežeringi ar kalnuoti kraštai (Viduržemio pakrantės, Ignalìnos ar Molė́tų ežerynai, Alpės).
  - Prie poilsinių kelionių galima priskirti ir gydomąjį turizmą, kai keliaujama į specialiai gydomiesiems-medicininiams tikslams įkurtus kurortus, gydyklas. Jų apylinkėse paprastai būna gydomųjų savybių turinčio požeminio vandens, dumblo, šiose vietovėse švarus ir tyras oras. Prie tokių Lietuvojè priskiriami Palangõs, Drùskininkų ir Bìrštono kurortai.
  - Pastaruoju metu poilsinės kelionės vis dažniau derinamos su pažintinėmis, kai po gydymo procedūrų susipažįstama su vietos kultūra, istorijos paminklais, gamtos vertybėmis (lankomi senamiesčiai, vienuolynai ar bažnyčios, keliaujama gamtos pažintiniais takais).
  - Derinant poilsines keliones su pažintinėmis, vis dažniau renkamasi XX a. pabaigoje išpopuliarėjusias keliones didžiuliais laivais jūra. Juose turistai gali ne tik ilsėtis prie atvirų ar uždarų baseinų, SPA centruose, mėgautis įvairia pramogine veikla, bet ir aplankyti įvairių šalių uostamiesčius, salas.
  - Kai kurios Europos valstybės, taip pat JAV, Kanadà organizuoja keliones vidaus vandenimis tam pritaikytais mažesniais upiniais laivais. Populiarūs Maino–Reino, Misisipės, Didžiųjų ežerų vandens keliai.
- **Saváitgalio ìšvykos**. Jos trunka kelias dienas. Dažniausiai keliaujama į užmiestį ar kitus miestus (lankomi muziejai, teatrai, galerijos), vis dažniau vykstama į gretimas valstybes. Tokiose išvykose poilsiaujama ir susipažįstama su vietos gamta bei kultūros vertybėmis.
- **Pramogìnis turìzmas**. Vykstama į vietas, kuriose galima turiningai ir linksmai leisti laiką: į pramogų ir atrakcionų parkus (Disneilendą Parỹžiuje, Heide parką Vokietìjoje), vasaros muzikos festivalius (Bliuzo naktys Var̃niuose, Roskilės muzikos festivalį Dãnijoje), naktinius klubus (Ibizos saloje, Ámsterdame, Lòndone), lošimo namus (Las Vege, Monakè, Makao saloje Kìnijoje), taip pat lankomi garsūs pasaulio operos teatrai (La Scala Milane), garsių pasaulio muzikos ar teatro trupių pasirodymai didžiuosiuose miestuose.
- **Relìginis turìzmas** – seniausia turizmo rūšis. Nuo seniausių laikų maldininkai keliauja į religinius centrus, šventąsias vietas. Krikščionis visais laikais traukė Jerùzalė, Vatikãnas, musulmonus – Meka ir Medina.

▲ **8.5.11** Šiluva – maldininkų traukos centas

- Lankomiausi religiniai centrai yra Lurdas (Prancūzìjoje), Fatima (Portugãlijoje), Čenstakava (Lénkijoje), Vatikãnas, Jerùzalė (Izraèlyje), Meka (Saùdo Arãbijoje), Solt Leik Sitis (JAV), Varanasis (Ìndijoje), Šv. Jokūbo kelias (Ispãnijoje).
- Nemažai vietos ir užsienio maldininkų sulaukia Lietuvojè esantis Šìluvos miestelis, kuriame, kaip manoma, anksčiausiai Europoje yra pasirodžiusi Mergelė Marija. Populiarus taip pat Popiežiaus Jono Pauliaus II kelias – maldininkai lanko per 1993 m. vizitą popiežiaus aplankytas vietas.

- **Dalỹkinis turìzmas**. Vis dažnesnė turizmo rūšis, kai keliaujama darbo tikslais į konferencijas, parodas. Didžiausi tokio turizmo centrai – didieji miestai, pramonės centrai. Pastaruoju metu įvairios šalys specialiai stato didžiulių viešbučių ir konferencijų kompleksų, kuriuose organizuojamos konferencijos, mokymai ar parodos.

▲ **8.5.12** Žygiai kalnuose yra populiari sportinio turizmo rūšis

- **Spòrtinis turìzmas**. Poilsis derinamas su aktyvia veikla: kopiama į kalnus, leidžiamasi į urvus, plaukiama baidarėmis, buriuojama, nardoma, organizuojami žygiai pėsčiomis, slidėmis, važinėjama dviračiais. Šiai turizmo rūšiai tinkamų išteklių turi kalnų, jūrų pakrančių šalys, taip pat tos, kuriose gausu miškų, ežerų ar upių.
- **Mãsinis turìzmas**. Taip apibendrintai vadinamas turizmas, kai ribotoje erdvėje susitelkia dideli turistų srautai ir kai teikiamos standartinės paslaugos. Ši turizmo rūšis plėtojama tam tikros srities ir tam tikro tipo vietovėse:
  - žiemos turizmas kalnuotose vietovėse (Alpėse, Karpatuose, Uoliniuose kalnuose);
  - poilsinės kelionės pajūrio kurortuose (Ispãnijoje, Kroãtijoje, Egiptè);
  - pažintinės kelionės didžiulių kultūros vertybių turinčiuose miestuose (Parỹžiuje, Ròmoje, Prãhoje, Jerùzalėje).

▼ **8.5.13** Turistinio kurorto raidos ciklas (pagal Butler)

Šis ciklas rodo turistinio kurorto raidą nuo susikūrimo, augimo iki žlugimo arba atgimimo.

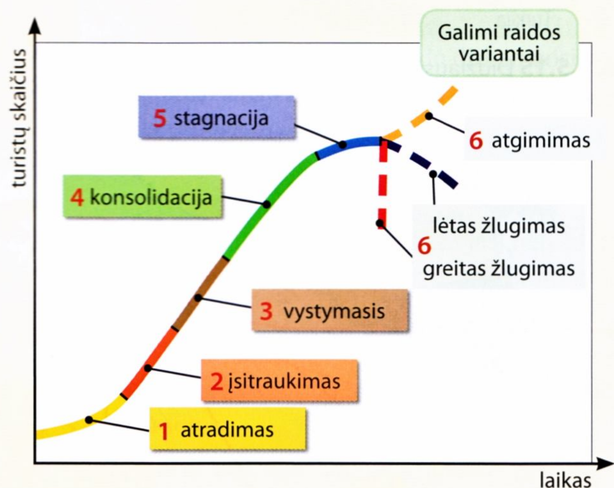
1 Atradimas. Vieta žinoma tik mažai grupei turistų, švarūs ir tušti paplūdimiai, natūralus kraštovaizdis, mažai turizmo paslaugų.

2 Įsitraukimas. Vietos gyventojai pajunta turizmo privalumus, pradedamos teikti naujos paslaugos turistams: apgyvendinimas, maitinimas, gidų paslaugos, transportas.

3 Vystymasis. Didelės bendrovės stato viešbučius ir laisvalaikio centrus, plėtojamas masinis turizmas. Staigus turistų skaičiaus augimas, greitai daugėja darbo vietų turizmo sektoriuje.

4 Konsolidacija. Turizmas sudaro pagrindą vietos ekonomikoje. Didelis turistų skaičius užtikrina nuolatines pajamas vietos gyventojams. Kai kurie viešbučiai ir kita turizmo infrastruktūra sensta, pamažu tampa nepatraukli.

5 Stagnacija. Kurortas praranda buvusį patrauklumą, mažėja poilsiautojų skaičius. Verslininkai patiria nuostolių, neretai bankrutuoja.

6 Žlugimas arba **atgimimas.**

Žlugimas: turistai renkasi kitus kurortus, pagrindinės pajamos gaunamos iš vienai ar kelioms dienoms apsistojančių arba pravažiuojančių turistų.

Atgimimas: stengiamasi iš esmės atnaujinti, modernizuoti kurortą, pritraukti naujų turistų.

Vieta	Valstybė	Turistų skaičius, mln.	2010/09 m. pokytis, %
1	Prancūzija	76,8	+0,0
2	JAV	59,7	+8,7
3	Kinija	55,7	+9,4
4	Ispanija	52,7	+1,0
5	Italija	43,6	+0,9
6	JK	28,1	-0,2
7	Turkija	27,0	+5,9
8	Vokietija	26,9	+10,9
9	Malaizija	24,6	+3,9
10	Meksika	22,4	+4,4

▲ **8.5.14** Daugiausia užsienio turistų priėmusios šalys 2010 m.

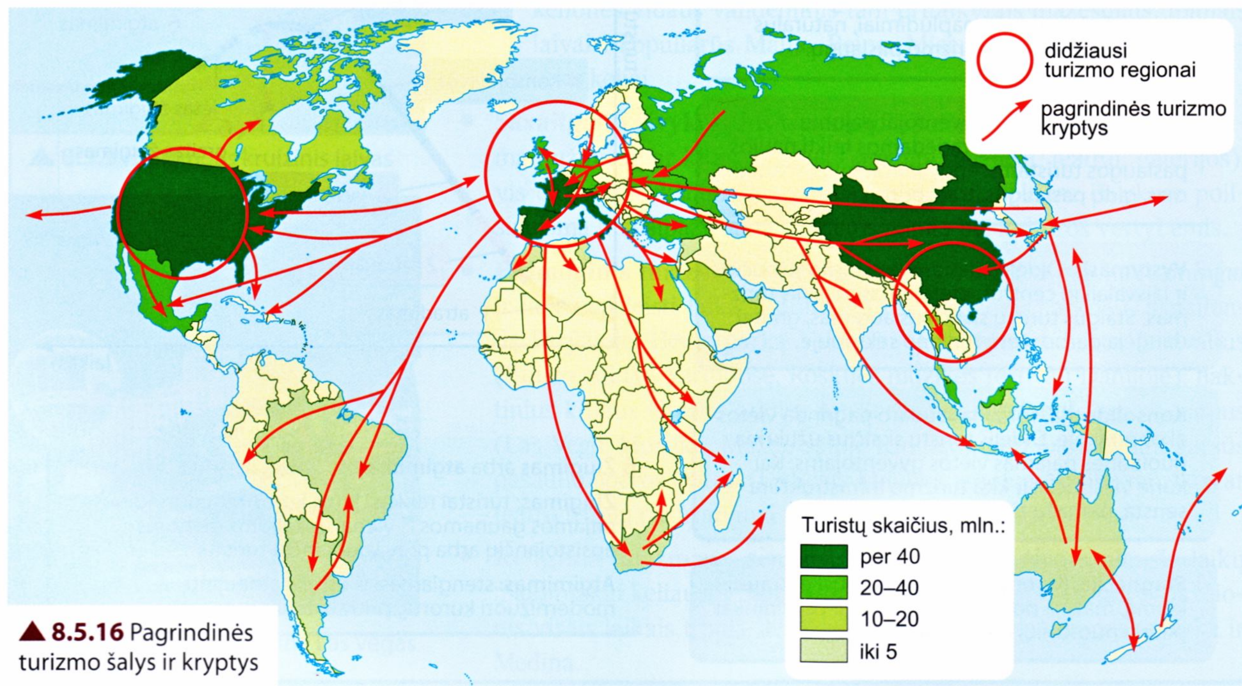
Vieta	Valstybė	2010	Vieta	2002 m.
1	JAV	104	3	113
2	Ispanija	53	2	51
3	Prancūzija	46	1	32
4	Kinija	46	4	27
5	Italija	39	5	38
6	Vokietija	35	12	36
7	JK	30	6	37
8	Australija	30	-	-
9	Turkija	21	13	9

▲ **8.5.15** Didžiausios pajamos iš užsienio turizmo, mlrd. JAV dol.

Turizmo regionai

Pasaulyje galima skirti penkis didžiausius turizmo regionus: Europą, visą Ameriką, Artimuosius Rytus, Aziją ir Afriką. Turistų skaičius ir pajamos iš turizmo juose pasiskirsto netolygiai (8.5.14, 8.5.15):

- didžiausia dalis pasaulio turistų tenka Europos valstybėms (Prancūzijai, Ispãnijai, Itãlijai). Į šį regioną turistus vilioja turtinga istorinė praeitis, kultūros objektų gausa bei puikiai poilsiui pritaikyta gamtinė aplinka;
- Amerikos žemynui tenka apie 17% turistų, bet didžioji dalis vyksta į Jungtinės Valstijàs (47%). Ši šalis turi daug ryšių su kitomis pasaulio šalimis, be to, joje puikiai išplėtota turizmo infrastruktūra ir miestuose, ir nacionaliniuose parkuose;
- savitą šalių grupę sudaro Karibų salos, kurios priskiriamos prie Amèrikos. Pajamos iš turizmo šiose valstybėse sudaro didžiąją BVP dalį (Bahãmose – 60%, Kaimanų salose – 36%, Barbadosè – 29%, Jamáikoje – 20%), tai pagrindinis užsienio valiutos šaltinis;
- bene sparčiausiai turistų skaičius auga Artimuosiuose Rytuose. Turtingos Persų įlankos valstybės daug investuoja į aukštos klasės viešbučius, prekybos centrus, didelius pramogų parkus. Dėl politinių neramumų turistų skaičius čia labai svyruoja;
- sparčiai augantis regionas yra Azijos ir Ramiojo vandenyno šalys, kur svarus vaidmuo tenka Kìnijai. Šiai šaliai priklauso aukšta vieta ir pagal turistų skaičių, ir pagal jų išlaidas. Kìnija ir kitos Pietryčių ar Pietų Azijos valstybės turistus žavi savita kultūra, unikalių kraštovaizdžių gausa bei įvairove;
- daugėja egzotiškų maršrutų (ekspedicinis turizmas). Turistai vyksta į vis nuošalesnes mūsų planetos vietas (Rùsijos Sibirą, Arktį, Antarktidą, Saharos gilumą, Amazonės džiungles).

▲ **8.5.16** Pagrindinės turizmo šalys ir kryptys

	Turistų skaičius, mln.				Rinkos dalis, %		Metinis augimas, %
Metai	**1995**	**2000**	**2010**	**2020**	**1995**	**2020**	**1995–2020**
Pasaulis	565	675	940	1561	100	100	4,1
Afrika	20	26,5	49,4	77	3,6	5,0	5,5
Amerika	110	128,2	149,8	282	19,3	18,1	3,8
Azija ir Okeanija	85	110,1	203,8	397	14,4	25,4	6,5
Europa	336	385,6	476,5	717	59,8	45,9	3,1
Artimieji Rytai	14	24,1	60,3	69	2,2	4,4	6,7

▲ **8.5.17** Tarptautinio turizmo statistika

Turizmo plėtros ypatumai išsivysčiusiose valstybėse

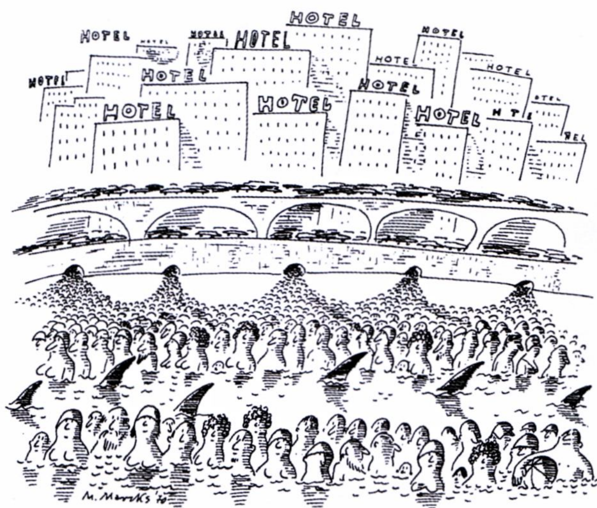
Turizmas išsivysčiusiose šalyse jau seniai tapo itin svarbia paslaugų sektoriaus dalimi. Turizmo plėtra turi savų pranašumų ir trūkumų.

Pranašumai

- didėjantis turistų skaičius teikia materialinę naudą
- turistai aprūpina vietos gyventojus darbu, klesti parduotuvių ir kiti paslaugų teikėjai
- gerinama kelių ir geležinkelių infrastruktūra
- išlieka turtinga kultūra, nes su ja susipažinti atvyksta vis daugiau žmonių
- vietos amatininkai ir menininkai gali parduoti savo produkciją
- vietos gyventojai gali naudotis ir turistams skirtomis paslaugomis
- ūkininkai gauna pajamų iš savo turgelių teikdami kaimo turizmo paslaugas

Trūkumai

- sezono metu perpildyti vietos keliai
- užgrūstos stovėjimo aikštelės bei trypiama žolė, ant kurios statomi automobiliai
- gausus turistų skaičius gadina pėsčiųjų takus
- perpildytos populiarios vietos praranda ankstesnį patrauklumą
- dėl didelio antrųjų namų poreikio kyla būsto kaina, o tai skatina išvykti jaunimą, kuris negali įsigyti nuosavo būsto
- nedrausmingi turistai mindo dirbamuosius laukus, laužo tvoras ir baido gyvulius – kelia problemų ūkininkams

▲ **8.5.18** Masinio turizmo pajūrio kurorte „malonumai"

- Išsivysčiusių valstybių valdžia stengiasi mažinti neigiamą turizmo poveikį taikydama įvairių programų ir būdų:
  - skatinama naudotis viešuoju transportu, dviračiais ar žirgais ir taip mažinti privačių automobilių srautus;
  - gerinami pėsčiųjų takai, įrengiama alternatyvių takų;
  - didžiausius turistų srautus stengiamasi nukreipti tik į vieną ar kelis populiarius objektus, o kitus taip saugoti ateities kartoms;
  - vietos gyventojams suteikiama galimybių pigiai įsigyti namus.

Turizmo plėtros ypatumai besivystančiose valstybėse

Daugeliui besivystančių valstybių turizmas yra vienas iš pagrindinių pajamų šaltinių. Valdžia deda daug pastangų turizmo infrastruktūrai gerinti, turistų saugumui užtikrinti, formuoja teigiamą vietos gyventojų požiūrį į atvykstančius turistus.

Pranašumai

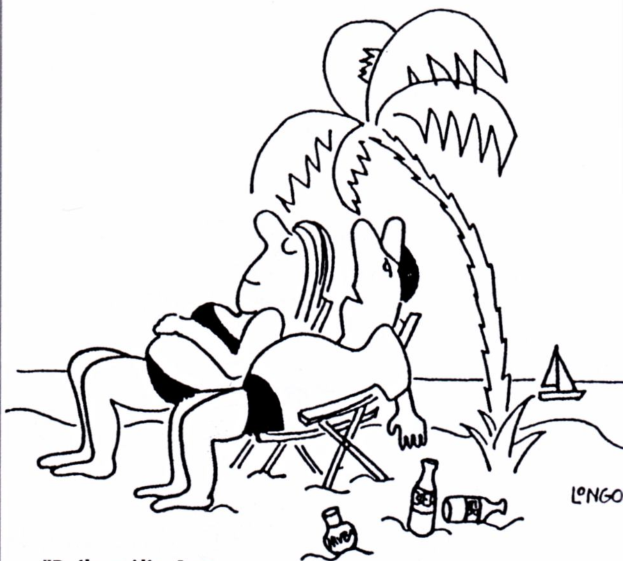
- turistai daug pinigų išleidžia viešbučiuose, kelionėse, maistui ir lauktuvėms
- turistų palikti pinigai investuojami į vietos bendruomenes: kuriama darbo vietų, statoma mokyklų, ligoninių
- viešbučiuose, parduotuvėse ir transporto įmonėse atsiranda daug naujų darbo vietų
- klesti kitos verslo sritys: taksi paslaugos, suvenyrų gamintojai, kelionių gidai, pramogų teikėjai, apsaugos darbuotojai
- siekiant įtikti turistams, atnaujinami ir prižiūrimi religiniai pastatai, paminklai, parkai, aikštės
- plėtojamos naujos verslo sritys, kurių reikia turistams: telekomunikacijos (interneto kavinės), grožio salonai, suvenyrų krautuvėlės
- vietos gyventojai išmoksta verslumo, prekybos pagrindų

Trūkumai

- menka planavimo kontrolė ir nekontroliuojama plėtra, ypač statant viešbučius, darko pakrančių, kalnų ar salų kraštovaizdžius ir daro juos nepatrauklius
- viešbučių plėtra iš pakrančių išstumia žvejus ir ūkininkus
- dauguma turizmo paslaugas teikiančių įmonių priklauso užsienio kapitalui, tad didžioji uždirbtų pinigų dalis išplaukia iš besivystančių šalių
- ūkininkai augina tik turistų poreikius tenkinančias augalų rūšis
- didėja nusikaltimų, prostitucijos ir narkomanijos grėsmė
- turistai ne visada gerbia vietos tradicijas
- turistų poreikiams sunaudojama per daug vandens išteklių (dušuose, baseinuose)

▲ **8.5.19** Masajai Kenijoje turistams įnirtingai siūlo įsigyti įvairių rankdarbių. Tai bene vienintelis vietos gyventojų pajamų šaltinis

"Puikumėlis, Ana: mes čia tinginiaujame ir padedame kitiems vystytis".

▲ **8.5.20** Turizmas skatina besivystančių šalių ekonomiką

Svarbiausias ekologinio turizmo principas: „Išsinešk tik prisiminimus, palik tik kojų pėdsakus“.

Kenijoje nacionaliniai parkai per metus duoda daugiau kaip 500 mln. JAV dol. pajamų. Suskaičiuota, kad vienas laukinėje gamtoje gyvenantis liūtas šalies biudžetą per metus papildo 27 tūkst., o dramblių banda – 610 tūkst. JAV dolerių. Gal būtent dėl tokios naudos Rytų Afrikoje atsirado net posakis: „Kol žvėrys moka, tegul gyvena“.

Ekologinis, arba tausojamasis, turizmas

Gausėjantis turistų skaičius ir didėjanti turizmo žala aplinkai skatina valstybes plėtoti **ekològinį turìzmą**. Jis siejamas ne tik su gamtine aplinka, bet ir su pagarba vietos gyventojams. Tokia turizmo forma ypač naudinga toli nuo pagrindinių turizmo centrų esančių vietų žmonėms, nes jie patys aktyviai įsijungia į turistų arba jiems reikalingos infrastruktūros aptarnavimą ir gauna iš to įvairiopos naudos.

- Plėtojant ekologinį turizmą, keliami šie pagrindiniai tikslai:
  - apsaugoti ir išsaugoti trapią bei unikalią vietos gamtą ateities kartoms;
  - supažindinti turistus su vietos ekosistemomis, kultūra.
- Ekologinis turizmas apima tokias veiklos sritis: gyvūnų stebėjimą, gamtos fotografavimą, žvejybą ir medžioklę, sportinį ir nuotykių turizmą, mokslo tyrimus.
- Ekologinis turizmas yra labai efektyvus gamtinės aplinkos išsaugojimo būdas.
- Šio turizmo reikšmė ir visuomeniniame, ir privačiame sektoriuje sparčiai didėja. Kasmet ekologinio turizmo reikmėms prekių ir paslaugų sukuriama maždaug už 60 mlrd. JAV dolerių. Šis turizmas tampa bene sparčiausiai besivystančia turizmo sferos šaka, kasmet auga 20–30%.

Ekologinio turizmo nauda gamtai	Ekologinio turizmo ekonominė ir socialinė nauda
• vietos gyventojai skatinami saugoti savo aplinką, nes tik nepažeista gamta privilios turistų ir jų pinigų • mažėja nykstančių rūšių medžioklė, nes jos saugomos, rodomos turistams • skatinama mažiau naudoti iškastinio kuro, nes turistai keliauja pėsčiomis, žirgais, valtelėmis, valgo vietinį maistą (kitaip nei masinio turizmo atveju – maistas importuojamas, o jam transportuoti sunaudojama daug iškastinio kuro) • turistai šiukšles pasiima ir taip prisideda prie švaresnės gamtos	• sukuriama darbo vietų (gidais dažniausiai dirba vietos gyventojai, kurie geriausiai pažįsta aplinką) • ne turizmo srityje dirbantieji gauna pajamų tiekdami įvairias prekes ar maisto produktus • vietos gyventojai gauna pastovesnes pajamas nei, pavyzdžiui, versdamiesi žemės ūkiu • iš turizmo gautas pajamas bendruomenės investuoja į mokyklų, vandens talpyklų, medicinos centrų statybą

▲ **8.5.21** Ekologinio turizmo stovyklavietė Namibijoje

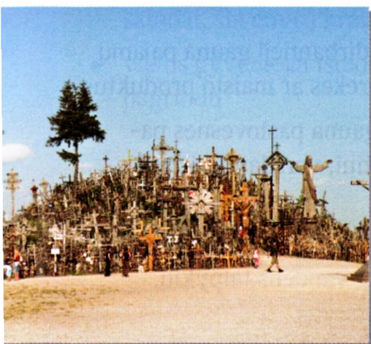
▲ **8.5.22** Ekologinį turizmą plėtojančių šalių logotipai

8.6 Lietuvos turizmas

▲ **8.6.1** Lietuvą užsienyje pristatantis logotipas

Britų dienraštis *The Sunday Times* 2010 m. į 20 išrinktų geriausių Europos paplūdimių sąrašą įtraukė ir Palangą – vienintelį iš Baltijos šalių paplūdimių.

▲ **8.6.2** Kryžių kalnas yra vienas iš didžiausių užsienio turistų traukos objektų Lietuvoje

▲ **8.6.3** Kernavė – UNESCO kultūros paveldo objektas

Turizmas Lietuvojè pastaruoju metu tampa vis svarbesnė paslaugų sektoriaus dalis. Pajamos iš šios veiklos sudaro 3,11 mlrd. litų (2008 m.) ir kasmet vis auga. Lietuvà turi apsčiai gamtinių ir kultūrinių išteklių. Turizmo plėtrai mūsų šalyje svarią pagalbą teikia ES struktūriniai fondai. Gaudami paramą, į šią veiklą orientuojasi vis daugiau ūkininkų bei kaimo žmonių.

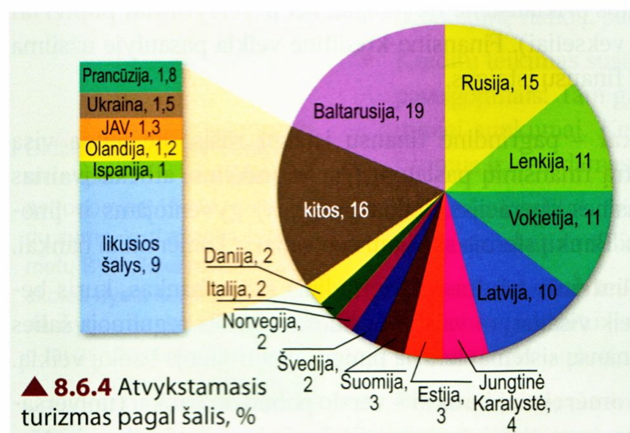
- Lietuvõs geografinė padėtis ir istorinė praeitis – palankios sąlygos turizmui plėtoti. Mūsų gamtos ir kultūros vertybės privilioja nemažai vietos bei užsienio turistų. Lankomiausios vietos yra:
  - pajūrio kurortai (Neringà, Palangà, Šventóji). Juose puiki turizmo infrastruktūra, geras susisiekimas, gausu nakvynės vietų (poilsio namų, viešbučių, kempingų);
  - 11,5% Lietuvõs teritorijos apima saugomos teritorijos, kurios visiškai ar iš dalies pritaikytos turistams. Nacionaliniuose ir regioniniuose parkuose jie gali lankyti saugomus kraštovaizdžius, kultūros vertybes. Turistų patogumui įrengta daug pažintinių takų, informacijos centrų ir stendų, poilsiaviečių, vykdomos edukacinės pažintinės programos. Į šias saugomas teritorijas patenka didžiausią turizmo potencialą turinčios teritorijos: pajūrio kopos, Lietuvõs ežerynai, miškai;
  - gydomieji kurortai – Drùskininkai ir Bir̃štonas. Juose dėl gausių mineralinio požeminio vandens išteklių veikia gydyklos, reabilitacijos centrai;
  - specialiai turizmui sukurti objektai: vandens parkai Vi̇̀lniuje ir Drùskininkuose, 2011 m. atidarytas uždaras žiemos slidinėjimo centras Drùskininkuose, nuotykių parkai, vasaros rogučių trasa Anykščiuosè ir kt.
  - garsią istoriją menantys miestai: Vil̃nius, Kaũnas, Klaĩpėda, Trãkai, Kernavė̃.
- Lietuvojè nebloga turizmui pritaikyta susisiekimo infrastruktūra:
  - tankus kelių tinklas, jungiantis didžiuosius miestus bei kurortus, visus Lietuvõs lankomus objektus;
  - Klaĩpėdos jūrų uoste įrengtas kruizinių laivų terminalas, per kurį į šalį kasmet atplaukia vis daugiau turistų;
  - nemažai turistų iš daugelio Europos valstybių atvyksta per Vil̃niaus ir Kaũno tarptautinius oro uostus.
- Nuolat gerinama apgyvendinimo infrastruktūra. 2009 m. paslaugas teikė apie 700 įmonių. Didžiuosiuose miestuose galima apsistoti aukštos klasės viešbučiuose, taip pat gausu vidutinės ir žemesnės klasės nakvynės namų, motelių.
  - Didžiuosiuose miestuose nemažai maitinimo įstaigų, kuriose siūloma ir užsienio virtuvės patiekalų. Įgyvendinami Europoje populiarūs teminiai maršrutai („alaus kelias“ Bir̃žuose, „sūrio kelias“ Rõkiškyje, „vyno kelias“ Anykščiuosè).
- Nuolat plečiama ir gerinama turizmo infrastruktūra lankytinuose objektuose, tiesiami ir gerinami dviratininkų bei pėsčiųjų takai, įrengiama prieplaukų didžiųjų upių pakrantėse, statomi informaciniai stendai.
- Didėjantis turistų skaičius skatina ir kitų su turizmu susijusių sričių plėtrą. Prie lankomų objektų steigiamos suvenyrų parduotuvėlės, amatininkų dirbtuvėlės, nuolat gausėja turistus aptarnaujančių gidų, kurie kalba įvairiomis pasaulio kalbomis.

Atvykstamasis turizmas

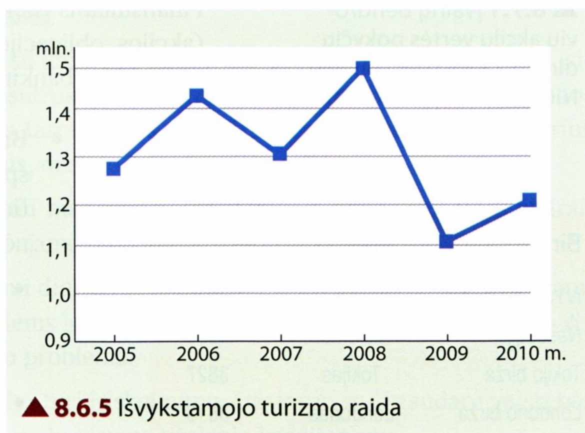
- Mūsų šalis kasmet sulaukia vis daugiau turistų: 2010 m. atvyko 1,52 mln. užsienio turistų; palyginti su 2009 m., šis skaičius išaugo daugiau kaip 8%.
- Daugiausia turistų, kurie atvyksta su nakvyne, sulaukiama iš Baltarùsijos, Rùsijos, Lénkijos, Vokietìjos ir Lãtvijos (8.6.4).
- Užsienio turistai labiausiai lanko didžiuosius miestus – Vìlnių, Kaũną, Klaĩpėdą, Šiauliùs, – taip pat daug jų iš Vokietìjos bei Rùsijos sulaukia Kur̃šių nerijõs miesteliai. Kaimyninių šalių (Baltarùsijos, Lénkijos, Rùsijos) turistai mėgsta Drùskininkų kurortą. Viena iš populiariausių vietų, kur dažniausiai vykstama, yra Trãkų miestas ir jame esančios pilys.

Išvykstamasis turizmas

- Iki 2009 m. turistinių kelionių skaičius iš Lietuvõs į užsienį pastebimai augo. Pasaulinė ekonomikos krizė šį kilimą pristabdė, bet pastaruoju metu rodikliai gerėja – kelionių daugėja (8.6.5).
- Dažniausiai vykstama į poilsines ir pažintines keliones.
  - Poilsinėms kelionėms renkamasi Viduržemio jūros valstybės (Ispãnija, Itãlija, Kroãtija, Graĩkija, Tur̃kija, Egìptas).
  - Pažintiniais tikslais keliaujama po Europos valstybes, vis dažniau pasirenkamos kelionės į tolimus egzotinius kraštus.

▲ **8.6.4** Atvykstamasis turizmas pagal šalis, %

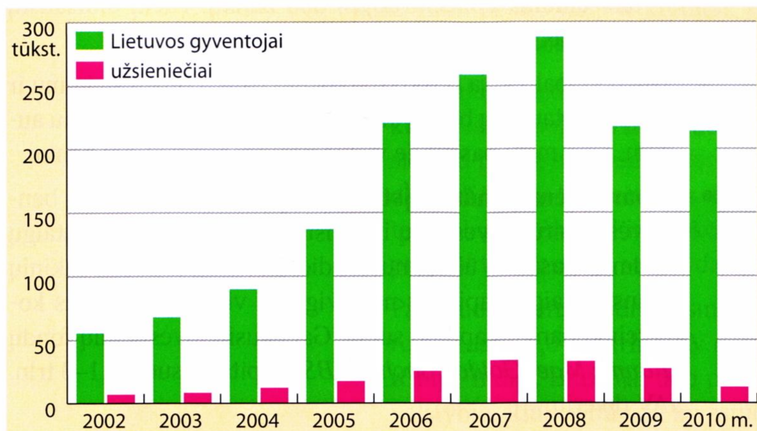
▲ **8.6.5** Išvykstamojo turizmo raida

Kaimo turizmas

Lietuvoje kaimo turizmą plėtoja apie 370 sodybų. Jose teikiamos nakvynės, maitinimo, aktyvaus poilsio (vandens sporto, jodinėjimo) paslaugos.

Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvojè labai išaugo kaimo turizmo reikšmė. Mūsų šalis turi senas kaimo tradicijas, labai daug miestuose gyvenančių žmonių yra kilę iš kaimų, turi ten artimųjų, giminaičių, žemės, kito nekilnojamojo turto, todėl daugelis miestiečių savaitgaliais ar atostogų noriai vyksta į užmiestį, kaimišką aplinką (8.6.6).

- **Káimo turìzmas** yra svarbi ūkio šaka kaimiškose vietovėse. Kadangi dėl mechanizacijos jose sumažėjęs darbo jėgos poreikis, šis verslas teikia galimybių gyventi ir dirbti kaime atsisakius žemės ūkio darbų.
- Kaimo turizmo plėtros projektus skatina ir iš dalies finansuoja Europos Sąjungos regioninės plėtros fondas.

- Ši turizmo šaka skatina puoselėti etnokultūros tradicijas, aplinką, kuri dažnai suprantama kaip ekologinio turizmo rūšis.
- Daugiausia užsienio turistų 2010 m. atvyko iš Lénkijos (29,3%), Vokietìjos (17,3%), Rùsijos (11,6%), Lãtvijos (10,6%).

◀ **8.6.6** Poilsiautojų skaičiaus Lietuvos kaimo turizmo sodybose kaita

8.7 Pasaulio finansų sistema

▲ **8.7.1** Įvairių bendrovių akcijų vertės pokyčių dinamika *NASDAQ* biržoje Niujorke

Vienas iš svarbiausių ekonomikos elementų yra finansų sektorius. Pinigai ekonomikai turi tokią pat didžiulę reikšmę kaip deguonis žmogaus organizmui. Jų cirkuliavimas leidžia kurti, gaminti, vartoti. Finansų sektoriuje ypač intensyviai vyksta globalizacija (← 8.1). Pastaraisiais dešimtmečiais pasaulyje smarkiai padidėjo tarptautinis kapitalo judėjimas, iškilo ir įgijo didžiulę reikšmę be atvangos veikiančios pasaulio finansų rinkos (valiutų, kreditų ir investicijų).

Finansų kapitalas

Visos lėšos, galinčios duoti pelno, vadinamos **kapitalù**. Tai gali būti finansinės lėšos, nekilnojamasis turtas, žaliavos ir kt. Finansinių lėšų visuma vadinama finansiniu kapitalu.

Finansiniams ištekliams priklauso ne tik pinigai, bet ir **vertýbiniai põpieriai** (akcijos, obligacijos, vekseliai). Finansine-kreditine veikla pasaulyje užsiima bankai ir nebankinės finansų įstaigos.

- **Bánkai** – pagrindinė finansų įstaigų rūšis. Jie teikia visą spektrą finansinių paslaugų (saugo indėlius, atlieka įvairias finansines operacijas, teikia paskolas) gyventojams ir įmonėms. Bankų sferoje skiriami centriniai ir komerciniai bankai.
  - **Centrìnis bánkas** – pagrindinis šalies bankas, kuris beveik visada yra valstybės nuosavybė. Jis reguliuoja šalies finansų sistemą: leidžia pinigus, kontroliuoja bankų veiklą.
  - **Komèrciniai bánkai** – verslo pobūdžio bankai (universalūs, inovaciniai, taupomieji), kurie beveik visada privatūs.
- Pastaraisiais dešimtmečiais bankų sferoje išryškėjo dvi pagrindinės tendencijos: bankų kapitalo koncentracija ir **bánkų globalizãcija**.
- Koncentracija reiškia bankų susijungimus, kai didesnieji praryja mažesniuosius. Dėl šių procesų bendras bankų skaičius pasaulyje mažėja, o stambiųjų galia auga.
  - 1980 m. JAV veikė apie 15 tūkst. bankų, o dabar tėra maždaug 4 tūkst. Tačiau jų bankų aktyvai (kapitalas) per šį laikotarpį išaugo 6 kartus.
  - Dabar pasaulyje veikia apie 100 tūkst. bankų, bet jų kapitalo diduma koncentruojasi 500 bankų. Pačių didžiausių kapitalas viršija 2 trln. JAV dolerių (8.7.3).
- Bankų globalizacija reiškiasi užsienio bankų filialų steigimu ir plėtra, tarptautinių bankų atsiradimu ir jų skaičiaus sparčiu augimu. Šiuo metu pasaulyje veikia per 100 tarptautinių bankų.
- **Nebánkinėms finánsų įstaigoms** priklauso draudimo bendrovės, įvairūs investicijų ir pensijų fondai. Dabar šių įstaigų vaidmuo pasaulio ūkyje nuolat didėja. Antai JAV nebankinių finansų įstaigų kapitalas net dvigubai viršija visų šalies komercinių bankų kapitalo sumą. Garsiausių investicinių fondų (*Fannie Mae, Goldan Sachs, UBS*) kapitalas sudaro 1–3 trln. JAV dolerių.

Birža	Miestas	Kapitalas, mlrd. dol.
NYSE Euronext[1]	Niujorkas	15 970
Nasdaq[2]	Niujorkas	4931
Tokijo birža	Tokijas	3827
Londono birža	Londonas	3613
Šanhajaus birža	Šanhajus (Kinija)	2717
Honkongo birža	Honkongas	2711

▲ **8.7.2** Didžiausios pasaulio vertybinių popierių biržos 2011 m.

1 *NYSE Euronext* – susidarė susiliejus JAV ir Europos grupės šalių biržoms (anksčiau *Euronext* būstinė buvo Amsterdame)
2 *Nasdaq* – alternatyvi Niujorko birža, besispecializuojanti prekiauti aukštųjų technologijų įmonių akcijomis

Pavadinimas	Šalis	Kapitalas, mlrd. dol.
1. *BNP Paribas*	Prancūzija	2 681
2. *Deutsche Bank*	Vokietija	2 557
3. *HSBC Holdings*	JK	2 468
4. *Barclays*	JK	2 328
5. *Royal bank of Scotland*	JK	2 266
6. *Bank of America*	JAV	2 265
7. *Mitsubishi UFJ Financial*	Japonija	2 177
8. *Credit Agricole*	Prancūzija	2 131
9. *JPMorgan Chase*	JAV	2 118
10. *Citygroup*	JAV	1 914

▲ **8.7.3** Didžiausi pasaulio bankai 2011 m.

- Reguliuojant pasaulio finansų srautus svarbų vaidmenį atlieka **vertýbinių põpierių biržos** – įvairių vertybinių popierių pirkimo ir pardavimo centrai. Kadangi didžiausios pasaulio biržos sutelktos Niujorke, Tòkijuje, Lòndone, būtent šie miestai laikomi svarbiausiais **pasáulio finánsų cetrais**. Didžiausios biržos nuolat seka pasaulio ekonomikos pulsą ir jautriai reaguoja į svarbius politikos įvykius, įtakingų šalių ir tarptautinių organizacijų sprendimus.

▲ **8.7.4** Skolų našta pasaulyje karikatūristo akimis

Kreditai ir įsiskolinimai

Tarptautìnė kredìtų rinkà – tarp šalių veikianti kreditų suteikimo ir išmokėjimo sistema.

- Skiriami valstybiniai ir privatūs kreditai. Valstybės juos teikia vienos kitoms turėdamos savo strateginių interesų. Antai Rùsija, teikdama kreditus Baltarùsijai ir kitoms šalims, stengiasi išlaikyti savo įtaką posovietinėje erdvėje. Tarptautinėje kreditų rinkoje vyrauja privatūs kreditai. Jų tikslas – gauti ekonominę naudą, palūkanų.
- Kreditų teikimas susijęs su tam tikra rizika. Gavėjas gali nesusitvarkyti su įsipareigojimais. Tam gali sutrukdyti politinis nestabilumas arba įvairūs ekonominiai sunkumai. Kelios tarptautinės organizacijos nuolatos atlieka įvairius tyrimus ir, remdamasi jais, nustato šalių **kredìto reĩtingą**.
- Užsienio kreditai, teikiami mažomis palūkanomis ir naudojami ūkio plėtrai, paprastai skatina šalies pajamų didėjimą ir lengvina kreditų išmokėjimą.
- Užsienio kreditai, teikiami didelėmis palūkanomis arba daugiausia naudojami valstybės biudžeto „skylėms lopyti“, gali privesti prie finansų krizės. Taip atsiranda šalių įsiskolinimo problema.
- Beveik visos pasaulio šalys turi įsiskolinimų. **Ùžsienio skõlą** sudaro valstybės skola ir šalies gyventojų skolų visuma užsienio kreditoriams.
  - Vertinant šalies įsiskolinimą, reikia atsižvelgti ne tik į skolos dydį, bet ir į jos apmokėjimo galimybes. Dauguma turtingų valstybių turi didžiulių užsienio skolų, tačiau pajėgios vykdyti savo finansinius įsipareigojimus. Tuo tarpu besivystančios šalys daugeliu atvejų neįstengia mokėti net palūkanų.
  - XX a. pabaigoje kai kurioms besivystančioms šalims (Lotynų Amerikos, Afrikos) bendru sutarimu buvo nurašyta dalis skolų.

Didžiausia yra JAV užsienio skola. 2011 m. ji pasiekė astronominę 15 trln. dolerių sumą, kuri atitinka šalies metų BVP. Toks milžiniškas skolos dydis kelia JAV vyriausybės bankroto pavojų, o tai gali turėti milžiniškų padarinių pasaulio ekonomikai.

Europos Sąjungoje pagrindinis yra Europos centrinis bankas. Jo būstinė įsikūrusi Frankfurte prie Maino. Visų ekonomiškai stiprių šalių centrinių bankų veiklą koordinuoja Tarptautinių atsiskaitymų bankas, kurio būstinė yra Bazelyje.

Užsienio investicijos

Tarptautìnė investìcijų rinkà yra visuotinis ilgalaikio investavimo mechanizmas. Investicijos į užsienio šalių ekonomiką daromos turint tikslą per tam tikrą laiką gauti pelno. Kaip ir kreditai, jo būna valstybinės ir privačios (pastarosios vyrauja). Investuotojai paprastai būna tarptautiniai bankai ir investicijų fondai.

- Užsienio investicijos teikia daug naudos ir patiems investuotojams, ir šalims, į kurias investuojama. Investuojant pinigus į užsienio valstybių įmones, tikimasi gauti pelno, o šalyse gavėjose investicijos skatina ekonomikos plėtrą, padeda kurti naujas darbo vietas. Be to, kartu su investicijomis į šalis ateina naujų technologijų, šiuolaikinių ekonomikos valdymo būdų. Dėl to šalys stengiasi pritraukti investicijų sudarydamos joms palankią įstatymų bazę.
- Pastaruoju metu bendra kasmetinių užsienio investicijų suma pasaulyje sudaro maždaug 1,0–1,5 trln. JAV dolerių. Patraukliausiomis šalimis laikomos JAV, Kìnija, Ìndija, Brazìlija, taip pat Rùsija bei daugelis kitų Europos ir pasaulio valstybių. Rinkos traukia investuotojus savo mastais, mokesčių lengvatomis.

- Lietuvõs vyriausýbė visokeriopai skatina užsienio investicijas į šalies ūkį. 2010 m. sukauptų užsienio investicijų suma siekė 14 mlrd. JAV dol.

- Pastaraisiais dešimtmečiais labai išaugo investicijų mastai į Pietryčių Azijos šalis.
- Kartais šalys politiniais sumetimais riboja kitų šalių investavimo galimybes (pvz., Japònija nuo JAV, Lietuvà nuo Rùsijos).

Tarptautinės finansų organizacijos

▲ **8.7.5** Pasaulio banko logotipas

Pasaulio ūkyje veikia kelios įtakingos tarptautinės finansų organizacijos. Svarbiausios yra Pasaulio bankas ir Tarptautinis valiutos fondas. Abi įkurtos stipriųjų valstybių pastangomis po Antrojo pasaulinio karo.

Pasáulio bánko dabartinis tikslas – teikti finansinę pagalbą atsiliekančioms šalims. Svarbiausias jo padalinys – Tarptautinis rekonstrukcijos ir plėtros bankas. Pasaulio bankas vykdo tokią veiklą:

- teikia kreditus besivystančioms šalims ir kartu kelia joms griežtus reikalavimus ekonomikos ir politikos srityse;
- tarpininkauja tarp kreditorių ir besiskolinančių valstybių;
- tiria pasaulio šalių ekonominę raidą;
- teikia rekomendacijų šalims skolininkėms.

▲ **8.7.6** Tarptautinio valiutos fondo ir Pasaulio banko organizacijų atstovų konferencija

Tarptautìnis valiùtos fòndas (TVF) – JT globojama finansų organizacija, kurios narės yra beveik visos pasaulio šalys. Pagrindinis veiklos tikslas – palaikyti pasaulio finansų sistemos stabilumą. Tai savotiška 187 pasaulio valstybių savišalpos kasa. Kiekviena šalis pagal nustatytas kvotas tam tikrą pinigų sumą moka į bendrą fondą, iš kurio prireikus teikiami kreditai.

- TVF teikia kreditus organizacijos narėms, kai šios kreipiasi pagalbos. Kredito prašymo priežastis dažniausiai būna didelis valstybės biudžeto deficitas, kai vyriausybė nepajėgia padengti išlaidų. Kad kreditas nebūtų pravalgytas, TVF reikalauja laikytis jo rekomendacijų:
  - vykdyti taupią biudžeto politiką, mažinti valstybės tarnautojų atlyginimus, vyriausybės išlaidas socialinėms programoms;
  - liberalizuoti finansų rinkas, užsienio prekybą, valiutos kursą, mažinti apribojimus užsienio investicijoms;
  - atsisakyti ekonomikos reguliavimo, privatizuoti, ginti privačią nuosavybę.
- Pastaruoju metu TVF veikla sulaukia vis daugiau kritikos:
  - vykdomos rekomendacijos šalyse skolininkėse sukeldavo ekonomikos krizių. Antai XX a. paskutiniame dešimtmetyje taip atsitiko daugumai pokomunistinių šalių;
  - kai kurios rekomendacijos prieštarauja rinkos dėsniams;
  - yra požymių, kad TVF veikla gina galingiausių pasaulio valstybių (ypač JAV) interesus. Besivystančios šalys neturi įtakos jo sprendimams;
  - TVF rekomendacijos pasirodė visiškai neefektyvios 2008 m. pasaulio ekonomikos krizės metu.

▼ **8.7.7** Kritinis požiūris į Tarptautinio valiutos fondo teikiamas paskolas

„Dabar aš duosiu tau pinigų, kad galėčiau tau parduoti naują arklį".

8 ŽINOME, MOKAME, GALIME

① Raktiniai žodžiai ir sąvokos

Turėtumėte žinoti šių sąvokų reikšmę:

- globalizacija
- ekonominė globalizacija
- politinė globalizacija
- globaliosios problemos
- informacinė „revoliucija"
- unifikacija
- gamybos monopolizacija
- „auksinis milijardas"
- Didysis aštuonetas
- Didysis dvidešimtukas
- antiglobalizacija
- amerikanizacija
- tarptautinė bendrovė
- *Global players*
- metinė apyvarta
- pasaulio rinka
- konkurencingumas
- užsienio prekybos balansas
- protekcionizmas
- muitas
- reeksportas
- *Fair trade*
- sąžininga prekyba
- regionalizacija
- lengvatinė prekybos zona
- laisvoji prekybos zona
- muitų sąjunga
- ekonominė sąjunga
- masinis turizmas
- dalykinis turizmas
- religinis turizmas
- ekologinis turizmas
- vertybiniai popieriai
- birža
- kredito reitingas
- užsienio skola

Turėtumėte žinoti, kuo skiriasi šios sąvokos:

- ekonominė ir politinė globalizacija;
- globalizacija ir antiglobalizacija;
- Didysis aštuonetas ir Didysis dvidešimtukas;
- pramoninės ir finansinės TNK;
- eksportas ir reeksportas;
- regionalizacija ir globalizacija;
- lengvatinė prekybos zona ir laisvoji prekybos zona;
- ekonominė sąjunga ir muitų sąjunga;
- masinis ir ekologinis turizmas;
- sąžininga prekyba ir prekybos balansas.

② Esminiai teiginiai

Turėtumėte žinoti, suprasti, vertinti arba apibūdinti:

- globalizacijos įtakos šiuolaikiniam pasauliui pranašumus ir trūkumus;
- tarptautinių bendrovių reikšmę šiuolaikiniame pasaulio ūkyje;
- tarptautinės prekybos augančią reikšmę, pagrindinius eksporto ir importo srautus;
- sąžiningos prekybos principą kaip būdą kovoti su skurdu besivystančiose šalyse;
- Lietuvos užsienio prekybos tendencijas ;
- regioninės integracijos formas ir svarbiausius tarptautinių susivienijimų tipus bei jų skirtumus;
- globalinę, regioninę ir vietinę turizmo reikšmę bei šio sektoriaus teigiamus ir neigiamus veiksnius;
- pagrindinius pasaulio turizmo regionus ir vyraujančias kelionių kryptis;
- ekologinio turizmo ekonominę, socialinę ir aplinkosauginę naudą;
- Lietuvos turizmo plėtros galimybes, atvykstamojo ir išvykstamojo turizmo tendencijas;
- bankų globalizacijos stipriąsias ir silpnąsias puses, užsienio investicijų reikšmę šalims;
- Pasaulio banko, Tarptautinio valiutos fondo ir kredito reitingų agentūrų įtaką pasaulio finansams.

③ Praktiniai įgūdžiai, informacijos šaltiniai

- naudotis teminiais žemėlapiais, statistine informacija, nagrinėti karikatūras;
- apskaičiuoti ir vertinti valstybės prekybos balansą;
- lyginti prekybos tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių pranašumus ir trūkumus;
- lyginti, diskutuoti ir vertinti tarptautinių susivienijimų įtaką valstybėms, regionams, pasauliui;
- ieškoti su turizmu susijusios informacijos internete, parengti turistinį maršrutą ir pažymėti jį kartoschemoje;
- kritiškai vertinti masinio turizmo plėtrą, siūlyti argumentuotų alternatyvų.

④ Geografiniai tyrimai

1. Pasirinkite norimą TNK ir parenkite apie ją pristatymą: *veikla, būstinė, filialai, ekonominiai duomenys, plėtra.*
2. Išsiaiškinkite, kokios prekės, pažymėtos ženklu *Fair trade*, parduodamos mūsų prekybos centruose. Palyginkite jų ir panašių įprastinių prekių kainas. Pasidomėkite, ar kiti žmonės žino apie tokias prekes.
3. Pasirinkite tarptautinį susivienijimą ir pasidomėkite: *įkūrimo data, būstine, šalimis narėmis, integracijos forma, tikslais, įtaka regione arba pasaulyje.*
4. Įsivaizduokite, kad esate turistai. Palyginkite skirtingų agentūrų siūlomus panašius kelionių maršrutus ir nuspręskite, kurį iš jų rinktumėtės. Pagrįskite savo pasirinkimą.
5. Pasidomėkite dabar Lietuvoje vykdomais ir Europos Sąjungos lėšomis remiamais turizmo projektais. Parenkite juos pristatančią medžiagą.
6. Įsivaizduokite, kad užsienyje turite nemažai po pasaulį keliavusių draugų ir norite juos pasikviesti į Lietuvą. Sudarykite sąrašą argumentų, kurie padėtų jūsų draugams apsispręsti.
7. Vakare, kai užsidarys JAV vertybinių popierių biržos, apsilankykite šios šalies, Londono ir Azijos biržų interneto puslapiuose ir palyginkite tos dienos prekybos sesijos rezultatus. Kurių indeksų vertės kilo, o kurių – krito?
8. Apsilankykite bet kurios vertybinių popierių biržos interneto puslapyje (atkreipkite dėmesį į galimą laiko juostų skirtumą) ir įvertinkite tos dienos prekybos sesijos eigą. Akcijų kursų pokyčius susiekite su „bulių" arba „meškų" rinka. Apie jas informacijos rasite internete investuotojų švietimo puslapyje.

⑤ Klausimai ir užduotys

8.1 Globalizacijos bruožai

1. Įvardykite su globalizacija susijusių artimiausios aplinkos pavyzdžių. Kurie iš jų labai svarbūs jums?
2. Pasvarstykite, kodėl kultūrinė globalizacija sulaukia gerokai daugiau kritinių vertinimų nei ekonominė ar politinė globalizacija.
3. Palyginkite XIX a. pradžioje įvykusį pramonės perversmą su dabar vykstančia informacijos „revoliucija". Kuo šie laikotarpiai panašūs ir kuo skiriasi?
4. Palyginkite *BigMac* kainas įvairiose pasaulio šalyse (8.1.6). Kodėl jos taip smarkiai skiriasi?
5. Remkitės 8.1.8 ir paaiškinkite, kodėl globalizacija gamybos sektoriuje yra naudinga.
6. Kurie veiksniai, jūsų manymu, labiausiai prisideda prie globalizacijos skatinimo?
7. Pakomentuokite, į ką tokia protesto forma norėjo atkreipti dėmesį šie antiglobalistai (8.1.10).

8.2 Tarptautinės bendrovės

1. Su kokia veikla susijusios A–F tarptautinės bendrovės? Kuriose šalyse yra jų būstinės?

2. Dėl kokių priežasčių TNK dalį savo įmonių perkelia į besivystančias šalis? Kokios naudos iš TNK veiklos turi besivystančios šalys?
3. Panagrinėkite didžiausių pasaulyje pramoninių TNK dešimtuką (8.2.3). Kokių išvadų galima padaryti?
4. Pasvarstykite, kokių neigiamų padarinių gali turėti pasaulinėje rinkoje vyraujančių TNK veikla.

8.3 Tarptautinė prekyba

1. Kodėl tarptautinė prekyba yra vienas iš ryškiausių globalizacijos pavyzdžių?
2. Naudokitės 8.3.2, 8.3.3 ir padarykite išvadų apie tarptautinės prekybos apimčių didėjimą.
3. Kokių išvadų galima padaryti apie valstybę remiantis jos užsienio prekybos balanso duomenimis (8.3.5)?
4. Kurie regionai vyrauja pasaulio prekyboje (8.3.6)? Kuo galima paaiškinti tokį ryškų jų dominavimą?

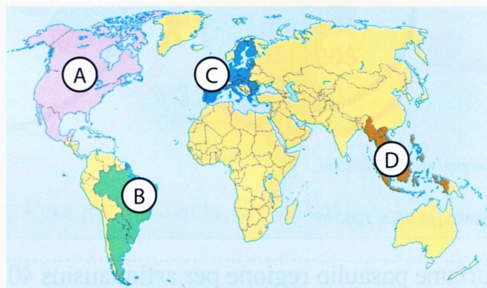
5. Kokie yra prekybos tarp išsivysčiusių ir besivystančių šalių pranašumai ir trūkumai?
6. Kas paskatino sąžiningos prekybos judėjimo atsiradimą? Kaip prie šios paramos galime prisidėti mes?
7. Kurios valstybės yra svarbiausios Lietuvos prekybos partnerės (8.3.14, 8.3.15)? Kokių išvadų galima iš to daryti?
8. Įvertinkite Lietuvos prekių eksporto struktūrą (8.3.16). Kurių prekių grupių dalį siūlytumėte plėsti?
9. Kokie savalaikiai sprendimai padėjo Singapūrui tapti pasaulinės reikšmės prekybos ir finansų centru (238 psl.)?

8.4 Tarptautiniai susivienijimai

1. Kokios priežastys skatina valstybes burtis į tarptautinius susivienijimus?
2. Kuo pagal integracijos lygį skiriasi ASEAN, EFTA ir CARICOM tarptautiniai susivienijimai?
3. Pasvarstykite, kodėl tarp visų NAFTA susivienijimą sudarančių šalių negalioja bevizis režimas.
4. Įvardykite, kurioms tarptautinėms organizacijoms priklauso Lietuva (8.4.2).
5. Kartoschemoje greta vaizduojami keturi tarptautiniai susivienijimai. Nurodykite kiekvieno iš jų:

   a) trumpąjį pavadinimą; **b)** išskleistą pavadinimą;

   c) po tris kiekvienam susivienijimui priklausančias šalis.

8.5 Turizmas pasaulyje

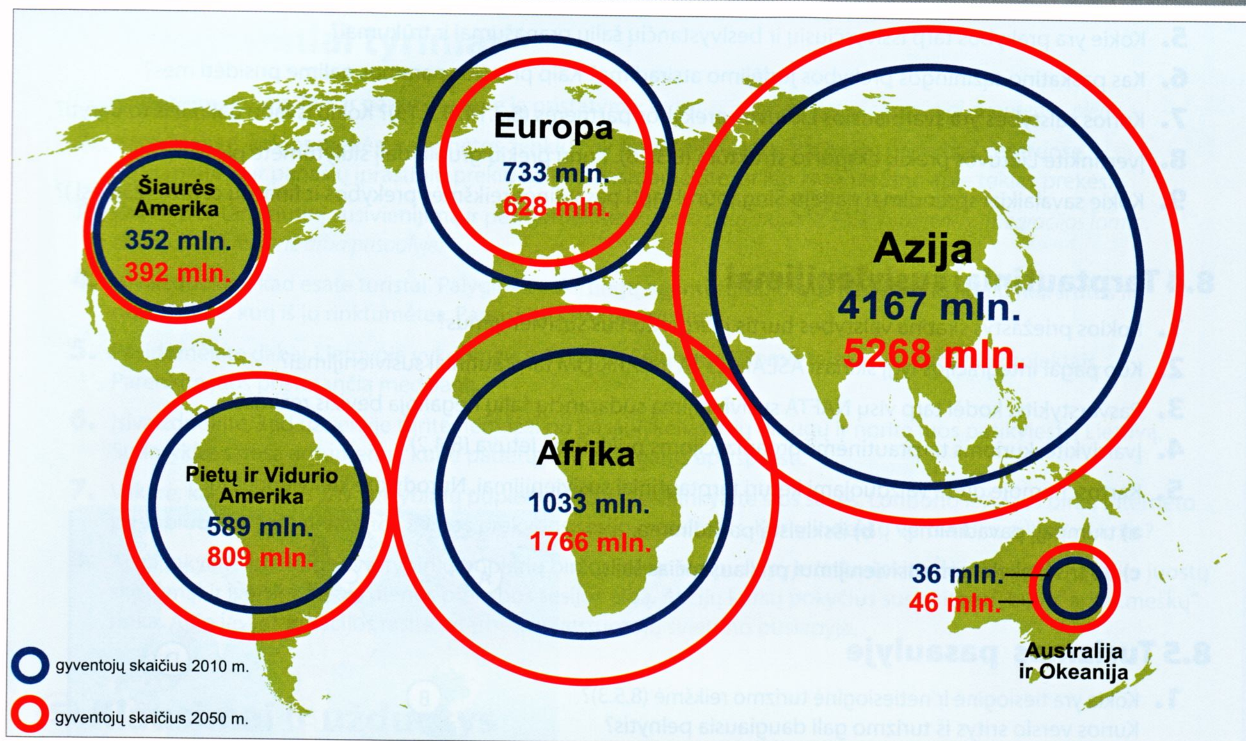
1. Kokia yra tiesioginė ir netiesioginė turizmo reikšmė (8.5.3)? Kurios verslo sritys iš turizmo gali daugiausia pelnytis?
2. Kokie veiksniai lėmė tokią sparčią turizmo sektoriaus plėtrą per pastaruosius 60 metų?
3. Panagrinėkite 8.5.13 ir pakomentuokite turistinio kurorto raidos ciklą. Pasiūlykite priemonių į stagnacijos ciklą įžengusiam kurortui gaivinti.
4. Išvardykite pagrindinius pasaulio turizmo regionus. Kodėl jie tokie populiarūs (8.5.16)?
5. Kuriuose regionuose turistų skaičius per pastarąjį laikotarpį išaugo labiausiai (8.5.17)? Kaip jis keisis ateityje?
6. Kokių padarinių sukelia masinis turizmas (8.5.18)?
7. Kodėl pastaruoju metu sparčiai didėja ekologinio turizmo reikšmė?
8. Kurioms pasaulio valstybėms ar regionams būdinga ekonominė priklausomybė nuo turizmo sektoriaus? Kuo tokia priklausomybė yra pavojinga?
9. Kodėl pastaruoju metu sparčiai didėja ekologinio turizmo reikšmė?

8.6 Lietuvos turizmas

1. Įvardykite Lietuvos, kaip turizmo krašto, stipriąsias ir silpnąsias puses. Kokie sprendimai galėtų padėti daugiau pritraukti užsienio turistų?
2. Įvertinkite turizmo infrastruktūros mūsų šalyje lygį, informacijos apie kelionių objektus pakankamumą.
3. Lietuviai save laiko daug keliaujančia tauta. Patvirtinkite arba paneikite tai.
4. Panagrinėkite atvykstamojo turizmo duomenis (8.6.4). Kokių išvadų iš to galima padaryti?
5. Palyginkite atvykstamojo ir išvykstamojo turizmo reikšmę Lietuvos ekonomikai.

8.7 Pasaulio finansų sistema

1. Kodėl bankų globalizacija sulaukia daugiau kritikos nei prekybos ar politikos globalizacija?
2. Pasidomėkite, kiek pinigų yra pasiskolinusi Lietuvos vyriausybė ir kokia yra mūsų šalies einamoji užsienio skola. Įvertinkite jos dydį.
3. Pasidomėkite užsienio investicijų į Lietuvos ūkį dydžiu, kilmės šalimis. Įvertinkite mūsų šalies ūkio padėtį užsienio investuotojų požiūriu.
4. Kokią įtaką pasaulio finansams daro Pasaulio bankas, Tarptautinis valiutos fondas ir kredito reitingų agentūros?
5. Paaiškinkite, kaip išsivysčiusios ir besivystančios šalys įbrenda į skolas (8.7.7).

1. Kuriame pasaulio regione per artimiausius 40 metų, kaip skelbia prognozė, gyventojų skaičius augs sparčiausiai? **[1 taškas]**

....

a) Įvardykite dvi labai aukšto gimstamumo šiame regione priežastis: **[2 taškai]**

1) ....

2) ....

b) Kuriame demografinės raidos etape dabar yra dauguma šio regiono šalių? **[1 taškas]**

....

c) Įvardykite du spartaus gyventojų skaičiaus augimo padarinius. **[2 taškai]**

....

....

d) Nurodykite dvi priemones, kurios būtų veiksmingos siekiant sumažinti didelį gimstamumą šiame regione. **[2 taškai]**

....

2. Kurio regiono daugumoje šalių vyksta depopuliacija? **[1 taškas]**

....

a) Įvardykite dvi labai mažo gimstamumo šiame regione priežastis. **[2 taškai]**

....

b) Kuriame demografinės raidos etape šiuo metu yra dauguma šio regiono šalių? **[1 taškas]**

....

c) Nurodykite du depopuliacijos padarinius. **[2 taškai]**

....

....

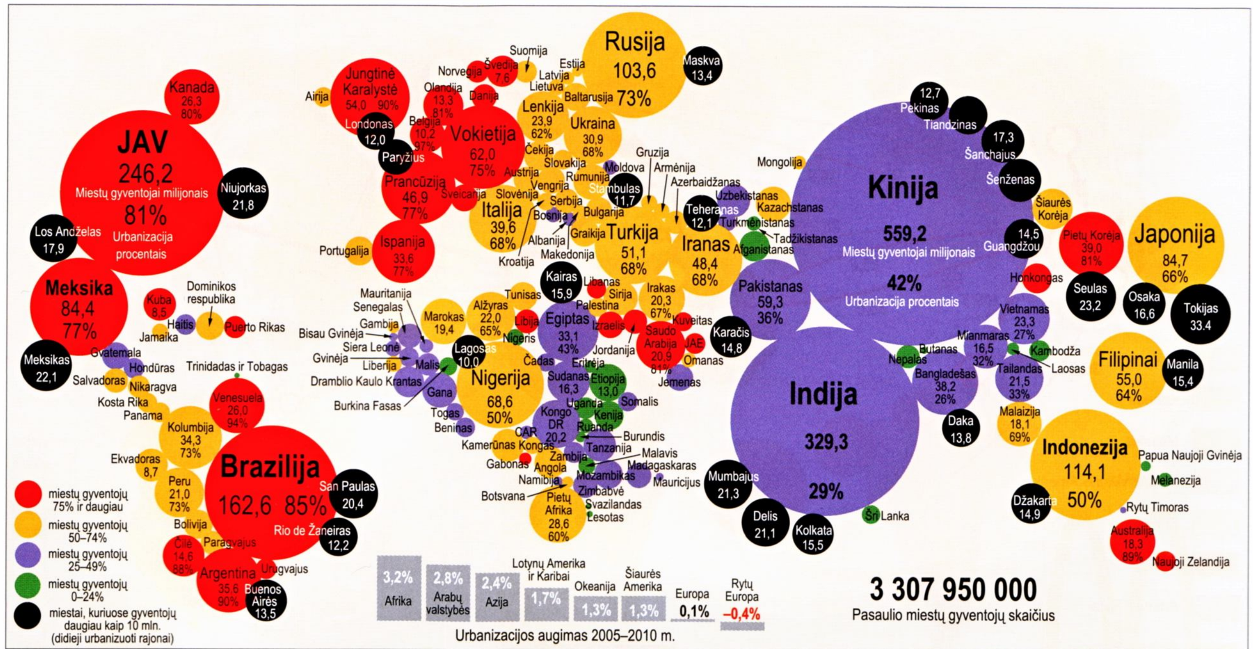
d) Įvardykite dvi priemones, kurios būtų veiksmingos siekiant pagerinti demografinę padėtį šiame regione. **[2 taškai]**

....

3. Kuriame demografinės raidos etape šiuo metu yra dauguma Azijos šalių? **[1 taškas]**

....

Iš viso: [17]

1. Įvardykite du pasaulio regionus, kuriuose urbanizacijos lygis yra aukščiausias. **[2 taškai]**

   ....

   Kokios šio proceso priežastys? **[1 taškas]**

   ....

2. Nurodykite du pasaulio regionus, kuriuose urbanizacijos lygis yra žemiausias. **[2 taškai]**

   ....

   Kokios šio proceso priežastys? **[1 taškas]**

   ....

3. Kuriame pasaulio regione paskutiniu metu gyventojų skaičius miestuose auga sparčiausiai? **[1 taškas]**

   ....

   Įvardykite tris pagrindines problemas, kurių kyla šio žemyno miestų gyventojams: **[3 taškai]**

   1)..

   2)..

   3)..

4. Dėl ko Rytų Europoje paskutiniu metu sumažėjo miestiečių dalis? **[1 taškas]**

   ....

5. Kuri šalis, gyventojų skaičiumi lenkianti Braziliją, nusileidžia jai miestiečių skaičiumi? **[1 taškas]**

   ....

6. Kurios dvi šalys pagal gyventojų skaičių patenka į pasaulio dešimtuką, bet turi mažiau miesto gyventojų nei Vokietija? **[2 taškai]** ....

7. Kaip geografai vadina kartoschemoje juodais rutulėliais pažymėtus miestus? **[1 taškas]**

   ....

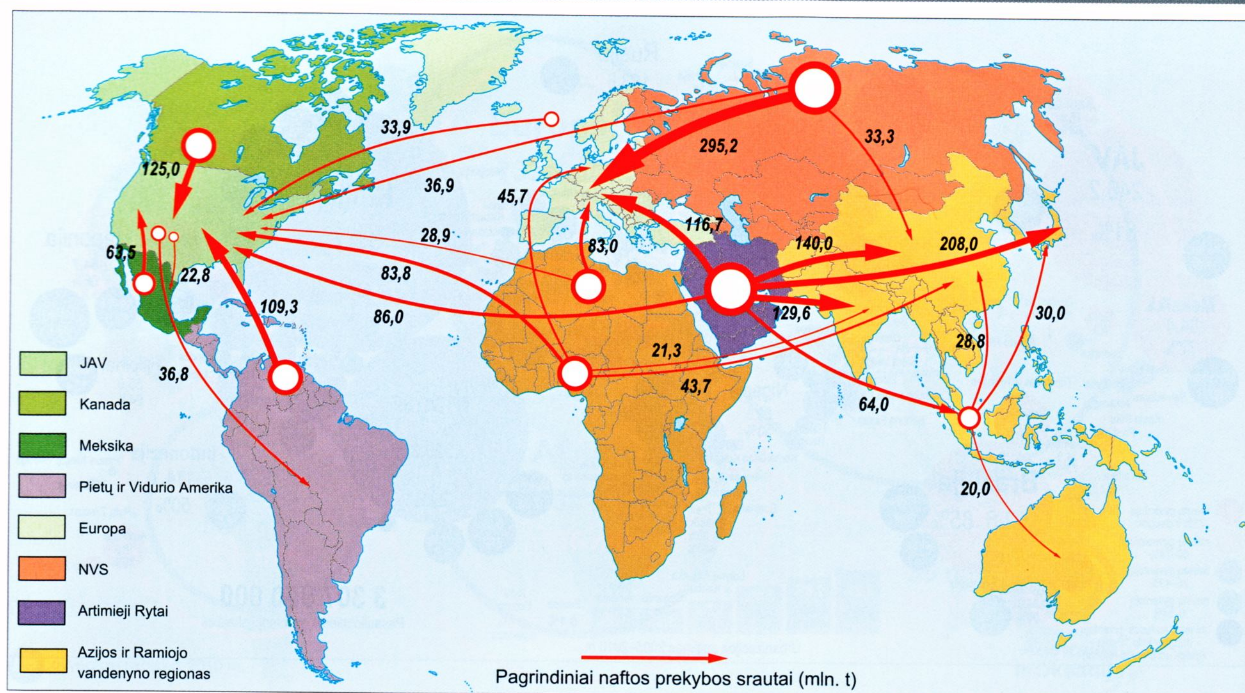
   a) Kuo jie skiriasi nuo megalopolių? **[1 taškas]**

   ....

   b) Kurie du iš šių miestų vadinami svarbiausiais globaliaisiais miestais? **[2 taškai]**

   ....

Iš viso: [18]

1. Įvardykite dvi pasaulio šalis, eksportuojančias daugiausia naftos. **[2 taškai]**

....

2. Kuriame Europos regione išgaunama daugiausia naftos? **[1 taškas]**

....

3. Nurodykite Lotynų Amerikos valstybę, išgaunančią ir eksportuojančią daugiausia naftos. **[1 taškas]**

....

4. Įvardykite dvi daugiausia naftos išgaunančias Afrikos šalis. **[2 taškai]**

....

5. .... įlankos regione yra daugiausia naftos atsargų (įvardykite įlanką). **[1 taškas]**
   Kokiu būdu iš šios įlankos nafta gabenama į tolimus pasaulio regionus? **[1 taškas]**

   ....

6. Kaip iš Rusijos nafta dažniausiai gabenama į daugelį Europos šalių? **[1 taškas]**

   ....

7. Kuri šalis pirmauja pasaulyje pagal naftos importą? **[1 taškas]**

   ....

   Ši šalis išgauna daug naftos. Tačiau kodėl ji dvigubai daugiau jos importuoja? **[1 taškas]**

   ....

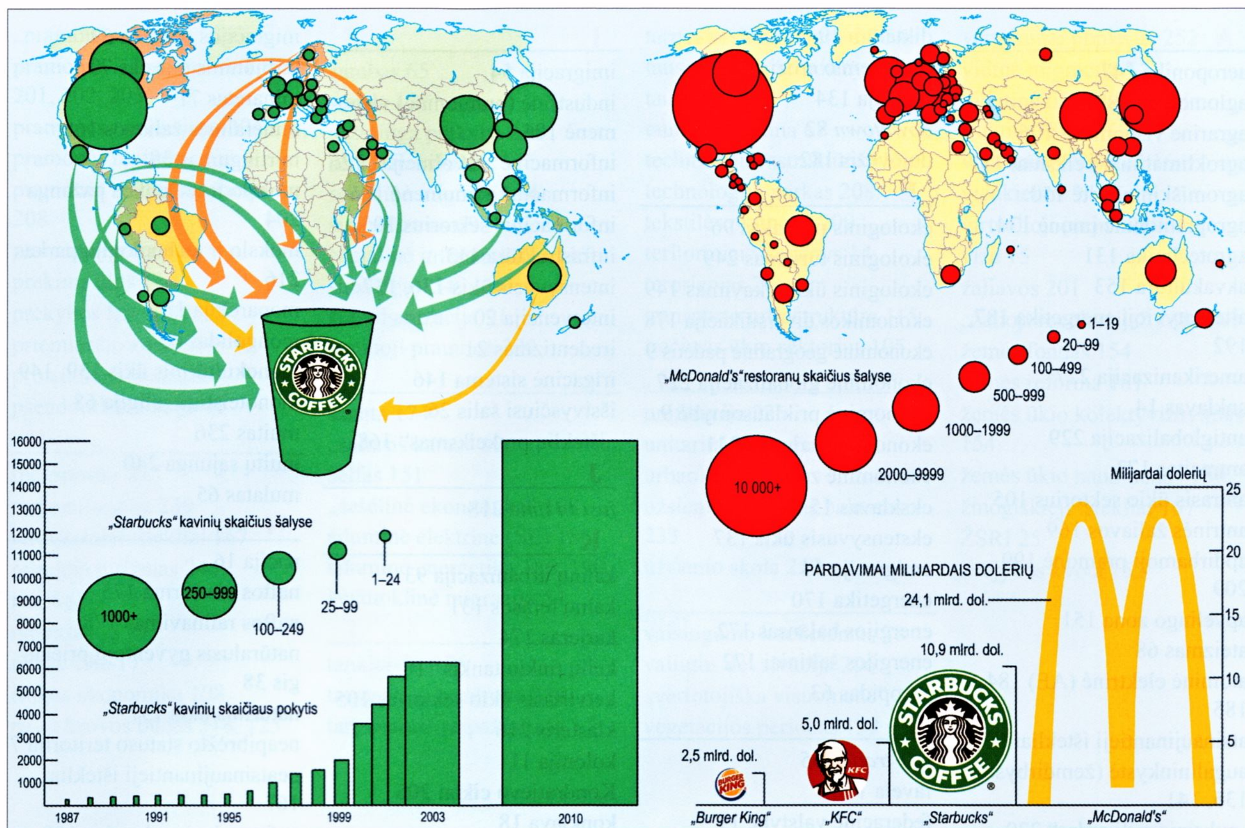
8. Įvardykite ekonominį susivienijimą, reguliuojantį naftos kainas pasaulio biržose. **[1 taškas]**

   ....

9. Kurioje pasaulio vietoje 2010 m. įvyko didžiausia su naftos gavyba susijusi ekologinė nelaimė? **[1 taškas]**

   ....

Iš viso: [13]

1. Kaip sutrumpintai vadinamos *McDonald's*, *Starbucks coffee* ir panašios didelės bendrovės? **[1 taškas]**

....

2. Kaip amerikanizacijos sąvoka susijusi su *McDonald's* ir *Starbucks* vardais? **[1 taškas]**

....

3. Paaiškinkite, kodėl *McDonald's* metinės pajamos daug didesnės nei *Starbucks* kavinių. **[1 taškas]**

....

4. Įvardykite kokį nors neigiamą šių bendrovių veiklos požymį. **[1 taškas]**

....

....

5. Kurios Azijos valstybės turi daugiausia *Starbucks* kavinių ir McDonald's restoranų? **[1 taškas]**

....

6. Kuris pasaulio regionas ir kodėl turi mažiausią *McDonald's* restoranų tinklą? Įvardykite regioną ir vieną priežastį. **[2 taškai]**

....

....

7. Daugelis šalių Starbucks kavinėms tiekia kavą, cukrų, popierių puodeliams gaminti.
Kavos tiekimo kryptys kartoschemoje parodytos .... spalva, cukraus – .... spalva, popieriaus – .... spalva. **[3 taškai]**

8. Kaip šių bendrovių plėtrą gali paveikti protekcionizmas? **[1 taškas]**

....

....

Iš viso: [11]

Pavyzdinių egzamino užduočių atsakymai

1 užduotis: 1. Afrikoje; 1a) 1 – didelis vaikų skaičius yra šeimų tradicija, neretai prestižo reikalas, vaikai – tėvų parama senatvėje, nes daugelyje šalių nemokama pensijų, 2 – žemas moterų švietimo lygis ir statusas visuomenėje / moterys paprastai išteka labai anksti / poros nenaudoja kontraceptinių priemonių; 1b) Antrajame; 1c) Per didelis gyventojų tankumas / maisto trūkumas / didžiulis nedarbas / būstų trūkumas, prastos sanitarinės sąlygos juose / perpildytas viešasis transportas / lėšų švietimui stygius / vaikų darbas; 1d) Vykdyti lytinį švietimą / propaguoti kontraceptines priemones / ilginti oficialų santuokinį amžių / remti mažai vaikų turinčias šeimas / kelti moterų statusą, jų išsilavinimo lygį; 2. Europos; 2a) Moterų aukštas statusas, karjeros siekimas / materialinių vertybių pirmenybė / vėlyvesnės santuokos / šeimos (vaikų) planavimas (naudojant kontraceptikus); 2b) Penktajame; 2c) Senėja gyventojai / mažėja darbingo amžiaus žmonių, didėja pensininkų išlaikymo našta / ilginamas pensinis amžius / silpnėja ūkio dinamika; 2d) Parama ir lengvatos daugiavaikėms šeimoms, premijos už trečią vaiką ir didesnį jų skaičių / motinystės atostogų ilginimas / nemokami arba iš dalies mokami lopšeliai ir darželiai; 3. Trečiajame.

2 užduotis: 1. Europa, Vakarų Europa, Šiaurės Amerika, Abu yra aukšto išsivystymo regionai / mažai žmonių dirba žemės ūkyje / urbanizacijos procesai prasidėjo seniai; 2. Afrika ir Azija (Pietų Azija). Silpnai išvystyta pramonė / daug žmonių dirba žemės ūkyje / dauguma šalių ekonomiškai silpnos; 3. Afrikoje. 1– didelis nedarbas, 2 – transporto problemos (nuolatinės spūstys), 3 – daug žmonių gyvena lūšnynuose / būstų trūkumas / prastos sanitarinės sąlygos; 4. Dėl kontrurbanizacijos (dalis žmonių iš miestų keliasi į kaimus) / kaimuose didesnis gimstamumas ir natūralusis prieaugis; 5. Indonezija; 6. Pakistanas ir Bangladešas; 7. Megamiestai; 7a) Megalopoliai didesni už megamiestus / megalopoliai – aglomeracijų susitelkimai / megalopoliai apima didesnę teritoriją; 7b) Niujorkas ir Londonas.

3 užduotis: 1. Saudo Arabija ir Rusija; 2. Šiaurės jūroje; 3. Venesuela; 4. Nigerija / Alžyras / Libija / Angola; 5. Persų. Tanklaiviais; 6. Naftotiekiais / vamzdynais; 7. JAV. Tai daugiausia naftos sunaudojanti šalis / ekonomiškai stipriausia šalis, turinti itin daug vartotojų; 8. OPEC; 9. Meksikos įlankoje.

4 užduotis: 1. TNK, arba tarptautinės bendrovės; 2. Abi tarptautinės bendrovės įkurtos JAV / iš JAV greitojo maisto vartojimo mada sklinda po visą pasaulį; 3. McDonalds tinklas turi daugiau restoranų / bendrovė įkurta gerokai anksčiau; 4. Greitasis maistas nėra sveikas, tukina / bendrovės konkuruoja su vietos (nacionaliniais) restoranais ir kavinėmis / dalis pajamų keliauja į JAV; 5. Japonija ir Kinija; 6. Afrika. Ekonomiškai silpnos šalys, kuriose menkos gyventojų pajamos / mažos pelno iš šio verslo galimybės; 7. Kavos – žalia, cukraus – geltona, popieriaus – ruda; 8. Valdžia gali apriboti ar net uždrausti šių bendrovių veiklą šalyje / protekcionizmas gali trukdyti šių bendrovių tolesnei plėtrai.

PASAULIO POLITINIS ŽEMĖLAPIS

KETURI SISTEMINGO MOKYMOSI ETAPAI

padės gerinti ilgalaikę atmintį ir įtvirtinti esminius geografijos turinio dalykus bei sėkmingai

PASIRENGTI GEOGRAFIJOS ATSISKAITYMAMS IR EGZAMINUI

1

į 2 etapą

Suprasti

- Neskubant išnagrinėjama tema ar skyrius. Atidžiai peržiūrima visa iliustracinė informacija, išnagrinėjami geografiniai pavyzdžiai.
- Įsitikinama, kad esminė informacija suvokta ir gebama savarankiškai paaiškinti turinio esmę.
- Siūloma svarbiausias vietas tekste pasibraukti, klijuoti lipniuosius lapelius su savais komentarais.

2

Visas turinys išliks **trumpalaikėje atmintyje** ir apie 80% sukauptos informacijos bus prarasta, jeigu neapibendrinama.

į 3 etapą

Apibendrinti

- Savarankiškai atliekamos kiekvieno skyriaus apibendrinamosios užduotys, naudojamasi iliustracine medžiaga, papildomais informacijos šaltiniais.
- Atkreipiamas dėmesys į kiekvienos temos ar potemės pagrindinę mintį. Ji fiksuojama tezėmis užrašuose.
- Antraštėje užrašoma data, kada peržiūrėta tema ar skyrius. Visi pasižymėjimai fiksuojami atidžiai, jie neištrinami.

3

Šis etapas svarbus **ilgalaikei atminčiai** stiprinti. Jei nesinaudojama įsiminimo technika, prarandama 40% sukauptos informacijos.

į 4 etapą

Įsiminti

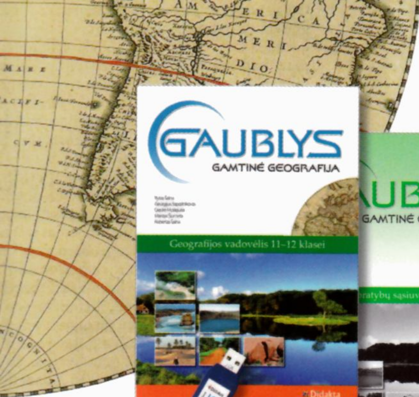
- Norint įsiminti, naudojamas „mokymosi kąsniais“ metodas. Kiekvienam blokui skiriama vidutiniškai po 20–30 min., tarp jų daromos 5 min. pertraukėlės.
- Po pertraukėlės galima atlikti praktines arba testo užduotis.
- Apibendrinama savais žodžiais.

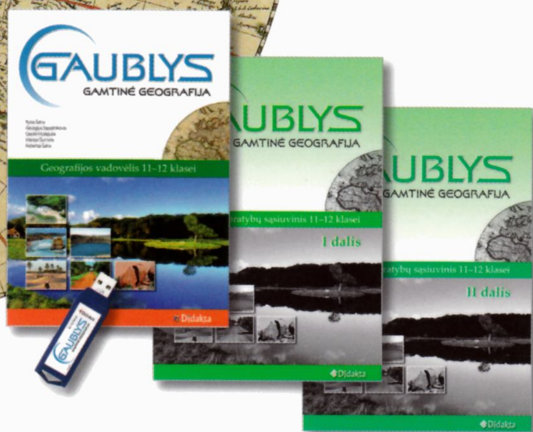
4

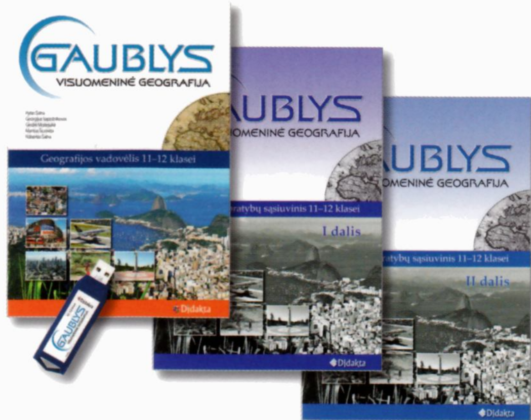
Būtina fiksuoti kartojamą medžiagą.

Kartoti

- Parengiamas kiekvieno skyriaus kartojimo planas. Jis gali būti skirtas vienai ar kelioms savaitėms, mėnesiui ir pan.
- Pakartota medžiaga fiksuojama mokymo priemonėje arba užrašuose. Užrašoma tema, data, kartojimo trukmė.

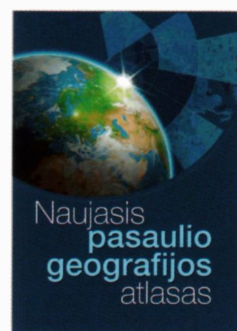

Geografijos mokymo priemonių serija
GAUBLYS 11–12 klasei

Vadovėliai „Gamtinė geografija“ ir „Visuomeninė geografija“, pratybų sąsiuviniai, „Naujasis pasaulio geografijos atlasas“, mokytojo USB atmintukai

www.didakta.lt